

Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No.

2693 - घ ३

Title ..

भगवद्गीता ३२ अध्याय

Author

Extent ..

२४१

Age

Subject ..

महाभारत

मं० २७१३-~~४~~

F. = २५१

नं० २६१३-घ
श्रीमद्भगवद्गीतायास्तृतीयोऽध्यायः
(पूर्ववत् षोडशटीकासहितम् एवञ्च सप्तदश-
संख्याको भाषानुवादः)

पत्राणि २४१

तृतीयाध्याय ३ ॥

शंकरभाष्य
आनंदगिरिकृतटी.
श्रीधरी स्वामिकृता
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रपा
वनमाली
ऊरुमेवेजयंती
मधुसूदनी
सदानिधी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषा अनुवाद ॥

अर्जुन उवाच ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धि
र्जनार्दन तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि ।
केशव ॥ १ ॥

शाङ्ख्यभाष्य

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्दिष्टे सांख्यबु
द्धिर्योगबुद्धिश्च तत्र प्रजहाति यदा कामानित्यारभ्याध्यायपरि समाप्तेः
सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासकर्तव्यतामुक्त्वा तेषां तन्निवृत्तेर्येव च क
तार्थतोक्तैषा ब्राह्मी स्थितिरित्यर्जुनाय च कर्मण्येवाधिकारस्ते मा
ते सङ्कोच कर्मण्यीति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्य न
तत एव श्रेयः प्राप्तिमुक्तवान् तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन
उवाच कथं भक्ताय श्रेयोऽर्थिने यत् साक्षात् श्रेयः प्राप्तिसाधनं सांख्य
बुद्धिनिष्ठां प्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टाने कानर्थयुक्ते पारम्यर्थेणाप्य ।
नैकान्तिकश्रेयः प्राप्ति फले नियुज्यादिति युक्तः पर्याकुली भावोऽर्जु
नस्य तदनुरूपश्च प्रश्नो ज्यायसी चेदित्यादि प्रश्नायाकरणात् वाक्यञ्च
भगवतो युक्तं यथोक्तं विभाग विषये शास्त्रे केचित्त्वर्जुनस्य प्रश्नार्थम
न्याया कल्पयित्वा तत्प्रति कूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति यथा ।
चात्मना सम्बन्धग्रंथे गीतार्थो निरूपितः तत्प्रतिकूलञ्चेह पुनः प्रश्नप्र
तिवचनयोरर्थं निरूपयन्ति कथं तत्र सम्बन्धग्रंथे तावत् सर्वेषां
माश्रमिणां ज्ञान कर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निरूपितोऽर्थ इत्युक्तः
पुनर्विशेषितञ्च यावज्जीवं श्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केव
लादेव ज्ञानात्मोदः प्राप्यते इत्येतदेकानेनैव प्रतिषिद्धमितीह त्वाश्र
मविकल्पं दर्शयता यावज्जीवं श्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्या

गी. टी.

ग उक्तः तत् कथमीदृशं विरुद्धमर्थमर्जनाय ब्रूयाद्गवान् श्रोता वाक्यं विरुद्धमर्थमवधारयेत् तत्रैतत् स्यात् गृहस्थानामेव श्रोतकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामित्येतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव कथं सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इति प्रतिज्ञायेह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं ब्रूयात् आश्रमान्तराणां अथ मतं श्रोतकर्मा येनैतद्वचनं केवलादेव ज्ञानात् श्रोतकर्मरहितात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यत इति तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्त कर्माविद्यमानवदुपेक्ष्य ज्ञानादेव केवलादित्युच्यते इत्येतदपि विरुद्धं कथं गृहस्थस्येव स्मार्त कर्मणा समुच्चितात् ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामिति कथं विवेकिभिः शक्यमथारयितुं किंच यदिमोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माण्युद्धरेत्सं समुच्चीयन्ते तथा गृहस्थस्यापि ईष्यतां स्मार्तेरेव समुच्चयो न श्रोतैः अथ श्रोतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्येव समुच्चयोमोक्षायोऽुद्धरेत्सं त स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानान्मोक्ष इति तत्रैवं सति गृहस्थस्या यासवाङ्मुल्यात् श्रोतं स्मार्तञ्च वहुदुःस्वरूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात् अथ गृहस्थस्ये वायासवाङ्मुल्यात् नकारणान्मोक्षः स्यान्नाश्रमान्तराणां श्रोतनिराकर्मरहि तत्वादिति नदयसत् सर्वोपनिषत् स्थितिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानादाश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञान कर्मणोः समुच्चयो न मुमुक्षोः सर्वकर्म संन्यासविधानात् पुत्रैषणाया विनैषणायाश्च लोकैषणायाश्च न्यायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्मात् संन्यासमेव तपसामतिरिक्तमाहुः न्यासपत्वात्परोचयदितिन कर्मणान् प्रजया यनेन त्यागेनेकेऽमृतत्वमाननशरिति च ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेदित्याद्याः श्रुतयः त्यज धर्ममथर्मञ्च उभे सत्यान्ते त्यज येन त्यजसि तं त्यज संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदि

दृष्ट्या प्रव्रजन्त्य कृतोद्धाहाः परं वैराग्य माश्रिता इति ब्रह्मस्यतिः परमात्मनि
 यो रक्तो योरक्तोऽपरमात्मनि सर्वेषणविनिर्मुक्तः समेक्ष्यं भोक्तुमर्हति कर्म
 णा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते तस्मात् कर्मन कुर्वन्ति यतयः पार-
 दर्शिन इति शाकानुशासनं इहापि च सर्वं कर्माणि मनसा संन्यस्येत्यादि मो-
 क्षस्य चाकार्यत्वात् मुक्तोः कर्मानर्थक्यं नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्था नीति
 चेत् नासंन्यासिविषयत्वात् प्रत्यवायप्राप्तेर्न श्रमिकार्याद्यकरणत्वं संन्या-
 सिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्नो यथा ब्रह्मचारिणो असंन्यासिनामपि न-
 तावन्नित्यानां कर्मणामभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुं
 शक्नो कथमसतः सज्जायेते त्यसतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः यदि विहितक-
 रणाद्यसम्भवाद्यामपि प्रत्यवायं ब्रूयाद्देहदातृनर्थकरो वेदोऽप्रमाणमि-
 त्युक्तं स्यात् विहितस्य करणकरणयोः दुःखमात्रफलत्वात् तथा च का-
 रकं शास्त्रं न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् चेत्तदिष्टं तस्मान्न सं-
 न्यासिनां कर्माणो ज्ञानान् कर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः ज्ञायसी चेत् ।
 कर्मणस्ते मता बुद्धिरित्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च यदि हि भगवता हि
 तीयेऽप्यये ज्ञानं कर्म च समुच्चयेन त्वया एकेनानुष्ठेयमित्युक्तं स्यात् न
 तोऽर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नो ज्ञायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिरित्यर्जुना
 य चेत् बुद्धिः कर्मणी त्वयानुष्ठेये इत्युक्ते या च कर्मणे ज्ञायसी बुद्धिः
 सायुक्ते वेति तत् किं कर्मणि चोरे मां नियोजयसि केशवेति उपालम्भो
 वा प्रश्नोवाच कथञ्चनोपपद्यते न चाज्ज्ञानस्यैव ज्ञायसी बुद्धिः नानुष्ठेयेति
 भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तं येन ज्ञायसी चेदिति विवेकतः प्र-
 श्नः स्यात् यदि पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधात् युगपदनुष्ठा-
 नं न सम्भवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात् ततोऽ-
 यं प्रश्न उच्यते ज्ञायसी चेदित्यादि विवेकतः प्रश्नकल्पनायामपि भि-
 न्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते न चाज्ञाननिमित्तं-
 भगवत्प्रतिवचनं कल्पनीयं अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्म

गी. टीका.

निष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः तस्मात्
 त् केवलादेव ज्ञानात्मोक्त इत्येषोर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च ज्ञानक
 र्मणोरेकं वद निश्चित्येति चैकविषयेव प्रार्थनानुपपत्तोभयोः समुच्चय सम्भ
 वे ऊरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति च ज्ञाननिष्ठासम्भवमर्जुनस्यावधारणेन दर्श
 यिष्यति ज्यायसी चेदिति ज्यायसी श्रेयसी चेदयदि कर्मणः सकाशान्ते तव
 मता अभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जनार्दन यदि बुद्धि कर्मणी समुच्चिते श्रेते त
 देकं श्रेयःसाधनमिति कर्मणी ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोतिरिक्तं करणं
 बुद्धेरनुपपन्नं अर्जुनेन कृतं स्यात्त हि तदेव तस्मात् फलतोतिरिक्तं स्यात् ।
 तथा च कर्मणः श्रेयस्करा भगवतोक्ता बुद्धिर श्रेयस्करश्च कर्म कुर्वीति मां
 प्रतिपादयति तत् किन्तु कारणमिति भगवत उपालम्भमिव कुर्वन् तत् किं
 कस्मात् कर्मणि क्षीरे क्षीरे हिंसालक्षणो मां नियोजयसि केशवेति च यदा
 ह तच्च नोपपद्यते ॥ २ ॥

प्रानन्दगिरिकृतटीका

२

पूर्वोत्तराध्याययोः सम्बन्धं पूर्वस्मिन्नध्याये हृतमर्थं संक्षिप्यान्वदति शा
 स्त्रस्येति गीताशास्त्रप्रारम्भायेदित्तं हेतुफलभूतं बुद्धिद्वयं भगवतोपदिष्टम् ।
 मित्यर्थः प्रहृष्टमर्जुनस्याभिप्रायं निर्देष्टुं हृतमर्थान्तरं कथयति तत्रेति अथा
 ययोर्बुद्धिद्वयनिर्धारणं वा समस्यर्थः पारमार्थिके तत्त्वे तज्ज्ञानं तन्निष्ठानां
 मशेषकामत्यागिनां काममूलानां कर्मणामपि प्रतिपत्ति कर्मवत्यागं कर्त्त
 व्यत्वेन भगवानुक्तवानित्यर्थः । तथापि मोक्षसाधने विकल्प समुच्चययोरन्य
 तरस्य विवक्षितत्वबुद्ध्या समनन्तरप्रश्नप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह उक्तेति अर्जुन
 स्य मनसि व्याकुलत्वं प्रश्नवीजं दर्शयितुमुक्तमर्थान्तरमनुभाषते अर्जुना
 य चेति सांख्य बुद्धिमाश्रित्य कर्मत्यागमुक्ता पुनस्तस्यैव कर्त्तव्यत्वं कथं
 मिथो विरुद्धं ववीतीत्या शङ्क्याह योगेति यथा सांख्यबुद्धिमाश्रितानां संन्या
 सहारा तन्निष्ठानां कर्त्तव्यतोक्ता तथा योगबुद्धिमाश्रित्य कर्म कुर्वन्तोपि-

कृतार्थत्वमुक्तमित्याशङ्क्याह नतत एवेति दूरेण सावरं कर्म बुद्धियो
 गादिति दर्शनादिति शेषः बुद्धिब्याकुलत्वं प्रश्नवीजं प्रतिलभ्य प्रश्नं क
 रोतीत्याह तदेतदिति साक्षादेव श्रेयःसाधनं ज्ञानमन्येभ्यो दर्शितं तदि
 त्युच्यते तद्विपरीतं कर्म स्वस्यानष्टेयत्वेनोक्तमेतदिति निर्दिश्यते भगवदु
 क्तैर्धे संदि क्षमानस्य निर्णयाकाङ्क्षा प्रश्नप्रवृत्तेरस्ति पूर्वोक्तप्राध्यायः
 योरुक्त्याप्योक्त्यापकलक्षणा सङ्गतिरित्यर्थः अर्जुनस्य प्रश्ननिमित्तं यस्या
 कुलत्वं प्रश्नपूर्वकं प्रयज्जयति कथमित्यादिना यदि साक्षादेव श्रेयःसाधनं
 सांख्यश्रुतिं परमार्थतत्त्वविषयबुद्धौ निष्कारूपं तदन्तर्गते श्रेयोऽर्थिने भक्ता
 य आवयित्वा मां पुनरभक्तमश्रेयोऽर्थिनमिव कर्मणि पूर्वोक्तविपरीति क
 थं भगवान्नियोक्तुमर्हति इत्यर्जुनस्य यथाकुलीभावो युक्त इति सम्बन्धः
 ज्ञाननिष्ठानो वैपरीत्यं स्फोरयितुं कर्म विशिनष्टि दृष्टेति युद्धे हि तत्रक
 र्मणि दृष्टोऽनेकोऽनर्थो गुरुभ्रातृहिं सादित्तेन सम्बन्धेन बुद्धिशुद्धि
 रापि वर्तमाने जन्मन्येव फलमित्यनियते मम भक्तस्य श्रेयोऽर्थिनो नियो
 गो भगवता युक्तो न भवतीति शेषः यथोक्तं निमित्तं प्रश्नस्य युक्तं तदनुगुण
 त्वान्तर्गते श्रौतकमाह तदनुगुणश्चेति ज्ञाननिष्ठानां कृतार्थता कर्मनिष्ठा
 नान्तर्गते तथेत्युक्ते विभागभागिशास्त्रत्र लोकेस्मि न्नित्यादिवाक्याणां ।
 श्रौतकत्वं दर्शयति प्रश्नेति साक्षादेव श्रेयःसाधनमन्येभ्यो भगवतो
 क्तं नत मयमिति मत्वा व्याकुलीभूतः सन्पृच्छतीति स्वाभिप्रायेण सम्ब
 न्धमुक्त्वा वृत्तिकाराभिप्रायं हूययति केचित्तिति ज्ञानकर्मणोः समुच्चय
 मवधारयितुं प्रश्नाङ्गीकारे समुच्चयावधारणेनैव यतिवचनमुचितं न तथा
 भगवता प्रतिवचनमुक्तं तथा च प्रश्नस्य समुच्चयविषयत्वावगमात् प्रत्यु
 क्तेश्चासमुच्चय विषयत्वात्तयो र्मिथो विरोधो वृत्तिकारमते स्यादित्यर्थः कि
 ञ्च केवलं प्रश्नप्रतिवचनयोरेव परमते परस्परविरोधेन भवत्यपि न य
 रेषां स्वग्रन्थेपि पूर्वोक्तविरोधोऽस्तीत्याह यथाचेति आत्मना वृत्तिकारेरिति
 यावत् सम्बन्धग्रन्थो गीताशास्त्रारम्भो योद्धातः इहेति तृतीयाध्यायारम्भो

गी. टी.
का.

परामृशति तदेव विद्वान्ना कङ्का माह कथमिति पूर्वापरविरोधं स्फोरयि
तं सम्बन्धग्रन्थोक्तमर्थं सनुवदति तत्रेति परकीयावृत्तिः समस्यासमुल्लिख्य
ते सम्बन्धग्रन्थेतावदयमर्थ उक्त इति सम्बन्धः तमेवार्थं विषदयति सर्वेषामिति
सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकज्ञानादेव केवलान् केवलमिति स्मिन्नर्थे शास्त्रस्य यर्थ
वसानान्न समुच्चयो विवक्षितस्तत्रेता शंकाह पुनरिति उक्तो गीतार्थो वृत्तिका
देरेव कर्मत्यागायोगेन विशेषितज्ञानाविवक्षितो भवितुमुत्सहते तथाच श्रो
तानि कर्माणि त्याक्ताज्ञानादेव केवलान्मुक्तिर्भवतीत्येतन्मतं नियमेनैव याव
जीवन्मुक्तिमिति प्रतिषिद्धत्वात्ताभ्युपगन्तुमुचितमित्यर्थः तथापि कथंमिषो
विरोधधीरित्याशंकाह इह त्विति प्रथमतो हि सम्बन्धग्रन्थे समुच्चयो गीतार्थः
प्रतिपाद्यत्वेन वृत्तिकृता प्रतिज्ञातः श्रोतकर्मपरित्यागश्च श्रुतिविरोधा देवन
सम्भवतीत्युक्तं तृतीयाध्यायारम्भे पुनः संन्यासिनां ज्ञाननिष्ठा कर्मिणां कर्म
निष्ठेत्याश्रमविभागमभिदधता पूर्वप्रतिसिद्धकर्मत्यागाभ्युपगमान्मिषो वि
रोधो दर्शितः स्यादित्यर्थः ननु यथा भगवता प्रतिपादितं तथैव वृत्तिकृता व्या
ख्यातमिति न तस्यापराधोस्तीत्याशंकाह तत्कथमिति नहि इह भगवान् वि
रुद्धमर्थमभियुजे सर्वज्ञस्य परमात्मस्य विरुद्धार्थवादित्वायोगात् किंतु तदभि
प्रायापरिज्ञानादेव व्याख्यातुं विरुद्धार्थवादितेत्यर्थः । भगवतो विरुद्धार्थवादि
त्वाभावेऽपि श्रोतुं विरुद्धार्थप्रतिपत्तिं प्रतीत्य व्याचक्षाणो वृत्तिकारो नापराध्यती
त्याशंकाह श्रोतावेति । अर्जुनो हि श्रोता सोऽपि बुद्धिपूर्वकारो भगवदुक्तमेवा
धारयन् विरुद्धमर्थमवधारयितुमर्हति तथाच परस्यैव विरुद्धार्थवादितेत्य
र्थः । विरोधं परिहरन्नाशङ्कतेतत्रेति सम्बन्धग्रन्थे हि वृत्तिकारस्यैतदभिप्रेतं गृ
हस्थानामेव सतां परियक्तज्ञानमन्तरेण यावज्जीवश्रुतिवोदिताग्निहोत्रादित्या
गेन केवलादेवापातिकादात्मज्ञानात्मोक्षमवेक्ष्यमाणानां यावज्जीवादिप्रा
प्तेरसौ निषिध्यते न तत्स्वरूपेणैव कर्मत्यागी ज्ञानात्मोक्षो वानिषेडुमिष्यते त
तीये पुनरप्याये कर्मत्यागिनां गृहस्थेभ्योऽतिरिक्तानामेव केवलादात्मज्ञाना
त्मोक्षो विवक्षितेऽतो भिन्नविषयत्वात्त्रिविधाभ्यनुज्ञानयोर्न विरोधाशङ्केत्यर्थः ।

नवमित्यर्थः। तत्तत्त्वाभिमानस्यापितत्त्वतः स्वरूपसम्बन्धाभावात् तज्जल
मविशिष्टमित्याह येनेति अनुभवानुसारेण प्रमात्ताप्रमुखस्य संसारस्य
दुःखफलत्वमालक्ष्यमोक्षहेतुसम्यक्ज्ञानसिद्धये ब्रह्मचर्यादेव परित्रा
ज्यमनुष्ठेयमित्युक्त्यतिविधिमुपन्यस्यतिसंसारमिति। तत्तत्ज्ञानमुद्दिश्यब्रह्म
चर्यादेवकर्मसंन्यासेसामग्रीमभिधानोविनियोगविधिं सूचयति परमि।
ति। ज्ञानकर्मणोरसमुच्चयार्थं फलविभागं कथयतिकर्मणोति। उक्तं फल
विभागमन्यज्ञाननिष्ठानां कर्मसंन्यासस्यकर्तव्यत्वमाह तस्मादिति। वा
काशेषेऽपि सर्वकर्मसंन्यासोविवक्षितोऽस्तीत्याह रक्षापीति। ज्ञानार्थिनोमुमु
क्षोः संन्यासविध्यनुपयन्तिवाधितं समुच्चयविधिवचनमित्युक्तमिदानीमोक्ष
स्वभावलोचनयापि समुच्चयवचनमनुचिनमित्याह मोक्षस्यचेति। अक
र्षं निहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन्। प्रसज्येन्द्रियार्थेषु नरः यतनमृ
च्छतीति स्मरतेः मुमुक्षुणामपि प्रत्यवायनिवृत्तये कर्तव्यं नित्यकर्ममिति शङ्कते
नित्यानीति। यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतस्तस्य तदकरणत्प्रत्यवायो भवति न
तु कर्मानधिकारिणः संन्यासिनस्तदकरणत्प्रत्यवायः सम्भवतीति दूषयति
ना संन्यासीति तदेव स्पष्टयति नहीति समिद्धो माथयनाय करणत्प्रत्यवायः
संन्यासिनो नास्तीत्यर्थः तत्र व्यतिरेकोदाहरणमाह यथेति। अकरणत्प्रत्यवा
योत्यन्तिमभ्युपेक्षोक्तं सम्यतिप्रतिषिद्धकरणदेव प्रत्यवायोनत्वकरणदभा
वात्भावोत्यन्तिर्लोकवेदविरुद्धत्वादित्याहनतावदिति ननु नित्यकर्मविधा
यी वेदस्तदकरणत्प्रत्यवायो भवतीति ब्रवीति तत्कथमकरणत्प्रत्यवायोन
भवतीति श्रुतिमाश्रित्योच्यते श्रुत्यन्तरविरोधादिति तच्चाह यदीति। विहितस्या
करणे सत्यनर्थप्राप्तेर्न नित्यकर्मविधायी वेदो नर्थकरत्वेनाप्रमाणमित्याशं
क्याह विहितस्येति नहि विहितस्य करणे पितृलोकप्राप्तिलक्षणं फलं भ
वतेष्यते धर्मादिना नयनपीडादिदुःखं तत्प्रत्यक्षमेवाकरणे च प्रत्यवायोत्यन्ति
रुभयथापि पुरुषस्यानर्थकरो वेदोऽप्रमाणमेव स्यादित्यर्थः नन्वभावस्यापि भा
वोत्पादनसामर्थ्यवेदः सम्यादधिष्यति तथा च विहिताकरणप्रत्यवायपरिहा

रोविहितकरणे फलिष्यतीति नेत्याह तथाचेति लोकप्रसिद्धयदार्थशक्त्याश्रय
 णेन शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गीकारादपूर्वशक्त्याधानयोगात्तत्तापकमेव शास्त्रमित्यर्थः
 कारकत्वे च तस्याप्रमाणम् प्रत्याह स्यादित्याह कारकमिति भवतु शास्त्रस्या
 प्रामाण्यमित्याशङ्कायोरुभेयतया श्लेषदोषानागन्धितत्वात्त्रैवमित्याहनचेति
 अनिर्वाच्यानुपलम्भस्य संवेदनमभावज्ञाने कारणसमीहितसाधनज्ञानं तु
 चरणान्यासादिप्रवृत्तिकारणमित्यङ्गीकृत्योपसंहरतितत्सादिति अकरण
 त्वात्वायोक्त्यसंभवस्तच्छब्दार्थः । संन्यासिनां ज्ञाननिष्ठानां कर्मसंन्यासित्वादे
 व कर्मसंभवे फलितमाह अत इति समुच्चयानुपपत्तौ हेत्वन्तरमाह ज्ञायसी
 ति प्रश्नानुपपत्तिर्मेप्रयज्ययति यदि हीति समुच्चयोपदेशे प्रश्नैकदेशानुप
 पत्तेश्च न तदुपदेशोपपत्तिरित्याह अर्जुनायेति । कर्मण्येवाधिकारस्ते मा
 फलेषु कदाचनेति अर्जुनं प्रत्युपदेशानं प्रतिज्ञायसी बुद्धिर्नोक्तेति युक्तं तत्कि
 मित्याद्युपालम्भवचनमित्याशङ्काहनचेति येन कल्पनेन ज्ञायसी चेदित्याह
 भ्यतर्किकं कर्मणीत्युपालम्भात्मा प्रश्नः स्यात्तयानयुक्तं कल्पयितुं यथा तेऽभि
 हितासांख्ये बुद्धिरिति वचनविरोधादिति योजना कस्मिन्पक्षे तर्हि प्रश्नस्योपप
 त्तिरित्याशङ्काह यदीति भगवदुक्तेऽर्थे प्रष्टुर्विवेकाभावात् प्रश्नः स्यादित्याशं
 कापूर्वोक्तमेवाधिकं विवक्षया स्मारयति अविवेकत इति । भगवतोऽपि प्रतिवच
 नमज्ञाननिमित्तं प्रश्नाननुरूपत्वादित्याशङ्काधिकं दर्शयति न चेति भगवतः
 सर्वज्ञत्वप्रसिद्धिविरोधादज्ञानाधीनप्रतिवचनायोगादित्यर्थः । इतश्च समुच्च
 यः शास्त्रार्थेन भवतीत्याह अस्याच्चेति कस्मर्हि शास्त्रार्थे विवक्षितस्तत्ताह के
 वलादिति ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तौ कारणान्तरमाह ज्ञानेति वाक्य
 श्लेषवशादपि समुच्चयस्याशास्त्रार्थेनेत्याह कुरु कर्मेवेति प्राथमिकेन सम्ब
 धग्रंथेन समस्तशास्त्रार्थसंग्राहकेण तद्विवरणेनोऽस्य सन्दर्भस्य नास्ति यौ
 नरुक्तामिति मत्वा प्रतियदं वाक्यात् प्रश्नैकदेशं समुत्थापयति ज्ञायसी चेदिति
 वेदाश्चेत्प्रमाणमिति वच्चेदित्यस्य निश्चयार्थत्वं वावर्तयति यदि बुद्धिः शा
 दृशान्तःकरणविषयत्वं वा वच्छिनोति ज्ञानमिति पूर्वार्हस्यान्तरयोजनां कृत्वा स

सुचयाभावे तात्पर्यमाह यदीति श्रेष्ठे भगवतेति शेषः एकं ज्ञानं कर्मा समु-
 चितमिति यावत् ज्ञानकर्मणो रभीष्टे समुच्चये समुचितस्य श्रेयः साधनस्यैक-
 त्वात् कर्मणः सकाशात् ज्ञानस्य पृथक्करणमयुक्तमित्यर्थः एकमपि साधनं फ-
 लतोऽतिरिक्तं किं न स्यादित्याशङ्क्याह नहीति न च केवलात् कर्मणो ज्ञानस्य केव-
 लस्य फलतोऽतिरिक्तत्वं विवक्षितं पृथक्करणं समुच्चयपक्षे प्रत्येकं श्रेयः साधन-
 त्वानभ्युपगमादिति भावः पूर्वार्द्धे सेवोत्तरार्द्धे स्यापि समुच्चयपक्षे न त्वानुपप-
 न्तिरित्याह तथेति द्वेरेण ह्यवरं कर्मण्यत्र कर्मणः सकाशात् बुद्धिः श्रेयस्करी
 स भगवतोक्ता कर्मचबुद्धेः काशादश्रेयस्करमुक्तं तथापि तदेव कर्मणो वाधिका-
 स्ते माफलेष्विति स्त्रिगुं शिष्यं भक्तञ्च मां प्रतिकुर्विति भगवान्प्रतिपादयति त-
 त्त्वाकारणानुपलम्भादयुक्तमतिकूरे कर्मणि भगवतो मन्त्रियोजनमिति यद्-
 र्जुनो ब्रवीति तच्च समुच्चयपक्षेऽनुपपन्नं स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥ ॥ ॥

श्रीधरी टीका

३

श्लोकपंकनिमग्नयः सांख्ययोगोपदेशतः उजहारार्जनं भक्तं सकृत् सः शरणं
 मम एवं तावदशो ब्रह्मन् शोचस्त्वमित्यादिना प्रथमं मोक्षसाधनं देहात्म वि-
 वेकबुद्धिरुक्ता तदनंतरं यथा तेभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमांश्च एतान्नादिना
 कर्मचोक्तं न च तयोर्गुणप्रधानभावः स्पष्टदर्शितः तत्र बुद्धियुक्तस्य स्थितप्र-
 ज्ञस्य निष्कामत्वनियतेन्द्रियत्वं निरहंकारत्वाद्यभिधानात् यथावा स्त्रीस्थितिः
 पार्थेति सप्रशंसमुपसंहाराच्च बुद्धिकर्मणोर्मध्ये बुद्धेः श्रेष्ठं भगवतो भिमतं
 मत्वा नोर्जन उवाच ज्ञायसीति कर्मणः सकाशात् मोक्षांतरंगत्वेन बुद्धिर्ज्ञाय-
 सीत्यधिकतराश्रेष्ठत्वेन वसंमता तर्हि किमर्थं तस्माद्यथ्यसेति तस्मादुतिष्ठे-
 ति च वारं वारं वदन् चोरे हिंसात्मके कर्मणि मां नियोजयसि प्रवर्तयसि ॥
 ॥ १ ॥

पिशुचभाष्य

४

३
गी. टी. का. कर्मणासकाशात्तद्देजनार्दनबुद्धिर्जायसीतवमताचेत्तन्नर्हिचोरेपुण्यंमके।
कर्मणिमांकिमर्थंनियोजयसिकेशव ॥ १ ॥

रामानुजभाष्य

६
यदिकर्मणोबुद्धिरेवजायसीतिनेमतंकिमर्थंनर्हिचोरेकर्मणिमांनियोजय
सि एतदुक्तंभवतिज्ञाननिष्ठैवात्मावलोकनसाधनंकर्मनिष्ठातुनस्याःनिष्ठादि
काप्रात्मावलोकनसाधनभूतातुज्ञाननिष्ठासकलेन्द्रियमनसांशब्दादिविषय-
व्यापारोपरतिनिष्ठाद्येताभिहितान्द्रियव्यापारोपरतिनिष्ठाद्यमात्मावलोकनं
चेत्तिसाधयिषितंसकलकर्मनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिष्ठायामेवाहंनियोजयतव्यः
किमर्थंचोरेसर्वेन्द्रियव्यापारूपश्रमावलोकनविरोधिनिकर्मणिमांनियोजय
सि ॥ १ ॥

अभिनवगुप्ते

कर्मोक्तज्ञानंचतत्रन ह्योप्राधान्यमुक्तंअपिउज्ञानस्य ॥ १

परमार्थप्रण

पूर्वकर्मणोवाधिकारस्तेत्यादिवाक्यैः कर्मप्रशंसाकृतानंतरंस्थित
प्रज्ञर्स्यादिवाक्यैर्पावदध्यायसमाप्तिस्तावुद्धि योगप्रशंसाकृतायवमु
भयोः प्रशंसनेसंदिहानोर्जनः एवतिजायसीचेदितिहाभां १ ॥

वनमाली

जीवेरागत्वधीहेतुर्यत्नमोक्तंसमासतः तदेवविलसरा दीशोब्रूतेप्रायेत्
तीयके १ ॥ ज्ञानकर्मधिकारंचैकस्यैवभूमिभेदतः कामदुर्जयतां

विधानरेण विरोधं दर्शयन्नुत्तरमाह यतदपीति विरोधमेवाकाङ्क्षाद्वारा साधय
तिकथमित्यादिना श्रोतं कर्म गृहस्थानामवश्यमनुष्ठेयमित्यनेनाभिप्रायेण ते
षां केवलादात्मज्ञानान्मोक्षो निविध्यते न गृहस्थानां ज्ञानमात्राय न मोक्षप्र
तिषिद्धान्येषां केवलज्ञानाधीनो मोक्षो विवक्ष्यते आश्रमान्तराणामपि स्मार्त्तेन
कर्मणा समुच्चयाभ्युपगमादिनिबोधयति अथेति यतत्पदपरामर्शवचनमेवा
भिनयतिकेवलादिति न गृहस्थानां श्रोतकर्मराहित्येऽपि सति स्मार्त्ते कर्मणि
कुतो ज्ञानस्य केवलत्वं लभ्यते येन निषेधोक्तिरर्थवती तत्राह तत्रेति प्रकृतवच
नमेव समस्यार्थः प्रधानं हि श्रोतं कर्म तद्वाहित्ये सति स्मार्त्तस्य कर्मणः सतोऽप्य
सद्भावमभिप्रेत्य ज्ञानस्य केवलत्वमुक्तमिति युक्तानिषेधोक्तिरित्यर्थः । गृहस्था
नामेव श्रोतकर्म समुच्चयो नान्येषां अन्येषां स्मार्त्तेनेति यद्व्यापने हेतुभावं मन्वा
नः सन् परिहरति यतदपीति । तमेव हेतुभावं प्रश्नद्वारा विवृणोति कथमित्यादि
ना गृहस्थानां श्रोतस्मार्त्तकर्म समुच्चितं ज्ञानं मुक्तिहेतुरित्यभ्युपगमात् केवल
स्मार्त्तकर्म समुच्चितात् ज्ञानेन मुक्तिरिति निषेधो युज्यते ऊर्ध्वरेतस्य स्मार्त्त
कर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानान्मुक्तिरिति विभागेनास्ति हेतुरित्यर्थः यद्व्यापने
कारणं नास्ति इत्युक्त्वा यद्व्यापतपरित्यागे कारणमस्तीत्याह किञ्चेति । गृहस्था
नामपि ब्रह्मज्ञानं स्मार्त्तेरेव कर्मभिः समुच्चितं मोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञानत्वाद् ऊर्ध्व
रेतः स व्यवस्थितब्रह्मज्ञानवदिति यद्व्यापतत्यागे हेतुं स्फुटयति यदेत्यादि
ना । यदि गृहस्थानां ब्रह्मज्ञानं स्मार्त्तेरेव कर्मभिः समुच्चितं तदीयं ज्ञानं मोक्ष
सहेतुरिति विवक्षितं तदा तान् प्रतियावज्जीवश्रुतिर्विरुध्यते यदि स्मार्त्तेरपि
कर्मभिः समुच्चितं तदीयं ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्षितं तदा सिद्धसाध्यतेति प्रा
गुक्तमभिप्रेत्य बोधयति अथेति आश्रमान्तराणां तर्हि केवलादेव ज्ञानान्मु
क्तिरिति प्रागुक्तविरोधतादवस्थमित्याशङ्क्याह ऊर्ध्वरेतस्येति यथोक्ते विभा
गे गार्हस्थ्यं क्लेशात्मकं कर्म बाहुल्यात् अनुपादेयमायद्येनेति दूषयति तत्रे
ति साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वमिति न्यायमाश्रित्य शङ्कते अथेति क्लेशबाहु
ल्योपेतं श्रोतं स्मार्त्तञ्च बहुकर्म तस्यानुष्ठानात् गृहस्थस्य मोक्षः स्यादेवेत्यर्थः

गी. टी.
का.

एवकारनिरसं दर्शयति नाशमान्तराणामिति। तेषां नास्ति मुक्तिरित्यत्र यावज्जी
वादिश्रुतिविहितावशानुष्ठेयकर्माहारिणं हेतुं सूचयति श्रुतेति। शास्त्रविरोधे
न्यायस्य निरवकाशात्त्वमभिप्रेत्य दूषयति तदपीति। येषां अम्यसृत्वा गार्हस्थ्यस्य
व प्राधान्यादनधिकतन्धादिविषयं कर्म संन्यासविधानमित्याशङ्क्याह ज्ञाना
द्भवेनेति। न त्वत्वनधिकतानामंधादीनां संन्यासः अवणाद्यावृत्तिद्वारा ज्ञाना
द्भू भवितुमलं तेषां अवणाद्यभ्याससामर्थ्यादतः श्रुत्यादीनां विरोधे नास्ति गा
र्हस्थ्यस्य प्राधान्यमित्यर्थः तस्य प्राधान्याभावे हेतुत्वरमाह आश्रमेति ब्रह्मच
र्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाहनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्र
व्रजेत् गृहाहा वनाहेति श्रुतौ तस्याश्रमविकल्पमेकेब्रुवते इति यमिच्छन्तमा
वसेदित्यादिस्मृतौ चाश्रमाणां समुच्चयेन विकल्पेन चाश्रमान्तरमिच्छन्तं प्रति
विधानान्न गार्हस्थ्यस्य प्रधानत्वमित्यर्थः यदि सर्वेषामाश्रमाणां श्रुतिस्मृतिमू
लत्वं तर्हिततदाश्रमविहितकर्मणां ज्ञानेन समुच्चयः सिध्यतीति शङ्कते सिद्ध
स्तर्हीति। यद्यपि ज्ञानोत्पत्तावामकर्मणां साधनत्वं तथापि ज्ञानमुत्पन्नं नैव फ
ले सहकारित्वेन तान्यपेक्षते अन्यथा संन्यासविधन्यनुपपत्तेरिति दूषयति न मु
मुक्षोरिति। संन्यासविधानमेवानुक्रामति श्रुत्यायेत्यादिना यवणाभ्यो वैमुख्ये
नोत्थानं तत्परित्यागः आश्रमसम्यत्तनन्तरं तत्र विहितकर्मकलापानुष्ठानम
पि कर्तव्यमित्याह अथेति। प्रागुक्तानां सत्यादीनामल्पफलत्वात्प्राप्तस्य च ज्ञान
द्वारा मोक्षफलत्वादित्याह तस्मादिति। अतिरिक्तमतिशयत्वं महाफलमिति या
वत् प्रकृतकर्मभ्यः सकाशात्प्राप्तस्य वाति शयवानासीदित्युक्तेः ये वाक्यान्तरं य
दिति न्यासयवेति। लोकत्रयहेतुं साधनत्रयं परित्यज्य संसाराद्विरक्ताः संन्यास
पूर्वकादात्मज्ञानादेव प्राप्तवन्तो मोक्षमित्याह न कर्मणेति। सति वैराग्येना
स्ति कर्मापेक्षा सत्यां सामर्थ्यं कार्यापेक्षानुपपत्तेरित्याह ब्रह्मचर्यादेवेति ३
त्याद्याः सर्वकर्मसंन्यासविधायिनः श्रुतयो भवन्तीति शेषः आत्मानमेव लोक
मिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदं तत्रैव स्मृतिमुदाहरति न्य
जेति। धर्माधर्मयोः सत्यान्तयोश्च संसारारम्भकत्वान्मुमुक्षुणा तत्यागे प्रयति

जिह्येत सोपायांश्च माधव न त्वेवाहमित्यारभ्य एषां तेभिहितासां त्विरत्यंतेन
 ज्ञातयोग उक्तः तथासां त्वेति मांश्च एवित्यारभ्य कर्मण्येवाधिकारस्ते मांते सं
 गोस्त्वकर्मणीत्यंतेन कर्मयोगो न योरधिकारधिकारिभेदः स्पष्टं नू को भगव
 ता तं चेकाधिकारिकत्वमेव समुच्चयस्य विवक्षितत्वादिनिवाचं दूरेणाह्यवरं
 कर्मबुद्धियोगाद्वनंजयेतिकर्मनिष्ठाया बुद्धिनिष्ठापेक्षयानि कृष्टत्वाभिधानात्
 तमेवं विदित्वा निमित्त्युमेतीति श्रुत्वा ज्ञाने स्येव मोक्षहेतुत्वोक्तेः ननु विरुद्धयोः
 समुच्चया संभवाद्भिन्नाधिकारिकत्वमेवास्त्विति चेत् सत्यमेकमर्जनं प्रति न भयोप
 देशेन युक्तः न हि कर्माधिकारिणं प्रति ज्ञाननिष्ठोपदेशं युग्या नवाज्ञानाधि
 कारिणं प्रतिकर्मनिष्ठा न चैकं प्रत्येव विकल्पेनोभयोक्तिः उत्तकृष्टनिष्ठयो
 र्विकल्पा संभवादिति समुच्चं स विकल्पस्य वा संभवादित्यतिर्वाजलीभूतबुद्धि
 रर्जनः एकमिज्यायसीति हे जनार्दन सर्वैर्जनैर्यंते याच्यते स्वाभिलषितसिद्ध
 य इत्येवंभूतस्तं मय्येयोनिश्चयार्थं याच्यस इति संवोधनाभिप्रायः यदि कर्मणो
 बुद्धिस्तेन वज्यायसीमता तजदा कर्मणि योरेहिंसाद्युनेकाया पवद्भुले मामतिभ
 क्तं किं नियोजयसि कर्मण्येवाधिकारस्तत्त्वादिना प्रेरयसि हे के प्राव सर्वे स्मरय
 म कृपालोस्तव शिष्यस्ते हं शाधि मामित्यारिना त्वदेकचरणशरणं मां प्रति प्रता
 रणानोचिते भावः ति ॥ १ ॥

ऊसमवेजयन्ती

५

यः शोकाद्यो निमज्जंतमर्जनं ताविको हरिः तर्थात्मविद्यया सम्यगुज्जहार तमा
 श्रये १ तृतीये ज्ञानयोगस्य कर्मयोगस्यैकताम् वदन्यार्थसखः कामजयोपा
 यमवर्णयत् २ एवन्तावत्तृतीयेऽध्यायेन त्वेवाहं ज्ञातुना समित्यारभ्य सुख
 दुःखे समेकतेत्यंतेन ग्रंथेन देहाद्यनात्मवर्मापृथगात्माज्ञानेन शोकमोहाविष्टो
 यमर्जनलच्छांतिं विना युद्धं न करिष्यतीत्येवं ज्ञात्वा स्वजनकपुत्रारिणा भगव
 तात्मानात्मविवेकाय सांख्यविषयिणी बुद्धिरुक्ता ततश्चेवातेऽभिहितासां त्वेव
 द्विर्योगेति मांश्च एवित्यारभ्येवात्रास्ती स्थितिरित्यंतेन ग्रंथेन निष्कामकर्मवि

स्वस्ववृत्तानयोगे पञ्चाधिकारिकत्वेन त्वास्वयं सारथेः सर्वस्ववचनाभिप्राय मना कल्यातितीव्रवैराग्येन मोहव
 चोनार्जनः युद्धेति ५४

गी. टी.
 का.

यथाबुद्धिः कथिता तत्रोभयोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये यद्यपि भगवता कर्मण्येवाधिका
 रस्तस्यादिना फलाः नु सन्धानरहितज्ञानकर्मकरणयैवोपदिष्टस्त
 थापिदूरेण ह्यवरं कर्मबुद्धियोगाद्भुनक्तुं येत्यादिना बुद्धियोगात्कर्मयोगस्या
 वरत्वं ज्ञायसी चेदिति हे जनार्दन चेत्तदयदिकर्मणः फलकामरहितादपि कर्म
 णः सकाशाद्बुद्धिरात्मनिष्ठा ज्ञायसी श्रेष्ठतरा तेन वमता सम्मता तर्हि हे केशव
 चोरे गुरुगोत्रादिमाराण्ये अतिभयानके कर्मणि तवाज्ञानवर्तिनं शरणं पन्नं
 किं कथं नियोजयसि तस्माद्बुद्धिर्लोकौत्तेय तस्माद्युद्धास्वभारत कर्मण्येवाधिका
 रस्तस्यादिनाः सहकृत्विमर्थं प्रेरयसि ज्ञानं जनार्दनः जनैर्भक्तजनैर्यतेया च
 ते कामं यश्चेत्येवंभूतस्त्वमसि अतो मया प्यात्मकल्याणनिर्णयकं यं कामं याचसे
 इति भक्तकामपरिपूरकत्वात्त्वपिमया ज्ञाव्यर्था भविवित्तमनर्हा भवन्तीति सम्बो
 धनाशयः केशवेति सम्बोधनेन कश्चेष्टाश्च केशो विधि शिवो वा ययति स्वे स्वेऽधिकारे
 प्रवर्तयतीति तथासः यथा विधि शिवो यलक्षितान् जरायुजा एजस्वेदजो द्विजजा
 तीन् बहमुक्तमुमुक्षून् सर्वान् जीवान् स्वस्वकर्मानुसारेण यथाधिकारे स्वे स्वे कर्म
 णि प्रवर्तयसि तथा मामपि प्रवर्तयेति सूचितम् ॥ १ ॥ ॥ ॥

ज्ञानयोगपञ्चासदर्थनस्य ज्ञानेन पापक्षय इति तस्मात्पुन
 ह्येकमर्थेनोपेक्षारिणं मंत्रं प्रति नवश्रेणो विने भवतीत्यर्थः

मधुसूदनी

१

यवंतावत्प्रथमेनाध्यायेनोपोहानितः द्वितीयेनाध्यायेन कृत्स्नः शास्त्रार्थः सूचि
 तः तथादिवा दोषैः कामकर्मनिष्ठा ततोऽन्तःकरणशुद्धिः ततः शमदमादि साध
 नपुरःसरस्सर्वकर्मसंन्यासः ततो वेदांतवाक्यविचारसहिता भगवद्भक्तिनिष्ठा
 ततस्तत्त्वज्ञाननिष्ठा तस्याः फलं च त्रिगुणात्मका विद्या निवृत्त्या जीवन्मुक्तिः प्रारब्ध
 कर्मफलभोगपर्यन्तात्तदंते विदेहमुक्तिः जीवन्मुक्तिदृष्ट्या यंच यरमपुरुषार्था
 लं वनेन यरमवैराग्यप्राप्तिः देवीसंपदाणां च शुभवासनातदुपकारिण देवाच्चा
 सुरीसंपदाणां च शुभवासनातद्विरोधिनी हेया देवीसंपदोऽसाधारणं कारणं
 सात्विकी शुद्धा सा सुरीसंपदस्तुराजसी चेति हेयोपादेयविभागेन कृत्स्नशास्त्रा
 र्थपरिसमाप्तिः तत्रयोगस्यः ऊरुकर्माणीत्यादिना सूचिता सत्त्वशुद्धिसाध

तामसी

३
गी. टी.
का.

तु अविद्यानिवृत्तिलक्षणो मोक्षफले ज्ञानमात्रस्यैव लोकानुसारेण साधनत्व
कल्पनात् तमेव विदित्वा निश्चयमेति नान्यः यथा विद्यते यथा येति श्रुतेषु न
तु तर्हि ते जस्मिन्मिरयोरिव विरोधि नोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चया संभवा द्विन्नाधि-
कारित्वमेवास्तु सत्यमेवं संभवति एकमर्जुनं प्रति त्रभयोपदेशो न युक्तः नहि
कर्मधिकारित्वेन एव प्रतिज्ञाननिष्ठोपदेशमुचिता न वा ज्ञानाधिकारिणं
प्रतिकर्मनिष्ठायैकमेव प्रतिविकल्पेनोभयोपदेशः इति चेन्न उक्तं नृनिष्ठं
योर्विकल्पानुपपत्तेः अविद्यानिवृत्त्युपलक्षितात्मस्वरूपे मोक्षे तारतम्या संभवा
तस्माज्ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भिन्नाधिकारिकत्वेनैकं प्रत्युपदेशो योगादेका-
धिकारित्वेन विरुद्धयोः समुच्चया संभवात् कर्मापेक्षया ज्ञानप्रशल्याः नुपप-
त्तेः अथ विकल्पाभ्युपगमे चोक्तं मनायाः ससाध्यं ज्ञानं विहाय तिकृष्टमनेकाया-
सवद्बलं कर्मानुष्ठानमयोग्यमिति मत्वा पर्याजलीभूतबुद्धिः । १ अर्जुन उवाच
हे जनार्दन सर्वैर्जनैर्यते याचते स्वाभिलषितसिद्धये इति त्वं तथा भूतो मयापि
अथो निश्चयार्थं याच्यसे इति नेवानुचितमिति संवोधनाभिप्रायः कर्मणो निःकामा-
दपि तू हि रात्मनस्तत्त्वविषया ज्ञायसी प्रशस्ततरा वेद्यदि ते तव मतां तदा देव किं क
र्मणि चोरेदिं साने कया सवद्बले मामतिभक्तं नियोजयसि कर्मणो वाधिकारस्ते
इत्यादिना विशेषेण प्रेरयसि हे केशव सर्वेश्वर सर्वेश्वरस्य सर्वेष्टदायिनस्तव मो-
भक्तं शिष्यस्ते हं शाधि मामित्यादिना त्वदेकशरणतयोपयत्नं प्रति प्रतारणानो-
चितेत्यभिप्रायः १ ॥ ॥

३५
यः

सदानंदी

११

ॐ महीभारो हारं सजनपरिवारं सरंगणाधारं सारं निरवधिविहारं रसं परमे-
मागारं वज्रभुविस्वारं कल्पदं हरिवारं वारं हृदिगतमुदारं सकलये १
पूर्वाधाये समाश्रित्य सांख्यबुद्धिं विपश्चितां ज्ञाननिष्ठा विभक्तोक्ता हरिणा वि-
जयं प्रति २ यथा तेभिहिता सांख्यबुद्धिरित्यादिना स्फुटे योगबुद्धिं समाश्रित्य
कर्मनिष्ठाप्युदाहृता ३ योगेति मांष्टरित्यादौ कर्मणो वेति वांततः नानयो-
र्निष्ठयोः स्पष्टमधिकारभिदोदिता ४ नैकाधिकारिकत्वं बोधयोः प्रोक्तं यतो

नयोः परस्परविरुद्धत्वेनेजस्तिमिरयोरिव ५ दूरेणाह्वयं कर्मबुद्धियोगादि
 निष्कटं कर्मणां बुद्धिनिष्ठायाः सकाशात्पूनादित्ता ६ यावानर्थउदया
 नेरतिज्ञानफलेपरे सर्वकर्मफलानां चाप्यंतर्भावः प्रदर्शितः ७ स्थितधील
 क्षणं प्रोच्चाध्यायंते धीप्रशंसया एवात्रास्तीति विज्ञानफलैर्नैवोपसंहृतिः ८
 यानि शासर्वभूतानामित्यादौ तत्त्ववेदिनः हेतुदृष्टेरभावाच्चानुष्ठानासंभवः ।
 कृतौ १५ भिन्नाधिकारिकत्वेचाप्यनयोर्ज्ञानकर्मणोः एककर्तृकनिर्देशः स्या
 दयोग्यस्तदा किल १० एकाधिकारिकत्वेतुविरोधात्तत्र समुच्चयः संभवेद्युगपत्त
 त्रतथा सत्यपि च द्वयोः ११ नैव स्यात्ज्ञानप्राशस्त्यवचनंतदपेक्षया विकल्पस्वीकृ
 तौ श्रेष्ठं ज्ञानं सकरमासत्वं १२ त्याक्तानिष्ठमायासबद्धलंकर्मनम्बरं श्रेयो गं स्या
 दनुष्ठानमिति मत्वा कुलोर्जनः १३ हे जनार्दन नमो नैव त्वं प्रार्थ्यो सीत्युवाच ह
 यतस्त्वं याचसे सर्वैः स्वाभिवांछिनसिद्धये १४ तथा भूतो मया पितृं सुश्रेयो नि
 श्रेयार्थं आत्मतत्त्वैकविषयानिष्कामादधिकर्मणः १५ सप्रशस्ततरा बुद्धिर्यदि ते
 भिमता तदा हिंसाद्यायासबद्धले भक्तं माकुरु कर्मणि १६ कर्मणो वाधिका
 स्तत्प्राभविशेषतः किमर्थं प्रेरयसे वंदे सर्वम्बरकेशव १७ शिष्यत्वेन प्रपन्नं
 मामनन्यप्रारणं प्रति सर्वेश्वरस्य ह्यस्य नो विना ते प्रतारणा १८ १ ॥

नीलकण्ठी

॥

पूर्वोक्तं न्याये यथा तेभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे निमांश एविति हेतुबुद्धीप्रदर्शय
 व्यावसायामिका बुद्धिरिति श्लोकेन सांख्यनिष्ठावतां पातशंका नास्तिकर्मयोगानि
 स्थावतां तु स्यात्तुक्ता यावानर्थउदयाने इति सांख्यनिष्ठायां सर्वकर्मफलान्तर्भा
 वप्रवणं तामेव प्रशमामिकां स्वाशयानुकूलं नन्वानोर्जन उवाच ज्यायसीति
 हे जनार्दन कर्मणो निष्कामकर्मयोगोपेक्षया बुद्धिः सांख्यनिष्ठालक्षणां ज्ञानं ज्याय
 सी प्रशस्ततरा चेत्ते तव मता तजर्हि मां भेक्ष्य ह्यापितुं व्यतं चोरे वं भुवथा ख्ये कर्म
 णि किं कृतो हेतोर्नियोजयसि पुनः पुनर्गुण्यसेति वदन् ॥ १ ॥

10

पानन्दीटीका

अथ कर्मण्येवाधिकारस्ते **इति** हरेण सवरे कर्मबुद्धियो
गतिरिति भगवद्वचनेन अथ कथं ज्ञानस्य कर्मणा प्रपञ्चो साध्यं
सात्वायतनोऽस्मिन्मुमुक्षुषुः मपि चित्तानवधानादज्ञात्वा सं
शयतो भगवन्तमर्जुन उवाच हे जनार्दन हरेण सवरे कर्म
मायुक्ता कर्मणा सकाशात् ज्ञानमेव तं यदि प्रकृष्टतमं मतम त
किमर्थं कर्मणि युद्धाद्ये चोरे गुरुतांति हिंसा कुरमहापात
कहेतौ निदिने नियोजयसि कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यादिवा
क्येन गवण कतया प्रेरयसि ॥

व५

रामकंदीटीका

अथ ज्ञानस्य कर्मणा स्वभगवद्भाषितानि अथ कथं सावच
तात्त्विकविमर्शान् सम्यक् समुच्चयार्थमवधार्य निश्चये कृत्वा ।
किमेतयो रूपे देयतरेत्यादिति संशयातो भगवन्तम् हरेण स
वरे कर्मबुद्धियोगादित्यादिवदन्तव कर्मणाः सकाशाद्यदिव
दिज्ञायसीमता ज्ञानं प्रकृष्टतरत्वेनाभिप्रेतं तत्किं केन हेतना
वयं हेतुत्वात् सर्वस्मिन् कर्मणि सारुण्यविपाकत्वाद्द्वारे विशेष
तोऽस्मिन् गुरुतांतिवातादिमहापातकहेतौ संग्रामरूपे मां ।
कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्यादिना नियोजयसि प्रवर्तयसि ।

लासिकी दत्तपुत्रीटीका

तृतीये कर्मयोगाख्ये सात्त्वावहम्भयोगतः कार्यकर्मसमोभ्र
त्वासि यस्योः फलस्य च अथ कर्मयोगं पूर्वस्मिन् विस्त
रेण वक्तुं तृतीयमध्याये प्रस्तावमुपक्रमते ननु कर्मवोक्तेश्च
तत्त्वोपलक्षणं ज्ञानेनोक्तं ननु द्वयोः प्राधान्येन प्रकृत्यपि तत्त्वोप
वनहलेन कर्मणा तदपणीयत्वं कथं न तत्कर्मणा किं प्रयोज
नमिदमर्जुन उवाच ज्ञायसीति हरेण सवरे कर्मणादिवदन्त
स्तेन व कर्मणाः सकाशाद्यदिवुदिरात्त्वोपयोग्यायसी प्रकृष्ट

गी.
टी.
ल.

तस्मिन्नेन मताभिप्रेता तर्हि केन हेतुना तत्रापि चोरे हिंसात्मा
के कर्मणि ततो यद्वा यत्प्रत्यक्षेति कर्मण्येवाधिकारस्तैरिति
वमोति योजयसि प्रवर्तयसीति १॥

पंचोलीटीका

सोऽप्येव गवुडी शास्त्रप्रवृत्तिविषयभूते भगवता निर्दिष्टेन प्रज
हानियदा कामानि सारभ्याध्याय परिसमाप्ते सोऽप्युच्चाश्रितानो
संसा संकर्तव्यमुक्तापवादादौ स्थितिरित्यनेन तन्निष्ठतयेव चरुता।
यता उक्ता प्रज्ञेनायव कर्मण्येवाधिकारस्ते मा त्सं गौस्त कर्मणीति
योगबुद्धिमाश्रित्य कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान् केवलान्ततयवशेयः शान्ति
उक्तवान् तदेतदालक्ष्यया ऊलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच ज्ञायसीवेदि
ति हेतुना देन चेत् यदि कर्मणः सकाशात् बुद्धिर्ज्ञेनेनेन वज्यायसी
श्रेयसी मता प्रभीष्टा हेतु केशवतर्हि चोरे कर्मणि कर्ममार्गमो किंक
स्मात् नियोजयसि १

रणावीरसमिद्धोधिनी॥

श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः पूर्वस्मिन् अध्याये कर्मैव श्रेयः
साधनमिति सिद्धांतितं तत्र कर्मणां चोरा चोरात्मकत्वेन हे
विध्ये किं चोरात्मकं कर्म श्रेयः साधनं किं चेत्तरदिति निश्च
याभावेन संदिग्योर्जुनः पृच्छति ज्ञायसीति हे भगवन् क
र्मणाः प्रवृत्तिरूपस्य बुद्धिर्निश्चयो ज्ञायसी श्रेयसी यदि त्व
मता तत्कर्मणां चोरा चोरात्मकानामनंतानां मध्ये चोरे हिंसा
प्राये कर्मणि किं मानि योजयसि प्रपुंक्षे किं प्राद्वे संदेह पूर्वके
प्रश्ने संदेहस्य चोभयकोत्याश्रयता उता चोरे कर्मणि नियोजय
सीति वाक्यप्रोक्षोर्था देवतायते तथा च किं चोरे कर्मणि मानियो
जयसि प्राद्वे सिद्धे चोरे संदिग्योर्दभवंतमेव शरणागत्य नि
श्चये पृच्छामीति तात्पर्यं १॥

मनुभाष्य

श्रीगणेशायनमः आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वम् ।
ज्ञानसाधनत्वेनाकर्माविनियोकैर्विधीयत इत्युक्तं ।
मरणो ज्ञानमत्युत्तममिति अभिहितं भगवता ह्येतादृशं
कर्मत्याज्यं पंचवेक्तिमिति कर्मणि चोरेषु ह्यस्य नियोज-
यसि निवृत्तयर्मा न्विनेत्या ज्ञायसीति कर्मणः सकाशात्
हुदिन्यायसी चेत्ते मता ततर्हि ज्ञायस्तेपि बुद्धेर्गधिकारि-
कत्वात्तं कर्मण्यप्यधिकृत इति तत्र नियोदयामीत्याशयः ।
वान्मगवानाह ॥

एवंपूर्वाध्यायेबुद्धियोगं कर्मयोगं चोक्तोभयोरप्येवावस्थीतिरित्यत्र उक्त
 बुद्धियोगलक्षणनिष्ठायाः फलसंबन्धोदर्शितः नचबुद्धेः प्राधान्यं कर्मणो गु
 णत्वमिति विवक्षितं विस्पष्टं कं वत उक्तं न चैकफलयोः साधनयो रनायासे सा
 धने संभवति बह्वायासं कश्चिदाहातेन च फलगतस्त्वल्पत्वमहत्वे त्रसंभवतः
 मोक्षफलस्यैकरूप्यात् ततोनायासंबुद्धिरप्यमोक्षसाधनमुपदिश्य बह्वायासे
 कर्मयोगमप्युपदिशतो वासुदेवस्य कोभिप्रायः इत्यर्जुनप्रश्नभगवत्प्रत्युत्तर
 व्याजेन यथावस्थितकर्मयोगस्य मुक्तिसाधनत्वं दर्शयितुं तृतीयोऽध्यायश्चरभ्य
 ते न । ज्यायसीवंधुयश्च वधानात्मकेन चाचबुद्धिर्व्यवसायात्मिका सा च न वचे
 न वचेद्यदि मता मोक्षसाधनतयेति शेषः तदिति तर्हि चोरेवं धुयश्च वधानात्मकेन
 चादुर्निष्पाद्ये कर्मणि किं कृतो मां कृपास्य देनियोजयसि योगस्यः कुरु कर्माणि यु
 ध्यस्व भारतेति कृतो ज्यायसीत्यत उक्तं कर्म एति । कर्मण उयदेशाज्जनार्द
 नः बुध्युपदेशात्केशव इति पूर्ववत् मयोभयमुपदिष्टं तं शक्यमनुनिहेति चे
 तत्राह व्यामि २ ॥ अरेति ॥ ॥

मिति

त्रार्जुन उवाच
 यसीवेति

13

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

भाषा अनुवाद

गीताशास्त्रमें प्रथम प्रवृत्ति और निवृत्ति की हेतु रूप सांख्य तथा योग ये दो प्रकारकी बुद्धि देखावते हुये श्रीजगदीश्वरने अशाखा नन्वशोचस्तं इत्यादि श्लोकसे पहिले मुक्ति साधनके विषयसे १ देह और आत्माका भेद कहा तिसके अनन्तर एषातेऽभिहितं ॥ सांख्यइत्यादि श्लोकके द्वारा निष्काम कर्म करनेको कहा परन्तु तिससे कौनपक्ष सुख कहे अष्ट और कौन गौण कहे साधा रणहै यह ऊँच भाव कहे भगवत की अभिप्राय जानी नगई और तिसके बीचमें ज्ञानी पुरुषको कर्म रहित होना तथा ३ श्री वश करना और निरहंकार रहना कहिकर एषा ब्राह्मी स्थिति पार्थ इस श्लोकसे प्रसेसा पूर्वक भगवतकी कहावत से तत्त्वज्ञान और निष्काम कर्मयोग रूप भक्तियोग इन दोनों के मध्य ज्ञानहीकी अष्टता भगवानको अभिमतहै यह १ जानिकर अर्जुन कहतेहै कि हे केशव जो निष्काम कर्म योग रूप भक्तियोगकी अष्टता शीघ्र मुक्तिका देनहार तत्त्वज्ञान ही अष्ट आपकी अभिमतहै तो फेरि किसवास्त तस्माद्युथस्त तस्मादुत्तिष्ठ येबातेकहि कहिकर हे जनार्दन चार हिंसा रूप कर्ममें हमें प्रवृत्त करते हो जनार्दन संवाधन देनेसे यह १ आया कि जन कहे भक्तजन जो मैं तिसको अर्जुन कहे पीड़ा देनेवाले काहे होतेहो यह अर्जुन का तात्पर्यहै १ ॥

दोहा ॥

तवमतमेहेकर्मसेबुद्धिअष्टदरिजोदि तीकोंचोरहिं कर्मसे
केशवजोउतमोदि १॥

व्यामिश्रेणोव वाकेन बुद्धिं मोहयसीवमे तदेकं
२ व निश्चित्ययेन श्रेयोःहमाश्रयां ॥ २ ॥

शाङ्करभाष्ये

अथ स्मर्त्तेनैव कर्मणा समुच्चयः सर्वेषां भगवतोक्तः अर्जुनेन चाव।
धारितश्चेत्तत्तत्किं कर्मणि शोरेमां नियोजयसीत्यादि कथं युक्तं वचनं कि
ञ्च व्यामिश्रेणोति व्यामिश्रेणोव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवान् तथापि मम
मन्दबुद्धेर्वा मिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति तेन मम बुद्धिं मोहयसीवेति म
म मन्दबुद्धेर्वा मोहापनयाय हि प्रवृत्तस्त्वन्तकथं मोहयस्य तोत्रवीमि बु
द्धिं मोहयसीवेति ममेति तन्तुभिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठा
नासम्भवं यदि मन्यसे तन्नैवं सति तत्तयोरेकं बुद्धिं कर्मवाद्दमेवार्जुनस्य
योगं बुद्धिः शक्तावस्थानुरूपमिति निश्चित्य वद बुद्धियेन ज्ञानेन कर्मणा वा न्य
तरेण श्रेयोहमाश्रयां इति युक्तं तदपि नोपपद्यते यदि हि कर्मनिष्ठायां गुण
भूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्तत्तत्तयोरेकं वदेति एकविषयेवार्जुनस्य श
श्रूयास्यान्नाहि भगवतोक्तमन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्बुद्ध्यामि नैव ह यमिति ये
नोभयप्राप्त्यसम्भवमात्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

यत्तद्वृत्तिकारैरुक्तं श्रोतेन स्मर्त्तेन च कर्मणा समुच्चयो गृहस्थानां श्रेयःसाध
नमितरेषां स्मर्त्तेनैवेति भगवतोक्तमर्जुनेन च निर्धारितमिति तदेतदनुवद
ति अथेति तत्रापि तत्तत्किमित्याद्युपालम्भवचनमनुपपन्नं कर्ममात्रस
मुच्चयवादिनो भगवतो नियोजनाभावादिनिदूषयति तत्तत्किमिति इतश्च
प्रश्नः समुच्चयानुसारी न भवतीत्याह किञ्चेति भगवतो विविक्तार्थवादिना
दयुक्तं व्यामिश्रेणोत्यादिवचनमित्याशङ्क्याह यद्यपीति यदि भगवद्वच
नं संकीर्णमिव ते भाति तर्हि तेन त्वदीय बुद्ध्या मोहनमेव तस्य विवक्षित

मिति किमिति मोहयसीवेत्युच्यते न बाहममेति । ज्ञानकर्मणीमिषोविरोधा
 न युगपदेकपुषाननुष्ठेयतया भिन्नकर्तृकेकथ्येतेन तथाच तयोऽन्यतरस्मि
 न्नैवत्वेनियुक्तो न तत्ते बुद्धिब्यामोहनमभिमनमिति भगवतो मतमनुवदति
 त्वमिति तदेकमित्यादि श्लोकार्हेनोत्तरमाह तत्रेति उक्तं भागवतमतं सप्त ।
 म्यापरादृश्यते एकमित्युक्तप्रकारोक्तिः एकमित्युक्तमेव सुकटयति बुद्धिमिति
 निश्चयप्रकारं प्रकटयति इदमिति योग्यत्वं सष्टयति बुद्धीति अस्याहितवि-
 यस्य सतोऽन्तःकरणस्य देहशक्तेः समरसमारम्भावस्थायाश्चेदमेव ज्ञानं ।
 कर्मवानुगुणमिति निर्धार्यबुद्धिर्न्यर्थः निश्चित्यान्यतरौक्तोतेन श्रोतुः श्रो-
 योवाभिफलमाहयेनेति । तदेकमित्यादिवाक्यात्तरोऽप्यमर्थमुक्त्वा समुच्च-
 यस्याशास्यार्थत्वाभावेतात्पर्यमहयदिहीति गुणभूतमपि इत्यादिना प्र-
 थानभूतमपि चेति विवक्षितं न तत्र भयप्राप्त्यसम्भवमात्मनो मन्यमानस्यार्जु-
 नस्यान्यतरविषयशम्यसाभविष्यति नेत्याहनहीति यथोक्तं भगवद्ब्रह्मच-
 भावे हयप्राप्त्यसम्भवबुद्धानां न्यतरप्रार्थनासम्भवतीत्याहयेनेति न हिन-
 याविधं भगवद्ब्रह्मचनं भवते हं भगवतः समुच्चयवादिनाङ्गीकारादतस्तदभा-
 वादुक्तबुद्धानुक्तान्यतरप्रार्थनेत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीधरी

३

ननु यस्याः डिपुडाह्येयोत्पत्तत्रियस्य न विद्यते इत्यादिना कर्मणोपि श्रेष्ठ-
 त्वमुक्तमेवेत्याशङ्कह व्यामिश्रेणेति क्वचित्कर्मप्रसङ्गाच्चिज्ञानप्रशंसा इत्ये-
 वं व्यामिश्रसंदेहोत्पादकमिव यदाकांतेन मे बुद्धिं मति मुभयत्र दोलापितां ऊर्व-
 ओहयसीवपरमकारुणिकस्य तव मोहकत्वं नास्तेव तथापि भ्रान्त्या ममेव सा-
 भाति अत उभयोर्मध्ये यद्भेदं तदेकं वदति श्रित्येति इदमेव श्रेयः साधनमिति
 निश्चित्य येनानुष्ठितेन श्रेयोमोहमाप्नुयां प्राप्स्यामि तदेकं वदेत्यर्थः २

पिशाचभाष्य

५

॥ किंच ॥ व्यामिश्रेणैव स कीर्णेनेव बुद्धिं मोहयसीव कदाचित्कर्मश्रेय इति
 ६ कदाचिबुद्धिः श्रेयसीति च संकीर्णेनेव वा को न बुद्धिं मोहयसीव मोहनयसी-
 वमेतत्तस्मादेवमनुष्ठेयं निश्चित्य वदयेनानुष्ठितेन श्रेयोहमाप्नुयां ॥ २ ॥

अतोव्यामिश्रवाकोनमांमोहयसीवेतिप्रतिभानिजयाद्यात्मावलोकनसाधन
भूतायाः सर्वद्रियव्यापारोपरतिदूपायाज्ञाननिष्ठायास्तु वियर्ययह्यंकर्मसाध
नंतदेकुर्वितिवाकां व्यामिश्रमेवतस्मादेकमसंमिश्रंवाकांवदयेनवाकोनाहम
नुष्टेयह्यंनिश्चित्यात्मनःश्रेयःप्राप्नुया ॥ २ ॥

अभिनवगुप्ति ६

तद्वलेनक्षयणीयत्वंयदिकर्मणां बुद्धियुक्तोजहातीहेमेश्यादिनयेनमूलत एवतर्हि
कर्मणाकिंप्रयोजनमितिप्रश्नाभिप्रायः ॥ २ ॥

परमार्थप्रपा

भोजनार्दनतेतवकर्मणःकर्मयोगात्सकाशान्मतिर्बुद्धिर्ज्यायसीश्रेष्ठामता
ज्ञानयोगःश्रेष्ठइत्यभिमनंचेतर्हिमांचोरे ॥ इतिप्रयाससाध्येकर्मणिकथंनियो
जयसिप्राज्ञाययसिशेषंस्पष्टं ॥ २ ॥

वनमाली

८

परमार्थसर्वभूतसुहृदाप्रकामःप्रारणागतवत्सलोहंतकमपिप्रतारयामित्वया
किंप्रतारणाचिह्नंमयिदृष्टुमतश्चाह तववचनंव्यामिश्रंनभवत्येवममत्वेकाधि
कारिकत्वभिन्नाधिकारिकत्वसंदेहाद्यामिश्रंसंकीर्णार्थमिवतेयद्वाकांमांप्रतिज्ञा
नकर्मनिष्ठाहयप्रतिपादकत्वेनवाकोनत्वंमेममाल्पबुद्धेर्वाकातात्पर्यापरिज्ञाना
दुद्धिमोहयसीवपरमकारुणिकत्वेनमोहयस्येवममत्वस्वीयदोषात्तमोहोभव
तीतीवशब्दार्थः मांप्रतिविरुद्धयोर्निष्ठयोर्द्वयदेशायोगादेकंज्ञानंकर्मवा
निश्चित्यवदयेनाधिकारनिश्चयपुरःसरमुक्तेनमयानुष्ठितेनज्ञानेनकर्मणावेके
नश्रेयोमोक्षमाप्नुयां एवंनिष्ठाहयस्यैकाधिकारित्वेचिकल्पासंभवादधिकारिभे
दज्ञानायाजर्जनस्यप्रश्ननिश्चितम् ॥ २ ॥

ऊसुमवेजयन्ती

२

ननुज्ञानकर्मणोरुभयोरपिमाहात्म्यमयोक्तंतत्रैकस्वस्वीकारोऽन्यस्यपरित्याग

नतकर्तृमहंप्रवृत्तः भाष्यकारमतसारदर्शिताग्रंथमात्रमिहोक्तं ते मया
आशयो भगवतः प्रकाशने केवलं स्ववचसो विबुधये ॥ २ ॥

६५

सदानंदी ११

नाहंप्रतारयाम्यन्यं किंपुनस्तु मतिप्रियं किवाप्रतारणाच्चिह्नं यशसित्वं म
मोतिचेत् १ नखेवं किंतु मेधातिवशाद्भातिप्रतारणा व्यामिश्रं नैव ते वाक्यं
सुविविक्ताभिधायिनः २ भिन्नाधिकारिकं वास्यात्किं स्यादेकारिकं कर्मज्ञा
नं ममेत्येव संदेहात्तेव च स्तिदं ३ संकीर्णार्थमिवाभातितात्पर्यानवधारणा
त् मममंदमते स्तेनवाको नैवांतरिंद्रियं ४ भ्रान्त्या योजयसीवेति कल्पयामि
न वस्तुतः त्वमोहयसि मे किंतु मोहः स्वाशयदोषतः ५ तस्मात्तिरुहयोरेकं
मां प्रतिज्ञानकर्मणोः निर्देशासंभवादकं ज्ञानं वा कर्म वा मम ६ अधिका
रानुसरिणां विनिश्चित्य वदस्फुटं येनाधिकारमाश्रित्यानुष्ठितेन यथाविधि
ज्ञानेन कर्मणा वाहं सम्यग्ज्ञोक्तमवाप्नुयां २ ॥ ८

धिका

नीलकंठी

१२

ननु तव ज्ञाननिष्ठाया मनधिकारात् कर्मेव कुर्वितित्वां ब्रवीमीत्याशं क्वाह
व्यामिश्रेणेति व्यामिश्रेण अविविक्तेन शब्दो विविक्तेषु बुद्धिदोषात् अवि
विक्तां गृह्णामीति सूचयति तेन वाको न त्रैगुण्यविषया वेदानिस्त्रैगुण्योपवा
र्जनेति क्वचिद्देदनिष्ठाया जयसि कर्मणो वाधिकारस्तेति ता मेव च ग्राहयसि
तथा निहं ह्येति तस्य सत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् भवेति निवृत्तिमार्गं उपदिश
सि धर्मादिबुद्धात् श्रेयो न्यात्तत्रियस्य न विद्यत इति प्रवृत्तिमप्युपदिशसि
न ह्येकेन मया पुगयद्भयं स्थितिगतिवदनुष्ठातृशक्यं अतो मे मम बुद्धिं मो
हयसीव वस्तुतस्तु मम मोहं नाशयितुं प्रवृत्तो सीति शब्दो नोच्यते तत्तयो
र्मध्ये यदेकं प्रधानं मद्योग्यं तत्त निश्चित्य वदयेनानुष्ठितेनाहं श्रेयः कल्याणं
वाप्नुयां ॥ २ ॥

२

17

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥
अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
सामान्यतः ॥ १ ॥

समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ २ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ ३ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ ४ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ ५ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ ६ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ ७ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ ८ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ ९ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ १० ॥

समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ ११ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ १२ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ १३ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ १४ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ १५ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ १६ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ १७ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ १८ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ १९ ॥
समवेताः कुरुक्षेत्रे समवेताः ॥ २० ॥

आनदीदीका

ज्ञानं ५

रामकंदीटीका

प्रां०

य२

४५

लासिकी दख जमीदीका

ननु धर्मादिपुत्राद्धेयोऽपि हितादिना कर्मणोपि श्रेष्ठत्वमुक्तमे
वेत्ता शोकाद व्यामिश्रेणोति कुचिन्मर्मप्रशोसात् कुचिदोषप्र
शोसा इत्येवेत्यामिश्रेणो वसदेहोऽमादकेनेव वा को न मेवुडिंम
तिमोदयसीदोभयत्र दोलायितामिव करोषि परमकारुणि
कस्य तव मोहकतं नास्मेव भ्रातृभ्याममैवं भातीतीव शब्दप्रयो
गः अत उभयोर्मध्यादेकं कर्मज्ञानं वेदमेवानुष्ठेयमिति निश्चि
तमिदं यैर्नैकतरेण सम्यग्गृहीतेन श्रेयो मोक्षमाप्नुयो ॥

पंचोली टीका

किंचहेजनादन यामिश्रेणमिश्रितवाकोनेवमेममवुडिंमोहयसीव
तदेकज्ञानेवाकर्मवानिश्चिसवरयेनाहंश्रेयोनिर्वाणमाश्रयो २

रागवीरसमिद्धोधिनी॥

किं व व्यामिश्रेणो व क्षीरनीरयोगवद निश्चिते कार्ये नेव वा से
न हरेण सवरे कर्म बुद्धियोगाहनं जयेत्येवं रूपेण मे मम बु
हिमतः करणं मोदयसीव इव प्राप्तेन चायं यो न्योयः मम मो
दनिग सार्थमेव प्रवृत्तस्तं मम तु बुद्धियोगात्स काशा कर्म
प्रवृत्तिलक्षणमवरे श्रेयः प्रतिकूलत्वादथ मं हरेण महांतर
वद्भवति बुद्धियोग एव श्रेयान् न पुनः कर्मेति स्फुटार्थतया
बुद्धियोगो हतोः स्वयमचरणमेव श्रेयः साधनं सर्वथानुष्ठे
यमिति निश्चयात्मक बुद्धिसंगतेर्देतो रवरमनुक्तं स्वयमो
चिताचारवदिष्टं तं भिदा चरणादिकर्म हरेण भवति न किं
चित्तेन प्रयोजनमस्तीत्यस्फुटार्थतया च प्रतिभासान्मोदो भ
वतीव तत्तस्मादुंस इव तं कियत्क्षीरं कियन्तीरमिति बहि वि
व्यस्फुटतयेकमेव चो रमेव अचो रमेव वावदयन्मम श्रेयस्क
रं स्यादिति २॥

मथुभाष्य

२॥

मनोमात्रसाधकं च ज्ञानमुपदिश्य पुनर्वाच्यबहुविधदुःसंपादनसा
 धं कर्माद्युपदिशतस्तववाक्यं किं कर्म प्रधानं ज्ञानमुपकारकं ज्ञानं वा
 प्रधानं कर्मोपकारकं किं बोधयं समुचितमिति विरुद्धविकल्पमिश्रितज्ञा
 नजनकत्वात्वा मिश्रमिव स्तुतो व्यामिश्रं सर्वज्ञस्य तव वाक्यत्वात्तेनेद
 शेन वाको न मे बुद्धिमेतत्करणं मोहयसि न तु वस्तुतो मोहयसि परमाप्त
 त् तस्मादेकं प्रत्येकसामर्थ्यं चागुणप्रधानभावं वा समुच्चयं वा वदेयं न त
 व वचनेनार्हं निमित्तसाधनं तदनुष्ठानेन श्रेयो मोक्षारं वा माप्नुयामित्य
 र्थः । तत्र भगवात्मनो मात्रसाधकत्वेन मोक्षकज्ञानस्य ज्ञायत्त्वमर्जुना
 भिमतमसहमानोऽव प्रयं कर्मापेक्षां प्रयंचयिष्यन्नाह लोके ॥ १ ॥

19

हे अनन्यनिः पाप अर्जुन यह बात कहि चुका हूँ तहां जो मोह के हेतु रूप जा
न तथा कर्म ये दोनो निष्ठा मे पृथक् पृथक् कहे अलग २ कहे होता था अभी
जो तुम से कहा इसी मे पृथक् करि कहा होता तो अलव ता दोनो के बीच जो
उचित हो सो निश्चय कर कहो यह तुमारा कहना ठीक था परन्तु मे ने तो ये
सा कहान ही केवल दोनो ही पक्ष से एक ब्रह्म निष्ठा ही कहा क्यों कि गोण ओ
मुख्य फलदायक ये कर्म योग औ ज्ञान योग से भिन्न ऐसी एक ज्ञान निष्ठा ईक
हा सो भी अधिकारी के भेद से जैसा अधिकारी हो वैसा आचरण करे और दोनो
का अधिकारी एक कै से हो गा जो तुम कहते हो कि दोनो मे से एक कहो सो प्र
ह अलः करण ओ प्रह अलः करण होने से अधिकारी दो प्रकार के हैं ३ स से
४ नये हैं दो मत कहें सोई दो प्रकार ब्रह्म निष्ठा मोक्ष प्राप्ति की उपाय पूर्व अथाय मे ह
म ने स्पष्ट कहा है अब उक्त दोनो मत का निर्णय करते हैं कि सांख्य कहे प्र
ह अलः करण ज्ञान मार्ग मे आरुढ़ पुरुष को ज्ञान परिपाक रूप कारण से ज्ञा
न योग के द्वारा आत्मा को निश्चय करने वाली ध्यान आदि निष्ठा और धर्मा
दि पुद्गाच्छेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते इत्यादि श्लोको से भगवान कर्म
को प्रधान कहा है इसी शंका पर अर्जुन कहते हैं कि कहीं तो कर्म की प्र
शंसा और कहीं ज्ञान की बड़ाई करते हुये आपकी ये सन्देश के उत्पन्न ।
करने वाली बातों से हमारी बुद्धि ज्ञान ओ कर्म इन दोनो पक्ष मे भी ठ
हरती नहि अर्थात् ये मिली जुली बातों से मेरी बुद्धि को मोह सा करते
आय क्या कहते हो यद्यपि परम करुणामय जो आप निन के मोह कहा है
तो भी आप लिसे हमको मोह की ऐसी बातें समझ यउती हैं सो ज्ञान ओ क
र्म दोनो के बीच मे जो कल्याणकारी होय वही एक पक्ष निश्चय करके
हमको कहो या जो हमारा कल्याण इस पुद्गल कर्म ही से निश्चय कि
ये होतो इसीको निधार करि ठीक कहो ॥ २ ॥

दीक्षा ॥

ज्यों तुम मिश्रित वचन में बुद्धि मोद करेद ताते निश्चय एक
द लेहुं श्रेय जिमि मेहं २ ॥

20

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा
पुरा प्रोक्ता मयानघ ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्म
योगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

शाङ्ख्यभाष्ये १

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच लोकेस्मित्ति । लोके अ
स्मिन् शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विप्रकारनिष्ठा स्थिति
रनुष्ठेय तात्पर्यं पुरा पूर्वसर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासां भुङ्क्ष्वनिःश्रेयसप्राप्ति
साधनं वेदार्थसंप्रदायं आविष्कृतताप्रोक्तामया सर्वज्ञेन ईश्वरेण हे अ
नघ शृणु यत्तत्र कासाद्विविधा निष्ठेत्याह ज्ञानेति । तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञाना
मेव योगस्तेन सांख्यानमात्मानात्मविषयविनैकज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमा
देव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिष्ठितार्थनां परमहंसपरिव्राजकानां
ब्रह्मण्येवावस्थितानां निष्ठाप्रोक्ता कर्मयोगेन कर्मेव योगः कर्मयोगस्तेन
कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः यदि चेत्केन पुरुषेणोक्तेषु
रुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्तानुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यामीति वागीतासु
वेदेषु वक्तव्यं कथमिहार्जुना योऽसन्नायप्रियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके ए
व ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात् यदि पुनरर्जुनो ज्ञानं कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठा
स्यति अन्येषां तन्निष्ठपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति मतं भगवतः कल्प्यततदा ।
रागद्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान् कलितः स्यात्तच्चायुक्तं तस्मात् कयापि
युक्त्यान समुच्चयो ज्ञान कर्मणोः ॥ ३ ॥

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका २

समुच्चयविरिथे तथा प्रश्नं व्याख्यायत द्विरोधित्वेनैव प्रतिवचनमुत्थापय
ति प्रश्नेति येषां व्यवहारभूमिरुपलभ्यते तत्र त्रैवर्णिकाः ज्ञानं कर्म वा प्रा

द्विविधा

मी.टी.
का.

स्त्रीयमनुष्ठानमधिक्रियन्तेनेवां हि यास्थितिर्मया प्रोक्तेनि सर्वाहं योजयति लो
केऽस्मिन्निति स्थितिमेव व्याकरोति अनुष्ठेयेति पूर्वं प्रवचनप्रसङ्गं प्रवक्तारं । प्रदर्शयन्
विशिनष्टि सर्गादाविति प्रवचनस्यायथार्थत्वशङ्काम् वारयति सर्वज्ञेनेति ॥
अर्जुनस्य भगवदुपदेशश्रवणे योग्यत्वं सूचयति अनयेति निर्धारणार्थेन त्रेति
सप्तमीज्ञानं परमार्थवस्तुविषयं तदेव योगशब्दितं युज्यते अनेन ब्रह्मणेति यु
त्यनेनेन निष्ठेत्यनुवर्तते उक्तज्ञानोपायमुपदिदिक्षुः सांख्यशब्दार्थमाह आत्मेति
तेषामेव कर्मनिष्ठत्वं व्यावर्तयति ब्रह्मचर्येति तेषां जपादिपारवश्येन श्रवणा
दिपराङ्मुखात्वं पराकरोति वेदान्तेति । उक्तविशेषणवतां मुखासंन्यासित्वेन फ
लावस्थत्वं दर्शयति परमहंसेति कर्मवर्णाश्रमविहितं धर्माख्यं तदेव युज्य
ते तेनाभ्युदयेनेति योगस्तेन निष्ठाकर्मिणां प्रोक्तेन न्यङ्गं दर्शयन्नाह कर्मैवे
त्यादिना एवं प्रतिवचनवाक्यस्यान्येवाक्षराणि व्याख्यातव्येव तात्पर्यार्थाद्यं कथ
यति यदि चेति शृङ्गापि दुर्वोध्यत्वमाशङ्क्याह उक्तमिति ज्ञानस्यापि मूलविकल
तया विभ्रमत्वमाशङ्क्याह वेदेष्टिति तस्या शिष्यत्वबुद्धान्यथा कथनमित्याशङ्क्या
ह उपसन्नायेति तथापि तस्मिन्नेवासीत्यादस्य योक्तिरित्याशङ्क्याह प्रियाये
ति ब्रवीति च भिन्नपुरुषकर्त्तृकं निष्ठाह्वयं तेन समुच्चयो भगवदभीष्टः प्राप्स्यार्थो
न भवतीति शेषः न च अर्जुनस्य प्रेक्षापूर्वकारित्वाज्ज्ञानकर्मश्रवणानन्तरमुभय
निर्देशानुपपत्त्या समुच्चयानुष्ठानं सम्यत्स्यते तद्वति रिक्तानान्तज्ञानकर्मणोर्मि
न्नपुरुषानुष्ठेयत्वं श्रुत्वा प्रत्येकं तदनुष्ठानं भविष्यतीति भगवतो मतं कल्पते त
स्यार्जुनेऽनुरागातिरेकादितरेषु च तदभावादिति तत्राह यदि पुनरिति अप्रमा
णभूतत्वं मनाप्तत्वं न च भगवतो रागादिमत्तेनानामत्वं युक्तं समं सर्वेषु भूतेषु
निष्ठमिति विरोधादिना हतञ्चेति निष्ठाह्वयस्य भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं निर्दे
शफलमुपसंहरति तस्मादिति ३ ॥

श्रीधरी

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेऽस्मिन्निति अयमर्थः यदि मया परस्परनिश्चये

प्रकारद्वयमेव निर्दिष्टाति सांख्यानं शुद्धानः करणानां ज्ञानभूमिमात्राणां
 तानपरिर्पकार्यं तानयोगेन ध्यातादिना निष्ठा ब्रह्मपदोक्ता तानि सर्वाणि संयम्य
 युक्तग्राहीनमत्पर इत्यादिना सांख्यभूमिका नानावृत्तानां ततः करणशुद्धिद्वारा तदारोहार्थं तदुपायभूतकर्म योगाधिकारिणं
 योगिनां कर्म योगेन निष्ठायां ध्यातादिना सांख्यभूमिका नानावृत्तानां ततः करणशुद्धिद्वारा तदारोहार्थं तदुपायभूतकर्म योगाधिकारिणं
 नविविधानिष्ठायां ध्यातादिना सांख्यभूमिका नानावृत्तानां ततः करणशुद्धिद्वारा तदारोहार्थं तदुपायभूतकर्म योगाधिकारिणं

ज्ञानमोक्षसाधनत्वेन कर्मज्ञानयोगद्वयं निष्ठाद्वयमुक्तं स्यात् नर्हितयोर्मध्ये यः
 ज्ञेयं तदेकं वदेति त्वदीयप्रश्नः संगच्छेत्तननुमया तथोक्तं किं तद्वाभ्यामेकैव
 ह्यनिष्ठायाः गणप्रधानभूतयोस्तयोः स्वातंत्र्यानुपपत्तेः एकस्यैव तत्र प्रकार
 भेदमात्रं अधिकारिभेदेनेति अस्मिंश्चुद्धांतः करणतया द्विविधे लोके अ
 धिकारिजने द्वे विधे प्रकारे यस्य साद्विधानिष्ठा मोक्षपरतां पूर्वाध्याये मया
 सर्वज्ञेन ते प्रोक्ता स्युः मेव ॥ ३ ॥

विष्णुचभाष्य ४

श्री. लोके सिन्धुशास्त्रानुष्ठानधिकृतेषु पुरुषेषु द्विविधा द्विप्रकारानिष्ठा
 स्थितिः अनुष्ठेय मत्पर्यं पुरा पूर्वसर्गद्वौ प्रजाः स्मृताः सामभ्युदयनिष्ठेयस
 प्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायं कुर्वता पुरा प्रोक्ता मया सर्वज्ञेन ईश्वरेणानुष्ठेय
 एक निष्ठा द्विविधेत्यत्र आह ज्ञानेति तत्र ज्ञानमेव योगः तेन सांख्यानं आत्म
 विषयविवेकज्ञानवतं निष्ठा प्रोक्ता कर्मयोगेन कर्मैव योगः अनेन कर्मयोगे
 न कर्मिणां कर्मनिष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः ३

रामानुजभाष्य ५

पुरोक्तं न सम्यगवधत्तं त्वया पुरा प्यस्मिं लोके विवित्राधिकारपूर्णं द्विविधानिष्ठा
 - ज्ञानकर्मविषया यथाधिकारसंकीर्णं मयोक्तान् द्विसर्वलौकिकः पुरुषः
 संजातमोक्षाभिलाषस्तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारे प्रभवति अपित्वनभिसं
 हितफलेन परमपुरस्काराथनरूपेणानुष्ठितेन कर्मणा विध्वस्तमनोमलो व्याकु
 लेंद्रियो ज्ञाननिष्ठायां अधिकरोति यतः प्रवृत्तिर्भूतानामित्यादिना परमपुरुषारा
 धनेकचेष्टनाकर्मणां वक्ष्यते इहापि कर्मणो वाधिकारस्तस्यादिना नभिसंहितं
 फलं कर्मानुष्ठेयं विधायतेन विषयव्याकुलतारूपमोहादुत्ती एवमुद्देः प्रजहति
 यदा कामानित्यादिना ज्ञानयोगउदितः अतः सांख्यानमेव ज्ञानयोगेन योगस्थि
 तिरुक्ता योगिनां कर्मयोगेन कर्मयोगस्थितिरुक्ता सांख्या बुद्धिस्तद्युक्ता सांख्या
 अमेकविषययानुष्ठेयप्रोक्ताः सांख्याः अतदर्हाः कर्मयोगाधिकारिणो योगि

३

गी.टी.
का.

नैविषयवाक्यलबुद्धिपुक्तानां कर्मयोगाधिकारः अवाक्यलं ज्ञानां ज्ञानयो
गाधिकार उक्त इति न किंचिदिह विरुद्धं नापि व्यामिश्रमभिहितं ३

अभिनवगुप्ती

६

श्रीभगवांस्तत्र रंददाति लोकेस्मिन्निद्विधा निष्ठा पुरा मोक्षमयानय ज्ञानयो
लोक एषा ह योगिनिःप्रसिद्धा सांख्यानं ज्ञानं प्रधानं योगिनां च कर्मणि मया
तुंसे कैवलिहोक्ता ज्ञानक्रियामयत्वात्संवित्तत्त्वस्येति भावः ३

परमार्थप्रण

१७

ततो भगवानाह लोकेस्मिन्निति लोकात्तेजायते नैतिलोको मुमुक्षुर्जनस्तस्मिन् ।
द्विविधा द्विप्रकारानिष्ठा मर्यादापुरा द्वितीया ध्यायेत्प्रोक्ता तत्र सांख्याश्रद्धांतक
रणानां ज्ञानयोगेन तथा अश्रद्धांतकरणानां योगिनां कर्मकुशलानां कर्मयोगे
न न ह्येकं प्रत्यक्षायद्वय कथनं किंत्वधिकारभेदादतो व्यामिश्रेणैव वाक्येने
ति वक्तुं नार्हतीत्यर्थः ३

वनमाली

८

५

चित्

वि

अधिकारभेदे बद्धं तत्रैतदिति लोक इति अस्मिन्नधिकारित्वाभिमतलोके विषये
राक्यलचित्रभेदेन द्विविधेर्जते द्विविधा द्विप्रकारानिष्ठा स्थिति स्तान् परता कर्म
परता च पूर्वा ध्यायेत्पासेन मया प्रोक्ता साध्यसाधनावस्थाभेदेन द्विप्रकारान्
तद्देखतं त्रेतिष्ठेति बोधयितुं तिष्ठेत्येकवचनं सांख्यात्मविषयकस्थिरा बुद्धि
स्तां प्रामुख्यतां सांख्यानं ज्ञानमपरोक्षं पुन्यते ब्रह्मण्येन स ज्ञानयोगः ब्रह्मण्येन
ज्ञानादकं वचनं सांख्यानविषयकस्थिरा बुद्धिस्तां प्रामुख्यतां सांख्यानं ज्ञानम
परोक्षं पुन्यते ब्रह्मण्येन स ज्ञानयोगः ब्रह्मण्येन ज्ञानादकं ध्यानमिति यावत्
तेन निष्ठोक्ता तानि सर्वाणि संयम्य पुक्त आसीत् मत्पर इत्यादिना योगिनां क
र्माधिकारयोगेन कर्मणैव पुन्यते तः करणमुद्यायेन सकर्मयोगस्तेन निष्ठो
क्ता धर्मादिपुद्गाद्येन्यत्तत्र त्रियस्य न विद्यत इत्यादिना अतश्चित्तस्यैवार्थस्यैवार्था

वस्थाभेदेनैकं प्रत्युभयोपयोगान्नाधिकारभेदेषूपदेशवैयर्थ्यमितिभावः
 त्वंतात्मविदामग्रेसरोपिग्रहस्थाश्रमितात्मनकादीनामिवस्वरूपेणैवकः
 मत्पुङ्गुनार्हसिकिंतजनकादीनामिवलोकसंग्रहार्थस्वोचितं कर्मकर्तुमे-
 वार्हसीत्यतचेतिसवोधनेनसूचितम् ३ ॥ ॥

उ.समवेजयन्ती

होमउक्तं त्वया सम्यगतवधुतमितीवंप्रहस्यस्वजनसंग्रहोहे
 दनायबहुपरिकरः प्रसन्नवदनः
 सन्नाह श्रीभगवानुवाच
 सिन्नित्युत्पन्नानिर्दिष्टत्वेनास्यलो
 कस्य +

एवमनाकलितनिजोक्तिमतेर्जनस्यवचनंनिशाम्या ^{स्वोक्तं} ^{स्वाश्रयति}
 गतान् लोकेस्मिन्नितिहे नचहेनिषायलोके ^{ज्ञानकर्मादिफल}
 जनकत्वाद्भारतवर्षग्रह्यतेयद्वासर्वज्ञस्यभगवतःकरामलकवद्धिश्च
 त्वेनैत्रैलोक्यंग्रह्यतेयत्तत्तल्लोकनिवासिनांब्रह्मादीनामपिज्ञानकर्म
 एणरधिकारिकत्वाविशेषोस्तिअस्मिन्निविधविचित्रमुभाशुभमिच्छितक
 र्मकर्तृपरिपूर्णभारतवर्षेत्रैलोकेवालोकेतत्तत्स्थानेजनेवानिष्टास्थिति
 र्हि विधाद्विप्रकाराकर्मज्ञानविषयिकाः थिकार्यनुसारेणसंकीर्णम
 यासर्वेष्वरेणसर्वज्ञेनतवातिशयद्वितकारिणापुरापूर्वस्मिन्नुत्थायेप्रोक्ता
 प्रकर्षेणनवप्रश्नाः नुकूल्येनेवकथिद्यदिनुतवमोक्षाभिलाषोभविष्यति
 तदेवत्वंज्ञानयोगाधिकारीकर्मयोगाधिकारीचापिभविष्यसीत्येवंज्ञान
 कर्मणोसंकीर्णरूपंवाक्यमयोक्तंस्यात्तर्ह्येतवज्जायसीचेत्कर्मणस्तेम-
 नेतिव्यामिश्रेणैववाक्येमेतिशंकाचटेन्नतमयानोक्तमप्युक्तकर्मणैवाधि-
 कारस्तेमाफलेष्वित्यादिनाफलानुसंधानरहितपरमशुद्धाराधनरूपक
 र्मकरणयैवोक्तं तस्मात्तवेयंशंकाः नाकलितविषयाः सङ्गतेत्यर्थः नि
 ष्टायास्तेकवचनत्वेनैकेष्वरोदेश्यत्वात्साधनावस्थाद्वेभेदेनद्विप्रकारण्ये
 कैवनिष्टेति सूचितम् एकंसांख्ययोगंचेत्यादिनावक्ष्यतोयेनावेनतवे
 यंबुद्धिरनाकलितशंकामामोतितदद्यंमत्प्रसादात्रश्रुत्तिसंवोधनाभि
 प्रायः ननुकेषांवाज्ञाननिष्ठाकेषांवाकर्मनिष्ठाभवेत्सामयानावगम्यतेय
 सांस्थित्वाहंसखमामुयामित्याशंकायामाहज्ञानयोगेनेतिसांख्यमात्मे

कर्मणःसकाशाहुडिः श्रेष्ठेत्येवंम
 मोक्तिः स्यादयच्चयदेव +

धसा +

गी. टी.
का.

ज्ञानमेवयोगोयुज्यतेआत्मनाने
नेतिमुत्पत्तेः ५३
कर्मवयोगोयुज्यतेज्ञानगर्भयान
करणशुद्ध्यानेनेतिमुत्पत्तेस्तेन ५४

युक्तायो

कविषयाबुद्धिस्तयाबुद्ध्यायुक्ताः सांख्यज्ञानवन्तः शृंग्रायचूतेषांविषया
विद्विप्तबुद्धीनामात्मज्ञानवतांज्ञानयोगेननिष्ठास्थितिरुक्ताप्रज्ञानियदा
कामानित्यादिनांयोगिनांफलानुसंधानकर्मरहितानांविषयविद्विप्तबुद्धी-
नांकर्मयोगेननिष्ठास्थितिरुक्ताकर्मण्येवाधिकारस्तत्त्वादिना उभयोरे-
तयोर्निष्ठयोर्मध्येतवतकर्मयोगयवाधिकारोनतज्ञानयोगेस्वाधिकारपू-
र्वकंयश्मपुरुषाराधनरूपेकर्मणिस्थित्वायश्मसुखस्याप्ससीत्याभिप्रा-
यः ॥ ३ ॥

+ एवमधिकारभेदेऽर्जुनेनष्टतद्वत्तुहंप्रतिवचनं + मधुसूदनी १

श्रीभगवानुवाच

+ अस्मिन्नधिकारित्वाभिमतलोकेषुष्टाशुद्धांतःकरणभेदेनद्विविधेजनेहि
विधाद्विप्रकारानिष्ठा मतिः ज्ञानपश्चात्कर्मपश्चाच्चपरापूर्वाध्यायेमयातवा-
त्पंतद्वितकारिणांशोक्ताप्रकर्षणस्यष्टत्त्वलक्षणोक्तज्ञानयाचाधिकार्येका
शंकयामाह्लासीरितिभावः हेअनचअपायेतिसंबोधयन्नुपदेशयोग्यताम
र्जनस्यसूचयति एकैवनिष्ठासाधनावस्थाभेदेनद्विप्रकारानतद्वेएव
स्वतंत्रेतिष्टेइतिकथयितुंनिष्ठेत्येकवचनं तथाचवक्ष्यति एकंसांख्यंचयो-
गंचयः यप्रणितिसप्रणतितामेवनिष्ठांहेविद्येनदर्शयति सांख्यासमागम्यबु-
द्धिस्तोप्राप्तवतांब्रह्मचर्यादेवकृतसंन्यासानांवेदांतविज्ञानेनसुनिश्चितार्था-
नांज्ञानभूमिमात्रदानांशुद्धांतःकरणानांसांख्यानंज्ञानंमेवयुज्यतेब्रह्म। योगेनज्ञानं
ने एणनेतिमुत्पत्त्यायोगस्तेननिष्ठोक्तानिसर्वाणि संयम्ययुक्तयासीतमत्य-
रत्नादिनाअशुद्धांतःकरणानांज्ञानभूमिमनात्रदानांयोगिनांकर्मधि-
कारयोगिनांकर्मयोगेनकर्मैवयुज्यतेतःकरणशुद्धानेनेतिमुत्पत्त्यायोगस्ते-
ननिष्ठोक्तानःकरणशुद्धिद्वाराज्ञानभूमिकारोहणार्थं धर्माद्विमुह्यष्टेयो-
न्यात्तत्रियस्यनविद्यते इत्यादिनाअतएवज्ञानकर्मणोसमुच्चयोविकल्पो
वाकिंतनिकामकर्मणशुद्धांतःकरणानांसर्वकर्मसंन्यासेनैवज्ञानमिति
चित्तशुद्धाशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैकमेवतांप्रतिद्विविधानिष्ठोक्ता एषातेभि-
हितासांख्येबुद्धिर्योगेतिमांशुणिवति अतोभूमिकाभेदेनैकमेवप्रत्युभयो

रूपयोगान्नाधिकारभेदेऽप्युपदेशवैयर्थ्यमित्यभिप्रायः एतदेव दर्शयितु
 मशुद्धचित्तस्य चित्तशुद्धिर्यतः कर्मानुष्ठानं न कर्मणामन्तरेभ्योऽपि
 नामोचं पार्थसंवतीत्यतः सुयोदशभिर्दर्शयति शुद्धचित्तस्य तत्तानि नो
 न किंचिदपि कर्मपेक्षितमिति दर्शयति यत्तत्तात्पर्यनिरितिहासां तस्मा
 दसक्तश्चरन्त्यत्र बंधहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वं सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्ति
 द्वारेण संभवति फलाभिसंधिरादित्यत्र पक्षोऽशलेनेति दर्शयिष्यति ततः
 परमपक्षेनेति प्रश्नमुत्थाप्य कामदोषैरेव काम्यकर्मणः शुद्धिहेतुत्वं ना।
 सिद्ध्यतः कामराहित्येनेव कर्मणि कुर्वन्नतः करणशुद्ध्या ज्ञानाधिकारी भवि
 ष्यतीति यावदध्यायसमाप्तिवदिष्यति भगवान् ॥ ३ ॥

सदानंदी ११

एवमेकाधिकारित्वेन विकल्पसमुच्चयो अधिकारभिदा ज्ञानसिद्धौ प्रश्नो
 र्जनस्य च १ एष्टे अधिकारभेदे श्रीभगवानाह सत्तरं चित्तशुद्ध्या विमुक्तिभ्यां
 जनेस्मिन्नधिकारिणि २ द्विविधे द्विप्रकारे वपूर्वाध्याये स्फुटं मया ज्ञान
 कर्मपरत्वाख्या निष्ठात्तात्ते हि ते विष्णो ३ यद्वापुरेति सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा च
 त्वविधाः तासां सर्गापवर्गमि साधनं वेदयद्वतिः ४ मया वि कुर्वता प्रोक्ता
 सर्वज्ञेनेष्टरेण च तथा च त्वं भो माग्लासीरधिकार्यैकशंकया ५ अनचेति
 पदेनेष्टो सूच्यते योग्यता र्जने साध्यसाधनभेदेन निष्टे कैवालि साहिधा ६
 न त्वनिष्टे स्वतंत्रे हे निष्टेत्यत्रे कता धनिः हे विद्येन च तामेव निष्ठां संदर्शयन्
 जः ७ सम्यक्त्वमिति संख्यातां संप्राप्तवतां सतां ब्रह्मचर्याग्रमादेव वेदो
 तश्रवणादिभिः ८ ज्ञानभूमौ प्रविष्टानां सांख्यानं शुद्धचेतसां युज्यते ब्रह्म
 णानेन ज्ञानं तयोगश्च तः ९ ज्ञानयोगेन ते नैव निष्ठंतेषामुदाहृता कर्मा
 धिकारिणां पुंसामशुद्धमनसां तथा १० कर्मैव युज्यते चित्तशुद्धानेनेति यो
 गिकः तेनैव कर्मयोगेन निष्ठंतेषामुदाहृता ११ धीशुद्धिद्वारतो ज्ञानभूमौ स
 म्यक् प्रवेशनं तान्यधेया शयो विष्णोः श्रीसुखरूपानिधेः १२ अतो भिन्नाधि
 कारित्वात्साध्यसाधनरूपयोः न विकल्पस्तयोर्ज्ञानकर्मणोर्वासमुच्चयः १३

क. ५

३

गी. टी.

का.

तस्मादवस्थाभेदेन चैकमेव प्रतिद्वयोः उपयोगान्न वैयर्थ्यमुपदेशस्य चेति

दिक १४

३

॥

नीकटी

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन्निति प्ररापूर्वाध्याये मयानिष्टायेकै
 वप्रोक्ता परंतु सा हि विधा हि प्रकारा एकस्या एव ब्रह्मनिष्ठायाः प्रकारद्वय
 मुक्तं अधिकारिभेदेन न तत्र ब्रह्मप्राप्तये परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयमुक्तमिति
 भावः हे न च विप्रश्चान्तःकरणमहचनस्यार्थसम्यगालोचयेत्यर्थः तदेव प्र
 कारद्वयमाह ज्ञानयोगेनेति सांख्यानं प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तत्वं ज्ञानतां ।
 आत्मानात्मविवेकज्ञानवतां ज्ञानार्थयुज्यते इति ज्ञानयोगः ज्ञानोपायो वेदो
 तश्च वरात्मन निदिध्यासनात्मकत्वेन ज्ञानयोगेन ब्रह्मणि निष्ठां परिस
 माप्तिं सांख्याः प्राप्नुवंतीत्यर्थः योगिनां सिद्धयसिद्धयोः समोभूत्वा समत्वं यो
 ग उच्यते इति उक्तलक्षणयोगवतां कर्मयोगेन संभोषासनादिनिर्विकल्पक
 समाध्यानुष्ठानांतमिह कर्मयोगयदार्थः तेन योगिनो ब्रह्मनिष्ठां प्राप्नुवंती
 त्यर्थः अयं भावः इह जन्मनिजन्मांतरे वा ईश्वरप्रीत्यर्थं मनुष्यैः कर्मभि
 र्विप्रद्वसत्त्वो विवेकवैराग्यशमादिषट्कोपेतो मुमुक्षुः प्रत्यक्प्रवणचित्तः श्रव
 णमननाभ्यामेव कृतकृत्यो भवति स चेत्प्रवणदेः प्राक् असमाहितचित्त
 स्तर्हि निदिध्यासनमस्यापेक्षितं अतएव सहकार्यंतरविधिः यद्देहो निसूत्र
 कृतानिदिध्यासनस्य पादिकत्वं मुक्तं सोयं सांख्यमार्गः तथा सर्वाणिकर्माणि
 परमगुरावर्ययन् श्रवणमननात्मकं विचारमंतरेणैव केवलं श्रद्धामात्रा
 त् प्रतीचो निर्विषोषब्रह्मरूपत्वं गुरुवाक्यतो निश्चिन्त्या संभावनादिदोषरहि
 तश्रुचायां निर्गुणब्रह्मोपास्तिप्रकारमधिगम्य कर्मच्छिद्रेषु समाध्याभ्यासं
 कुर्वन्निष्कलंप्रत्यगात्मस्वरूपं साक्षात्करोति सोयं योगमार्गः तेन क्रूरापो
 हकौशलं येषामस्ति ते सांख्याः येषां तन्नास्ति ते योगिन इति अतश्च द्विप्र
 कारानिष्ठानतुहे निष्ठे इति भ्रमितव्यं यथोक्तं वसिष्ठेन द्वौ क्रमोचित्तनाश
 स्य योगो ज्ञानं चराचव योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं असाध्यः

कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्वनिश्चयः प्रकारोद्भूतो देवो जगाद परमः
शिव इति चित्तादर्शनोपलक्षितस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य हो क्रमो चित्तादेर्नि
ष्पात्तपक्षे ज्ञानमेव यथा रज्जुरगादिसम्पगवेक्षणैव नश्यति तद्वत् न
स्य सत्यत्वपक्षे योग एव यथा सत्य उरगः मंत्रादिना निरुद्धप्रचारः स्वयमे
व नश्यति तद्वच्चित्तमपि योगेन निरुद्धमानं नश्यति तस्य निरन्तरयोर्केदस्तु
प्रारब्धकर्मन्ति पक्षद्वयेऽपि तुल्य इति ३

ज्ञानदीप्ति.

अत्रोत्तरं पूर्वाध्यायोदिष्टस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानेन मुक्ति
 रित्युपदेशस्यास्मिन्नध्याये लक्षणं लक्षयिते श्रीभगवानुवाच
 हे श्रनव श्रमिन्नो के पुराहितीये ध्यायेति शानिर्वहणे ज्ञानक
 र्मसमुच्चयानुष्ठानेन श्रेयः प्राप्तिरितीत्येति शान्नस्योक्तिः हि
 विधादेविधेसाधनप्रकारौ यस्यासौ केव प्रकारदयसाध्यात।
 वोक्तेमनुयः कथमित्याह ज्ञानयोगेन सांख्यानमित्यादि अ
 नात्मात्मनोः हेयोपादेयताविचारे ज्ञानेन तस्मिन् योगसमाधिश्चि
 त्तैकाग्र्येन सांख्यानोत्तमज्ञानो निष्ठाशोक्तात्तत्तादि आवश्य
 के कर्मणि प्रवृत्ताप्रपि यथाक्तात्तज्ञानसमाधेर्न च्यवनेन तथा
 सुबोदिता नियतावर्णाश्च मक्रियाकर्मतत्रयोगो ज्ञानापरिमा
 नेन कर्ममनुष्ठानपरत्वेन तत्कर्मयोगेन योगिनो पुत्माकर्मभुति
 हन्तानिष्ठानि वीहः शोक्तः तद्विज्ञे ज्ञानिनो कर्माविनाभावान्
 कर्मिणां च ज्ञानाविनाभावान् एकैव निष्ठाप्रकारदयसाधौ कपु
 रुषविषयाशोक्तात्तत्तभिन्नपुरुषविषये हे निष्ठे इति तथाहि
 हरेण सवरे कर्म निज्ञाने प्रशस्यतस्मात्तथापि प्रतिपादनायोक्ते
 तस्माद्योगाय प्रयत्नस्त्यादि तस्मात्कर्मण्येवाधिकारस्तेश्चादि
 नाकर्मणो वश्यं करणीयतां प्रतिपाद्य कर्मजं बुद्धिप्रकादिफ
 लेन तस्मात्तमीषिणश्चादिना ज्ञानेन समाधिरुक्ता यत्तत्र श्रीपा
 दैः सांख्यानो केवलाज्ञाना मुक्तिः कर्मयोगिनो तत्कर्मनिष्ठे वे
 ति हे निष्ठेभिन्नपुरुषविषये इति सत्सर्वकर्मसंन्याससम्पदार्थि
 नो सांख्यानमित्याख्यातम् तत्रार्जनस्य सर्वकर्मसंन्यासाभि
 प्रायवतः मया किमनुष्ठेयमिति निश्चयाभावादाकृतमनिते
 तदवस्थमेवेत्यतम् तथा चैतदेवोपदिष्टं प्रकारान्तरेण मोक्षथ
 र्मेषु सलभाजनकसेवादेजनकवाक्यैः सुखी सोहमवामाथ
 समलोपाशमकाचनः मुक्तसंगः स्थितो राज्ञे सदृशो मे सिद्धि
 भिः मोक्षे दिव्यविधानिष्टादृष्टापूर्वमेवात्मभिः ज्ञानेनोक्तो न
 रं यत्तत्सर्वसागशकर्मणाम् ज्ञाननिष्ठो वदंते वे मोक्षशास्त्रवि।

हो ज्ञानाः कर्मनिष्ठा तथैवात्मैः नयः सत्सदृशि नः प्रदायो भयम्
 येन ज्ञानेन कर्म च केवलम् तृतीयेयं समाख्यातानि शान्तेन महात्म
 ना तृतीया समुच्चयश्चेति व्याख्यातं गुरुभिः ३ ॥

गमकेंदीदीका

^ साख्यानां

जन्म

अथास्यैवमयोक्तमस्यैवत्वयाप्रतिपन्नमितर्जनं प्रति उपाल
म्भमिवाविष्कर्वन्तस्तंशयद्युदासायश्रीभगवानुवाच लोकरति
प्रसिंलोकैधिकारिजनेनिष्ठात्मपरतापकैवाधिकारिभेदेन हि।
विधादिप्रकारा परापूर्वाध्यायमया सर्वज्ञेन प्रोक्तानि स्पष्टमेवोक्ता
प्रकारद्वयमेवाह ज्ञानयोगेनेति सांख्यदेहात्मविवेकस्तस्मिन्नपि
कारिणः सांख्याः तेषामलब्धात्मबोधानां देहात्मविवेकाधिकारि
णां ज्ञानयोगेन ज्ञानमात्मनस्तस्य प्रत्यभिज्ञा लक्षणं तत्र योगः क
र्मण्यपि सति समाधानेनेन निष्प्रोक्ता योगः परमात्मनि निर्विघ्न
वं समाधानं सविद्यतेयेषां ते लब्धबोधानां आत्मनि समाहितानां
योगिनां कर्मयोगेन कर्मणि क्रियमाणैः योगः समाधानं स्वात्मप
रामर्शात्मागः तेन निष्प्रोक्ता सांख्यानो ज्ञानं प्रधानं योगिनां च बोध
हृदये कर्मपूर्वोक्तप्रत्योक्तम् ३ ॥

पंचोलीटीका

गी.
टी.
८

अधिकारभेदेन विषयव्यवस्थाया उत्तरमाह लोकरतिहेन वचस्मि
नूलोके मया पूर्वदिविधानिष्ठाप्रोक्ता कर्तव्यता तान् पश्येत्कृतान्।
योगेन सांख्यानो ज्ञानमेव योगः ज्ञानयोगः तेन परब्रह्मणि स्थितानो
संसासिना मुक्ता कर्मयोगेन कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन कर्मयोगि
नो कर्मनिष्ठाना मुक्ता ३

रणवीरसमिद्धो धिनी॥

अथान्यथैवमयोक्तमन्यथैव तया प्रतिपन्नमित्यर्जुनं प्रत्युपालं
भमिवाविष्णुर्वस्तुसंप्रत्ययव्युदासाय भगवानुवाच लोक इति
देमनवबुद्धिमानित्यरदितमुहुमते इति यावत् इत्यनेन सं
बोधनेन तव तत्कालं निश्चितार्थप्रहरणयोग्यमतेः कथं मोह
इति योत्यते अस्मिन्नलोके यादिविधानिष्ठासामया पुरास्मादः
ध्यायात्पूर्वस्मिन्ध्याये प्रोक्ता प्रकर्षणोक्तवृत्तेषां प्रोक्ता यथाते
भिदिता सांख्ये बुद्धिर्योगे विमांशु एवित्यादिना ग्रंथेन ननु सति
हे विध्ये कथमेकत्वमित्यत आह ज्ञानेति ज्ञानं निश्चयः सचात्र
स्वयमभूता कर्मणाः सकाशादप्रच्युतिलक्षणाः तेन यो योगः
संगतिर्योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतिपुक्तिश्चित्यनुशासना
तू तेन ज्ञानयोगेन स्ववर्णप्रमाद्यारोचिते कर्मणि दृढनिश्च
येन सांख्यानो मध्यमांस्कंदनं संख्यमित्यनुशासनात्संख्यं
पुहं तत्र प्रवृत्तानां कृतारंभाणां क्षत्रियाणां निष्ठाप्रोक्ता योगि
नां सन्नहनं पुहं संमुखस्थितानां कर्मयोगेन कर्मसुखास्वा
प्रयोगलक्षणेषु यो योगः कौशलयोगः कर्मसुकौशलमि
ति भगवदुक्तेः तेन निष्ठाप्रेयस्करीति अयमभिप्रायः कर्म
णिययपिज्ञोराज्ञोरात्मकतेन दिविधानि तथापि सामान्यवृ
त्त्येकद्वयार्थेव तथापि यत्र यस्याधिकारस्तत्र तस्यानुष्ठेयत्वं
प्रतिपादितं अथ च पूर्वमवश्यमदं स्वयमभूतं पुहुमनुतिष्ठा

मीतिनिश्चित्यपुद्गलसंभवायै आख्यावशात्सादिप्रयोगो वि
 थेयइति सांख्यानयोगिनो वैकमेव वक्ष्यति च एकं सांख्यं च
 योगं च यः पश्यति स पश्यतीति पुद्गलसंभवात् सांख्यं च आरं
 भानंतरं प्रयोगदशायां योगित्वं इत्येव भवतः समसमाख्य
 वतः समसंमुखस्य च क्षणजातेः स्वयमभूते चोदपुद्गल
 के पवकर्मण्यधिकारवतः प्राज्ञासप्रयोगपवाधुनावृष्टेय
 इति तात्पर्यं यद्वा मया सिद्धो के पुद्गलस्मादध्यायात् पूर्वसि
 द्ध्याये निष्ठास्थितिर्द्विविधा हि प्रकारा प्रोक्ता कथमित्याह
 सांख्यानसंख्येपुद्गले सज्जानां क्षत्रियाणां ज्ञानयोगविषयेन
 निष्ठायोगिनो वयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधतत्क्षणोऽङ्गस्तद्वत्तां
 कर्मयोगविषयेन निष्ठा किं तद्वत्क्षत्रियाणां स्वयमभूते पुद्ग
 लके चोदे कर्मयोगे निष्ठा श्रेयस्करीति तथा च दूरेणासव
 रं कर्मत्यादिवाक्यं यद्यपि संकीर्णं तथापि भवतं प्रति स्वय
 मभूतपुद्गलविचोदकमनुष्ठानपरतयैवोक्तमिति तात्पर्यं ॥

३॥

मधुभाष्य

लोक इति द्विविधा अपि जनाः संति पृथग्यादिकर्मत्या
 गेन ज्ञाननिष्ठाः सनकादिवत् तस्याप्यज्ञाननिष्ठाः
 अज्ञानकादिवत् महर्मस्याप्येत्यर्थः सांख्यानज्ञानि
 नां सनकादीनां योगिनामुपायिनां ज्ञानकादीनां ज्ञाननि
 ष्ठा प्रप्याधिकारिकत्वादीं चरेच्छया लोकसंयुद्धार्थत्वाच्च
 ये कर्मयोग्या भवन्ति तेऽपि योगिनः निष्ठास्थितिः त्वं जन
 कादिवत् सकर्मवज्ञानयोग्यः न तु सनकादिवत् तस्यागे
 नेत्यर्थः सति दीक्षरेच्छयेव कर्मकृतः प्रियव्रतादयोऽपि

28

[The page contains faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]

057415

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

रामचंद्रसरस्वती

द्विविधेति लिङ्गविभक्तिविपरिणामेन द्विविधेऽपि द्रष्टव्यं तनश्च
 द्विविधेऽस्मिन्लोके अधिकारित्वाभिमतो द्विविधा निष्ठा मया पूर्वाया
 ये प्रकर्षेण विवेको नोक्ता । तथा हि प्रजर्हन्ति यदा कामानि तारभा
 थायपरिसमाप्तेः सन्यासकर्तव्यतामुक्ता तन्निष्ठेव कृतार्थतोक्ता
 एषा ब्राह्मीस्थितिः अर्जुनायतु कर्मण्येवाधिकारस्ते माते संगोक्त
 कर्मणीति कर्मनिष्ठामेवोक्ता यथानंतरोक्ता ब्राह्मी स्थितिरिति अ
 तोक्तानहोरेव कृतार्थतोक्ता अतः सन्यासपूर्वश्रवणदोषप्रवृत्तानां ज्ञा
 ननिष्ठेव सुसन्यासिनां तु कर्मनिष्ठेवेति गीताशास्त्रतात्पर्यप्रतिभा
 ति एवं च विभिन्नाधिकारिप्रदर्शनेन भगवता समुच्चयपक्षो निरा
 कृतः न चायमुपपन्नोऽपि कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयतीत्यत्र ज्ञा
 नेन क्रियाकारकदर्शनस्य विरोधोक्तेरिति दिक् कथं द्विविधलोके
 द्विविधानिष्ठा ब्रह्मज्ञादात्मलक्षणोक्तेः तांशं कविहृणोति ज्ञानयो
 गेनेति ज्ञानमेव योगस्तेन निदिध्यास्तात्मनो सांख्यानं संख्याबुद्धि
 स्तत्संबन्धिनो ब्रह्मचर्यादेव कृतसंन्यासिनां वेदोक्तविज्ञानसुनिश्चि
 तार्थानामित्यर्थः । तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मन्यरश्न्यादिने
 ति भावः कर्मनित्यादितदेव योगस्तेन योगिनां कर्माधिकृतानामित्य
 र्थः धर्माद्विग्रहादित्यादिनेति भावः ननु तर्हि समुच्चयानुपपत्ताव
 पि प्रत्येकमोक्षसाधनता भविष्यतीत्याशं कर्षया मयमेव श्लोकग्राह्य
 योज्यमयमितिष्ठा प्रागुक्ता सांख्यानं ज्ञानयोग एव सति भवति इति
 न किंतु प्राग्भवोपार्जितमुद्धृत् कर्मापेक्षत एवेति भावः तथा च
 र्मयोग एव सति योगिनां निष्ठेऽप्यपि न कर्मणो ज्ञाननिवर्तकत्वाभावे
 नाज्ञाननिवृत्तवर्णमोक्षसाधनतानुपपत्तेर्विविदिषावाको न च
 ज्ञानवियोगात्तस्मात्कर्मयोगो वश्यं प्रधानीभूतं ज्ञानं निवर्तयन्नेव
 तिष्ठांसाधयतीति भावः द्वितीयव्याख्यानमेव अतिरेकमुखे द्रष्ट

यन्नाह न कर्म ३ एवमिति ॥

29

अर्जुन की प्रश्नके अनुरूप उत्तर करते हुये श्रीभगवान कहते हैं कि इसलोकमे शास्त्रके अर्थ अनुसार चलनेवाले ब्राह्मण क्षत्री वैश्य ३ नतिनि वर्णोंके अर्थ दो प्रकार की निष्ठा पूर्वही अर्थात् स्वरूपके प्रथमही उनका प्रेयसाथन कहे मुक्ति का देन हार वेदार्थ सं प्रदाय प्रगट करते मैने इसरूप ब्रह्म परता कही है यथा तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः इस श्लोकसे और जो ज्ञान मार्गमे नहीं प्राप्त हैं उनलोगों को चित्त शक्ति के द्वारा ज्ञानमार्ग पर आरुख होनेके अर्थ उसकी उपाय रूप कर्मयोगके अधिकारियों को कर्मयोगसे निष्ठा अर्थात् ब्रह्मपरता कही गई है यथा धर्मादि बुद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ३ आदि श्लोकोंसे कहा है अतएव चित्त शक्ति अशक्ति दो अवस्था भेदसे दो प्रकार ब्रह्मपरता कथित भई है परंतु भी तमसे प्रकाश करि कहे बुलसा से कहि दिया कि यथा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगेति मां शृणु इस श्लोकसे फिर भी सन्देह करते हो ३

श्रीभगवानवाक्य दोहा॥

पारथ दो विधलोकमे कहि पूर्वधारणा में द ज्ञानयोगसे
सांख्यकों योगीदि कर्मयोगसे यह ३॥

न कर्मणामनारम्भान्नैकर्म्यं पुरुषोऽमृते न च
संन्यसनादेव सिद्धिसमधिगच्छति ४

शाङ्ख्यभाष्यं १

यदर्जनेनोक्तं कर्मणोऽन्यायत्वं बुद्धेः तच्च स्थितमनिराकरणतस्याश्च
ज्ञानिष्ठायाः संन्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनाच्च भगव
न एवमेवानुमतमिति गम्यते माञ्चवन्धकारणैककर्मण्येव नियोजयसीति
विषण्णमनसं अर्जुनं कर्मणामनारम्भे इत्येवंमन्वानमालङ्कारं भगवान् न
कर्मणामनारम्भादिति अथवा ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन पु
रुषेण पुण्यदनुष्ठानमशक्यत्वे सतीतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वेना
मेककर्मनिष्ठायाः ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वेन स्वातन्त्र्येणाज्ञा
ननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपे
क्षेत्येतमर्थं दर्शयित्वा ह भगवान् न कर्मणोति न कर्मणामनारम्भादप्रा
रम्भात् कर्मणोऽक्रियाणां यज्ञादीनामिह जन्मनिजन्मान्तरेवानुष्ठितानामु
पायदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिहा
रेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां ज्ञानमुत्पद्यते पुंसं क्षयात् पापस्य कर्मणः यथा दर्शयितुं
लब्धे प्रपञ्चयत्वात्मानमात्मनीत्यादिस्मरणादनारम्भादननुष्ठानात् नैककर्म्यं निःक
र्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थानमिति
यावत् पुरुषोऽनामृतेन प्राप्नोतीत्यर्थः कर्मणामनारम्भान्नैककर्म्यं नाश्रुतश्चि
वनात्तद्विपर्ययात् तेषामारम्भात् नैककर्म्यमश्रुतश्चिगम्यते कस्मात् पुनः
कारणात् कर्मणामनारम्भान्नैककर्म्यमश्रुतश्चिगम्यते कर्मारम्भस्यैव नैककर्म्यो
पायत्वात् न ह्युपायमन्तरेणोपेयोत्पत्तिरल्लिकर्मयोगोपायत्वञ्च नैककर्म्यलक्ष
णस्य ज्ञानयोगस्य श्रुताविद्वच्चप्रतिपादनात् श्रुतोतावत् प्रकृतस्यात्मलोकस्य वेद्य
स्य वेदनोपायत्वेन तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणविविदिशान्नियतेनेत्यादिना क
र्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितमिहापि च संन्यासस्तु महावाहो दुःखमा
श्रुमयोगतः योगिनः कर्मकुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये यज्ञोदानं तपश्चैव पावनानि

मी. टी.
का.

मनीषिणामित्यादिप्रतिपादयिष्यति ननुवाभयं सर्वभूतेभ्योदत्तानैककर्ममा-
चरेदित्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैककर्मप्राप्तिर्दर्शयतिलोकेचकर्मण
मनारम्भान्नैककर्ममिति प्रसिद्धतरमतच्चेनैककर्म्यापिनः किं कर्मरम्भेनेति
प्राप्तमतग्राह नचसंन्यसनादेवेति नापिसंन्यसनादेवकेवलात्कर्मपरित्याग
मात्रेदिव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैककर्मलक्षणंज्ञानयोगेननिष्ठांसमधिगच्छ
तिनप्राप्नोति ४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

किमितिभगवता बुद्धेर्जायस्तं ज्ञायसीचेदित्यत्रोक्तमुपेक्षितमिति तत्राह य
दृज्जनेनेति किञ्चज्ञाननिष्ठायां संन्यासिनामेवाधिकारोभगवतोऽभिप्रेतोऽ
न्यथातदीयविभागवचनविरोधादिति विभागवचनसामर्थ्यसिद्धमर्थमाह त
स्याच्चेति तर्हि विभागवचनानुरोधादृज्जनस्यापि संन्यासपूर्विकायां ज्ञाननि
ष्ठायामेवाधिकारोभविष्यति नेत्याहमाञ्चेति । बुद्धेर्जायस्तमुपेक्षापीति
चकारार्थः अर्ज्जनमालक्ष्यभगवानाहेति सम्वन्धः अन्तरेणापिकर्माणि अ
वणादिभिर्ज्ञानावाप्तिर्न भविष्यतीति परबुद्धिमनुरुध्यविशिनष्टिकर्मेति ।
विभागवचनवशादसमुच्चयश्चेद्भयोरपि ज्ञानकर्मणोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थ
हेतुत्वमन्यथाकर्मवत् ज्ञानमपिन स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसाधयेदित्याशङ्क्य स
म्बन्धान्तरमाह अथवेति तर्हि ज्ञाननिष्ठापिकर्मनिष्ठावत् निष्ठान्ताविशेषा-
न्स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरितिसमुच्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याह ज्ञाननिष्ठान्ति-
ति नहिरज्जुतत्त्वज्ञानमुत्पन्नं फलसिद्धौ सहकारिसाधयेद्यमालक्ष्यते तथेद
मपि चोत्पन्नं मोक्षाय नात्यदपेक्ष्यते तदाह अन्येति यस्य चैनत्कर्मनिष्पत्ता
विव कर्मशब्दस्य क्रियमाणवस्तुविषयत्वमाशङ्क्य वाच्ये क्रियाणामिति ।
तस्य नित्यनेमिकत्वेन विभजने यज्ञादीनामिति अस्मिन्नेव जन्मन्यनुष्ठि-
तानां कर्मणां बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वे ब्रह्मचारिणां कुतो ज्ञानोत्पत्ति
र्जन्मान्नरक्तज्ञानां कर्मणां वा तथात्वे गृहस्थादीनामेहिकानिकर्माणि न ज्ञा-
नहेतवः स्युरित्याशङ्क्या नियमं दर्शयति इहेति नेमानि सत्त्वशुद्धिकारणान्यु-
पात्तदुरितप्रतिवन्धादित्याशङ्क्याह उपात्तेति तर्हि तावन्नेव कृतार्थानां कुतो

राचष्टेनेष्कर्म
मिति

ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वं तत्राहतकारणत्वेनेति कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञान
हेतुत्वे मानमाह ज्ञानमिति । अनारम्भशब्दस्योपक्रमविपरीतविषयत्वं व्या
वर्जयति अननुष्ठानादिति निष्कर्मणाः संन्यासिनः कर्मज्ञानं नैककर्ममि
ति कर्माभावावस्थाव्यवच्छिन्नचित्तज्ञानयोगेनेति तस्याः साधनपक्षपाति
त्वं व्यावर्जयति निष्क्रियेति । कर्मानुष्ठानोपायलव्याज्ञाननिष्ठा स्वतन्त्रा
पुमर्थहेतुरिति प्रकृतार्थसमर्थव्यतिरेकवचनस्थान्वये पर्यवसानं मत्वा
व्याचष्टे कर्मणामिति नहि पर्ययमेव व्याचष्टे तेषामिति उक्तेः र्थहेतुं पृच्छ
ति - कर्मादिति जिज्ञासितं हेतुर्मह उच्यते इति उपायत्वेऽपि तदभावे कुतो
न नैककर्मसिद्धिरित्याशङ्क्याह नदीति ज्ञानयोगं प्रतिकर्मयोगस्य उपाय
त्वमृत्तिस्मृतीप्रमाणायति कर्मयोगेति श्रोतमुपायोपेयत्वप्रतिपादनं प्र
कटयति श्रुताविति यत्तु गीताशास्त्रे कर्मयोगस्य ज्ञानयोगं प्रमुपायत्वोप
पादनं तदिदानीमुदाहरति इहापि चेति न कर्मणामित्यादिना पूर्वाहं व्या
ख्यायोजनार्हं व्याख्यातमाशङ्क्यति नन्विति आदिशब्देन शान्तोदान्त उपरत
स्ति तिस्रः संन्यासयोगादयतयः शुद्धसत्ता इत्यादिगृह्यते तत्रैव लोकप्र
सिद्धि मनुकूलयतिलोके चेति प्रसिद्धतरं यतो यतो निवर्तते ततस्ततो वि
मुच्यते निवर्तनाहि सर्वतो न वेति दुःखमरावपीत्यादिदर्शनादिति शेषः
लोकिकवैदिकप्रसिद्धिभ्यां सिद्धमर्थमाह अतश्चेति तत्रोत्तरत्वेनोत्तरार्हं
मवतार्य व्याकरोति अतश्चाहेत्यादिना एवकारार्थमाह केवलादिति त
देवस्य ह्ययति कर्ममिति उक्तमेव नममनुकूलक्रियापदेन सङ्गतिं दर्शय
ति न प्राप्नोतीति

४
श्रीधरी. ३

अतः सम्पत्तिस्तु ह्यज्ञानोत्पत्तिपर्यंतं वर्णाश्रमोचितानि कर्मणि कर्तव्या
नि अन्यथा चित्तशुद्ध्याभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्मणामिति कर्मणा
मनारंभादननुष्ठानात्रैः कर्मज्ञानं नाश्रुतेन प्राप्नोति ननु च एतमेव प्रश्ना।
जितो लोकमीषंतः प्रव्रजंतीति संन्यासस्य मोक्षोपायश्रुतेः संन्यासादेव
मोक्षो भविष्यतीति किं कर्मभिरित्याशङ्क्योक्तं न चेति न च चित्तशुद्धिं विना कृता

३

गो.टी.
का.

संन्यासनादेवज्ञानमून्यासिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति ४ ॥

पिशाचभाष्य ४

32
 चोरं कर्म न कर्तव्यमिति मन्यमानं न प्रतिकर्माधिकारिणा कर्म कर्तव्यमिति प्रतिपादयितुमाह न कर्मणो न कर्मणा मनारंभादकरणादेव शास्त्रीयारणं नैकम्यं मकर्तुं तज्ज्ञानलक्षणं सिद्धिं पुरुषोनाश्रुते यथाज्ञानाधिकारीज्ञानेन न हि सकलकर्मसंन्यास एव पुरुषार्थस्तमनुतिष्ठामेति चेन्न दयिननियतः न च संन्यासनादेव कर्मत्यागमात्रादेव सिद्धिर्नैकर्मलक्षणं सिद्धिं समधिगच्छति ४ ॥

रामानुजभाष्य ५

सर्वमप्यलौकिकस्य पुरुषस्य मोक्षेच्छायां संजातायां सह सेवज्ञानयोगोदुःकरश्चाह न शास्त्रीयारणं कर्मणा मनारंभादेव पुरुषो नैकर्मज्ञानमाप्नोति सर्वेन्द्रियबाधारावाकर्मोपरतिपूर्विकां ज्ञाननिष्ठानप्राप्नोतीत्यर्थः न चारब्धस्वशास्त्रीयस्य त्यागादयतो न भिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनविषयस्य कर्मणा सिद्धिश्चात्मनिष्ठा तत्तत्तेन विनाशानप्राप्नोति यत्नभिसंहितफलैः कर्मभिरनारथितगोविंदैरविनष्टानां दिकालप्रवृत्तानंतपायसंचयैरवाकुलेन्द्रियतापूर्विकात्मनिष्ठा इंसंयादा ४

अभिनवगुप्ती ६

ज्ञानं कर्मणारहितं न भवति कर्मचकौशलोपेतं ज्ञानरहितं न भवति इत्येकमेव वस्तु ज्ञानकर्मणि ॥ ॥

परमार्थप्रपा

अनःसम्यक्चित्तशुद्ध्याज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तवर्णाश्रयोचितानिकर्मणिकर्तव्या
 नि अन्यथाचित्तशुद्ध्याभावेज्ञानानुत्पत्तिरित्यभिप्रायंप्रकटयन्नाह न
 कर्मणामितिकर्मणामनारंभादननुष्ठानान्नैकर्मज्ञानं नाश्रते न प्राप्नो
 तिननुचयवंप्रज्ञाजिनोलोकमीक्षंतः प्रव्रजंतोत्यादिश्रुते सत्यासत्यपिमो
 क्तसाधनत्वातेनैवार्थसिद्धेः किं कर्मणोत्पाशंकादनचेति चित्तशुद्धिं विना
 कृतात्संन्यासनासिद्धिं न समधिगच्छति तस्याः ज्ञानसाधेयत्वात् श्रुतिरपि य
 ज्ञः संहितायां कुर्वन्नेवेह कर्मणि जिजीविषेच्छतं समाः। एवंत्वयिनात्यया
 न्तिनकर्मनियतेनरेभाष्यं इह मोक्षमार्गे कर्मणि कुर्वन्नेव शां समाः श
 नवर्षाणि जिजीविषेत् जीवितमिच्छेत् कर्मकरणे तत्परिणामेव श्रेयानित्यर्थ
 एवकारो प्रयोगव्यवच्छेदार्थः तेन कर्मकर्तव्यमेवेत्फक् एवममुना प्रकारे
 ण नरे मनुष्यदेहाभिमानिनिकर्मकृतवर्तितमोक्षप्रापकं कर्मत्वपिनलिय ^{सति}
 तेपलभोगायनभवति इतः परं अन्यथा मोक्षमार्गे नास्ति ४ ॥

वनमाली ८

तमेतं वेदानुवचनेन वास्तव्याविविदिषंतियज्ञेन दानेन तपसानाश्रकेनेति
 श्रुत्या कर्मणामात्मज्ञाने विनियुक्तानामनारंभादननुष्ठानादित्तशुद्ध्याभावे ^{६५}
 न ज्ञानायोग्यावदिर्मुखोनेः कर्मज्ञाननिष्ठानाश्रुते न प्राप्नोति ननु तमेव जा
 वा ५ नय आत्मानमन्योचो मुंचयेति श्रुत्या न्येना वादांतरनिवारणात्कर्मत्यागादे
 वसिद्धिः स्यादत आह न च संन्यासनादेव चित्तशुद्धिं विना कृतात्सिद्धिं फल
 पर्यवसायिनी ज्ञाननिष्ठा समधिगच्छति प्राप्नोति ४ ॥

ऊसमवेजयन्ती ५

ननु नास्त्यकृतः कृतेनेति श्रुत्या कर्मत्यागं विना ननेकर्म्येनैकर्म्यभावेनै
 व मोक्षस्तदभावे सर्वसाधनकदम्बस्यैवैयर्ष्यं स्यादतः कर्मत्यागमेव मे
 बुद्धिर्निश्चिनोति ननु कर्मकरणं पुनरपि श्रीमतां भवतां कर्मकरणे एवा

गी.टी.
का.

१ कामकर्मकती

33

ग्रहं दृष्ट्वा मम महान्मेषा य उच्यते त्रयन्मम कर्तव्यमलितान्निश्चयेन वदेति
चेन्न ब्राह्मणं न कर्मणामनारम्भादित्यादिभिरेवंप्रवर्तितं चक्रमित्यनेन सुयोद
शभिः न कर्मणामिति कर्मणां तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणं विविदिषन्नि
यत्तेन दानेन न तपसा नाशकेनेति प्राप्ता विहि नानां कर्मणामनारम्भादकर
णात्पुरुषो नैकर्मज्ञानं नाप्नुते नैव प्राप्नोति सकल करणक्रियोपरतिपूर्वि
कां ज्ञाननिष्ठानप्राप्नोतीत्यर्थः न च संन्यासनात्सम्यक्त्वसंन्यासनात्
देवशास्त्रीयाणां कर्मणामनारम्भकृत्वा पुनरुपागादेव पुरुषः सिद्धिमात्म
निष्ठानसमधिगच्छति न सम्यक् प्राप्नोति श्रीपुरुषाराधनलक्षणं फलानुसे
धानरहितं त्रयं कर्मकरणं विनाऽनादिकालप्रवृत्तकाम्यनिषिद्धकर्मकर
णान्मलिनान्तकरणं शुद्धिर्नास्ति तच्छुद्धिं विना नैकर्मपूर्विकात्मनिष्ठा
नास्ति तां विना सुतरां मोक्षो नास्ति अतो मम कर्म करणो यवाग्रहो यथार्थं
वतवत्तु कर्मकरणयः आग्रहः सदुराग्रह एव शास्त्रीयस्य स्वधर्मभूतस्य म
हद्युद्धारम्भस्य कर्मणारूपागे सति त्वयि महान्दोषो भविष्यति तस्माद्युद्धर
यं कर्म कुरुष्वेति हेत्यभिप्रायः ४ ॥

मधुसूदनी १०

तत्र कारणभावे कार्यानुपपत्तेः न कर्मणां तमेतं वेदानुवचनेन ब्रा
ह्मणं विविदिषेति यत्तेन दानेन न तपसाऽनाशकेनेति श्रुत्यात्मज्ञाने वि
नियुक्तानामनारम्भादननुष्ठानाच्चित्तशुद्धभावेन ज्ञानायोगो वहिर्मुखः
पुरुषो नैकर्म सर्वकर्मभूतत्वं ज्ञानयोगेन निष्ठा मिनि यावत् नाप्नुते न
प्राप्नोति न चेतमेव प्रवृजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति श्रुतेः सर्वकर्म
संन्यासादेव ज्ञाननिष्ठोपपत्तेः कृतं कर्मभिरित्यत आह न च संन्यासनादे
वचित्तशुद्धि विना कृतात् सिद्धिं ज्ञाननिष्ठालक्षणं सम्यक् फलपर्यवसा
यित्वेन नाधिगच्छति नैव प्राप्नोतीत्यर्थः कर्मजन्यां चित्तशुद्धि मंतरेण
संन्यास एव न संभवति यथा कथंचिदोत्सुकामो वैराग्यतोऽपि न फलप
र्यवसायीति भावः ४ ॥ ॥ ॥

शुद्धं न कर्म कर्तव्यमस्य शुद्ध धियस्त्विति न कर्मणामनारंभादित्या
 रभ्यप्रवक्ष्यते १ मोक्षं स जीवतीत्यत्रैस्त्रयोदशभिरेव च विदुषः शुद्ध
 बुद्धेस्तु कर्तव्यं नालि किंचन २ यस्मात्परतिरित्यादिहाभ्यामिदं प्र
 वक्ष्यते तस्मादसक्त इत्यादौ बंधहेतोः प्रकर्मणः ३ भीष्मह्यमोक्ष
 हेतुत्वं ज्ञानोत्पत्तिमुत्वेन च अथ केनेति चोत्थाप्य प्रश्नं कामस्य शत्रु
 ता ४ वक्ष्यते मोक्षमार्गं सिंस्तत्रागाज्ञानयोगतः मोक्षोस्तीत्येव भग
 वानध्यायते च वक्ष्यति ५ तत्रादौ कारणभावे कार्याभावः प्रदर्श्यते
 तमेतमिति वा केन विहितानां हि कर्मणः ६ चित्तशुद्ध्यात्मबोधार्थं म
 ननु ह्यनतः प्रमानसत्त्वशुद्धेरभावात्साज्ञानायोगो वहिर्मुखः ७
 ज्ञानयोगेन निष्ठां तावाप्नोत्यात्मन्यवस्थितिं न चेतमेव प्रवृत्तिनो लो
 कमिति वेदतः ८ समस्तकर्मसंत्यासाज्ञाननिष्ठोऽयं जितः कृतं क
 र्मभिरित्यत्राह नारायणो हरिः ९ यतः संन्यसनादेव चित्तशुद्धिं वि
 ना कृतात् ज्ञाननिष्ठात्मिकां सिद्धिं नैवाप्नोति फलावधिं १० न भीष्महि
 मतेत्यासः संभवेदयचेत्कृतः फले पर्यवसायी नो भवेदित्याशये हरे

११

४

नीलकंठी

१२

अतयोः प्रकारयो रंगंगिभावमाह न कर्मणामितिकर्मणां यज्ञादी
 नं अनारंभान् अननुष्ठानात् नैकर्म्यज्ञाननिष्ठानां शुतेन प्राप्नोति वि
 विदिषंति यत्तेनेति श्रुत्या यज्ञादीनां विद्यांगत्वेन विधानात् ननु सन्त्र
 तीयप्राधान्यात्कर्मणां विविदिषांगत्वमत्र गम्यते तेन विविदिषायां य
 ज्ञादिना सिद्धायां एतमेव प्रवृत्तिनो लोकमिच्छंतः प्रवृत्तंतीति श्रुतेः प्रव
 र्णारूपमेव नैकर्म्यमिह ज्ञाननिष्ठासाधनं ग्राह्यं न ज्ञानं नैकर्म्यसिद्धिपरं

३
 मी.टी.का. मामित्यादाविवाचनद्राहकस्यपरमत्वविशेषणस्याभावात् नचकयोग मे
 जनितचित्तप्रदुग्भावेकेवलसंन्यासात्सिद्धिसमधिगच्छतीति योजना
 यांविप्रकृष्टयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयासंभवस्याभीष्टस्यसिद्धेः किमिति
 34 नैकर्म्यशब्देननिष्ठाग्रहस्तत्तिचेत्संगण्योः कर्मकार्यतश्चिवाक्यशे
 षान्नेर्गण्यहेतुकं सुखं ज्ञानमेवेदं नैकर्म्यपदार्थानतुप्रवृत्त्याविविदिषं
 नियतेनेत्यत्रापि जिगमिषत्यस्येनजिवांसत्यासिनेत्यादाविवत्तनीयांतस्या
 लर्थेनैवान्वयात्प्रस्थादीनांगमनादाविवयत्तादीनांवेदनएवान्वयोत्ते
 यः एतमेवेतिश्रुतिसुविविदिषासंन्यासाभिप्रायेणप्रवृत्ता एतंवैतमात्मा
 नंविदित्वाब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्चविनैषणायाश्चलोकैषणायाश्चबुद्ध्या
 याथभिदाचर्यचरेतीतिज्ञानपरिणकार्थसजीवमुक्तिमुत्तार्यस्यवाया
 त्तवल्पादिभिरनुष्ठितस्यविद्वत्संन्यासस्यापिप्राप्तेदर्शनात् असंन्यासि
 नोज्ञानमेव नोत्पद्यतश्चिप्राचामाग्रहोविद्येयककर्मत्यागरूपसंन्यासविषयः।
 योनतुकाषायपरिधानमात्रविषयः गर्भोवाधवासिष्ठादीनामतथाविधाना
 मपिज्ञानोत्पत्त्यवगमादित्यास्तावत् कर्मभिरशोथितचित्तस्यमंदबुद्धेः रा
 गद्वेषादिग्रस्तस्यआत्मानात्मविवेकद्वाराचित्तरोधद्वारावानैकर्म्यप्राप्तिर्ना
 स्तीतिपूर्वाङ्गीर्णः नन्वभयंसर्वभूतेभ्योदत्तानैकर्म्यमाचरेदितिकेवला
 त्कर्मसंन्यासादपिनैकर्म्यसिद्धिः स्मर्यते तत्कथमुच्यतेनकर्मणामनारं
 भान्नैकर्म्यमस्तीतितत्राह नचेति कर्मजचित्तप्रदुग्भावेकतादपिसं
 न्यासान्नमोक्षसिद्धिः उदाहृतस्त्वचित्तप्रदुग्धिपूर्वकसंन्यासाभिप्रा
 या नहिरागादिग्रस्तः सर्वभूतेभ्यः सर्वात्मनाभयंदातमीष्टेः नोयुक्तमु
 क्तं नचसंन्यसनादेवेति ॥ ४ ॥

तदेवं ज्ञानकर्मसमुच्चयादेव मुक्तिः ननु सर्वकर्मसंत्यसेति प्रतिपादयति

श्रान्दीटी.

कर्मणाः पुण्या पुण्यशून्यात्रिस्तानः पुमात्रिकर्मात्तस्य भावेनैककर्म
मुक्तिः पुरुषः कर्मणा मनारम्भात्सेवासा मुक्तिं नाप्नुते किन्नकर्म
णामारम्भादेव तथा संमसनादेव च तर्थाश्रमग्रहणादेव न च सि
द्धिं समधिगच्छति किन्नवतर्षसाश्रमे पुज्ञानकर्मसमुच्चयामुक्ति
रिति दर्शिता वाचश्रुतिस्मृतिनयानामुपपत्तिः प्रथमा ध्यायोपो
ह्यते ४ ॥

रामकंदीटीका

+ अथ मन्यसे यथोक्तलक्षणकार्यवहितं ज्ञानं

+ अग्रहीत यथा प्रतिपादितसमुदितसमुच्चयार्थनिश्चयत्वात् सर्व
था कर्मणां ज्ञानविशेषितं मत्तानस्य तव यदेतत्रैककर्ममविद्यमान
कर्मत्वं सिद्धिहेतवेन प्रतिभाति तत्सिद्धिकामः पुरुषः कर्मणां स
र्वक्रियाणामनारम्भादननुष्ठा नात्राप्नुते प्राप्नोति वक्ष्यमाणायु
क्षाशरीरित्वाद्यभिचारिणां शास्त्रीयाणां च कर्मणां उच्यते हरित्वात् ।
प्रतो न कर्मणामेषामकरणमात्रमभावत्वेनेह विवक्षितम् किन्नव
त्तल्लक्षणकार्यसम्पादनसामर्थ्यभंगेनैषामभावापेक्षानसिद्धिभि
प्रेतम् अविदितकर्माननुष्ठानमात्रं कर्मणाः सन्नासो भिमत
स्तदेवं विधात्वा समाज्ञादेव केवलाय या प्रतिपादितं ज्ञानं श्रु
तपुरुषः सिद्धिमपवर्गलक्षणं सम्पत्तिं समधिगच्छति समासाद
यति यदीह ज्ञानरहितादिदितकर्मपरिहारमात्रात्मा तल्लक्षणफ
लावामिः स्यात्तत्समादयो मोहात्मकत्वात्त्रैककर्ममावदन्नोवस्था
विशेषाः सिद्धिहेतवः स्युः न विदितकर्मात्तत्पर्यमात्रात्त्रैककर्म
रिति पाठो न न हतः ५ ॥

लासिकी दत्तश्रीटीका

न न लब्धात्मबोधस्य देहात्मविवेकाधिकारिणः प्रसभितान्त
गाज्ञानभावनात्परतमेव प्रकृतं ह्येककर्मणोऽप्यनं प्राद नैति
कर्मणा मनारम्भादननुष्ठानात्पुरुषनेककर्मसर्वकर्मशून्यत्वे
धनिष्ठा मितियावत् नाप्नुते न प्राप्नोति ज्ञानक्रियामयत्वात्सेवि
नत्वस्य भवत्वेवं लब्धात्मबोधस्य योगिनः कर्मसमाप्त्यव
क्तः शमव्यशमनादिशांखाद न च संमसनादिति संमसना

गी.
टी.
र.

देवसर्वकर्मसागादेवपुरुषो लब्ध्वा ततो बोधोपसिद्धिं महेतलक्षणो
ज्ञानकाशो नाधिगच्छति तन्नामोति यतो ज्ञानेन कर्मणारहितं न भवति ।
कर्मवक्तो शलोपेतं ज्ञानरहितं न भवति इत्येकमेव वस्तु ज्ञानकर्मणी
तथा बोधो न किं पारहितं ज्ञानेन ज्ञानरहिता क्रिया ज्ञानक्रियावि।
निष्पन्नप्राचार्यः पशुपाशदेति ४ ॥

पंचोलीटीका

ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधात् एकेन पुरुषेण प्रगपदनुज्ञातम
शक्यत्वादयोः अनिरपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वेनामेककर्मनिष्ठाया ज्ञाननि
ष्ठाया मिदं तत्त्वेन पुरुषार्थहेतुत्वेन स्वातंत्र्येण ज्ञाननिष्ठातु कर्मनिष्ठेण य
साध्या सती स्वातंत्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वेन तस्मिन् दर्शयिष्यन्नाह न कर्मणेति
पुरुषः कर्मणो यज्ञादीनामनारेभादकरणात् नैककर्मज्ञाननिष्ठेनाश्रुते
न प्राप्नोति च पुनः संन्यासनादेव केवलात् ज्ञानरहितात्वेनासादेव सिद्धिं न
समाधिगच्छति तन्नामोति ४

रणावीरसमिद्धाधिनी ॥

ननु सर्वत्रासेनैककर्ममेव श्रेयस्करमिति प्रसिद्धं तत्कथं क
र्मैव श्रेयःसाधनं भवतीति कृतमित्यर्जुनाभिप्रायमाशङ्क्य नैककर्म
स्य तावत्कथमप्यसंभवात्सिद्धिभावश्च्यभिप्राणोत्तरयति न
कर्मणामिति कर्मणां स्वधर्माचारो वितानामनारेभा नैककर्म
न प्राप्नोति श्रेयमभिप्रायः सर्वथा कर्मणामुत्तरां नैककर्म्यनपु
नः स्वधर्मोचितकर्ममात्रत्याग इति किंच संन्यासनादेव मया सं
न्यास्यमित्येतावन्मात्रेणापि न सिद्धिं समाधिगच्छति प्राप्नोति अ
त्रायमभिप्रायः न केवलात्संन्यासासिद्धिः किं पुनः कर्मकृ
त्वा फलस्येष्टार्यणेन सिद्धिरिति तथा वश्रुतिः न कर्मणान
प्रजयायनेन त्यागेनैकेनास्तत्त्वमानश्रुतिं अत्रार्थः एकेन
केवलेन कर्मणास्तत्त्वप्रेयोनापुः एवं न केवलया प्रज
या न केवलेन धनेन न केवलेन त्यागेन किं पुनः कर्मकृत्वा

प्रजाऽप्यायथ नमर्जयित्वा तेन चार्थिकामसुराणां यागादिव ।
विधाय फले चैश्वरे समर्प्य मोक्षप्राप्तिरिति ॥४॥

मधुभाष्य

न कर्मणामिति कर्मणां पुद्गादीनां मनारंभेणानैकर्म्य
निष्कर्मतां काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति मोक्षनाशु
ते ज्ञानमेव तत्साधनं ननु कर्मकराणामित्यर्थः ऊतः पु
रुषत्वात् सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वापरेण युक्तो ननु जी
वः यदि कर्मकरणेन मुक्तिः स्यात्स्यावराणां च नुवाकर
णैकर्मभावान्मुक्तिर्भवति प्रतिजन्मकृतानामनंतानां
कर्मणां भावात् न च सर्वाणि भूतानि एकस्मिच्छरीरेव
हृदि कर्माणि करोति तानि चैकैकानि बहुजन्मफला
निकानि चित् तत्र चैकैकानि कर्माणि भुजन्मस्योत्पेक्ष
षणामावृष्य ततश्च बहुपरीरफलानि कर्माणीत्यसमा
भिः तच्चोक्तं जीवंश्चतुर्दंष्ट्रादूर्ध्वं पुरुषो नियमेन तु स्त्री
वाप्यनूनभदशकंदं मावृष्यमार्जति चतुर्दंष्ट्रादूर्ध्वं जीवी
निसंसारश्चादिवर्जितः अतो विदित्वा परं देवं मोक्षायाका
महा मुने इति ब्रह्मांडे यदि च सादिस्यात्संसारः पूर्वकर्मभा
वदत्तत्वाभिः अवयवकत्वमकामनेव भवति तच्च वक्ष्यते
अनिष्टमिष्टमिति ननु निष्कामकर्मणः फलाभावान्मोक्षः
स्मृतः निष्कामं ज्ञानपूर्वतु निवृत्तमिदं बोध्यते निवृत्तं स
वमानस्तु ब्रह्माभ्येतिसंज्ञातनमिति वामने अतस्तत्सा
म्यादकराण्यपि भवतीत्यत आह न चेति सन्यासः काम्यक
र्मपरित्यागः काम्यानां कर्मणामिति वक्ष्यमाणत्वात् अका
मकर्मणामतः करणपुद्गात्तान्मोक्षो भवति तच्चोक्तमक

36
मभिः शुद्धसत्त्वस्य वैराग्यं जायते हृदीति भागवते विरक्ता
नामेव च ज्ञानमुक्तं न तस्य तत्र प्रदणाय साक्षाद्दरीयसी
रपिवाचः समासन स्वमेनिरुक्ता गृहमेधिसौख्यं न यस्य
देवानुमितं स्वयं स्यादिति न त्वफलाभावात् कर्माभावात्
अतो न कर्मत्यागपवमोक्षसाधनम् यस्याश्रमस्तथाय
त्यर्थे भगवतोषणार्थं च अथ यत त्वमेव हि प्रायो गृहस्था
दीनामितरकर्मयोगात् अथ यतानां च न ज्ञानं तथा हि शु
तिः नाश्रमो नासमाहित इति मदांश्च यस्याश्रमे भगवतोषः
तथा साह यस्याश्रमं त्वरीयं तदीक्षाममसुता विणीति ना
ययणाष्टाक्षरकल्पे प्राधिकारिकास्तस्याप्यवप्रायत्ये
समर्थाः सपवचमदान् भगवतस्तोषः तच्चोक्तम् देवार्दी
नामादिराज्ञां महेद्योगिपिनो मनः विस्रोक्ष्य लति तद्गो
पतीवदरितोषणमिति पाथे न त्वकर्माणि सर्वात्मनात्य
क्तमपक्वानीत्याह ४॥

कर्मणां सत्त्वशुद्धिप्रयोजकानामनारंभादकरणात्प्ररुषो नैकं कर्म निश्चया
 त्मस्वतृपेणावस्थानं नामुतेन प्राप्नोति । ननु कथं न प्राप्नोति एतमेवेप्र-
 ब्राजिनो लोकमभीप्संतः प्रव्रजंतीति श्रुत्या सत्यासमोक्षसाधनत्वप्र-
 तीतेरतश्चाह नचेति विना कर्मजयांचित्तशुद्धिसंन्यास एव तावदुर्लभः ४
 कृते चातस्मिन्दंभादिनावांका ज्ञानासमुच्चितस्य ज्ञानानंदस्य वामोक्षफ-
 लकतादुरापास्तेति विज्ञानोत्पत्त्यवश्यायेति तत्सत्त्वशुद्ध्यायावश्याम-
 नपेक्षणीयं । इह जन्मनि जन्मांतरे कृतं कर्म इति भावः यद्वा कर्मयोगेन यो-
 गिनानिष्ठेत्युक्तं तत्तदितिकर्तव्यतायाः लपतितस्य मनोर्मानसात्मैका-
 ग्र्यलक्षणाचित्तवशीकाराभावेनात्मज्ञानसागरस्वच्छंदविहाराशक्तता-
 निष्ठायादुरापास्तत्वादित्याशंकार्किकं कर्ममात्रत्यागं चित्तैकाग्र्याय वांचकसि-
 किंवा विधिवदुपासतस्यैव कर्मसंन्यासमिति विकल्पाद्योऽसंभवादेव
 न संभवतीति प्रतिज्ञां करोति ॥ अनारंभस्येवाशक्तत्वादिति भावः ४ ॥

॥

॥

॥

॥

॥

इससे यह आया कि सम्पूर्ण चित्तशुद्धि के द्वारा जव तक ज्ञान उत्पन्न न होय तब तक वर्ण कहे जाति औ आश्रम कहे ब्रह्मचर्य गार्हस्थ्य वा नपस्थ संन्यास इनमे विहित जो जो कर्म सो सब करना उचित है न ही तो चित्तशुद्धि के बिना ज्ञान कैसे हो सके गा यही भगवान कहते हैं कि कर्म किये बिना पुरुष नैकर्म जो तत्त्वज्ञान सो पावता नहीं जो कहो कि संन्यासी फेरि सर्व कर्म परित्याग करि तत्त्वज्ञान कैसे पावते हैं और वेदकी श्रुति कहती है कि संन्यास धारन करने ही से मुक्ति मिलती है फेरि कर्म करने से क्या प्रयोजन है इस प्राज्ञ पर कहते हैं कि सो नही क्यों कि निःकाम कर्म करि चित्तशुद्धि किये । बिना ज्ञान का अभाव है औ ज्ञान के बिना मुक्ति प्राप्ति नहीं होती । यह निश्चय है कुछ संन्यास ही लेने से पुरुष सिद्धि नहीं पाय जा ता है ॥ ४ ॥

दीर्घ ॥

बिना कर्म आरंभ से मोक्ष पुरुष न दियाय केवल एक संन्यास ते नदि सिद्धि को जाय ॥ ४ ॥

नहि कश्चित् क्षणमपि जातनिवृत्त्यकर्मकृत् का
र्यते द्वावशः कर्म सर्वः प्रकृति जैर्गणैः ५

शाङ्ख्यभाष्य १

कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसंन्यासमात्रादेव केवलात् ज्ञानरहितात्
सिद्धिं नैकर्म्य लक्षणं पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वा काङ्क्षयामाह नही
ति। नहि यस्मात् क्षणमपि किञ्चित् कालं जातकदाचिदपि कश्चिन्निवृ
त्त्यकर्मकृत् सन् कस्मात् कार्यते हि यस्माद् वशा एव कर्मसर्वप्राणी।
प्रकृतिजैः प्रकृतितोज्ञैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः अज्ञ इति वाक्यशेषो य
तो वक्ष्यति गुणैर्द्यो न विचाल्यत इति संख्यानं दृष्टककरणदत्तानामेव हि क
र्मयोगो न ज्ञानिनां ज्ञानिनान् गुणैरचाल्यमानानां सत्तश्चलनाभावात् क
र्मयोगो नोपपद्यते तथा च व्याख्यातं वेदाविनाशिनमित्यत्र ५

आनन्दगिरिकृत टीका २

उक्तेऽर्थे बुभुक्षितं हेतुं वक्तुमुत्तरश्लोकमुत्पादयति कस्मादिति कस्मान्न कर्म
संन्यासादेव सिद्धिमधिगच्छतीति पूर्वण समन्वयः कदाचित् क्षणमात्रमपि
न कश्चिदकर्मकृत् निवृत्तीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तरार्द्धे व्याचष्टे कस्मादिति प्रार्षशब्दा
त् ज्ञानवानपि गुणैरवशः सन् कर्मकार्यते ततश्च ज्ञानवतः संन्यासवचन
मनवकाशं स्यादित्याशंकाह अज्ञ इतीति तमेव वाक्यशेषं वाक्यशेषावष्टुभेन
स्पष्टयति आत्मज्ञानवतो गुणैरविचाल्यतया गुणातीतत्ववचनादज्ञस्यैव स
त्तादिगुणैरिच्छाभेदेन कार्यकरणसंघातं प्रवर्त्तयितुमशक्तस्या जितकार्य
करणसंघातस्य क्रियासु प्रवर्त्तमानत्वमित्यर्थः ज्ञानयोगेनेत्यादिना उक्त्या
याच्च वाक्यशेषोपपत्तिरित्याह संख्यानमिति ज्ञानिनो गुणप्रपुक्तचलनाभावे
ऽपि स्वाभाविकचलनवलात् कर्मयोगो भविष्यतीत्याशंकाह ज्ञानिनां त्विति ।
प्रत्यगात्मनि स्वारसिकचलनासम्भवे प्रागुक्तं न्यायं स्मारयति तथा चेति ॥ ५ ॥

कर्मणां च संन्यासस्तेष्वनासक्तिमात्रं न तत्स्वरूपेण अशक्यत्वादित्याह नहि
 कश्चिदिति जातुकस्यांचिदप्यवस्थायां क्षणमात्रमपि कश्चिदपि ज्ञानी अज्ञा
 नीवाकर्मकृतकर्मण्युर्वाणेन निवृत्ति न तत्र हेतुः प्रकृतिजैः स्वभावप्रभ
 वैरागद्वेषादिभिर्गुणैः सर्वोपि जनः कर्मकार्यते कर्मप्रवर्तने अवशः अस्व
 तंत्रः सन्नित्यर्थः ५

पिशाचभाष्य ४

किंच योगानुष्ठानपूर्वकात्सत्त्वमुद्दिजनितात्मविज्ञानात्सिद्धिं समधिग
 व्यनितत्र कश्चित्कृतो नैकर्मणा अज्ञ इति हेत्वाकांक्षायां माह नहीति न
 हियस्मात्क्षणा मपि जगत्तदा चिन्तिवृत्ति अकर्मकृदः क्रियाः कस्मात्का
 र्यते हियस्मात् अवशायक कर्मणो वतत् सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः गुणैः सत्त्वरज
 स्तमोभिः अज्ञ इति वाक्यशेषः ५

प्रवर्तिते

रामानुजभाष्य ५

एतदेवोपपादयति नहीति न ह्यस्मिन् लोके वर्तमानः पुरुषः कश्चित्कदाचिद
 पिर्माकुर्वाणस्तिष्ठति न किंचित्करोमीति व्यवसितोपि सर्वः प्रकृतिसमुद्भवेः
 सत्त्वरजस्तमोभिः प्राक्तनकर्मानुगुणप्रवृत्तैर्गुणैः स्वोदितं कर्म प्रतिपुज्यते
 अत उक्तलक्षणैः कर्मयोगेन प्राचीनपापसंचयनाशयित्वा गुणां प्रसत्तादी
 न्वशेषकत्वानिर्मलां त्रिवरणेन संयाद्योज्ञानयोगः ५

अभिनवगुप्ती ६

तथा चोक्तं नक्रियारहितं ज्ञानं न तत्तानरहिता क्रिया ज्ञानक्रिया विनिवृत्त्या
 कार्यः पशुपाशहेति तस्माज्ज्ञानं तर्जनीकर्मपरिहार्यं यतः परवशायक
 यवांर्मनसापरिसंदात्मकत्वादवश्यं किंचित्करोति ५

ना

परमार्थप्रणा ७

अथ सत्कर्मणि उद्दिष्टचित्तं जनमुपपत्त्या बोधयति नहीति कश्चिदपि जातुक

नहि कश्चित् क्षणमपि जाततिष्ठत्यकर्मकृत् का
र्यते एवमशः कर्म सर्वः प्रकृति जैर्गणैः ५

शाङ्करभाष्य १

कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसंन्यासमात्रादेव केवलात् ज्ञानरहितात्
सिद्धिं नैकर्म लक्षणं पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वा काङ्क्षायामाह नही
ति। नहि यस्मात् क्षणमपि किञ्चित् कालं जातकदाचिदपि कश्चिन्निष्ठ
त्यकर्मकृत् सन् कस्मात् कार्यते हि यस्माद् वशयव कर्मसर्वप्राणी।
प्रकृतिजैः प्रकृतितोज्ञैः सत्त्वजस्तमोभिर्गुणैः अज्ञ इति वाक्यशेषो य
तो वक्ष्यति गुणैर्यो न विचाल्यत इति संख्यानं एव कर्करणादज्ञानमेव हि क
र्मयोगो न ज्ञानिनो ज्ञानिनाम् गुणैरचाल्यमानानां सत्त्वचलनाभावात् क
र्मयोगो नोपपद्यते तथा च व्याख्यातं वेदाविनाशिनमित्यत्र ५

शानन्दगिरिकृत टीका २

उक्तेऽर्थे बुभुक्षितं हेतुं वक्तुमुत्तरश्लोकमुत्पापयति कस्मादिति कस्मान्न कर्म
संन्यासादेव सिद्धिमधिगच्छतीति पूर्वण सम्बन्धः कदाचित् क्षणमात्रमपि
न कश्चिदकर्मकृत् तिष्ठतीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तरार्द्धं व्याचष्टे कस्मादिति प्रार्षशब्दा
त् ज्ञानवानपि गुणैरवशः सन् कर्मकार्यते ततश्च ज्ञानवतः संन्यासवचन
मनवकाशं स्यादित्याशंकाह अज्ञ इतीति तमेव वाक्यशेषं वाक्यशेषावष्टुभेन
स्पष्टयति आत्मज्ञानवतो गुणैरविचाल्यतया गुणातीतत्ववचनादज्ञस्यैव स
त्त्वादिगुणैरिच्छाभेदेन कार्यकरणसंघातं प्रवर्त्तयितुमशक्तस्या जितकार्य
करणसंघातस्य क्रियासु प्रवर्त्तमानत्वमित्यर्थः ज्ञानयोगेनेत्यादिना उक्त्या
याच्च वाक्यशेषोपपत्तिरित्याह संख्यानमिति ज्ञानिनो गुणप्रपुक्तचलनाभावे
ऽपि स्वाभाविकचलनवत्त्वात् कर्मयोगो भविष्यतीत्याशंकाह ज्ञानिनो निति ।
प्रत्यगात्मनि स्वारसिकचलनासम्भवे प्रागुक्तं न्यायं स्मारयति तथा चेति ॥ ५ ॥

दाचिदपि अकर्मकन्नहि तिष्ठति किंतु सर्वोपि जनः अवशः अस्वतंत्रः सन् प्र
कृतिजैः स्वभावजैर्गुणैः करचरणचेष्टादयं च रूपं कर्मते कर्मणि प्रयोज्य
ते तत्रानुद्दिष्टः सन् करोत्येव परंतु सत्कर्मणि न प्रवर्तत इत्याश्चर्यः ५

वनमाली ८

कर्मणो दुस्त्यजत्वमाह नहीति हि यस्मात्क्षणमपि कालं जातकदाचित्
कश्चिदजितेन्द्रियः अकर्मकत्वं सन्नतिष्ठति कुतो हि यतः सर्वोप्यशुद्धचित्तो
जीवसमूहः अवशोऽस्वतंत्र एव सन् प्रकृतिजैः सत्वरजस्तमोभिः स्वप्रभवेर्वा
रागद्वेषादिभिर्गुणैः कर्मलोकिकं वैदिकं वा कार्यते ५

ति ५

ऊसमवेजयन्ती

न केवलं त्वामेवाहं कर्मणि प्रेरयाम्यपि तु सर्व एवावशः सत्कर्म करोति क
र्मरहितः कोपि नास्तीत्याह न हि कश्चिदिति जातकदाचिद्भूतादि स्थूलरू
पे कालेपि क्षणं लवनिमेषादि सूक्ष्मरूपे कालेपि कश्चिदपि ब्रह्मादिपि पीलि
कान्नां सर्वेषां मध्ये एकः कोपि पुरुषः अकर्मकत्वं कर्म करोतीति कर्मकत्वं क
र्मकल्लोकिकं वैदिकं कर्माकुर्वाणः सन्नतिष्ठति हीति निश्चयेन किंतु प्रक
तिजैः प्रकृतिर्मन्मायातस्याः सकाशाज्जातास्तथा तैर्गुणैः सत्वरजस्तमोभिः
यद्वा प्रकृतिर्जाति कुलादिजन्यः स्वभावस्तस्माज्जातारागद्वेषादयस्तैर्गुणैः
सर्वः ब्रह्मादिपि पीलिकान्नो लोकिकं वैदिकं शरीरवान् पुरुषः अवशः अस्व
तंत्रः सत्कर्मलोचितं कार्यते प्रयुज्यते तस्माद्वं यनपापादिभयं त्यक्त्वा सत्त्वा
दीनगुणस्ववशी कृत्वा स्ववर्णोचितं धर्मं भूतपुद्गरूपं कर्मत्वं कुरुष्व यदि
नाक्षणमपि कदाचिदपि जनो न तिष्ठेत् तत्रास्वतंत्रस्य त्यागेच्छां कोप्यनु
मतः कथं करोतीत्येतेन कर्मयोगेनान्न करणशुद्धिपूर्विकाज्ञाननिष्ठाभ
वति नान्यथेति भावः ५ ॥

गी. टी.

का.

कवैदिक

नत्रकर्मजन्यमुद्राभावेऽकिमुक्तः मधुसूदनी १०

हियस्मात्क्षणमपिकालं जातुकदाचित्कश्चिदप्यजितेन्द्रियः अकर्मकृत्स
त्रतिष्ठति अपि तु लौकिकं कर्मानुष्ठानवयवनिष्ठति तस्मादप्युक्तचित्तस्य
संन्यासो न भवतीत्यर्थः कस्मात्पुनरविद्वान्कर्माण ऊर्वाणो नतिष्ठति हि
यस्मात्सर्वः प्राणी चित्तमुद्धिरहितः अवशोऽस्वतंत्रयवसन्प्रकृतिजैः प्रकृ
तितोज्ञानैरभिव्यक्तैः कार्याकारेण सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवेर्वा रागद्वे
षादिभिर्गुणैः कर्मलौकिकं वैदिकं वा कार्यते तः कर्माण ऊर्वाणो न कश्चि
दपि तिष्ठतीत्यर्थः यतः स्वाभाविका गुणाश्चालकाः अतः परवशात्तया सदा क
र्माण ऊर्वतोऽप्युद्धवुद्धेः सर्वकर्मसंन्यासो न संभवतीति न संन्यासनिव
धनाज्ञाननिष्ठा संभवतीत्यर्थः ५ ॥

सदानंदी

११

यतः कश्चिदपि प्राणी क्षणं नापि कदाचन तिष्ठतीदृशविना कर्मनातः अहि
मृते कियः १ यतोऽप्युद्धमनाः सर्वो रजसत्त्वतमोगुणैः स्वभावप्रभवेर्वापि
रागद्वेषादिभिर्गुणैः अस्वतंत्रोत्थिलं कर्म वैदिकं लौकिकं वलात् कार्य
ते वा विना अहिं न संन्यासोऽपि संभवेत् ३ ५

नीलकंटी

१२

एतदेव प्रपंचयति नहीति अवशः कर्मजशब्दभावात् अजितचित्तः क
श्चिदपि जातुकदाचित्समाधिकालेऽपि क्षणमपि अकर्मकृत् कर्माण ऊ
र्मनोरथादीनि अकुर्वन् न हि प्रसिद्धं नतिष्ठति हियस्मात्सर्वोऽपि लोकः प्रकृ
तिजैः गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवेः रागद्वेषादिभिर्वा कर्मकायि
कं वाचिकं कर्मानसिकं वा कार्यतेऽवश्यं तत्र प्रवर्तते ५

निरुद्धः प्रवर्तते

निरुद्धः प्रवर्तते नतिष्ठति नतिष्ठति नतिष्ठति नतिष्ठति नतिष्ठति

ज्ञानदीपिका

अपि च कर्मणा मनारम्भोऽप्यसम्भाव्यवेत्याह कश्चित्तानीवाम्
 को वा जातकर्मकृत् नतिष्ठति कर्मकरणं विना कदाचित्कोपिनति
 इति हि यस्मात्सर्वो देहधारी प्रकृतिजैः स्थाभाविकैरपरिहरणीयैः शु
 णोऽस्मत्तरजस्तमोभिः कायकवातिकमानसिकवैष्णभिर्वा कर्म
 कार्यते अत्र हेतुमाह अत्र शः प्रकृतेर्वशीभूतः प्रकृतिर्लब्धमाणा शः
 अत्रैव प्रकृतिप्रकृतानमासृजितम् ५॥

+ नच विहितकर्मो नारम्भमात्रात्रैकर्मसि रामकौदीदी. द्विरित्युक्तं तत्र हेतुमाह +

+ हि शब्दो देतो यस्मात्कश्चिदेही जातकदाचित्तदवस्था विशिष्टे कस्मिं
 क्षिदपि काले न तन्मपि ससूक्ष्ममपि तदवयवमकर्मकृतिष्ठति।
 कर्मकृत्वाणः स्थितिमनुभवति वर्तते इत्यर्थः तथा च बाह्ययो वन
 वार्थकस्वरूपसस्मत्तासवस्थासमनेनैवाकायेः सर्वकश्चिदेही क
 र्मकृत्वाणस्तस्मिन्सद्यक्तमेव तदन्तर्गीतासवजागरस्वप्नसुषुप्त
 पसूक्ष्मासवस्थासु तद्विदकर्मकृत् योजागरावस्थायां शब्दादि ताः
 विषयग्रहणयोग्येन्द्रियव्यापाररूपायां सर्वस्य तत्कर्मनिष्ठत्वं स्फुटमे
 व स्वभावस्यायामपि विषयग्रहणा विलोपात्तकस्य विदकर्मत्वे स्थि
 तिः स्वभावस्यायां तत्कालव्यतिरिक्तविषयसंवेदनाभावेऽपि प्रति
 बोधकाले सरतः स्वमोदरूपानुभूतविषयप्रत्यवमर्षायथानुपपन्ना
 मानसकर्मविद्यत एव या अपि यो विषयापता जागरादयो वस्थास्ता
 स्यैवैववर्तीयतो जागरस्वप्नयोर्ग्राह्यगृहीतारिविकल्पानुपरमात्
 स्वभावस्यायामपि तत्कालाद्यग्रहणगृहीतभेदसंवेदनाभावे स
 तपि बुद्धाने तथा विधिसमाधिवस्थाप्रत्यवमर्षायथानुपपत्तिरिति
 तिरस्त्रापि योग्यवस्थासु तद्विदकर्मकृत् वर्तितमर्हतीति विदि
 तकर्मनारम्भमात्रात्रैकर्मसि द्विरिति पूर्वोक्तसम्बन्धः इत्येव सर्वक
 र्माभावस्यानुपपत्तौ हेतुमाह हि शब्दो देतो यस्मात्सर्वः कश्चिदेह
 दवशः परतन्वपवसन् प्रकृतिजैः प्रधानभवेर्गणैः सत्त्वादिभिः क

ताः

हः

41

५॥ लासिकी दहयसीटीका

पंचोलीटीका

३१

रागवीरसमित्संबोधिनी॥

ननु कथं न नैकर्म्यं सिध्यतीत्याह नदिकश्चिदिति दियस्मात्
कश्चित्तुमान् क्षणमात्रमपि कर्माकुर्वन् जातकदाविदपि
नतिष्ठतीति कृतश्चाह दियस्मात् प्रकृतिजैर्गुणैः स्वाम्यमा
त्यसहकोपराष्टुर्गवत्तानि च राज्यागानि प्रकृतयः यौरा
णां श्रेणयोपि चेत्यनुपासनात्प्रजावरगजनि तेर्गुणैः सर्वे
जनः प्रवक्ष्यन् कर्मकार्यते कुर्वन्त्युच्यते इति यद्वा प्रकृति
जैः स्वभावोत्पन्नैर्गुणैः सत्त्वजस्तमोभिः सर्वे जनो निवृत्त
पि प्रवक्ष्योत्पन्नैः सन् कर्मकार्यते इति नैकर्म्यं न सिध्यतीति

५॥

मधुभाष्य

नदीति तथापि शक्तितस्यागः कार्यश्चाह ५॥

द्वितीये नैकांतिकत्वं प्रतिजानीते न चेति असंभवं विद्वदिति नृहीति
 प्रकृतिजै रिति नृहीति नृहीति अविद्याविलासेः सत्त्वरजसमोरूपे गुणे
 रित्यर्थः अवश इति स्वेच्छाया इत्यर्थः अन्त्या गुणवशात्त्वादवशात्त्वानुप
 पत्तेः यद्वा त्वशः अंतःकरणाधीनः स्ववशस्य सुप्रसिद्धमयेतः करणं
 त्वयेन गुणे इवाभावादेव गुणकारितकर्तृत्वा भाज्यात् अकर्मकादित्य
 क्तिरसंगता स्यात् अतो यावदंतःकरणधीनः तावत्मानसंकायिकं वा क
 र्म करीत्येवेति सुस्मिहं सर्व इति सुसुक्ष्मरमुसुक्ष्म इत्यर्थः अकर्मकात्सकर्म
 एषवानुष्ठानाननुविरोधकर्मकर्ता अनेकांतिकत्वं स्पष्टयति कर्मद्विधा एपीति

कर्म संन्यास इसका यह अर्थ है कि सर्व कर्म में आसक्ति रहित हो
ना मात्र न कि एकाएक सब कर्मों का त्याग करना और शरीर रहते
कर्म का त्याग भी असंभव है सोई कहते हैं कदाचित् कहे किसी अ
वस्था में भी क्या ज्ञानी और क्या अज्ञानी क्षण मात्र भी मानसिक वा
चिक वायिक कर्म किये बिना रह नहीं सकता है कारण यह
कि प्रकृति जो स्वभाव तिसके प्रभाव से राग द्वेष कहे प्रीति वि-
रोध आदि गुणों में सब मनुष्य परतंत्र कहे परवश हो कर्म क
रते ही है ५

दीक्षा ॥

बिना कर्म क्षण मात्र भी कबीन तिष्ठत कोय कर्मयोग्य तो
हि करण को मायागुणकृत सोय ५॥

46

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य यत्रास्ते मनसा स्मरन् इ
न्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ६

शाङ्करभाष्य

१

यत्तु वनात्मजचोदितं कर्मनारभत इति तदसदेवेत्याह कर्मेन्द्रियाणी
ति कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य यत्रास्ते तिष्ठति मनसा स्म
रन्निन्द्रियार्थान् विषयान् विमूढात्मा विमूढान्तःकरणो मिथ्याचारो
मृषाचारः पापाचारः स उच्यते ६

आनंदगिरि कृतटीका २

आत्मजवदनात्मजस्यापि तर्हि कर्माकुर्वतो न प्रत्यवायः शरीरेन्द्रियसं
धानं नियन्त्रय समर्थस्य मूर्खस्यापि संन्याससम्भवादित्याशङ्काह यस्मि
ति तस्य चोदिताकरणं तच्छब्देन परामृश्यते तदसदिति मिथ्याचारत्वा
दिति भावः मिथ्याचारतामेव वर्णयति कर्मेन्द्रियाणीति ६

श्रीधर कृतटीका ३

अतोऽतं कर्मत्यागिनं निन्दति कर्मेन्द्रियाणीति वाक्याणादीनि कर्मे
न्द्रियाणि संयम्य निगृह्य यो मनसा भगवद्भ्यान् चलेन इन्द्रियार्थान् वि
षयान् स्मरन्नास्तेऽविशद्वन्तयामनसा आत्मनि श्रेयभावात्स मिथ्याचारः
कपटाचारो दाम्भिक उच्यते इत्यर्थः ६ ॥

विष्णुचभाष्य ४

कर्मेन्द्रियाणि वाक्याणि पादपादयूयस्यानि संयम्य निरुध्य यत्रास्ते उच्य
विशति मनसा इन्द्रियार्थान् विषयान् स्मरन् विमूढात्मा विमूढान्तःकर
णः मिथ्याचारः स उच्यते नासौ सत्तासीमानसव्यापारस्यानुपरतत्वादि

गी. टी.

त्यभिप्रायः ६

रामानुजभाष्य ५

का.

अन्यथाज्ञानयोगाद्यप्रवृत्तौपिमिथ्याचारोभवतीत्याह अविनष्टपापतयात्र
जितवाह्यं तं करणं आत्मज्ञानाय प्रवृत्तौ विषयप्रवणतयात्मविमुखीकृत
मनाविषयानुस्मरणेन यास्तेन यासंकल्पोऽन्यथाचरतीति समिथ्याचार उच्य
ते आत्मज्ञानायोद्यत्तौ विषयीतो विनष्टो भवतीत्यर्थः ६ ॥

अभिनवगुप्ते ६

कर्मेन्द्रियेभ्योऽत्र करोति अवश्यं मनसा च तत्र करोति प्रत्युत मूढाचारः मा
नसानां कर्मणामन्यतमपरिहार्यत्वात् ६ ॥
परमार्थप्रणा ६

अथ कोऽयं पुमानहं प्राप्तो नैक कर्मसिद्धिरिति ध्यानस्थेन नेत्रे निमील्यति
ष्टुति सोऽपि निन्दते कर्मेन्द्रियाणीति कर्मेन्द्रियाणि वाक्काण्ठपादादीनि संय
मनियमान् तूस्मीति मनसा च इन्द्रियार्थान् रूपरसादीन् विषयान् स्मरति मि
थ्याचारो भिक्ः सन्नास्ते स विमूढास्ते कचने स्वहितमज्ञाननव्यर्थमा
युः परिकलयतीत्यर्थः ६

वनमाली ६

विनाधिकारं कर्मत्पागी मिथ्याचारो भवतीत्याह कर्मेन्द्रियेति यो विमूढा
त्पारागहेषादिना दूषितचित्तः वहिरिन्द्रियादीनि संयम्य मनसारागादि
प्रेरितेन इन्द्रियार्थान् रसादीन् स्मरन्नास्तेन तमत्पादारविंदं स्मरन् कृतसंन्या
सो हमित्यभिमानेन मदारयन् रूपकर्ममूल्यास्तिष्टतिसमिथ्याचारः मि
थ्याचारः पापाचार एव स तु संसारावर्ते पततीति भावः ६ ॥

ऊसुमेवेजयन्ती ५

ननु यावन्नानप्राप्तिर्नास्ति तावदेकं कर्मण्यधिकारोऽस्ति ज्ञानप्राप्त्यनन्तरं तु क
र्मकरणं व्यर्थमेव स्यात् कृतभोजनस्य पाककरणवत् प्राप्तफलस्य तदर्थं

वृत्तारोह न वच्चेत्याशं क जानवानपियतिरपि कर्म करोति यः कश्चिन्नक
 र्यात्समिष्याचारो भवतीत्याह कर्मैन्द्रियाणीति कर्मैन्द्रियाणि वा कपाणि वा
 पाद्यस्थानि नियम्य निगृह्य मोनी भूत्वा वा चा भगवन्नामादिकमपिनो
 चरति रहस्ये तु शिष्यादिभिः सह लेखनादिरूपेण संकेतेन स्वप्रयोजना
 दिकं वदति संकुचितपाणि भूत्वा श्री भगवदर्चनादिकमपिन करोति
 स्वशरीरादिमलमार्जनादिकं करोत्येव विजिताशनो भूत्वा भगवदर्चादि
 दर्शनार्थं न गच्छति किंतु मलमूत्रादिनागार्थं गच्छत्येव अयमन्नादिकं
 भुक्त्वा पिजलादिकं पीत्वापि मलमूत्रविसर्जनं न करोति लोके स्वसिद्धिना
 विद्यापनाय दिवसे मलमूत्रं न करोति रात्रौ करोत्येव अयमन्नादिकं भु
 क्त्वा इत्थं परवंचना ये व वागादी नीन्द्रियाणि निगृह्येन्द्रियार्थान् ज्ञानेन्द्रि
 यार्थान् शास्त्रादीन् विषयान् मनसा कामक्रोधरागद्वेषादिषु क्लेन विषय
 व्याकुलेन स्मरन् चिन्तयन् यः कश्चि यतिरास्तेति ह्यतिसः विमूढात्मा विशेषे
 षेण मूढो मोहयुक्त आत्मा मनो यस्य सः तथा विषयसन्मुखतयात्मविमुक्ती
 कृतमना मूर्खो मिष्याचारः अन्यथा संकल्पोऽन्यथा चरतीति मिष्याचार
 उच्यते कथ्यते आत्मज्ञानप्राप्तये उद्युक्तोपि विषयविद्विषममतिचेन विपरी
 तो विनष्टो भवतीति भावः ६ ॥

यथा कथञ्चिदौत्सुक्यमात्रेण कृतसंन्यासस्तु बहुवि मधुसूदनी १०

नस्तत्पलभाङ्ग-भ
 वति

यो विमूढात्मा रागद्वेषादिद्वेषितांतःकरणः श्रोतृकामात्रेण कर्मैन्द्रि
 याणि वा कपाणादीनि संयम्य निगृह्य बहिरिन्द्रियैः कर्माणा ऊर्वत्रिति
 यावत् मनसारागादिप्रेरितेन इन्द्रियार्थान् शास्त्रादीन् न तात्मतत्वं स्मरन्ना
 स्ते कृतसंन्यासो ह मित्यभिमानेन कर्ममन्यस्ति ह्यति समिष्याचारः सन्तु
 द्यभावेन फलायोग्यत्वात्पापाचार उच्यते त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्व
 कर्मणां श्रुत्येह विहितो यस्मात्तन्नागात्पतितो भवेदित्यादि धर्मशास्त्रेण अ
 त उपयन्तं न च संन्यासनादेवाशुद्धान्तःकरणः सिद्धिं समधिगच्छति ६ ॥

३

गी. टी.
का.

सदानंदी

॥

रागाद्याक्रांतचित्तस्तु यो कर्तुं न हि रिद्विधैः कर्माणि मनसा रागद्वेषादिभे
रितेन च १ शब्दादीन् संस्मरन् नित्यं कर्म त्वत्कैवलिहृति ससत्त्वप्रयभावे
न पापाचारः प्रकथ्यते २ त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणां श्र
त्याविधीयते यस्मादन्यथापन्नितो भवेत् ३ ६

नीलकण्ठी १२७

ननु संन्यासपूर्वकं ध्यानेनैव चित्तशुद्धिर्मपि संयादयिष्यामि किं कर्म
भिरित्याशंकाह कर्मेन्द्रियाणीति यो विमूढात्मा रागाद्याक्रांतचित्तः क
र्मेन्द्रियाणि वागादीनि संयम्य निगृह्य आस्तेयकांते ध्यातो यदेतन्नोपवि
शतिसमिष्टाचारः तस्य तदासननियमनादिकं आचरणं मिष्टाश्रमी
कमेव निष्फलत्वात् तत्र हेतुः इन्द्रियार्थान् मनसा स्मरन्निति यतः इन्द्रिया
र्थांश्च शब्दादीन् श्रोत्रादिभिर्गृह्णाति मनसा च स्मरति अतो मिष्टाचारः
स विषयान् चिंतयन् योगनिष्ठमात्मनो लोके भिद्यन् तत्र यतः कपटीत्य
र्थः तस्मात्कर्मव्यतिरिक्तश्चिन्तश्च उपायो नास्तीति भावः ६

आनन्दीटी.

यत्वंकर्मसंसाससासम्भवायःसज्जातिनियतेकर्मसत्ताम
नसातविषयास्तरयेवसदराचाररमाह कर्मद्विधाणिद
श्रीनादिकर्मकरणानिचत्तरादीनिनियम्यसुखापारात्रिरस

+ एवंचसर्वदेहिनांसर्वावस्थासर्वकर्मद्वेदा
निनोयोगिनःशरीरत्वावभिचारउच्छरिहरक

रामकंदीटीका

उपपत्तोपिनायांकर्मणामनारुभमात्रेणनैष्कर्म्याभिमा
मानरसद्वाङ्मूलवत्पलक्षणसिद्धभावः प्रसक्तइतिनया

+ उक्तयोपपत्तामानससकर्मणउपरमाभावाद्योगीमनसानःक

यो विधस्यप्रायेणो
योगित्वप्रतिपा
दनाद्यमाह +

३२ रणेनेद्विधायांशहादीन्सुरेचिनयत्रास्तेनैकम्यंवुडिमालम्या
वतिष्ठतिसमिध्याचारउच्यते तादृशउपयोगाचरणफलविसं।
वादादृष्टेवैमर्षः यतःकर्मद्विधाणिकर्मद्विधशब्देनहवदि
करणानिश्रोत्रादीनिवागादीनिचरयन्ते तेनशब्दादिग्रहणा।
यापाराधिकृतानिश्रोत्रादीन्यत्ताणिनियम्ययापारात्यतिविधा
सौकंचित्कालेनयास्ते नततावतासर्वात्तामैकशब्देदत्तता
कैवल्यप्राप्तिः यतस्तथाविधायोसमाध्यवस्यायो यदिपरैकेशाः
प्रसमाभवेयः येषांयुज्यानेपुनः प्रवोधाद्वुक्तेदोगम्यते (यस्मिं
लक्षणमिदंयुक्तंयथासंज्ञातंयथासंज्ञातंयथासंज्ञातंयथासंज्ञातं
नैवतत्त्वज्ञानमैवभूतमेवमिदंयथासंज्ञातंयथासंज्ञातंयथासंज्ञातं
हवस्तद्विधेयंयथासंज्ञातंयथासंज्ञातंयथासंज्ञातंयथासंज्ञातं
वापरादीनिचरयन्ते ६ ॥

सः
तः चः

लासिकी दत्तगुप्तीटीका

अतःकर्मयोगिनेनिरुक्तिकर्मद्विधेति कर्मद्विधाणिसंयम्यस
यापारात्यतिविधयोविमूढात्माविमूढोदेहादावध्यस्तश्रान्ता
सस्वभावोयस्यसदेहादावात्माभिमानवान् मनसानःकरणेन
शहादीचिनयत्रास्तेसमिध्याचारउच्यते मिध्याफलविसंवादी
प्राचारेयोगाचरणेयस्यसदात्मिकरतियावत् तानमन्तरेणमा
नसानांकर्मणामपरिहार्यत्वात् कर्मद्विधग्रहणंसर्वेद्विधोपल
क्षणार्थमतेनश्रोत्रादीनिच तउक्तंजलाणवेसंसारजस्रत्वासक्तं
ब्रह्मसोप्तीतिवादिनम् कर्मब्रह्मोभयभ्रष्टंतेयजेदन्त्यजेयये
ति ६ ॥

गी.
टी.
न.

पंचोनीरीका

ज्ञानरहितसकर्मसागेतिदामाह कर्मेन्द्रियाणिवाक्पाणिपाद।
पादपस्यानिनियम्येन्द्रियार्थान्विषयात्मनसास्मरन्प्रायज्ञास्तेति
इति सविमूढात्मा मोहितवेताः मिथ्याचारः पापाचार उच्यते ६

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

यश्चोदितं कर्मानुतिष्ठन् नैकर्म्यमन्यते सोऽत एवेत्याह
कर्मेन्द्रियाणीति यः पुमान् कर्मेन्द्रियाणि दत्तपादादीनि सं
यम्य स्वस्वकर्मणा सकात्यत्यावर्त्य मनसा इन्द्रियार्थान्विष
यान् कथमदंगुर्वादीन् कृत्वा सुखी स्यात् पापनिष्कृतिश्च कथं॥
भवेदित्यादिदृष्टान् स्मरन् प्राप्ते सविमूढात्मा विमोहितोऽन्तः
करणो मिथ्याचारो दांबिकाचारः प्राक्संज्ञैरुच्यते मानसिक
कर्मणां बाह्यकर्मबीजभूतानां सत्त्वं कथं निष्कर्मास इति
तात्पर्यं ६॥

मधुभाष्य

कर्मेन्द्रियाणीति मनयवप्रयोजकमिति दर्शयितुमन्व
यद्यतिरेकमाह मनसास्मरन् मनसानियम्येति कर्मयो
गं स्ववर्णाश्रममोचितं न तदुदस्य कर्मेवेति नियमः स
न्यासादिविधानात् सामान्यवचनाच्च प्रतो नियतं स्ववर्णा
श्रमोचितं कर्मकुरु कर्मणा बध्यते जन्तुरितिकर्मबंधकं
स्मृतमित्यत आह ६॥

समिष्टाचारविमूढात्मा उच्यते इति संबंधः चरणं चारः गुरुयसतिः
सामान्येन विशेषलक्षणमिष्टादंभादिप्रभवश्चादोगुरुयसतिर्यस्य
स विमूढात्मा अविद्यावानुच्यते लोके न तु न स निष्ठेति भावः सक
इत्यपेक्षायामाह कर्मेन्द्रियाणीत्यादियः कर्मेन्द्रियाणिविधिवोधितक
र्मप्रवणानि संयम्य सत्यस्त्वमिति हेतोरुयसं हृत्पाशांतेनाशुद्धेन संकल्प
विकल्पात्मकेन मनसा विद्यान्मरन्नास्ते अतो दंभेनापि सत्यासंभवान्न
तेतापि निष्ठेति भावः अतः कर्मत्यागोऽसंभवित्वान्निष्ठायाभिचारित्वा ।
चायुक्त इति ब्रह्मार्पणमुयाज्ञायमुहिकृत्कर्मवश्यपेक्षिनं कुर्वन्नेव श्रे
यश्पर्यर्जनं प्रवर्तयितुं कामग्राह भगवान् यत्परीति ॥

[Faint handwritten text in Devanagari script, approximately 10 lines]

48

[Faint handwritten text at the bottom of the first section]

[Faint handwritten text in Devanagari script, approximately 5 lines]

इसीसे अज्ञान कर्मन्त्यागी की निन्दा करते हैं कि जो आत्मस्वरूप को स्थिर न करिके वाक पाणि पाद आदि कर्म इन्द्रियों को वशी भूत अर्थात् काहू करि भगवत् के ध्यान के ~~लगाव नहि नर नहि~~ ~~कर्म इन्द्रियों को~~ वहाने से मन की अशुद्धता के कारण से इन्दी गण का अर्थरूप विषयों का स्मरण मनसे करता है सोई मूढ मिथ्याचार अर्थात् नास्तिक कहावता है ६ ॥

दोहा ॥

कर्मइंद्रि को रोकके विषयस्मरे मनमाहि जो मूरख येमें रह
त हृथाचार कहैं ताहि ६॥

॥ ३ ॥

二、四

श्री कृष्ण जयति श्रीमन्महादेव जयति कंठ्यं श्री श्रीकृष्ण
॥ श्रीमन्महादेव जयति ॥

यस्मिन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेर्जुन कर्मेन्द्रि
यैः कर्मयोगमशक्तः स विशिष्यते ७

शाङ्कुरभाष्य १

यस्मिन्नि यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽतो बुद्धीन्द्रियाणि मनसानियम्या
रभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैर्वाकपाणादिभिः किमारभते इत्याह कर्मयोग
मशक्तः सन् फलाभिसंयिवर्जितः स विशिष्यते इतरस्मान्मिष्याचारान् ७

आनन्दगिरिकृतटीका २

अनात्मज्ञस्य चोदितमकुर्वतो जाग्रतो विषयान्तरदर्शनद्वोऽप्यात् मिष्या
चारस्तेन प्रत्यवायित्वमुक्त्वा विहितमनुतिष्ठतस्तस्यैव फलाभिलाषविक
लस्य सदाचारत्वेन वैशिष्यमाचष्टे यस्मिन्द्रियाणीति विहितमनुतिष्ठ
यस्मिन्नेत्युक्ते मूर्खान् कर्मत्यजतो वैशिष्यमक्षरयोजनया स्पष्टयति यस्तु
पुनरिति ७

श्रीधरी टीका ३

एतद्विधरीतः कर्मकर्त्ता तत्रेष्ट इत्याह यस्मिन्द्रियाणीति यस्तु ज्ञानेन्द्रि
याणि मनसानियम्या ईश्वरपराणि कृत्वा कर्मेन्द्रियैः कर्मरूपयोगमुपाय
मारभतेऽनु तिष्ठति अशक्तः फलाभिलाषरहितः स विशिष्यते विशिष्टो भ
वति चित्तशुद्ध्या ज्ञानवान् भवतीत्यर्थः ७

विशाचभाष्य ४

तस्मान्मिष्याचारान् यत एवमतः यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽतो बुद्धीन्द्रिया
णि मनसानियम्यारभतेर्जुन कर्मेन्द्रियैः वाकपाणादिभिः किमारभत इत्या
ह कर्मयोगं कर्मचयोगमाराधारायकसंबधरूपकत्वात् असक्तः अफ

गी. का.

लाकां दीप्तविशिष्यते तस्मान्निष्णाभिर्नात

रामानुजभाष्य

ततः पूर्वाभ्यस्तविषयसंज्ञातीयेन शास्त्रीयेकर्मणीद्विद्याण्यात्मावलोकन
प्रवृत्तेन मनसानियम्य स्वतःपवकर्मप्रवृत्तेरिन्द्रियैरसंगपूर्वकं यः कर्मयो
गमारभते सो संभावमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषाद्विशिष्यते

अभिनवगुप्ते

कर्मसृष्टिक्रियाणामुपनयनहानिः मनसो व्यापारे यत्र पुरुषवत्कर्मणः क्रिय
माणत्वात्

परमार्थप्रया

अथाविमूढात्मानं वर्णयति यस्त्विति यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि आत्मप्रवृत्ते
न मनसानियम्य असक्तः फलान्त्येक्षः स न कर्मेन्द्रियैः कृत्वा कर्मयोगमार
भते अपवविशिष्यते विशिष्टो भवति चित्तशुद्धाज्ञानवान् भवति यस्मात्तथा
भवेति तात्पर्यं

देवं तस्मा

वनमाली

निःकामं कर्म कुर्वाणं प्रशंसति य इति यो ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि मन
सा सह विवेकपुक्तेन मनसानियम्य शब्दादिविषयेभ्यो निवर्त्य कर्मेन्द्रियैर्वा
गादिभिः कर्मयोगं मदारोपयनं त्रयं निःकामतया कर्मयोगमारभते करोत्य
सक्तस्तत्र फलेच्छाशून्यः मुमुक्षुणां स विशिष्यते इन्द्रियव्यापारे तुल्येऽप्ययं
महाफलभागू भवतीति तत्सकामस्तुल्यफलभागिति विशेष इत्यर्थः

ऊसुमवैजयन्ती

यत्वं कर्मेन्द्रियनियमनं कुर्वाणस्य मिथ्याचारत्वं मुक्तेरानी ज्ञानेन्द्रियनिय
मनं कुर्वतस्तु विशेषमाह यस्त्विन्द्रियाणीति हेऽर्जुन तत्पुनः यो योगी मनसा
विवेकपुक्तेन शुद्धेन मनसा इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि नियम्य नि
रसकर्म इन्द्रियैर्वा गादिभिः स्वतःपवविषयप्रवृत्तेः स्वयमप्राप्ते विषयसक्त

रहितसत्कर्मयोगमारभतेकरोतिसःकर्मफलाभिलाषमन्योविवेकीप्र-
 वोक्तामिष्याचाराद्विशिष्यतेविशिष्टोभवति यद्वाप्रमादरहितत्वेनज्ञाननि-
 ष्टादपिश्रेष्ठोभवतिइन्द्रियनियमनत्वेनपरिश्रमसाम्येपिफलवैलक्षण्य
 सुभयोरितीदमाश्चर्य्यत्वंयश्येतिस्वोयनाभिप्रायः ७

धौनुसमावेणसर्वकमीत्यसं मधुसूदनी न्यास्यचि तमुदयेतिव्यामकमीत्येवयथा एतत्

ऊर्यायस्मात्तुष्टाष्टोऽमुद्रांतःकरणासंन्यासव्यतिरेकार्यः इन्द्रियाणिज्ञानेन्द्रियाणि
 तानेन्द्रियाणिश्रोत्रादीनिमनसासहनियंत्वापदेतद्वाद्यादिविषयासक्ते
 निर्वर्त्यमनसाविवेकयुक्तेननियम्येतिवाकर्मैन्द्रियैःवाक्याण्यादिभिःक-
 र्मयोगंशुद्धिहेतुतयाविहितेकर्मारभतेकरोत्यसक्तःफलाभिलाषमन्यः
 सन्योविवेकीसत्तरस्मान्मिष्याचाराद्विशिष्यते परिश्रमसाम्येपिफला-
 निप्रायभाक्तेनश्रेष्ठोभवति हेअर्जनआश्चर्यमिदंयश्यदेकःकर्मैन्द्रिया-
 णिनिगृह्णान्ज्ञानेन्द्रियाणिवापारयन्पुरुषार्थमन्योऽपरस्तुज्ञानेन्द्रि-
 याणिनिगृह्णत्कर्मैन्द्रियाणिवापारयन्परमपुरुषार्थभागभावतीति ७ ॥

सदानंदी ११

कर्मण्यपिहृतोयस्तुसचित्तानीन्द्रियाणिच भोगासक्तेनिर्वर्त्याशुवाक्याणा-
 दिभिरिन्द्रियैः १ शुद्धिहेतुतयाप्रोक्तंकर्मयोगंविवेकवान् फलाभिलाष-
 मन्यःसत्करोतिसविशिष्यते २ अमेसाम्येपिपूर्वोक्तामिष्यासंन्यासिनो-
 नरात् चित्तमुद्योक्रियाःकुर्वन्श्रेष्ठःस्यात्फलभाग्यतः ३ ७ ॥

नीलकंठी १२

यस्तुपूर्वस्मान्मिष्याचारात्तविलक्षणःपुरुषधौरेयःइन्द्रियाणिमनसास-
 हनियम्यरागद्वेषविगुक्तानिक्तत्वाकर्मयोगंआरभते हेअर्जनसःकर्मफले द्वियैःकर्म
 स्वर्गादौयेहिकेवाप्रादादौअसक्तोऽनासक्तोऽतोविशिष्यतेपूर्वस्मादधिको
 भवतीत्यर्थः ७ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णार्चनम् ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1911

11. 10. 1941

1870

आनदीटीका

यस्तनियते कर्मनुतिष्ठेदेव सविशिष्टश्चाह कर्मणो योगो

फलस्यो विनाकरणम् ॥

+ यस्मिन्समाधाय बोजकल्पतामापाय
तस्मै ह विवर्तितस्य योगिनः पूर्वस्मादिशे मानाले क्लेशाः सत्पणालंबने प्ररोहसामर्थ्येन भजने तदधिकं
रामकंदीटीका चोरागदेष विद्युक्तेस्तु विषयानिद्रियेष्वरुन्त्यादिना सर्वो
क्रमपि स्मारयन् न राह +

+ तत्राहो व्यतिरेके स पुनरसक्तः संगरहितो योगी पूर्वस्माद्योगिनो
विशिष्यते प्रकर्षत्वेन व्यतिरिच्यते कोसो यो मनसा यथा प्रति
पादितलक्षणसमात्मलक्षणप्रतिष्ठत्वात्सर्वसाम्यदशाधिहूयेना
नः करणेन बुद्ध्या श्रोत्रादीनितियम्यरागादिदोषसंस्पर्शात्तत्र श
ब्दादीनि विषयास्तुतिविषयतपविविधेरागादिस्पर्शभूयैः कर्मेदि
याः कर्मसंयोगेऽपि शाब्दादिग्रहणरूपेष्वधिकतैरतैः कर्मयोगमा
रभते कर्मणा शास्वोदितशाब्दादिग्रहणरूपया क्रियया योगस
म्बन्धमारभते प्रसूतिरिति तदेवमिति ॥ यकारणाप्रतिष्ठयति हि
तपनेन न कर्मणा मार्गमललान् ॥ १ ॥

लासिकी दत्त उमीटीका

एतद्विपरीतकर्मकर्ता श्रेष्ठश्चाह यस्मिन्ति तत्राहो व्यतिरेके
यः पुनर्त्तानेदियाणि मनसा मननात्मकेन नियम्योक्तप्रकारा
गादिदोषेभ्यः प्रतिविषयतत्प्रवृत्त्या असक्तः फलानभिलोषे।
णाः तीनतितः कर्मेदियैः कर्मयोगमुक्तलक्षणमारभते नुति
ष्ठति सविशिष्यते तानकाशाधिरोहेण श्रेष्ठो भवति एष श्रो
कः कर्मयोगलक्षणप्रतिपादकः पुरुषो देशेनोपदिष्टो भगव
तामेव प्रसक्तानुप्रसक्त्यामेवोपोदलका दृष्टव्या इति ॥

पंचोलीटीका

एतद्विपरीतः कर्मकर्ता श्रेष्ठश्चाह यस्मिन्ति तत्र पुनः हे प्रज्ञेन यः श्रद्धया
णि श्रोत्रलक्षणरक्षाणादिमनसानियम्य कर्मेदियैः वाक्याणि पारणा
मूपस्यैः कर्मयोगपरमेष्ठरसेनैव कर्मसमारभते कुरुते स असक्तः फ
लासक्तिरहितः मिथ्याचारादिष्यते ॥

रणावीरसमिहोधिनी॥

52
बोदितं कर्म कुर्वन्नेव विशेषतः ॥ यत्किंति यः पुनरि
दियाणि चक्षरादीनि मनसा सद नियम्य स्ववशो विधाय
नततद्वशो भूत्वा कर्मैदियैर्वाकारणादिभिः कर्मयोगं कर्म
स्वप्नागच्छ स्थिते भवयथा प्राप्ति प्रदरमहान विषयो भूत्वा
नभविष्यसीत्यादिस्ववीरत्वात्प्राप्य न परते जोहानि निमित्ती
भूतवचनसर्वकं प्राप्त्या प्रयोगलक्षणेषु योगं कौशलमा
रभते स गुरुवधादियाया संगरहितो विप्रिष्यते सर्वैर्मान्य
तया ज्ञायते इति ७ ॥

मधुभाष्य

७॥

रामचंद्रसरस्वती टीका १३

इंद्रियाणि नियम्येति ज्ञानेन्द्रियाणि पापहेतुत्वस्वविषयासक्तेः ।
कर्मेन्द्रियाण्यपि पापहेतु वृथाचेष्टाभ्योनियम्योपसंहृत्य मनसा ऽस-
क्तः सन्निकामः सन्नतदंभेन कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगं शुद्धिं कृतकर्मरभते
करोति सविशिष्यते सर्वपुरुषेभ्योपिविशिष्टमुक्तिभागभवति इत्यर्थः
अथ वामनसेतिसहार्थे तृतीया मन्त्रसासदंन्द्रियाणि नियम्येति निनुतः
सहमपि जन्मान्तरकृतसकृत्ततः शुक्लवामदेवादिवत्परिशुद्धाशयः
सत्यासर्पर्वकप्रवाणवेवप्रवर्तने किं कर्मणोत्पाशांकाहवियत मिति

भाषाअनुवाद

अवश्य के विपरीत कहे उलटा कहते अर्थात् कर्मकारी पुरुष को
श्रेष्ठ कहते हैं कि जो फलकी अभिलाष रहित मनुष्य चक्षु श्रोत्र स्ना
ण आदि ज्ञान इंद्रियों को मन के द्वारा वशीभूत करिके अर्थात् ईश्व
र में तत्पर हो सकल कर्म में अपने को अन्तर्गामी भगवान के अधीन
जानि कर्म इंद्रियों से कर्मरूप योग आरम्भ करते हैं वे ई फल अभिला
ष रहित चित्तशुद्धि के द्वारा ज्ञानवान होते हैं और कर्म दोष रहित
हो नुक्तीलाभ करते हैं ७

दोहा
मन कर इंद्रियों के जोहि पुरुष गुण के प्र कर्मजोग दिं कर्म
इंद्रियों करें सो असंग विशेष ७॥

54

[illegible]

॥ ० ॥

नियतं कुरु कर्मत्वं कर्म ज्यायोऽयं कर्मणः शरीर
यात्रापि चेतनं प्रसिध्येद् कर्मणः ॥ ८ ॥

शार्ङ्गभाष्य १

यतएवमतो नियतं नित्यं शास्त्रोपदिष्टं यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतः
फलाय चाश्रुतं तन्नियतं कर्म तत् कुरुत्वं हे अर्जुन यतः कर्म ज्या
योधिकतरं फलतो हि यस्मादकर्मणोऽकरणादनारम्भात् कथं श
रीरयात्रा शरीरस्थितिरपि चेतनं न प्रसिध्येत् प्रसिद्धिं न गच्छेद् कर्म
णोऽकरणात् अतो दृष्टः कर्माकर्मणोरर्थविशेषो लोके ८

आनन्दगिरि २

कर्मानुष्ठायिने वैशिष्ट्यमुपदिष्टमनृद्य तदनुष्ठानमधिकृतेन कर्तव्य
मिति निगमयति यत इति उक्तमेव हेतुं भगवदनुमति कथनेन सु
दयति कर्मेति इतश्च त्वया कर्तव्यं कर्मत्वाद् शरीरेति तन्नियतं तस्या
धिकृतस्येति सम्बन्धः स्वर्गादिफले दर्शयोर्णमासादावधिकृतस्य तस्य
तदपि नित्यं स्वादित्याशङ्क्य विशिनष्टि फलायेति नित्यं कर्म इति नियमेन
कर्तव्यमित्यत्र हेतुमाह यत इति । हिशब्दोपात्तमुक्तमेव हेतुमनुवदति य
स्मादिति करणास्माकरणाज्यायत्वं प्रश्नार्हकं प्रकटयति कथमित्यादिना
सत्येव कर्मणि देहादिचेष्टाद्वारा शरीरं स्थातुं पारयति तदभावे जीवनमे
व दुर्लभं भवेदिति फलितमाह अत इति ॥ ८

श्रीधरी टीका ३

नियतमिति यस्मादेव तस्मान्नियतं नित्यं कर्मसंज्ञोपासनादिकुरुहि
यस्मादकर्मणः सर्वकर्मणोऽकरणात् सकाशात् कर्मकरणं ज्यायोऽ
धिकतरं अन्यथा अकर्मणः सर्वकर्मशून्यस्य तव शरीरनिर्वाहोऽपि न भ
वेत् ८

गी. टी.
का-

पिशाचभाष्य ४

यतएवमतःनियतमिति तस्मान्नियतंनित्यंकर्मत्वंकुरुयतःकर्मज्जायः
श्रेष्ठफलकत्वादःकर्मणाःअनारंभात्इतश्चज्जायः शरीरयात्राशरीर-
स्थितिरपिचतेतवंप्रसिध्यते अकर्मणाःअकरणात्तस्मात्कर्तव्यमित्यभि-
प्रायः ८ ॥

रामानुजभाष्य ५

नियतंवाप्तंप्रकृतिसंस्पृष्टेनहिवा भेदकर्मप्रकृतिसंस्पृष्टत्वमनादिवा
सनयानियतत्वेनसुशकत्वादसंभावितप्रमादश्चकर्मणंकर्मवकुरुय
कर्मणोहिताननिष्ठाया मपिकर्मवज्जायः नैकर्मपुरुषोऽश्रुतेरितिप्रक्र-
मात् अकर्मशब्देनज्ञाननिष्ठैवोच्यतेज्ञाननिष्ठाधिकारिणोऽप्यनभ्यस्त
पूर्वतयाचानियतत्वेनदुःशकत्वात्प्रमादत्वाच्चज्ञाननिष्ठायाःकर्मनि-
ष्ठैवज्जायसीकर्मणिक्रियमाणत्वात्तयाथात्म्यज्ञानेनात्मनोकर्तृत्वा-
नुसंधानमनन्तरमेववक्ष्यतेअतश्चात्मज्ञानस्यापिकर्मयोगात्तर्गतत्वा-
त्सएवज्जायानित्यर्थःकर्मणोज्ञाननिष्ठायाज्जायस्तमवगतंज्ञाननिष्ठा-
यामधिकारेसत्येवोपपद्यतेयदिसर्वकर्मपरित्यज्यकेवलज्ञाननिष्ठा-
यामधिकरोषितर्ह्यकर्मणस्तेज्ञाननिष्ठोपकारिणीशरीरयात्रापिन
सेत्स्यति यावत्साधनसमाप्तिशरीरधारणंचावश्यकं न्यायार्जितधनेन
महायज्ञादिकंकृत्वातच्छिष्टाश्रितेनैवशरीरधारणंकार्यं आहारशुद्धौ
सत्त्वशुद्धिःसत्त्वशुद्धौश्रद्धास्मृतिरितिश्रुतेः तेत्वचंभुजतेपापाश्चि-
द्वपति अतोऽज्ञाननिष्ठस्यापिकर्माकुर्वतोदेहयाज्ञानसेत्स्यतियतोऽज्ञान-
निष्ठस्यापिप्रियमाणारागस्ययावत्साधनसमाप्तिमहायज्ञादिनित्यनैमि-
त्तिककर्मावशंकार्यंअतश्चकर्मयोगेऽप्यात्मनोकर्तृत्वमभवन्नात्मयाथा-
त्मानुसंधानमंतर्भूतं अतश्चप्रकृतिसंस्पृष्टकर्मयोगःसुशकोप्रमा

三

二 川

亦

2

五

अष्टमवर्गाकश्च अक

गी.टी.
का.

मरणः कर्मशून्यस्य तेन वशादीरयात्रादेहनिर्वाहोपनिश्चयेन न प्रसिद्धे त्वर्कस्य
एनसेत्स्यति प्रशङ्गेन वा संद्रिययापारशून्यत्वं स्नानभोजनादिकं कथं करिष्य
सिञ्चपरहस्तेनैव सर्वं सेत्स्यतीति वाच्यम् परकोरेण चर्चणनिगीलनाद्यभावाद्
तः कर्मावश्यकं कुक्षितिथ्यनितम् । ८

मधुसूदनी १९

यस्मादेवं तस्मान्मनसा ज्ञानेन्द्रियाणि निग्रह्य कर्मैन्द्रियैः त्वं प्रागननुष्टि
तशुद्धिहेतुकर्मानियतं विभुं देशेन फलसंबन्धशून्यतया निमित्तेन विहितं क
र्मश्रोतं स्मार्तं च नित्यमिति प्रसिद्धं कुरु ऊर्विति मध्यमपुरुषप्रयोगेनैव त्वमिति
लब्धे त्वमिति पदमर्थान्तरे संक्रमितं कस्मादशुद्धांतःकरणेन कर्मैव कर्तव्यं हि
यस्मात् अकर्मणो अकरणात् कर्मैव ज्ञायः प्रशस्ततरं न केवलं कर्माभावे
तवांतःकरणशुद्धिरेव न सिद्धेत् किंतु अकर्मणो फलादिकर्मरहितस्य तेन व
शादीरयात्राशरीरस्थितिरेपि न प्रकर्षेण दात्र ह त्रिहृतत्वलक्षणो न सिद्धेत्
नथाच प्रागुक्तं अपि चेत्ततःकरणशुद्धिसमञ्जसार्थः ८

सदानंदी १९

यस्मादेवं ततो बुद्ध्याधीन्द्रियाणि निग्रह्यै फलसंबन्धशून्यं शुद्धिदितं विधि
नैव तत् १ नियतं कर्म नित्यत्वं श्रोतं स्मार्तं समाचर अशुद्धबुद्धेः कर्मैवा
करणादधिकं यतः न सिद्धे मनसः शुद्धिः कर्मभावेन केवलं किंतु स्वधर्म
शून्यस्य देहास्थितिरपीह ते ३ नैव सिद्धे त्वर्कस्य एततः कर्म समाचर ४ ८ ॥

नीलकंठी १२

नियतमिति यस्मादेवं तस्माच्च नियतं संश्लेषासनादिकर्मैव कुरु यद्वानिय
तं नियमेन त्वं कर्म नित्यकाम्यसाधारणं यत्पापनिवर्तकस्वभावं तत्तदेव कुरु
हियस्मात् अकर्मणः सकलकर्मैन्द्रियनिग्रहेण तदकरणतचित्तजयप्र
त्यात्कर्मेव ज्ञायः प्रशस्ततरं अपि च तत्तदेव दात्रियस्य अकर्मणः सत्यामपि चित्त
प्रवृत्तौ सर्वकर्मत्यागिनः शरीरयात्रादेहव्यवहारः न प्रसिध्येत् भेदाचर्यायाम
नधिकारात् ग्राह्येणः पुत्रेषणायाश्च विज्ञेयणायाश्च लोकेषणायाश्च शु

त्यायायभिदाचर्यचरंतीति संन्यासविधायके वा को राजाराजसूयेन सर्वरा
ज्यकामो यजेतेत्यत्र राजपदवद्वा ह्यण पदस्य विवक्षितस्वार्थत्वात् च
त्वारश्चाप्रमात्रा ह्यणस्य त्रयो राजत्यास्य द्वौ वैश्वस्येति स्मृतेश्च अन्यत्रा
श्रुतं पारिव्राज्यं प्रकृत्य मुखजानामयं धर्मो वैश्ववंलिंगधारणं बाहु
जातो रुजातानां नायं धर्मो विधीयत इति ८ ॥

51

आनन्दीटीका

प्रकृतिजगुणानामवषणानुसरणादेहस्थितये भोजनं करणीयमे
वचेतर्हितैर्कर्मैक्ये सिद्ध्यतीत्यर्थः नियतमवषणनुष्ठेयं नियम्यता
दिशरीरस्य यात्रा स्थिति रप्य कर्मणो निर्वापारस्य न ते सिध्येत् ८ ॥

+ रागहेषपरिहारः प्रकरणप्रतिपाद्यसि रामकंठीटीका द्विसाधनेननुकर्मणमनारंभस्तस्मात् +

+ नियतं वर्णा विभागेनाश्रमविभागेन च शास्त्रेण नियतं कर्म तांतां
क्रियां ऊरु अनुतिष्ठमाकदाचनमासीः यतो कर्मणः कर्माभावा
क्रियाणां कर्मविहितकर्मानुष्ठानं न्यायः श्रेष्ठं यतः केषां चिदेव क
र्माणामनारम्भे कर्माभावाश्रमेन सिद्धिहेतुः क्लेशातामनुच्छेदात् य
थाक्तेन समापितास्तनुशीयमाने कर्मसु स्यात्तद्देतुषु विषयेषु सत्सुपि
क्लेशात्मेवाभावापर्यवस्यत् प्रशस्यतरं न च शरीरित्वे सति सर्वक
र्माभाव उपपद्यते यतस्तवा कर्मणः सर्वात्मना कर्मरहितस्य स्यात्
कस्यच शरीरयात्रापि देहहतिरपि न प्रसिध्येन्न च देह न च पाताश
न शयनासनगमना ऊंचनकाण्डयनादिक्रिया कलापमन्तरेण ।
केन चिद्वर्तितं शकं क्रियते यद्यपि सर्वे यमाश्चतुष्टयमैरित्यत्र
विहितं तन्मात्रं न केवलं शक्यं सिद्धये वा तन्मात्रं ८ ॥

वसुगुप्तीटीका

यस्मादेवं तस्मात् नियते वर्णाश्रमविभागेन नियन्त्रितं कर्म त्वेवोप-
युक्तः कुरु यतोः कर्मणाः क्रियासागात्सुकाशात्कर्मानुष्ठानेन्यायः
श्रेष्ठं सिद्धिहेतुत्वात् न केवलं सिद्धिहेतुत्वं किन्तु कर्मणाः सर्वकर्म-
श्रयस्य तेन वशीरयापि देहहृत्तिरपि न प्रसिद्धेन वदेत पानाशना-
दि क्रियामन्तरेण केन विदपि वर्तितमशक्यत्वात् तत्र के कृतार्णाः।
वे तानि नोत्तानि नोवापियादेहस्य धारणा तावद्वर्णाश्रमाचारः क-
र्तव्यः कर्ममुक्तयेति ८ ॥

पंचोली टीका

यस्मादेवं तस्मात्तस्य संकल्परहितं कर्म करणमेव उचितमेवेत्याह

गी.
री.
८

नियतेति हे श्रुतेन तेनियतेनियतेविहितेकर्मकुरुतफलायेदिय।
स्मादकर्मणः कर्मश्रकरणाकर्मकरणज्यायः श्रेष्ठवपुनःनेतवश्र
कर्मणःकर्मकुरुतःशरीरयाशशरीरस्थितिरपिनप्रसिद्धेन वसे।
त्यनिनिर्वाहोनभविष्यतीत्यर्थः ८

ररावीरसमिहोधिनी॥

यस्मादेवंतस्मात् त्वनियतेक्षत्रजातौ नियमेनचोदितं
कर्मश्रुदिरूपंऊरुप्रवृत्तिषु द्वियस्मादकर्मणोकरणा
त्सकाशाकर्मज्यायःश्रेष्ठकरं किंच श्रकर्मणः कर्मद्वियनि
वर्त्यकर्मरहितस्यतवपरीरयाश देह निर्वाहोपिनप्रसि
ध्येत श्रतस्तन्निर्वाहार्थकर्मणोवपयकर्तव्यतायां किमिति
स्वजात्युचितमेवश्रेष्ठकरत्वाकर्मकुरुवितितात्यर्थ ८॥

मथुभाष्य॥

८॥

नियतं नैमित्तिकं नियतनिमित्तानि नियतनिमित्तलक्षणं कर्मत्वं
 कुरु अत्र कुर्वित्यनेनेव पुष्पदर्ये सिद्धे त्वमिति वदत्वा स देवोऽर्जुनस्य
 शोकमोहाद्यभिभूततया मुकवामदेवादिबैलक्षण्याज्जन्मांतरनार्जित
 मुहिकृतं कर्मतामाह अतएव हेतुमाह हियस्मात् अकृतकर्मणो ज
 न्मांतरेऽकृतशोधककर्मणा ज्वायो वश्यानुसरणीयं येनानुसृतेनेह जन्म
 निजन्मांतरे वा मोचकज्ञानसंपन्नो भविष्यतीति संबंधः इतश्चावश्यो न
 ह्येवंतव पुद्गादिकर्मत्वाह अपि च ते तन्नियस्य सतो कर्मणो पुद्गादिकर्म
 रहितस्य शरीरयात्रा शरीरस्थितिर्न प्रकुर्येण प्रवृत्तिकृतत्वलक्षणेन
 सिध्येदित्यर्थः यदि पुनः सर्वकर्मानुष्ठितबंधहेतुरिति सांख्यमतमुपा
 श्रित्य कर्मकरिष्यसितततः शृण्वित्याह यत्तार्थादिति

शरीरेति

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

जिस हेतु ऐसी व्यवस्था है इससे तुम कर्म करो सोई कहते हैं कि नि
 यत कहे नित्य कर्म संस्था उपासन आदि कर्म अनुष्ठान करो जिसलिये क
 र्मन करने से कम करना ही भला है नहीं तो सब कर्म छोड़ने से एक वा
 रगी कर्म शून्य अचेतन की भांति रहने से तुमारी शरीर यात्रा भी कै से नि
 वहेगी अर्थात् न चलेगी ॥ ८ ॥

दोहा ॥

श्रेष्ठ हि कर्म प्रकर्म ते करहुं कर्म को ताहि देह व्यवहार न
 दोष के तोहिसों विन जादि ८॥

आत्मा हि न ज्ञातुं शक्यः किं हि ज्ञातुं शक्यं किं हि ज्ञातुं शक्यं किं हि ज्ञातुं शक्यं
 किं हि ज्ञातुं शक्यं किं हि ज्ञातुं शक्यं किं हि ज्ञातुं शक्यं किं हि ज्ञातुं शक्यं
 किं हि ज्ञातुं शक्यं किं हि ज्ञातुं शक्यं किं हि ज्ञातुं शक्यं किं हि ज्ञातुं शक्यं
 किं हि ज्ञातुं शक्यं किं हि ज्ञातुं शक्यं किं हि ज्ञातुं शक्यं किं हि ज्ञातुं शक्यं

60

ब्रह्मसूत्रम् आत्मा हि न ज्ञातुं शक्यः किं हि ज्ञातुं शक्यं किं हि ज्ञातुं शक्यं
 किं हि ज्ञातुं शक्यं किं हि ज्ञातुं शक्यं किं हि ज्ञातुं शक्यं किं हि ज्ञातुं शक्यं

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयंकर्मबंधनः तदर्थक
र्मकौतेयमुक्तसंगः समाचर ५

शंकरभाष्य

२

यच्च मन्यसेवंधार्थत्वात् कर्मनकर्तव्यमिति तदप्यसत् कथं यज्ञार्थादि
ति यज्ञोवैविष्णारिति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्तदर्थं यत् क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म तस्मा
त्कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणालोकोऽयमधिकृतः कर्मकृतकर्मबंधनं य
स्य सोऽयंकर्मबंधनो लोको न तु यज्ञार्थादतस्तदर्थं यज्ञार्थकर्म कौतेयमुक्तसं
गः कर्मफलसंगवर्जितः सन् समाचरनिर्वर्तय ५

आनेदगिरिक्तटीका

२

कर्मणावध्यते जन्तरिति स्मृतेर्व धार्थकर्मतत् न प्रयोऽर्थिना कर्तव्यमित्याशं
कामन्यदूषयति यज्ञेत्यादिना कर्माधिकृतस्यातदकरणममुक्तमिति प्रति
ज्ञानं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति कथमित्यादिना फलाभिसन्धि मन्तरेण यज्ञार्थं
कर्मकुर्वीत स्यादवंधाभावात् तादर्थ्येन कर्मकर्तव्यमित्याह तदर्थमिति य
ज्ञार्थकर्मत्वं पुनर्न हि कर्मार्थमेव कर्मत्वाशंकाया चोद्ये यज्ञोवै विष्णारिति
कथं तर्हि कर्मणावध्यते जन्तरिति स्मृतिसुत्राह तस्मादिति ईश्वरार्थेण बुद्ध्या
कृतस्य कर्मणोऽवन्धार्थत्वाभावे फलितमाह यत्तदिति ५

स्वामिक्तटीका

३

सांख्यस्तु सर्वमपि कर्मबन्धकत्वात् न कार्यमित्याहुस्तन्निराकुर्वन्नाह यज्ञा
र्थादिति यज्ञोवैविष्णारिति श्रुतेः तदाराधनार्थात् कर्मणोऽन्यत्र तदेकं वि
ना लोकोऽयंकर्मबंधनः कर्मभिर्वध्यते न त्वीश्वराराधनार्थेन कर्मणा यत्तत्
दर्थं विष्णोमीत्यर्थमुक्तं गोनिष्कामः सन् कर्मसम्यगाचर ५

पिशुचभाष्य

४

यत्तु मन्यसेवंधहेतुत्वात् कर्मनकर्तव्यमिति तदसत् कथं यज्ञार्थात् यज्ञोवि

गी.
टी.

सुः यत्तोवैविस्वरिति श्रुतेः सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तद्यत्तार्थवि^{स्वा}राथनार्थत
स्माद्विस्वाराथनार्थकर्मणोऽन्यत्राद्यं लोकः कर्मबंधनस्तदर्थविस्वाराथना
र्थं यत्तादिकर्मकौतेयमुक्तं संगेन समुक्तत्वेः समाचरन्नुत्तिष्ठ ५

रामानुजभाष्य

पवंतर्हि द्व्यार्जनादिकर्मणो हंकारममकारादेः सर्वेन्द्रियव्याकुलतागर्भत्वे
नास्य पुरुषस्य कर्मवासनाया बंधनं भविष्यतीत्यत आह यत्तादिशब्दास्तार्थक
र्मशेषभूतान् द्व्यार्जनादेकं कर्मणोऽन्यत्रात्मीयप्रयोजनशेषभूते कर्मणि क्रि
यमाणेऽयं लोकः कर्मबंधना भवति अतस्त्वं यत्तार्थं द्व्यार्जनादिकं कर्म स
माचरन् आत्मप्रयोजनसाधनतया यः संगस्तस्मात्संगात्मुक्तस्तस्माच्चरपवं
मुक्तसंगेन यत्तार्थतया कर्मणि क्रियमाणे यत्तादिभिराश्रितः य
रमपुरुषोऽस्यानादिकालप्रवृत्तकर्मवासनामुच्छ्रित्या व्याकुलात्मावलोकनं
ददातीत्यर्थः ५

अभिनवगुप्ती

यत्तार्थादवश्यकरणीयादन्यानि कर्माणि बंधकानि अवश्यकर्तव्यामुक्तफ
लसंगतया क्रियमाणं न फलदम् ५

परमार्थप्रया

अथ सांख्याः सर्वमपि कर्मबंधकत्वान्न कार्यमित्याहुस्तन्निषेधयन्ति यत्ता
र्थादिति यत्तोवैविस्वरित्यादि श्रुतेर्यत्तोविस्वः स एवार्थः प्रयोजनं यस्य तद्य
त्तार्थं तस्माद्यत्तार्थात्परमेश्वरार्थेन कृतात्कर्मणः सकाशादन्यत्र बंधके क
र्मणि कर्मबंधनं यस्य सकर्मबंधनो लोको जनः सजते । त्वं तु तदर्थं परमे
श्वरार्थकर्म समाचर अतएव मुक्तसंगस्य फलाभिसंधिः सन् ५

वनमाली

तनुकर्मणावध्यते जंतुरिति स्मरते न मुमुक्षुणां कर्मकार्यमिति तत्राह
यत्तार्थादिति यत्तं परमेश्वरः यत्तोवैविस्वरिति श्रुतेः तदाराधनार्थं क्रिय
माणं कर्म यत्तार्थं तस्मात्कर्मणोऽन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तोजंतुः कर्माधिकारीव

अथ ते नत्तीश्वरा राधनार्थेन तत्तदर्थं कर्म हे कौं ते यत्नमपि परमेश्वर यत्नां
तस्यः कर्मकारयति नाहं कर्म कर्ता न मदीयमिदं कर्म अनेन स एव प्रीयता
मितिकर्म तत्फल यो मदीयेतानेन कर्मणाममेदं फलं भवतीत्यभिमाता
भिलाषादिदूरेयो मुक्तः संगो येन सतादृशः सन् सोचितं कर्म समाचरे ५

ऊसमवैजयन्ती ५

ननु कर्मणा वध्यते जन्तरिति श्रुतेरात्मबंधनभूतस्यानित्यस्य दुःखरूप
स्य देहस्य पालनाय स्वबंधनरूपदेहोत्पत्तिहेतुभूतं कर्म विवेकी जनः कोश
कारवत्कथं कुर्यादिति चेन्न त्राह यत्तार्थादिति यत्तार्थात् अत्र यज्ञो नाम आ
त्मयज्ञजपयज्ञद्रव्ययज्ञज्ञानयज्ञयोगयज्ञा इति भेदात्तं च यज्ञाः यज्ञ एवार्थः
प्रयोजनं यस्य तत् यत्तार्थं तस्माद्यत्तार्थात्कर्मणः सकाशादन्यत्र चातुर्मा
स्यादिषु सकामेषु अयं लोकः भरतावराडाश्रितो जनः कर्मबन्धः कर्मणा
वध्यते इति तथा स भवति तदर्थं स यत्तार्थः प्रयोजनं यस्य कर्मणा तत्तदर्थं कर्म
हे कौं ते यस्मिन् सङ्गः फलं सोधनेन कुंताराधितस्यामराजस्य पुत्रत्वात्तत्रैतत्क
र्मा करणो महान नर्घो भवेदिति सूचितम् ५

मधुसूदनी ५

कर्मणा वध्यते जन्तरिति स्मृतेः सर्वकर्मबंधात्मकत्वान्मुमुक्षुणा न कर्त्तव्यमि
ति मन्वानसो ज्ञरमाह यज्ञः परमेश्वरः यज्ञो वै विसृतिश्रुतेः तदाराधना
र्थं यत्क्रियते कर्म तद्यत्तार्थं तस्मात्कर्मणो न्यत्र कर्मणि प्रवृत्तो यं लोकः क
र्माधिकारी कर्मणा वध्यते नत्तीश्वरा राधनार्थेन अतस्तदर्थं यत्तार्थं कर्म
हे कौं ते यत्वं कर्मण्यधिकृतो मुक्तसंगः सन् समाचरे सम्यक्प्रार्थ्यादिपुनरस
रमाचरे ५ सदानंदि

कर्मणा वध्यते जन्तरिति स्मृत्या मुमुक्षुणा बंधकत्वात्कथं कर्म कर्त्तव्यमि
ति चेच्छ्रुत्वा १ यज्ञो वै विसृतिश्रुत्वा तदाराधनहेतुकं यत्कर्म क्रियते तस्मा
त्प्रवृत्तो न्यत्र कर्मणि २ कर्माधिकार्यं लोकः कर्मणा वध्यते तदा नेम्वरा
राधनार्थेन वध्यते तत्तदर्थं ३ कर्मण्यधिकृतः संस्वफलसंगविवर्जि

ताभिलाषादिसंगः सन् समाचरे सम्यक्प्रार्थ्यादिपुनरस
रमाचरे ५ सदानंदि

गी.
टी.

तः सम्यक्प्रहादिना कर्मकौन्तेय उक्तं रुद्रास्तुतः ४ ५

नीलकंठी ११

ननु कर्मणा बध्यते जन्तरितिकर्मणां बंधकत्वं सृष्टेः कथं सुमुक्तं मां तत्र
नियोजयसीत्याशंक्याह यत्तार्थादिति यत्तः परमेस्वराराधनं यजदेव
पूजायामिति यात्वर्यानुगमात् तदर्थं यत्तो वैविष्णुरिति श्रुतेर्विष्णोर्वा
नदाराधनार्थं यत्कर्म ततो न्यत्र कर्मणि स्वर्गार्थं प्रवृत्तौ यं लोकः कर्मबं
धनः कर्मणा बध्यते न त्वीश्वराराधनार्थेन अतस्तदर्थं इश्वराराधनार्थं क
र्मवर्णाग्रमोचि तं हे कौन्तेय मुक्तसंगः फलाभिलाषशून्यः सन् समाचर स
म्यक्कुरु ५

आतन्हीटीका

अथ नादिकेन शरीरस्थित्यर्थं चेत्कार्यं निम्नस्य यत्तादेः करणो को ।

विमर्श इत्यर्थः एतदेव प्रपंचयति यत्तद्विष्टमेव भोजनं श्रुतिवि

द्वितीयमर्थः ५॥ रामकंदीटीका

+ इत्येवकर्मणः सर्वथाभावात्तपपनौसिता

द्वितीयः ॥ रामकटीका शूनसर्वनामकर्मावृष्टीयमानं सिद्धये कल्पत इत्याह +
+ इत्येव कर्मणः सर्वथा भावानुपपत्तौ स्थिता

+ यत्तो यजनमुखाया ह्यया देवतपूजनं देवतमपि यस्मिन् सर्वमिमा

दिसोकव्याख्यातस्वरूपः परमेश्वरः परमात्मैवेकं तन्मिसाभि

येनम् तस्य पूजितमपि यथा प्रतिपादितविज्ञानपरिशीलनवि।

पुद्गयासेविदास्वभावत्वेन परा मर्षलक्षणमाराधनं सौम्यः प्रयोज

नयस्यतादृशं यत्कर्म तस्मात्तथा विधात्कर्मणो मन्त्रतादृशं कर्मव ।

अथिवाभाटशंकर्मऊर्वाणः सर्वोयंलोकःकर्मवन्धनोभवतिकु

मैशासुचोदितमप्यनुष्ठानेवभनेसंसारिदापिनामारतव्यहेतुर्य

सप्तम्या यथोक्तात्मनस्तत्तान्मृमन्तयाविधिबद्धनुष्ठीयमानंशा

स्वीयमपि कर्मवन्नायेव कल्पते यथा प्रतिपादितवित्तानिष्ठता।

यानुष्णीयमानेतपरमेष्ठगराधनतत्तणमुखायागदेतत्तामरसि।

दिदंभवतीमर्थः नयाचवद्वति यतःप्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदं

ततम् स्वकर्मणात्मेवाश्रयमिदं विन्दति मानव उच्यते यत एवेतत्तत्त्वं

तदर्थेनाटशस्ययत्तस्यसम्यक्तयेकर्मशास्त्रोदितेनक्रियोसमाचरस

मकुर्वितर्पणः कीदृशस्तस्य सम्पत्करणोपि कृतं रतिविशेषणमात्रं

मुक्तसंगति मुक्तप्रसङ्गात्परिरुतः सेगौरागद्वेषादिलोषदेत

विषये प्रतिमज्जने तदेक निमग्रचित्तत्वे येन स तथा विधः सन्नित्य

नेनमुमुक्षोस्त्वावक्तुमापरिमाणः प्रतिपादितः

निलक्षणार्थमधिकृतः

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥

लासिकी टीका

५ अयं सर्वलोकः कर्मवन्धनः कर्मशास्त्रीयं स्वाभादिकं वा बन्धनं संसारदायित्वा

市

ਜੀ.
ਈ.
ਦੀ.

ननु कर्मणा बध्यते जन्तरिति स ते कर्मणो वयं नाकृतः कर्मकरा
मुमुक्षुः प्रशंससीत्यत आह यत्तार्थादिति यतो विदुः यतो ह वैवि-
स्वरिति श्रुतेः तदर्थान्न त्यागिनिमित्तान्तात्मपरामर्शादिना कृता
कर्मणो मया तादृशं कर्मवजं पितृत्वारवशाद्देतुर्यस्य समयश्चाकृति-
ज्ञाननिष्ठतया कृतं कर्म परसिद्धिर्देभवतीत्यर्थः तत्र के कुलाणां वे-
क्रियमाणानि कर्माणि ज्ञानप्राप्तेरनन्तरम् न संस्पृशन्ति तत्त्वज्ञेन।
लेपमदले यथा तत्त्वनिष्ठस्य कर्माणि पुण्यपापानि संस्तयेन्न प्रया-
न्ति तेवल्लभ्यन्ति क्रियमाणानि वा पुनरिति यत्त एवं तत्त्वज्ञेन मुक्तसं-
गः मुक्तस्तुतः संगः कलाभिजाषण तदेक निमग्रचित्तत्वे येन सः
तदर्थमीश्वरप्राप्त्यर्थमुपेत्या कर्म समाचरेत्सम्बुद्धिर्विमर्शः अतो
नमुमुक्षुः कर्मपरिभाजे २॥

पंचोलीटीका

कर्मणो बंधनमाशंक्य या कृते कर्मबंधकं न भवति तं प्रकारमाह
यत्तार्थादिति यत्तो वै विस्मः तदर्थं कर्मयत्तार्थं तस्मा यत्तार्थात्कर्मणः
अस्य अनेन कर्मणा अयं लोकः कर्मबंधनः कर्मैव बंधनं यस्य सक
र्मबंधनः हे कौंतेय मुक्तसंगः फलकांतारहितः सन्नदर्थं विस्मयं
कर्मसमाचर

रागवीरसमिद्धोद्यिनी ॥

ननु कर्मभिर्वधो नैकस्यान्मोक्ष इति युक्त्युच्यते तत्कथं संग
 हत इत्यत्राह यज्ञार्थादिति यज्ञो वै विस्मृतिरिति श्रुतेर्यज्ञा
 ह्येन परमेश्वर उच्यते तदर्थान्तर्गता नार्थादवश्यकर्तव्या
 इति यावत् कर्मणः क्षत्रादिजात्युचितान्युद्दिष्टा दानादन्य
 ब्रह्मक्षणादिजात्युचिते भिक्षाचरणादौ निष्क्रेयं युष्मदादिल
 क्षणो लोकः कर्मबंधनः कर्मभिर्वध्यत इति श्रुतस्तदर्थं
 तस्येश्वरस्य प्रीणानार्थं कर्म अवश्यविधेयं शास्त्रप्रयोगा

दिक्क कथमित्याह मुक्तस्यक्तः संगम्राचार्यप्रियादिलक्ष
 णः संबंधीयेनेति अयमत्राभिप्रायः यथा राज्ञापिशादिव
 धंप्रत्यप्याज्ञासोभरस्तच्छासनं संपाद्य प्रसादविषयो न्य
 षादंशश्च भवत्येवं परमेश्वरेण यथावर्णो बोधितानि कर्मा
 णि यो निर्वर्तयति स तदाज्ञापालनात्तस्य प्रीतिभाजनम
 न्यथा कुर्वन्वंधनीयश्च भवति तस्मात्तदनुशिष्टं कर्म यद्यपि
 चोरे तथापि तदाज्ञापालने न तत्प्रीत्युत्पादनार्थमवश्यम
 विचार्यैव विधेयमिति अतएव यज्ञार्थपरस्यावश्यकर्तव्य
 तार्थपरता सिद्धा यरोक्षमपि महचनमनुपालयंती महा
 त्मानः सर्वैः कर्मबंधनैर्मुच्यंते तत्र प्रत्यक्षं महचनमनुपा
 लयन्कथं बद्धमस्ति गूढाभिप्रायः १॥

मधुभाष्य॥

यज्ञार्थादिति कर्मबंधनं यस्य लोकस्य सकर्मबंधनः य
 ज्ञो विस्तुः यज्ञार्थसंगरहितं कर्मनबंधकमित्यर्थः मुक्तसं
 ग इति विशेषणान्न कामान्यः कामयत इति श्रुतेषु अनि
 ष्टमिष्टमिति वक्ष्यमाणत्वाच्च यत्तान्यपि तत्कर्माणीति च त
 स्मात्त्रेष्टियाजकः स्यादिति च विशेषवचनत्वे समेपि विशेषे
 षणं परिशिष्यते अप्रार्थवादमाह १॥

यज्ञोविसृः यज्ञोवैविसुरिनिश्रुतेः यज्ञोविसृमीत्यर्थकृतंकर्मततोः
न्यत्रकर्मणिप्रवर्तमानोऽयंलोकःकर्मनिबन्धनोभवति कर्मबन्धनम
स्यतादृशोभवतीत्यर्थः अतस्तदर्थकर्मसमाचरन्त्याचमुक्तसंगः सं
सारानीतोभविष्यतीत्यर्थः **ब्रह्मण्यद्वैतकर्मकर्तव्यमित्याहुः सह यज्ञा इतिचतुर्थः**
अनेव यज्ञादित्यस्य श्लोकस्यैव माघातनिका माहुः नेनु यदि शरीरात्रामात्रसिद्धये
मयाकर्मकर्तव्यं तर्हि यावता यात्रा भवति तत्रात्रियविजयार्जित युद्धादिना तदर्थं
युद्धं भूपालनंवा करिष्यामि नियतानियतनिमित्त कर्मकरणे पुनः फलेच्छाप्नुत्यद्ये
तेति किमिति मां नियोजयसीत्याशंका तास्मिन्क्रियमाने तव फलेच्छा भविष्यतीति
कयापि भंग्या ह यज्ञस्यार्थः यज्ञार्थः फलं यस्य कर्मणे दान होम जपादे स्वत्रोत्प
न्नकर्मणि प्रवृत्तोऽयंलोकः कर्मबन्धनोभवति कर्मबन्धनं ऐक्यफलार्थं प्रवृत्तिप्रति
बन्धकं यत्सर्वं विधो भवतीत्यर्थः ब्रह्मार्पणं बुद्ध्या क्रियमानं तत्त्वमहिम्नैवाश्रयमुद्धिं जन
यन् कामं मनो हृष्यरूपं शोभयिष्यतीतिभावः अतस्तदर्थं तादृशं वंधार्थं कर्म समाचर
मुक्तसंग इति सर्वं कामादीनां संगं विकारहेतुं परित्यजेति भावः ॥

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

सांख्यमतवाले कहते हैं कि वंथन के कारण भूत कर्म हैं इससे सम्पूर्ण
कर्म न करना ही भला है उसी को निर्णय करि के कहते हैं कि य-
ज्ञ शास्त्र का अर्थ विष्णु है यह श्रुति में कहा है सो यज्ञ जो विष्णु
भगवान् तिनके आराधनार्थ जो कर्म तिसको छाड़ि करि और स-
ब कर्म अलवता लोगों को संसार बंधन करते हैं परन्तु ईश्वर ।
आराधन रूप कर्म जैसे नहीं हैं इससे विष्णु प्रीत्यर्थ निःकाम
मानस हो सब कर्म अच्छी तरह से करो का उर है ५

दीर्घ ॥

यज्ञ कर्म से और सब कर्म जीव को बंध पाय कर्म कर यज्ञ हि
न विना संग निर्णय ५ ॥

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः अनेन
प्रसविष्यधुमे सवोस्तिष्ठ कामधुक् १०

शंकरभाष्य १०

इतश्चाधिकृतेन कर्मकर्तव्यं सहेति यद्दयज्ञायज्ञसहितः प्रजासृ
ष्टोवाणां सृष्ट्वा पुरोवाच सर्गादावुवाचोक्तवान् प्रजापतिः प्रजानां
सृष्ट्वा अनेन यज्ञेन प्रसविष्यधुं प्रसवो हृदि रूपातिस्तां कुरुधुमे सवो
यज्ञः युष्माकमस्तु भवतु इष्टकामधुक् इष्टानभिप्रेतान् कामान्फल
विशेषान् दोग्धीतीष्ट कामधुक् १०

आनंदगिरिकृतटीका २

नित्यस्य कर्मणो नैमित्तिकसहितस्याधिकृतेन कर्तव्यत्वेन परत्वेना
नन्तरश्लोकमवतारयति इतश्चेति कथं पुनरनेन यज्ञेन हृदि रूपाभिः
प्राक्का कर्तुमित्याशंकाह एवमिति १०

श्रीधरी टीका ३

प्रजापतिवचनादपि कर्मकर्तव्यं श्रेष्ठ इत्याह सहयज्ञा इति चर्तभिः । यज्ञेन
सहवर्जन इति सहयज्ञायज्ञाधिकृताद्वा एणाद्याः प्रजाः पुरासर्गादौ सृ
ष्ट्वादसुवाचवत्स्या अनेन यज्ञेन प्रसविष्यधुं प्रसवो हृदिः उत्तरोत्तरामतिवृ
द्धिं लभधुमित्यर्थः तत्र हेतुः एष यज्ञो वो युष्माकमिष्टकामधुक् इष्टान् का
मान् दोग्धीति तथा अभीष्टभोगप्रदोऽस्तित्यर्थः अत्र च यज्ञग्रहणमाव
ष्टककर्मोपलक्षणार्थं काम्यकर्मप्रशंसा तत्र प्रकरणोऽसङ्गतापि सामा
न्यतोऽकर्मणाः कर्म श्रेष्ठमित्येतदर्थमित्यदोषः १०

पिशाचभाष्य

इतश्चाधिकृतेन कर्तव्यं कर्म सहयज्ञाः यज्ञसहितः प्रजाः प्राणिनः प्रा

गी.
टी. का.

ह्मणायान्यजाधिकारिणः सृष्ट्या पुरा सर्वसर्गादौ उवाच प्रजापतिः प्रजापतिः
सृष्टेरनंतरं कथमुवाच अनेन यज्ञेनोत्पादयधं ययज्ञः वायुष्माकमस्तु भ
वतश्च कामानभिमतान्कलविशेषादोगीतिरष्टकामभुक् १०

रामनुजभाष्य ५

यज्ञशिष्टेनैव सर्वपुण्यादिभ्युत्पत्तिरुपाधिकः प्रजापतिशब्दः स सर्वस्य रं वि
श्वसृष्टारं विश्वान्मानं परायणं नारायणमाह पुरा सर्गकाले स भगवान्प्रजा
पतिरनादिकालप्रवृत्ताचित्सं सर्गविवशा उपसंहृतनाम रूपविंशः सुस्मि भा
अलीनासकलपुरुषार्थानर्हचेतनेतकुप्ताः प्रजासमालं परमकारुणि द्य
कः सहस्रस्वाराधनभूतयज्ञानिहृत्तयैयज्ञैः सहताः सृष्टेवमुवाच अने
न यज्ञेन प्रसविष्यधमात्मनो हृदि कुरुधं यवं वो यज्ञाः परमपुरुषार्थल
क्षणमोक्षावस्य कामस्य तदनुगणानां च कामानां पूरयिनास्त्वित्यर्थः १०

अभिनवगुप्तेटीका ६

प्रजापतिः परमात्मा प्रजाः सदैव कर्मभिः ससर्ज उक्तं च तेन प्रजानां कर्मभ्य
एव प्रसवः संतानः एतान्येव चेष्टं संसारं मोक्षं वा दास्यंति संगतास्ते संसारं मुक्त
संगतास्ते च यत्र येषां मोक्षप्राधान्यं तेरेव विषयाः सेवा इत्युच्यते १०

परमार्थप्रया ७

एवमनुष्टेयस्य मत्काधुना कर्मनिबंधनानां लोकानां व्रत्तवावेषां तां
गतिं दर्शयति सहयज्ञा इति पुरा सृष्ट्यादौ प्रजापतिर्व्रत्तयज्ञेन सह वर्तते
ताः सहयज्ञास्तदधिकारिणः प्रजाः ब्राह्मणादयः सृष्ट्या निर्माय इत्युवाच
तत्किं भो प्रजाः अनेन यज्ञेन कृत्वा ययं प्रसविष्यधं पुत्रपौत्राकतरोतरा
भिहृदि भजधं तत्र हेतुः एष यज्ञो वायुष्माकं इष्टकामभुक् अभिष्टभो
गप्रदोस्त १० वनमाली ८

स्वोचितकर्मकर्तव्यत्वे प्रजापतिवचनं प्रमाणयति सहेति यज्ञे तवर्त
मानाः सहयज्ञाः वो यसर्जनस्येति पक्षे सर्वदेशाभावः प्रजापतिर्वर्णान्

वार्थलक्षणसाधननिष्ठानाय
रीरधारणं कर्तव्यमयश्चित्त
रीरधारणं कुर्वतो दोषमाह यति
सत्ये

67

पुराकल्यादौ स्तुष्टोवाच प्रजापतिः किमुवाच तत्राह अनेन यज्ञेन
 स्वर्णाश्रमोचितधर्मेण प्रसविष्यं वरुं धृतदेवाह एष स्वधर्माख्यो
 यज्ञो युष्माकं ऋष्टकामधुकश्छातभिलषितानूदोधिप्रायतीति त
 थाः १० ॥ ऊसमवेजयेतीतीकाः १५

ननु त्वं तममहितकारी सखा मरुश्चासितवचनान् सर्वमनुचितमपि
 कर्म करिष्यामहमनात्रममसंदेहः परं तिदं यज्ञाख्यं कर्म पुराकैश्चिपुरु
 धैः कस्मैचित्पुरुषा योक्तं भवेदथ चेदानीमेवमां वदसीत्याशंक्यदादी
 नां सर्वेषामपि जगतां पितामहादीनामपि पितामहेन जगत्कर्त्तृना रा
 यणमूर्तिना सर्वेभ्यरेण प्रजापतिना मयेव पुरा प्रजाभ्यः प्रोक्तं न केवल
 मिदानीमेव तत्वां वदामीत्याह सह यज्ञैरिति यज्ञैः पंच यज्ञैः सह प्रलयस
 मये स्वप्रकृतिलीना सद्गुणः प्रकर्षेण जायंते परमेष्ठरेण स्वप्रकृतितः
 प्रकृष्यंते इति प्रजाः क्षेत्रज्ञाः स्तुष्टानामरूपादिति भागेन प्रादुर्भावं कृत्वा ताः
 प्रजाः प्रतिप्रजापतिः पतिं विष्णुस्योत्पादिश्रुतिसम्पत्तात्प्रजापतिशब्दा
 चः श्रीविसुः पुरुषोत्तम उवाच कथितवान् किमुवाचेत्यत आह अनेन य
 ज्ञरूपेण कर्मणा प्रसविष्यं वरुं प्रसूयध्वं अत्र प्रसवशब्दो वृद्धिवाचकः
 उत्तरोत्तरं स्वस्ववृद्धिं कुरुधमित्यर्थः तौ युष्माकमेवो यत्तश्छकामधुकश्छा
 त्वान्छितान्कामान्कामानि फलानि दोग्धिप्रयतीतीष्टकामधुक्वां कि
 तप्रदः अस्तु भवत एष परमपुरुषाराधनरूपो यज्ञः परमपुरुषार्थलक्षण
 रूपस्य मोक्षसां तरङ्गसाधननिदध्यासनादिरूपाणां कामानां परिपूरको
 स्त्वित्यर्थः १० मेधुसूदनी

प्रजापतिवचनादप्यधिकतेन कर्मकर्त्तव्यमित्याह संयज्ञाश्नादिचतुर्भिः
 सह यज्ञेन विहितकर्मकलापेन वर्त्तते इति सह यज्ञाः कर्माधिकृता इति
 यावत्तद्वोपसर्जनस्येति पक्षे सादेषाभावः प्रजाः त्रीन्वर्णान् पुराकल्या
 दौ स्तुष्टोवाच प्रजापतिः स्तुष्टा किमुवाचेत्याह अनेन यज्ञेन स्वाश्रमोचित

ਬਦਲ

धर्मेण प्रसविष्यं प्रसयधं प्रसवोदृष्टिः उत्तरोत्तरामभिवृद्धिं लब्धमित्य
र्थः कथमनेन वृद्धिः स्यादत आह पञ्चयज्ञाद्यौ धर्मः वोपुष्पाकं इष्टका
मधुकं इष्टानभिमतान् काम्यानि फलानि दोग्रि प्राययतीति तथाऽभी
ष्टभोगप्रदोस्त्वित्यर्थः अत्र यद्यपि ब्रह्माणमावश्यककर्म्मोपलक्षणार्थ
मकरणे प्रत्यवायस्याग्रे कथनात् केन च कर्मणांच प्रकृतेश्चावोनास्त्येव
~~धर्मेण प्रसविष्यं प्रसयधं प्रसवोदृष्टिः उत्तरोत्तरामभिवृद्धिं लब्धमित्य~~
नित्यर्थः जायमानेन वृद्धिः स्यादत आह पञ्चयज्ञाद्यौ धर्मः वोपुष्पाकं
इष्टजानमुपरट्टानभिमतान् काम्यानि फलानि दोग्रि प्राययतीति त
थाऽभीष्टभोगप्रदोस्त्वित्यर्थः अत्र यद्यपि ब्रह्माणमावश्यककर्म्मोप
लक्षणार्थमकरणे प्रत्यवायस्याग्रे कथनात् कस्य कर्मणांच प्रकृते
प्रस्तावो नास्त्येव कर्मफलहेतुर्भूरित्यनेन निराकृतत्वात् तथापि नित्य
कर्मणामप्यानुसंगिकफलसंगादेश्वोस्त्वष्टुकामधुगित्युपपद्यते त
थाचापस्तंबः स्मरन्ति तद्यथा स्नेफलार्थे निर्मितेच्छाया गंधर्वान्नृत्यये
ते एवं धर्मचर्यमाण मर्त्या अनृत्ययं ते नो वेदनृत्ययं ते न धर्महा निर्भव
न्ति फलसद्भावेऽपि तदभिसंध्यऽनभिसंधिभ्यां काम्यनित्ययोर्विशेषः
अनभिसंहितस्यापि वस्तु स्वभावाद् व्युत्पन्नविशेषः विस्तर एवाच्चाग्रे प्र
तिपादयिष्यते ।

सदानंदी

प्रजायति गिरायेवं कर्म कर्तव्यमादरात् सृष्टा कर्म कलायेन सहव
र्णत्रयान्तिकाः १ प्रजाः सृष्ट्वा सकल्पादावुवाचाधिकृतान् जनान् स्वा
ग्रमोचितयर्मेणाभिदृष्टिमुत्तरोत्तरं २ लभधं पूयमेतस्मात्कुरुधं यत्त
मादरात् पुष्पाकमेष यत्तोस्तु सर्वाभीष्टफलप्रदः ३ यद्यप्यावश्यकं क
र्म यत्त शब्देन लक्ष्यते निर्दिष्टत्वात्तत्रास्ति प्रस्तावः काम्यकर्मणां ४
तथापि फलसद्भावो नित्यानामपि कर्मणां अनुवर्गिक एवोक्त एवोक्ति
हृकामधुक ५ २.

4

एते देवार्थवादेन दृश्यन्ति सहेनियज्ञैः सहेनिसहयज्ञाः वोयसर्जः
 नस्येति यज्ञे सा देवाभावः कर्माधिक्यता इति यावत् प्रजास्ते वर्णिकाः
 अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिस्तुलभं एष यज्ञः षः पुष्पाकं १४
 कामधुक् १४ अर्थः प्रकोक्तः ॥ १० ॥

टीका ॥

यज्ञसहित विधिरच प्रजाकदा पूर्वदिवै न वृद्धिपावहुं यादि
 सो यदत्तमको देसरथे न १॥

शान्तीटीका

नदेनदेवविशेषजो लक्षयति प्रसविष्यधं प्रसवेहृदिमवाप्य १०
 इदानीं कश्चिन्निवृत्तिलक्षणधर्माधिक्यं तः कश्चिन्निवृत्तिलक्षणधर्माधिक्यत इति द्विविधशब्दो
 पदेशविषयभूतेन केन कस्यापि कर्मपरित्याग उपपद्यते इति क्रमेण प्रतिपादयितुं प्रवृत्ति
 + प्रजापतिः प्रजापतिः परमेश्वरः कल्पितः स्वर्गलक्षणकर्मधिका
 नो मनुष्यापवर्गस्य तेनैव प्रजापतिः परमेश्वरः कल्पितः स्वर्गलक्षणकर्मधिका
 पतेः तेन प्रजापतिः परमेश्वरः कल्पितः स्वर्गलक्षणकर्मधिका
 रो देवता विशेषः यथोक्तः प्रजाः सदयता यत्नेन नाना देवता यज
 नात्मकेन विधिविधेयैः सह साधुं सुखानिर्माये वाचोपदिदेश।
 किमुवाचेत्याह १० ॥ नेन सहजं जन्मना यत्नेन किं यमाणेन यत्नेन प्रसविष्यधं प्रसवे सन्तानम
 वाप्ययद्विगमिष्येत्यर्थः प्रसविष्यधु
 मिति प्रयोगश्चादसौ न्यत्रोपेवं च वसुगमीटीका
 पुत्रः पञ्चवृष्णाकमउत्पीयमानः सन्निष्कामधुग्भवत्कि
 एवं निवृत्तिधर्माधिक्यतस्य प्रवृत्तिसापिकर्मकर्तव्यं प्रवृत्तिधर्माधि
 कृतस्याप्यतस्यागमोपन्यासपूर्वं कर्मानुष्ठेयतामाह सहेति य
 तः प्रतिबलाग्रममावश्यकं कर्म तेन सर्वतः नैरतिसदयताः प्रजा
 वासणायाः सहा प्रासर्गदोषजापतिर्वस्येदमुवाच अनेनाव
 शककर्मणा प्रसविष्यधम् प्रसवेहृदिरुतरोत्तराभिहृदितभध
 मित्यर्थः प्रसविष्यधमिति प्रयोगश्चादसः पञ्चवृष्णाक
 मिष्टकामधुक श्रभीष्टभोगप्रदोस्त १॥

पंचोलीटीका प्रजापतिवचनादपि कर्मकरणमेव श्रेयश्चाह

सदयता इति वनभिः श्लोकेः प्रजापतिः प्रासर्गदो सदयताः
 यज्ञैः सहिताः प्रजाः ब्राह्मणतत्रियविशः जीवन्तो नृणा उवाच
 अनेन यत्नेन हे प्रजाः सयं प्रसविष्यधं हृदि कुरुधं पश्यतः वः प्र
 षाकं इष्टकामधुक श्रस्तिष्टकामप्रदो भवेत् १॥

मधुभाष्य

सदयता इति १० ॥

राजीवसमिद्धेतिनी॥

प्रथकर्मणां कर्तव्यतायां परमेश्वराज्ञां दर्शयति सदयज्ञः
ति यज्ञाः परमेश्वरप्रीणनप्रयोजनानियथावर्णाश्रमं तद
नुशिष्टानिकर्माणि तैः सद्वर्तते याज्ञायज्ञाधिकृताः प्र
जास्त्रीन्वर्णान्तराऽत्याद्यप्रजायतिः परमेश्वर इदमुवाच॥
किमुवाचेत्यपेक्षायामाह देयज्ञाधिकृताः प्रजाः सुयमने
नेश्वरप्रीणनार्थेन यथावर्णाचोदितेन धर्मेण प्रसविष्य
धुं प्रसूयधुमुत्तरोत्तरामभिहृदित्मभुं कथमनेन वृद्धिः स्या
दित्यत आह पश्य यज्ञार्थी धर्मो वोषुष्माकं मिष्टकामधुक्
इष्टानभिमतान्कामान्दोग्धीत्यभिमतार्थपूर्वको भवत १॥

मधुभाष

सदयज्ञ इति १॥

अथेतयज्ञार्थादित्यस्य लोकस्यैव जायतमिति ज्ञातः ननु यदि सरीरमा
 ज्ञात्वा त्रिभिर्भूयसा कर्मकर्तृत्वं तर्हि यावत्तायात्राभवति तावन्निवृत्तिः
 यामित्तु द्वादिना तदर्थं पुनर्द्वयं कर्तुं वादरिषामित्यतः नियतनि
 मित्तकर्मकारणे पुनः कर्तव्यं चेत्तु पुनरेवेति किमिति मिति योजयति इत्या
 दं ज्ञातस्तिष्ठति यनादेतत्तु फले द्वाभविष्यतीति कथापि भिन्नाह यत्तस्या
 र्थमप्यर्थः फलं यत्तु कर्मणो दानं होमं यज्ञं दत्तं नोपपन्नं कर्मणि यत्तु तत्रैव
 कः कर्मदं धनो भवति कर्मदं धनं चेत्तु कर्मफलं यत्तु तत्तु मिति यत्तु धनं यत्तु सौवं वि
 यो भवतीत्यर्थः प्रत्यक्षं तु ध्यायिष्यामि एतत्तु महिदैवात्तामपु हिंजनय
 त्वात्तं नो देयं यत्तु यत्तु ध्यायिष्यामीति भावः अतस्तदर्थं तादृशं धर्मं कर्म
 दत्तं च यत्तु संशयः नित्यं तादृशं धर्मं कर्मदत्तं परिणमेति भावः य
 त्तस्यावाको र्थो यदर्थमन्यत्तु कर्म भवेदिति शंको निराकुर्वन्नर्जुनस्य पुत्रविज्ञलोक
 प्रदकाम्यकर्मपरित्यागे न ह्यतिरिक्तं कर्मस्य धर्मकर्म प्रवृत्तिसिद्धये का
 म्यकर्मणातिगर्हितं तादृशं यत्तु ब्रह्मलोकं यत्तु सार्थमाह पुराकल्पादौ य
 ज्ञेन सह प्रजाः मन्वाद्या वोपसर्जनस्येति पक्षे सादेशाभावः सृष्ट्या प्रजायति
 रुवाचेति संबंधः यत्तु सृष्ट्वं प्रजायति रात्मनो वया मुदखिददित्यर्थवादोक्तं
 क्लेशात्मकमतसंशयः न ह्यचमन्वादि प्रजासर्गेष्वात्मानमेवादेहं ध्यायतय
 ततः पतिः पत्नी चाभवतामिति श्रुत्युक्तः क्लेशात्मकपवातसंशयः प्रजाय
 तिरिति संततिपालनासक्तत्वात्तस्यापि संसारितामाह अतएव ब्रह्मविद्यया
 सह न लोकाः सृष्टाः किमु चाचेत्यत उक्तं अनेन यज्ञेन पुत्रेष्ट्यादिरूपेणाप्र
 सविष्यधमिति पुत्रदत्तमुक्तं यत्तु भावः च्छादसः यत्तु यत्तु श्रुतिरूपः
 इष्टानिरमणीयानि काम्यमानाति यस्यादीनि धनानि तेष्वांदातास्तु अनेन वि
 न दत्तमुक्तं इदानीं परलोकतन्तावदाह

+ ब्रह्मवचनात्कर्म
 कर्तव्यमित्योह स
 ह यज्ञा इति चतभिः

अनेनेति

ब्रह्माकी वाक्यसे भी कर्म की कर्तव्यता ही अष्ट आवर्ती है सोइ चारि
 श्लोकसे कहते हैं कि यज्ञके साथ सहयज्ञ अर्थात् यज्ञके अधिकारी ब्रा
 ह्मण आदि सब प्रजा को सृष्टिके आदिमे उत्पन्न करने के वादि ब्रह्माने
 यही बात कही थी कि इसी यज्ञके द्वारा तुमारी बुद्धि होय इहां प्रसव श
 ब्दका अर्थ बुद्धि है अर्थात् उत्तर २ बुद्धि होती जाय कारण यह कि य
 ज्ञ तुमारी इष्ट कामना की दाता है इस जगह यज्ञ शब्द नित्य कर्म का
 उपलक्षण है अर्थात् यज्ञ कहने से नित्य कर्म भी सब आवर्ते हैं और
 इहां काम्य कर्म की प्रशंसा करना असङ्गत भी है तोभी स्वाभाविक
 कोई कर्म नकरनेसे काम्य कर्म करना ही उत्तम है इसी से कहा
 कि उसमे कोई दोष नहीं है

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्त वः परस्परं
भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ११

शांकरभाष्यं १

कथं देवानिति देवानिन्द्रादीन् भावयन्त वर्धयतानेन यज्ञेन ते देवाभा
वयन्त आयायन्त हृष्टादिनावो युष्मानेवं परस्परमन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः
परमपिमोक्षलक्षणं ज्ञानप्राप्तिं क्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयो वा वाप्स्यथ ॥ ११

आनंदगिरिकृतटीका २

कथं पुनरभीष्टफलविशेषहेतुत्वं यज्ञस्य विज्ञायते न हि देवताप्रसादात्
ते स्वर्गादिरभ्युदयो लभ्यते नापि सम्यग्दर्शनमन्तरेण निःश्रेयसं सेहुं पा
रयतीति शङ्कते कथमिति तत्र श्लोकेनोत्तरमाह देवानिति मुमुक्षुत्वबुभु
त्सु विभागेन श्रेयसि विकल्पः ॥

श्रीधरी टीका ३

कथमिष्टकामदोग्धायज्ञो भवेदित्यत्राह देवानिति अनेन यज्ञेन पूर्यं देवा
न् भावयन्त हविर्भागेः संवर्धयन्त ते च देवावो युष्मान् संवर्धयन्त हृष्टादिनाः
न्योन्यनिहारेण यवमन्योन्यं संवर्धयन्तो देवाश्च पूर्यन्त परस्परं श्रेयोऽभीष्टमर्थं
प्राप्स्यथ ॥ पिशाचभाष्य ४

कथमिष्टकामपुंके यज्ञ इत्यत्राह देवान् भावयतानेनेत्यादि देवानिन्द्रादीन्
भावयन्त वर्धयन्त अनेन यज्ञेन ते देवा वर्द्धिता युष्मान् भावयन्त परस्परं भावयन्तः
श्रेयः परं विज्ञानप्राप्तिक्रमेणावाप्स्यथ ॥

रामानुजभाष्य ५

अनेन देवाराधनभूतेन देवान्महुरीरभूतान्मदात्माकाताराधयन्त अहं हि स
र्वयज्ञानां भोक्तेति वक्ष्यते यज्ञेनाराधितास्ते देवा मदात्माकार्त्स्न्यराधिता अये
द्वितात्रपानाद्यैर्गुणान्पुंसान् एवं परस्परं भावयन्तः परं श्रेयो मोक्षाख्यम-

वाप्स्यथः

११

३
गी.टी.
का.

अभिनवगुप्ती ६

देवाः कीडनशीला इन्द्रियवृत्तयः करणेभ्यो देवतारहस्यशास्त्रप्रसिद्धाः ।
ता अनेन कर्मणा तर्पयन् यथा संभवे विषयान् भक्षयन्तेत्यर्थः तस्मात्संतो
बोयुष्मानात्मन एव स्वरूपमात्रोचितान एव वर्गान् भावयन्तु स्वात्मस्थिति
योग्यत्वात् एव मनवर्तन्त्यर्थानं समाधिसमयपरंपराभिर्द्रियतर्पणान्
दात्मसद्भावलक्षणोपरस्परभावेन सति प्रीतिमेव परमं श्रेयः परस्परभेद
मैतन्निदीज्जनेन विगलनलक्षणं ब्रह्मप्राप्यथ ॥ ११ ॥

परमार्थप्रणा

अथ भोगदत्तहेतुमाह देवानिति भो प्रजाः अनेन यज्ञेन देवान् भावयन्तं
वर्धयन् अथ संतुष्टास्ते देवाः वयुष्मान् भावयन्तु फलदानैः कृत्वा संवर्धयन्तु
एवं परस्परभावेन परमुत्कृष्टं श्रेयोभीष्टमर्थं प्राप्यथ ॥ ११ ॥

वनमाली

तदेवाह देवानिति अनेन सूर्यं यजमाना देवानिन्द्रादीन् भावयन्तः तर्पयन्तः
ते देवायुष्माभिर्भाविताः संतोयुष्मान् भावयन्तु हव्यादिनानोन्नतिद्वारेण
वर्धयन्तु एव मन्योन्मसंवर्धयन्तो देवायुश्च परं श्रेयोभिमतमर्थं देवास्तु मिश्र
यंच स्वर्गादिकं प्राप्यथेत्यर्थः ॥ ११ ॥

ऊतुमवैजयन्ती ४

ननु चेत्तनस्य दातृत्वादिको धर्मो च दत्ते यत्तात्त्विकं कर्म त्वचेतनं भवति तस्य तु क
थमिष्टकामभुक्त्वमिति चेदत आह देवानिति अनेन यत्तरूपेण कर्मणा देवा
निन्द्रादीन् मदात्मकान् मच्छरीररूपान् मदृष्टकसिद्धिस्थितिप्रवृत्तिकान्
यं मदर्धीनस्थितिप्रवृत्तिकाः भावयन्तवयमीश्वरार्चनं कर्म इति आराधयन्त
येषुष्माभिर्भावितास्ते देवा बोयुष्मान् देवाराधकान् भावयन्तु पुंसन्तु एवं परस्पर
मन्योन्मसुष्माभिर्देवादेवैर्यं भावयन्तो वर्धयन्तु सन्तः परमुत्कृष्टं श्रेयोभीष्ट
मवाप्यथ भगवद्भावलक्षणं मोक्षमवाप्यथ सूर्यं प्राप्यथ ॥ ११ ॥

मधुसूदनी

कथमिष्टकामदोग्ध्रं यज्ञस्येति तदाह ॥ अनेन यज्ञेन पूर्यं यजमानादे
 वा निन्द्रादीन् भावयत हविर्भागेः संवर्धयत तर्पयतेत्यर्थः ते देवा कष्मा
 भिर्भाविताः संतो बो कष्मान् भावयंत हृष्ट्यादिनाः त्रौत्यन्निहारेण संवर्ध
 यंत यवमन्योन्यं संवर्धयंतो देवाश्च पूर्यं च परं श्रेयो भिमतमर्थं प्राप्स्यथ
 देवास्तृप्तिं प्राप्स्यन्ति पूर्यं च स्वर्गाख्यं परं श्रेयः प्राप्स्यथेत्यर्थः ११

सदानंदी ११

कामदोग्ध्रं त्वमप्याह यज्ञस्य भगवानिति यजमानतया पूर्यं देवा निन्द्रा सु
 खान्सदा १ तर्पयधं हविर्भागेर्यज्ञेनानेन शास्त्रतः पुष्पाभिरुपिता देवा
 पुष्पान् हृष्ट्यादिभिर्हितैः २ संवर्धयंत पूर्यं ते देवाश्चैवं परस्परं संवर्धयंतः
 सततं प्राप्स्यथा भिमतं फलं ३ प्राप्स्यन्ति देवतास्तृप्तिं पूर्यं स्वर्गफलं तथा ४ ११

नीलकंठी १२

इष्टार्थप्रकल्पमेवाह देवा
 निति भावयत तर्पयत अनेन देवता प्रजात्मकेन यज्ञेन वः पुष्पान् भाव
 यंत हृष्ट्यादिदानेन परस्परं भावयंतो देवाश्च पूर्यं च श्रेयः परं प्राप्स्यथ ११

॥

॥

॥

॥

आनदीटीका

इष्टकामप्राप्तोपपत्तिमाह देवानिन्दादीन् अनेनयत्नेनसूयंयज
मानाभावयन् यत्तभागेस्तर्पयन्तेदेवावोभावयन्तश्चदानेनन
र्षयन्त ॥ ॥

रामकंटीकी.

२१८

(अनेनयत्नेनसूयंयजमानाभावयन् यत्तभागेस्तर्पयन्तेदेवावोभावयन्तश्चदानेनन
र्षयन्त ॥ ॥) किमने
नकर्मरसाह अनेनदेवानिन्दप्रभतीभावयन् शास्त्रोपदिष्टेनिक
नकाविशिष्टेनयत्नेननर्षिनास्तनस्तमित्तत्तासतोसम्पत्तेम
र्ष्यसेवैवेभवदिरिष्टत्वाहमाः सन्नोपष्माभावयन्तवर्षयन्त नरका
तिर्यक्कादिपतनतत्ताणादभावाउत्तारयन्तवा एवमसोयभावयन्
राः सन्त परंश्रेयोयथाभिमतमभ्युदयमवाप्स्यथे ॥

लासिकी दण्डलीटीका

कथमिष्टदोग्धत्वेयत्तस्येसाह देवानिति अनेनसहजमनायत्नेन
देवाभ्यंभावयन् हविर्भागेः संवर्षयन् तेहमादेवावोपष्माभाव
यन्त अभीष्टदानेनवर्षयन्त एवमसोनेसंवर्षयन्तोदेवाश्चसूयंच।
परंश्रेयोभिमतमर्ष्यप्रवाप्स्यथलप्स्यथे देवास्तर्पिताः सन्तः स्वर्गा।
खंपरंश्रेयो दास्यन्तीति ॥

पंचोलीटीका

कथंइष्टकामदोग्धापत्तोभवेदित्यत्राह देवानिति हेप्रजाः सूयंअनेन
यत्नेनदेवाभावयन्तः वर्षयन्तः तेदेवायत्तभाविताः सन्तः वः पुष्मान्
हृष्टिदारेणप्रजोत्पत्तिंभावयन्तपरस्परंभावयन्तः वर्षयन्तः परंश्रेयः
मांसंस्वर्गंवाप्रवाप्स्यथ ॥

रत्नवीरसमिद्धेयिनी॥

कथमिष्टफलदायित्वं कर्मणामित्यत आह देवानिति दे
प्रजाः प्रनेन यज्ञार्थेन यथावर्णाश्रमाचारवितेन यमैरा दे
वात्मावयत संवर्धयत ते च देवा यज्ञार्थं कर्मणा भावितः सं
तो वो युष्मान्मावयंत इत्यंच परस्परमन्योन्यं भावयंतो ह्यं
परंश्रेयः कल्पारणमवाप्स्यथ अत्र वर्णाश्रयी प्रतिपृथक् कृष्य
क्लोदने केनेव पथेन प्रतियादिता तत्र ब्राह्मणान्प्रतीत्यं वो
दना यज्ञेनाग्निदोषादिना देवानि द्वादीन्सर्पयत ते च तस्मा युष्मा
न्मावयंत वर्ययंत इत्यंचान्योन्यं भावयंतो ह्यं परंश्रेयः प्राप्स्य
थेति क्षत्रियान्प्रतियज्ञेन पुद्गयज्ञेन देवान्निजिगीषु ब्राह्मणो भा
वयत संभावयत ते च युष्मान्मावयंत संभावयंत इत्यंच परस्पर
संभावनेन प्रहते पुद्गे परंश्रेयस्तपस्या यज्ञादिभिरप्यप्राप्यं
कल्पारणप्राप्स्यथ जित्वास्मिन्लोके राज्यसखं मनुभूयांते विसृ
यामप्राप्तेः संसृत्वमरणेन स्वर्गादिभोगं विधाय प्रलयं विसृलो
कप्राप्तेः श्रेति तदुक्तं योगयाज्ञयां तपस्विभिर्यसु विरेण लभ्यते
प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या प्रयांतितामासु गतिं मनसि नो
राणामेधेयमुतामुपागता इति पुद्गयज्ञेन प्राबूत्विजित्यामुमे
धादिना यज्ञार्थेन कर्मणा देवानि द्वादीन्सर्पयत ते च संतर्पिताः
संतो युष्मान्मावयंत यथा कालं हृष्ट्या पुत्सर्जनेन संवर्धयंत
यवमन्योन्यं भावयंतो ह्यं परंश्रेयस्तपसि निरुपद्रवता लक्षणं
मंगलं प्राप्स्यथेति वानुशिष्टिः वैष्णवान्प्रति च प्रनेन स्ववर्णा
वितेन यज्ञेन कृष्यादिकर्मणा देवा ब्राह्मणो भावयत स्वांश स
मर्षणेन प्रीणयत ते च देवाराजानो युष्मान्मावयंत वो रादि
भ्योरक्षंत इत्यंच परस्परभावनं परंश्रेयो वासिदिति निर्दे
शः ११॥

मधुभाष्य

यज्ञ इष्ट कामना की दाता कैसे होगी सो कहते हैं इसी यज्ञ के द्वारा
तुम सब देवताओं को श्रुत आहुति देकर बछावो और वे देवता सब
भी तुमारी वृद्धि करें अर्थात् जल वरसाय अन्न उयजाय तुमको स
न्तुष्ट करें इसी तरह तुमारा दोनों का परस्पर कहे एकसे एक का
अभीष्ट अर्थ सिद्ध होय ॥

दीक्षा ॥
यज्ञकर तमहं देवको तुमको इवें सो देव पुनत पेसे परस्य
रपरमश्रेय लहो सेव ॥॥

76

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
विष्णुं ध्यात्वा भक्त्या नमस्कृत्य
सर्वपापानि क्षमांते ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
विष्णुं ध्यात्वा भक्त्या नमस्कृत्य
सर्वपापानि क्षमांते ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
विष्णुं ध्यात्वा भक्त्या नमस्कृत्य
सर्वपापानि क्षमांते ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
विष्णुं ध्यात्वा भक्त्या नमस्कृत्य
सर्वपापानि क्षमांते ॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः
तैर्देवानां प्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः १२

श्रींकरभाष्य १ ॥ भोगान्

किञ्च इष्टान् भोगानिति । इष्टानभिप्रेतान् हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते ।
वितरिष्यन्ति स्त्रीयश्च पुत्रादीन् यज्ञभाविता यज्ञैर्बुद्धितालोषिता इत्यर्थः
तैर्देवैर्देवानां भोगान् प्रदायादत्वा आन्तर्यमकृतेत्यर्थः यभ्यो देवेभ्यो यो
भुंक्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयन्ति स्तेन एव तत्स्वरूप एव स देवादिस्वायहारी १२
आनन्दगिरिकृतटीका १

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यमित्याह किञ्चेति कथमस्माभिर्भाविताः
सन्तो देवाभावविषयनिश्चयानितितदाह इष्टानिति यज्ञानुष्ठानेन पूर्वो
क्तरीत्या स्वर्गपवर्गयोर्भावेऽपि कथं स्त्रीयश्च पुत्रादिसिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वा
हुं व्याकरोति इष्टानभिप्रेतानिति यथादिभिश्च यज्ञानुष्ठानद्वारा भोगानि
वर्तनीयोऽन्यथा प्रत्यवायप्रसङ्गादित्युत्तरार्हं व्याचष्टे तैरिति आन्तर्यमकृ
तेत्ययमर्थः देवानामृषीणां पितृणाञ्च यज्ञेन ब्रह्मचर्येण प्रजया च सन्तोष
मनायाद्यस्वकीयं कार्यं कारणसंघातमेव पोषुं भुञ्जानस्तत्करो भवतीति १२
श्रीधरी टीका ३

एतदेव स्पष्टीकुर्वन् कर्माकरणो दोषमाह इष्टानिति यज्ञैर्भाविता देवा ह
ष्टादिहारेण वो युष्मभ्यं भोगान् दास्यन्ति हि अतो देवैर्देवानां नृणां दीनेभ्यो देव
भ्यः यन्त्र यज्ञादिभिरदत्त्वा यो भुंक्ते स तत्तैर एव ज्ञेयः १२

विष्णुचभाष्य ४

किञ्च इष्टान् भोगान् अभिमतान् स्वर्गपुत्रादीन् वः युष्मभ्यं देवा इन्द्रादयः
दास्यन्ते यज्ञभाविताः अतस्तैर्देवैर्देवानां परिग्रहस्य प्रदाय च त्रपुरोडाशा
दिन्येणादत्त्वा यो भुंक्ते स स्तेन एव सः आन्तर्यमकृत्वा तैर्देवा यभोगादीनां

गी.
टी.

मित्यभिप्रायः

१२

३३५निति

अभिनवगुप्ती ६

३३५ २ वीको

न केवलमिह मयवर्गे यावन्मिहिलाभेपि अयं मार्ग इत्याह ॥ यज्ञतर्पितानि ही
द्वियाणि स्थितिं वभंति यत्र कापि ध्येयादाविति अत एव तद्व्यापारे सति तेषां वि
षय एणं सृष्टि संकल्प आनादिना भावा विषया इन्द्रियैरेव दत्ता यदितेषां मेवो ।
य भोगाय न दीयंते तर्हि स्तेनत्वं चौर्यं स्यात् च ॥ द्वाचारित्वात् उक्तं हि पूर्व
मेव भगवता मिथ्याचारः स उच्यते इति अतो यं वाक्यार्थः यः सुखेयायं सिद्धि
मयवर्गं वाप्रेषति तेनेन्द्रियैर्कोतकनिर्हन्ति मात्रफलतयेव भोगाय यो यनत
मासेवा इति

१२

रामानुजभाष्य

७

१ पेल्ल

यत्तभाविता यज्ञेनाराधिता मदात्मका देवा इष्टान् भोगान् चोदास्यंते परमपुरु
षार्थलक्षणं मोक्षसाधयतां इष्टान् भोगान् स्नान् पूर्वपर्वयत्तभाविता देवादास्यंते
उत्तरोत्तरा राधना ये सितान् सर्वान् चोदास्यंते त्वर्थः स्वाराधना ये ते दत्ता भोगा
स्तेभ्यो न प्रदाय यो भुंक्ते चौर एव सः चौर्यं हि नामान्येन स्वप्रयोगा ये वक्तुमेव स्रुति
न च स्वीयता बुद्धिं कृत्वा तेन स्वात्मयोषणं अतोऽप्यनपरमपुरुषार्थानर्हता मात्रम
पितु निरयगामित्वं च भवतीत्यर्थः

१२

परमार्थप्रण

८

एवं फलनिश्चयं निरूपयन् अकरणो दोषमाह ॥ इष्टानिति यत्तभाविता
देवाः वोपुष्माकं इष्टान् भोगान् चोदास्यंति ॥ अथ देवदत्तैर्भोगैः प्रसन्नत्वेन कर्म
त्यागपरात् निन्दति तेरिति ते देवैर्दत्तान् अन्नादिभोगान् भोगे देवेभ्यः अप्रदा
य अदत्त्वा यो भुंक्ते स स्तेनश्चौर एव ज्ञेयः

१२

वनमाली

तदेवाह इष्टानिति इष्टान् भोगान् यस्मिन्नहिरण्णादीन् वोपुष्मभ्यं देवादास्यंते
हियतो यज्ञेर्भाविता स्तोषितास्ते यत्तस्यैर्ऋणवद्भवो दत्ता भोगास्तस्मान्नेभ्यो
देवेभ्यो प्रदाय यत्ता दौ देवोद्देशेनाहुत्यादिकमदत्त्वा यो भुंक्ते ते हि द्रिया एव न
र्षयन्ति स्तेन एव सः देवस्वापहारी देवर्णनपाकरणत्

१२

हितः

वा भोगान्

ननु यद्यस्माभिर्दत्तमन्नादिकमसम्भमदत्त्वा देवाभुंजीरन् तथा देवैर्दत्तमे
भ्योः प्रदाय वयं भुंजीमर्हिको वा दोषः स्यादिति चेन्न ब्राह्म ३ ह्यन ३ निहिय
स्मात् यत्तभाविताय तैस्तोषितास्तस्माद्देवायुतिमंतो निर्मलाभंतरवा सक
एत्वेन कयटरहिता वोपुष्पभ्यमिष्टानभिलषितानमुत्र स्वर्गादीन् ३ ह्यन
यानादीन् दास्यंते वितरिष्यन्ति अत्र नममसंशयो नास्ति किंतु पुष्पास्तु मध्ये
यस्मै देवैर्दत्तान् वृक्षादिहारेण वितीर्यान् भोगानेभ्यो देवेभ्यो प्रदाया दत्त्वा
भुंक्ते सस्तेन एव तस्कर एव भवति इन्द्रादिदेवस्वरूपेण मयैव दत्तान् भोगान्
इन्द्रादिदेवात्मने मसमदत्त्वा यो भुंक्ते सममाति प्रायदं एत भागी भवतीत्यर्थः १२

मधुसूदनी टीका १०

फ न केवलं पारत्रिकमेवलं यत्तात् किं त्वैहिकमपीत्याह ॥ ३ ह्यनभिलषि
तान् भोगान् पशु न्हिरण्यादीन् वोपुष्पभ्यो देवादास्यंते वितरिष्यन्ति हि
यस्मात् यस्मैर्भावितास्तोषितास्ते यस्मात्तैः ऋणावद्भव्यो दत्तान् भोगान्
स्मात्तैर्देवैर्दत्तान् भोगानेभ्यो देवेभ्योः प्रदाय यत्तेषु देवो देशो नाहुतीर संयाद्य
ये भुंक्ते देहैर्द्रियाण्येव तर्पयन्ति स्तेन एव तस्कर एव सः देवस्वायहारी देवर्ण
नपाकरणात् १२

सदानंदी टीका ११

न केवलं परत्रैव फलं किं त्वैहिकानपि हिरण्यपशुधान्यादीन् देवाभोगांश्च वां
द्वितान् १ वितरिष्यन्ति पुष्पभ्यो यस्मै स्तेतोषितायतः भोगास्ते ऋणावद्भवा भ
वद्भवा यतो मेरैः २ तस्माद्देवैः प्रदत्तास्तान् भोगानेभ्यो ध्वरेषु च असंयाद्याहु
तीर् देवो देशो नात्मं भरिस्तु यः ३ देहप्राणैर्द्रियाण्येव तर्पयन्ति स तस्करः दे
वर्णस्यानपाकत्वात् देवस्वायहरोऽयमः ४ १२

नीलकंठी टीका

१२

किंच ३ ह्यन पुत्रपश्चादीन् वः पुष्पभ्यो यभ्यो देवेभ्यस्तद्वृत्तानेव व्रीहि यस्याज्या
दीन् अप्रदाय अदत्त्वा देवतो देशो न द्रव्यत्वागात्मकं यागं नित्यं नैमित्तिकरूपं
वैष्णवे देवाग्निहोत्रजातेष्व्यादिरूपं अकृत्वेत्यर्थः अदत्त्वा यो भुंक्ते सस्तेन एव १२

श्रान्तीरीका

यो नैकृष्णभिमानिनियते कर्मसंस्पृष्टि शरीरयागार्थमवशमा
हारादिकमिन्द्रिययागार्थकरोति स उक्तवत्प्रमाणप्रकारेण देवेर्ह
ष्णारिहा रादत्तमन्त्रादिकं हविर्यज्ञे प्रतेभ्यो प्रदाय चौरपवतस्मात्रिया
ने कर्मावशकार्यमित्यर्थः अनेन शरीरयागार्थमश्रययित्तमऊ
वीणासंवासीति विदुः श्वेतदत्ते प्रजापतिप्रवचनम् अतः परंत
भगवद्वचनमिति गुरुवः ११ ॥

रामकंदीरीका

यस्माद्यज्ञेन यागेन भाविताः सन्तो देवाश्चानभिप्रेता कामाभोगा
सुखभोगास्यन्ति प्रतिपादयिष्यन्ति पवते देवेर्दत्ताभोगान् देवेभ्यो
यत्तविधिना प्रदायानुपदययस्तान् कामान् प्राप्ति सस्तेन चौरपव दे
वदत्तं यद्वा रिप्रयवायेन पुज्यते यत्तदत्ते प्रजापतिवचनम् ११ ॥

लासिकी श्रान्तीरीका

न केवलं साहचरिकमेव फलं यज्ञान् किन्तैदिकमपीत्याह श्रान्ति।
ति यत्तभावितायज्ञेनोषिता देवा हि यस्मात् श्रान्तीभोगास्यन्ति
हिरण्यपारीतोभवस्योदासन्ते अतस्ते देवेर्दत्ताभोगान् देवेभ्यो
त्रमर्गोभ्यः पंचयज्ञादिभिरदत्ताः नृणामऊनायोभुङ्क्ते सचौरपवदे
वस्वायद्वा रिप्रयवायेन पुज्यते यत्तदत्ते प्रजापतिवचनम् अतः परं भगवदाकां

१२

पंचोलीरीका

यत्तदेव स ऊर्वकर्माः करणोदोषमाह श्रान्ति हि यस्मादेवायत्त।
भावितायज्ञेनोषिताः वोपुष्यभोगान् देवा हि यस्मात् श्रान्तीभोगास्यन्ति ते
देवताभोगान् एभ्यो देवेभ्यो प्रदाय योभुङ्क्ते सः स्तेनपवस्वापहारी

१२

रागवीरसमिद्धोधिनी॥

किंच इष्टानिति देवा यज्ञेनाग्निहोत्रादिना भाविता स्तुतिता चो
युष्मभ्यमिष्टान्भोगान् यस्मिन्नदिरण्यादीन्दास्यंते वितरिष्यं
ति तैर्देवैर्होत्रावदत्ताभोगां यभ्यो देवेभ्यो प्रदाय आहुतिदा
नमकृतेति यावत् यः स्वयमेव भुंक्ते सस्तेन यवचौरपव देव
स्वायहारी देवर्गिनपा करणात्प्रायश्चित्ताद् इति ब्राह्मणान्
तिशिष्टिः यज्ञेन पुद्गयज्ञेन भाविताः प्रीणिता देवाराजानो चो
युष्मभ्यमिष्टान्भोगान्कांक्षितान् देवाधिकारान्वितरिष्यंति तैश्च
दत्तान् यभ्यो राजभ्यो दत्त्वा तदधिकारोत्पन्नं वित्तमसमर्पयः
स्वयमेव भुंक्ते सचौरपवबंधनाय दं इति यज्ञेनायस्यमेधादिः
ना तर्पिता देवा युष्मभ्यमिष्टान्भोगान् भुंज्यंते इति भोगादेश्च
स्तान्दास्यंते यथा कालं हृष्टाद्युत्सर्गांतरदियंति देवैरक्षरै
इत्यस्य रूपं तैश्च दत्तान् यभ्यो देवेभ्यः प्रदाय पुनर्यज्ञमवि
थाय यो भुंक्ते सचौरपवाप्रत्येय इति यावदिति चक्षत्रियान्प्रति
निर्देशः यज्ञेन कृष्यादिकर्मणा भाविताः संतोषिता देवाराजा
नो युष्मभ्यमिष्टान्भोगान् यस्मिन्नदिरण्यादीन्दास्यंते रदियंति
चौरादिभ्य इति शेषः तैश्च रक्षितानेभ्यो दत्त्वा यो भुंक्ते सस्तेन च
दंत्य इति वैष्णव्यातिशयसं यज्ञेन चामरणात्तं विवरणी य
था स्वकर्मसु प्रवर्तितव्यमन्यथा प्रत्यवायदक्षिणादिति दर्शि
तं ततश्च न योनिरुक्तमिति भावः ११ ॥ १२ ॥

मधुभाष्य॥

१२ ॥

रामचंद्रसरस्वती टीका १३

१ इहलोकदत्तमाह ३ष्टानिति

१ दत्तेष्वपि देवैर्भोगेषु न स्वाच्छं किंतु महान्निर्वंधश्चाह तैर्दत्तानिति
तैर्दत्तान्भोगादधि दुष्यन्तं तुल्यवादीनेभ्यो दत्त्वा यज्ञेषु देवोद्देशेना
हुतीरसंपाद्येत्तर्थाः स्तेन एवेति देवर्णानयाकरणादिनिभावः न केव
लमर्थप्राप्तयेव धर्मः किंतु दैनंदिनार्थनिवृत्तयेपीत्याह यत्तस्मिन् ३ष्टाशिन इति

80

इस को अच्छी तरह विचार करि कहते हैं कि कर्म न करने से
दोष होता है देखो यज्ञसे सन्तुष्ट देवता जलदृष्टि करिके तम
सबके अर्घ्य अन्न आदि नाना प्रकार के भोग देयंगे तो जो यज्ञ यज्ञ
के द्वारा देवदत्त अन्नादि वस्तु उनको न देकर आपही भोग क
रि लेय सो चोर औ कृतज्ञ हैं यह जानो १२ ॥

दीक्षा ॥

यज्ञ त्पक्षो देव त्स देवेगे प्रियभोग ले तिनसें विन
देयति न भोगे चोर सो लोग १२ ॥

यत्तशिष्टाशिनः सन्नो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः
भुञ्जते त्वचं पापये पचंत्यात्मकारणान् १३

प्रांकरभाष्यं १

येषुनः देवयज्ञादीनिर्वर्त्य तच्छिष्टमशनमस्तु ताव्यभशितं शीलं
येषां ते यत्तशिष्टाशिनः सन्नो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः सवैः पापैश्चुल्या
दियच्च सुनाक्तैः प्रमादकृतहिंसादिजनितैश्चान्यैर्यत्तात्मभरयोभुञ्ज
ते ते त्वचं पापं स्वयमपि पापाः ये पचन्ति याकं निर्वर्तयन्ति आत्मकारणा
दात्महेतोः १३

आनंदगिरि टीका २

देवादिभ्यः सन्निभागमकृत्वा भुञ्जानानां प्रत्यवायित्वमुक्त्वा तदन्येषां स
र्वदोषराहित्यं दर्शयति येषुनरिति यत्तशिष्टाशिनो येषुनस्ते तादृशाः
सन्नः सर्वकिल्बिषैर्मुच्यंते इति योजना तेर्दज्ञानित्यादिनोक्तं निगमय
ति भुञ्जते इति देवयज्ञादीनित्यादिशब्देन पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञो भूतय
ज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेति चत्वारो यज्ञाः गृह्यन्ते बुद्धीशब्देन पिटरधारणादर्थक्रि
यां कुर्वतो विन्यासविशेषवन्तस्त्रयोवाणो विवक्षन्ते आदिशब्देन क
ण्डनीयेष्वणीमार्ज्जस्य दककुम्भश्चेत्येते हिंसाहेतवो गृहीतान्ता न्येतानि
यज्वा प्राणिनां प्रलास्यानानि हिंसाकारणानि तत्प्रयुक्तैः सर्वैरपि बुद्धि
पूर्वकैर्दुरितैर्मुच्यन्ते इति सम्बंधः प्रमादो विचारव्यतिरेकेणा बुद्धिपूर्व
कमुपनतं पादपातादिकार्यं तेन प्राणिनां हिंसा सम्भाव्यते आदिशब्दे
नाश्वचित्संस्पर्शादिगृहीतं तदुत्प्रेष्य पापैर्महायज्ञकारिणो मुच्यन्ते ३
कंहिकण्डनं येषां बुद्धीउदकुम्भश्च मार्जनं । पंचसूनाग्रहस्य संपंच
यज्ञात्प्रणश्यतीति यज्वसूनाग्रहस्य च बुद्धीयेष्वणवस्करः कण्ड
नीचैव कुम्भश्च वध्यते यास्तवाहयन्निति च ग्रन्थायमर्थः यापयोक्ताः य

नेन प्राणिनो बुद्धिपूर्वकं च वक्ष्यते
तत्प्रयुक्तं सर्वमपि पापं महायज्ञानुष्ठा
नात्प्रसाध्यतीति

गी. टी.
का.

च संखाकाटहस्यस्य सनात्मायोवाहयन्नापादयन् वर्जते महायज्ञानु
ष्ठानलक्षणं नदनुष्ठानविमुखान्निन्दित्येति आत्मभरित्वमेव स्फो
रयनियेषचनीति स्वदेहेन्द्रिययोषणार्थमेव पाकं कुर्वतां देवयज्ञादिय
राद्युखानां पापभूयस्त्वदर्शयति भुंजत इति पादक्रमस्त्वर्थकमादयवाथ
नीयः १३ श्रीथरी टीका ३

इतश्च यजन्त एव श्रेष्ठानेतर इत्याह यज्ञशिष्टाशिन इति वैश्वदेवादियज्ञा
वशिष्टं येऽश्विने पंचश्रनादि कृतैः सर्वैः किलिषेर्मुच्यन्ते पंचसूनामस्मृ
ता बुक्ताः कण्डनीयेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी यज्ज्वसनागृहस्य सता
भिः स्वर्गनगच्छति येत्वात्मनो भोजनार्थमेव यचंति न तु वैश्वदेवाद्यर्थं ते पा
पादुराचाराग्रमेव भुंजते १३

पिशार्वभाष्य ४

यज्ञाः पंचमहायज्ञा देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो वसूयज्ञ
इति यने पंचमहायज्ञाः तेषां शिष्टं यज्ञशिष्टं देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तच्छिष्टं
मशानमस्तारव्यमशितं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः सर्वकिलिषैः सर्वपा
पैर्मुच्यन्ते शिष्टाशिनः चुल्लीयेषणवस्कारि विंडि तं भलक्षणं बुल्या
दि पंचसूना कृतैः प्रमादकृत हिंसाजनितैः अकिलिषैर्मुच्यन्ते येत्वात्मका
रणान् यचंति ते तेषां पापस्वहृणाः अयं पापमेव भुंजते तस्मादवश्यं पंच
महायज्ञाः कर्तव्याः १३ रामानुजभाष्य ५

तदेव विदुषोति इन्द्रात्मा न च स्थित परमपुरुषाराधनार्थं तद्वद्व्यापुत्या
द्यवि यचंते न चावस्थित परमपुरुषमाराधयन्त हि श्रुशनेन येषां रारायात्रां
कुर्वन्ते ते त्वनादिकालोपचित किलिषैरात्मपाप्मावलो कन विरोधि
भिः सर्वैर्विमुच्यन्ते येन परमपुरुषेण इन्द्रात्मानास्वाराधनाय दज्ञानात्मा
र्थतयोपादाय विषयाश्रितितेषां आत्मानोच्चमेव भुंजते अत्र परिणामित्वा
दचमिष्यन्ते आत्मावलोकनविमुखान् रकायेव यचंते १३

अभिनवगुप्ती ६

अवश्यकर्तव्यतायुष्मासनमहिमायाताभोगात्प्रेमंतिअवांतरवापारमा-
त्रनयातएवचपृथक्कलत्वाभावांगतयाअथर्चेद्रियात्मकदेवगणलक्षण
यज्ञादवशिष्टमंजःसारस्वात्मस्थित्यानंदनक्षराविद्यसंयुक्तंतिनत्रात्रुछाभ-
वंति तमुपाथेयोपायतयातुविषयभोगंवाचंतिनेसर्वकिल्बिषैः शुभाशुमे
मुच्यंते येत्वात्मकारणादित्यविद्यावश्यात्सूलमेवविषयभोगं परत्वेनमन्वा-
नाआत्मार्यमिदंवयंऊर्मइतिऊर्वते तएवाचंशुभाशुभात्मकंलभंते १३

परमार्थप्रया

अथसाधूंल्लोति यज्ञशिष्टाशिनइति १३ वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टंयेमुंति
अतएवसंतःसाधवस्तेपिदैतदितैः पंचसूनादिसर्वकिल्बिषैर्मुच्यंतेअथयेपा
याःपातकिनःपुरुषाआत्मकारणात्केवलंपिंडपोषणार्थयचंतिनेअथमेव
भुंजतेत्राकशाखीयशक्तिरपि मोक्षमन्त्रंविंदतेअप्रचेताः सत्पुत्रवीमिवथइ
त्सतस्य नार्यमणमुष्पतिनोसत्वायंकेवलाचोभवतिकेवलादीभाष्यं नप्रह
ष्टुंचेतोयस्यासावप्रचेताःसूखाः मोक्षेनिष्कलमन्त्रंविंदतेसंयादयतिसतस्य
वथइत्त्वथएवआत्मघातकपवेत्यर्थः सकःयदिवावैश्वदेवेनअर्यमणंसूर्य
नपुष्पतिनसंतर्पयतिरात्रौचसत्वापमुपकारकमग्निनसंतर्पयतिएवंपः
केवलंअतीतिकेवलादीपिंडपोषणार्थमेवभक्षयतिसकेवलाचोभवतिपा
पमेवमक्षयतीतिसत्पुत्रवीमिनैवैश्वदेवाद्यर्थवादमित्यर्थः शतपथंति न
सुपापानोव्यावर्ततइति १३

पाकंऊर्वति

ति

वनमाली ८

श्रीविसृजेवैद्यशेषेणयज्ञेवैश्वदेवादेचविसृद्देशेनतद्दृष्टंनदेवपित्रा
दीनविप्रादींश्चेष्टानिष्टाशिनःसंसारबीजेःसर्वकिल्बिषैःपंचसूनादि
पापैश्चमुच्यंतेकंतीतीयेषणीचुलीउदकुंभीचमार्जनी पंचसूतागृहस्यस्य
तेभ्यःस्वर्गंनविंदतीतिस्मृतेःयेत्वात्मनोभोजनार्थमेवपचंतिननुविसृजे-

स्ववर्णार्थं ते पापादुराचाराश्च तन्निमित्तमेव भुञ्जते १३

ऊ सुमवेजयती १४

ये देवदत्तान्नादीन् यत्काले भ्यादत्ता भुञ्जते ते मुच्यन्ते ये पुनरात्महेतोः पचन्ति
ते पापमेव भुञ्जन्त इत्याह यत्तृप्तिं शिष्टाशिन इति ये यत्तृप्तिं शिष्टाशिनः यत्तृप्तिं शिष्टे
परिशेषमन्नादिकमुपशितमनुशीलं ये चांते तेषां यत्तावद्विशेषभोगिनः श्रद्धा-
दिकं संपाद्य परियच्छं कृत्वा इन्द्राद्यात्मानं सर्वम्बरं विलुप्तं मांसमर्प्य तदवशेषस्य
भोक्तार इत्यर्थः संतो भगवद्भक्ताः सर्वकिल्बिषैरनादिकालप्रवृत्तैः संचितक्रिय
माणप्रारब्धकृत्यैरात्मानुभवप्रतिबंधकैर्भवहेतुभूतैः पञ्चसूनादिकृत्यैर्निवृत्तिले-
पापैर्मुच्यन्ते मुक्ता भवन्ति ये तु आत्मकारणात् मर्यादिकष्टेन सम्पादितं ममव-
लौकिकैरेण भाग्ययोगादिदं प्राप्तमन्त्रदेवतानिष्ठादीनां किं तत्तत्संल्लोपाय-
सादिरूपकमन्नादिकं परियच्छाहमेव भोक्तामीत्येवमादिनाः सुरस्वभावेना-
पुनर्भवप्रतिबंधकेनेहाप्यसत्त्वरूपेण व्यवसायेनात्मनो देहस्य कारणानि
मिज्ञात्स्वस्यैवोदरभरणानिमित्तान् पचन्ति पापसाद्यस्तमन्त्रं परियच्छं कुर्वन्ति
ते पापादेवादिभ्योऽन्नान्नर्यणेन पापाश्रयाः पापभूता महिमुत्तामदभक्ता ज-
नाश्च पापं भुञ्जन्ते भक्षन्ति कृत्स्नदेवानिवेदितान्नादिभक्षणो न पापमुत्पद्यते
ऽतः पापं पापरूपं यद्वा भगवदनिवेदितान्नपानादिकं विष्टामूत्रतल्यं भवति
तत्र मयि विदूराहादिं विनेतरेन रादयो न भक्षन्तीत्यर्थः १३

मधुसूदनी १४

ये तु वैश्वदेवादि यज्ञावशिष्टममृतं येऽश्रन्ति ते संतः शिष्टावेदोक्तकारि-
त्वेन देवाद्युपाकरणान् अतस्ते मुच्यन्ते सर्वैर्विहिताकरणनिमित्तैः पूर्व-
कृतैश्च पंचसूतानिमित्तैः किल्बिषैः भूतभाषानकाः संसर्गिणस्ते भवन्ती वि-
त्यर्थः एवमन्वये भूतभावि पापाभावमुक्ताव्यतिरेके दोषमाह भुञ्जते ते
वैश्वदेवाद्युपाकारिणोऽचं पापमेव तु शब्दो वधारणो येषां पापं पंचसूतानि
मिज्ञं प्रमादकृतं हिंसानिमित्तं च कृतपापाः संतः आत्मकारणादेव पचन्ति
न तु वैश्वदेवाद्यर्थं तथा च पंचसूनादिकृतपापे विद्यमान एव वैश्वदेवा-
दिनित्यकर्माकरणनिमित्तमपरं पापमाप्नुवंतीति भुञ्जते ते त्वचं पापाः ३

तुक्तं तथाचस्मृतिः खंडनीयेषणीचुलीउदकुंभीचमार्जनी पंचसूनागः
हस्यस्यताभिः स्वर्गनविंदतीति पंचसूनाकृतं पापं च यत्तैर्व्यपोहतीति पं
स्मृतिर्वा श्रुतिश्च इदमेवास्तत्साधारणमन्नं यदि दमयते स य एतदुपा
स्तेन स पापमोवावर्तते मिश्रं स्रोतदिति मंत्रवर्णोपिमोचमन्नं विंदतेऽप्रचे
ताः सत्तं ब्रवीमिवथ इत्तस्य नार्यमां पुष्पतिनो सखायं केवलाद्यो भवतिके
वलादीति इदंचोयलक्षणं पंचमहायज्ञानां स्मार्तानां श्रोतानां च नित्यकर्म
णां अधिकृतेन नित्यानि कर्माण्यवश्यमनुष्ठेयानीति प्रजापतिवचनार्थः १३

सदानंदी ११

वैष्णवेवादि यज्ञानामवशिष्टं सदा मृतं येन निशिष्टावेदोक्तकारित्वेनैव ते
नृणाः १ पंचसूनानिमित्तैश्च प्रमादकृतैः किल्बिषैरपि नित्याकरणाजैस्तेनो
मुच्यंते सर्व किल्बिषैः २ संत्य संसर्गिणस्तैर्भूतैरागामिभिर्मलैः येनैव नै
प्रकुर्वन्ति तान्मत्पादनिदूषणं ३ भुंजते पापमेवाद्यं वैष्णवेवाद्यकारिणः पं
चसूनानिमित्तं च प्रमादादिनिबंधनं ४ पापं कृत्वा पंचत्वात्मकारणादेव येथ
माः प्राचीने सत्यं चैवान्यत्पायां त्यकरणात्कृतोः ५ अतोद्यं भुंजते पापास्तथोक्तं
स्मृतिकर्तृभिः खंडनीयेषणीचुलीउदकुंभीप्रमार्जनी ६ पंचसूनागः ह
स्यस्यताभिः स्वर्गनविंदति पंचसूनाकृतं पापं च यत्तैर्व्यपोहति ७ ब्रह्म
देवमनुष्माणं पितृणां भूतसंज्ञिनं यज्ञाः संतिजपो होमोदानैवैतर्पणं वलिः ८
अनुष्ठेयानि कर्माणि कर्मण्यधिकृतैर्जनैः प्रजापतिगिरामर्थः समाप्नोयं य।

आनयं ४ १३ नीलकंठी १२

वैष्णवेवादि यज्ञानामवशिष्टं सदा मृतं येन निशिष्टावेदोक्तकारित्वेनैव ते
नृणाः १ पंचसूनानिमित्तैश्च प्रमादकृतैः किल्बिषैरपि नित्याकरणाजैस्तेनो
मुच्यंते सर्व किल्बिषैः २ संत्य संसर्गिणस्तैर्भूतैरागामिभिर्मलैः येनैव नै
प्रकुर्वन्ति तान्मत्पादनिदूषणं ३ भुंजते पापमेवाद्यं वैष्णवेवाद्यकारिणः पं
चसूनानिमित्तं च प्रमादादिनिबंधनं ४ पापं कृत्वा पंचत्वात्मकारणादेव येथ
माः प्राचीने सत्यं चैवान्यत्पायां त्यकरणात्कृतोः ५ अतोद्यं भुंजते पापास्तथोक्तं
स्मृतिकर्तृभिः खंडनीयेषणीचुलीउदकुंभीप्रमार्जनी ६ पंचसूनागः ह
स्यस्यताभिः स्वर्गनविंदति पंचसूनाकृतं पापं च यत्तैर्व्यपोहति ७ ब्रह्म
देवमनुष्माणं पितृणां भूतसंज्ञिनं यज्ञाः संतिजपो होमोदानैवैतर्पणं वलिः ८
अनुष्ठेयानि कर्माणि कर्मण्यधिकृतैर्जनैः प्रजापतिगिरामर्थः समाप्नोयं य।

ग्रान्तीटीका

सप्तमिदं पूर्वगतार्थम् ॥३॥

रामकंटीटीका

इमे प्रजापतिनियममनतिक्रमनो यथोक्ता यत्तादवष्टिताह्निं
विचससेतमत्रमश्रुतो भुजानाः सर्वैः समस्तैर्नितादियत्ताननु
ष्टानसम्भवेः किलिषेः पापैर्मुच्यन्ते सज्जाने न तस्तेनाभवन्तीत्यर्थः
ते पुनः पापाः पातकिनो वं पापमेव भुजन्ते ये आत्मकारणात्सदेतो
न तदेवाद्यर्थं पवन्ति पक्तिं साधयन्ति ते मत्तु शास्त्रीयक्रियाः सन्तो
निरयमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः (इति ग्रान्तीटीका समाप्ता ॥३॥)

लासिकी दशगुलीटीका

अतो यजनप्रवशेषानेते रश्माह यत्तशिष्टाशिन इति ये सन्तः शि
ष्टावैष्यदेवादि यत्तादवशिष्टममृतमत्रमश्रुति ते पञ्चसूनाक
ते रश्मेश्विदिता करणादिभिः पूर्वकृतैः सर्वैः पापैर्मुच्यन्ते पंचसू
नाः सूतावक्ताः त्वत्तनीयेषणी चुलीसुदकम्भीप्रमार्जनी पंच।
सूना गृहस्य स्यताभिः संगंन विन्दति इति पंचसूनाकृते पापे प
चयज्ञैर्व्यपोहतीति अतिरेके दोषमाह तत्रवधारणो ये आत्मनो।
भोजनाद्यर्थमेव पवन्ति न तपच्यत्ताद्यर्थम् ते पंचसूना इवासा
पात्पापायव वैष्यदेवाद्यकरणात्पापमेव भुजन्ते ॥३॥

पंचोलीटीका

इतश्च यजंतपवशेषानेते रश्माह यत्तशिष्टाशिनः देवयत्तादीन् नि
र्वर्तयंतः शेषभोजिनः संतः साधवः सर्वकिलिषेः मुच्यन्तेत पुनः
ये पापा आत्मकारणात्पवन्ति ते अचं भुजन्ते ॥३॥

समाप्ता ॥

१११ वी३ समिद्धेयिनी॥

४५
अथेष्टराजापालनतत्प्रत्याख्यानयोः फलमाह यत्तद्विशिष्टा
शिनः इति यत्तायथावर्णमुक्तलक्षणास्तान्विधाय यच्छिष्ट
मवशिष्टमाह तिशेषादिकमश्रुतः सर्वैः प्राग्भवीयेवर्तमान
जन्मार्जितैश्च किल्बिषैर्मुच्यते येवात्मार्थमेव भोगदानदेव
ताराजादीनसंतर्प्य स्वयमेव तानुपभुंजते ते पापाः पापक
र्माणोऽप्यपापमेव भुंजते पापफलभूतामयोगतिं व्रजंतीति
भावः १३॥

अथ भाष्य॥

१३॥

सर्वकिल्बिषैः स्नायंचकजनिनैः पापैरित्यर्थः किंबहुनाभोजनमपिकाम
 कामानांनसुखं किंचित्संकटमित्याहुः भुंजत इति मोक्षमन्त्रं विंदत इति श्रु
 तेरिति भावः आत्मकरणान्ननु देवातिथिस्तुहदादिहेतोरिति भावः आत्म
 करणादिभ्यः प्रजापत्यनुवादः इदानीं प्रजापतिनाम्ना दित एव प्रजानामेवं
 शिदितत्वात् वेदबोवितेषु सत्सु पिनिष्कामेषु कर्मसु लोकः सर्ववेदं काम्य
 परमेव मन्यत इति भगवानर्जुनं प्रत्याह अत्रा ब्रवन्तीति

संस्कृत-विश्वकोशः

संस्कृत-विश्वकोशः
संस्कृत-विश्वकोशः
संस्कृत-विश्वकोशः
संस्कृत-विश्वकोशः
संस्कृत-विश्वकोशः
संस्कृत-विश्वकोशः
संस्कृत-विश्वकोशः
संस्कृत-विश्वकोशः
संस्कृत-विश्वकोशः
संस्कृत-विश्वकोशः

86

इस हेतु से यज्ञ करने वाले मनुष्य श्रेष्ठ हैं और जो देव अतिथि अग्नि गी
 ग्रासवर्ति वे स्वदेव से पंचयज्ञ नहीं करते केवल अपने वाले पाक कर
 के खाते हैं वेई लोभी पापाचारी हैं सोई कहते हैं कि जो देवादि कों
 को देकर आप भोजन करते उनको पञ्चसूना का पाप नहीं लगता हे
 सूना कहे हत्या के स्थान गृहस्थों के घर में रोज रोज हत्या होने की पां
 च जगह हैं घर भारते चुल्हे में आग वारते जल के पात्र से उबल में
 कूटते चक्की पीसते अनेक जीवहिंसा होती है सो पाप पञ्चयज्ञ न क
 रने वाले को लगते हैं और वे स्वर्गवास नहीं पावते १३

दीक्षा ॥

जो भोगें यज्ञशेष को समे पाप न पा जाय पापी भोग दि पाप
 सो पाप दि को न पकाय १४

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः यः
 ज्ञाद्भवति पर्जन्यो यतः कर्मसमुद्भवः १४

श्रीशंकरभाष्य १

इतश्चाधिकतेन कर्म कर्तव्यं जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्मकथमित्युच्यते
 अन्नाद्भवन्तीति अन्नाद्भुक्तालोहितरेतःपरिणतात् प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भू-
 तानि पर्जन्याद्दृष्टेरन्नस्य सम्भवः अन्नसम्भवः यत्ताद्भवति पर्जन्याः अग्नौ प्राहिता
 हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजा इति य-
 त्तोः पूर्वसच यतः कर्मसमुद्भवः अन्निगयजमानयोश्चापारः कर्मततः ससु-
 द्भवो यस्य यत्तस्या पूर्वस्य स यतः कर्मसमुद्भवः १४

आनंदगिरिकृतटीका २

देवयज्ञादिकं कर्माधिकतेन कर्तव्यमित्यत्र हेतुत्वरमितः शब्दोपात्तमेव दर्शय-
 ति जगदिति ननु भुक्तमन्त्रं रेतो लोहितपरिणतिक्रमेण प्रजारूपेण जायते तच्चा-
 न्नं वृष्टिसम्भवं प्रत्यक्षदृष्टं कथं कर्मणो जगच्चक्रप्रवर्तकत्वमिति शङ्कते क-
 थमिति पारमर्त्येण कर्मणस्तद्देवत्वं साधयति उच्यते इति उक्तेः पर्यस्तत्परं
 संवादयति अत्राविति तत्र हि देवताभिधानपूर्वकं तद्देवत्वं प्रदिष्टाहुतिर-
 पूर्वतां गतारस्मिहोरेणादित्यमारुह्य वृष्ट्यात्मना पृथिवीं प्राप्य वीहियन्नाद्यं संस्कृ-
 तौ भूत्वा शक्रशोणितरूपेण परिणता प्रजाभावं प्राप्नोतीत्यर्थः यतः कर्मसमु-
 द्भव इत्युक्तं स्वसौवख्योद्भवे कारणत्वायोगादित्याशंकाह अन्निगिति द्रव्यदेव-
 तयोः संग्राहकशुकारः १४

श्रीधरटीका ३

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्मकर्तव्यमित्याह अन्नादिति त्रिभिः अन्नाच्छु-
 क्रशोणितरूपेण परिणताद्भूतान्युत्पद्यन्ते अन्नस्य च सम्भवः पर्जन्याद्दृष्टेः सच
 पर्जन्यो यत्ताद्भवति सच यतः कर्मसमुद्भवः कर्मण्यजमानादित्यापारेण स-
 म्यक्संपद्यत इत्यर्थः अग्नौ प्राहिताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जा-
 यते वृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजा इति मुनेः १४

३

गी. टी.

अ

भ

४४

अत्राद्भवन्ति जायन्ते भूतानि कार्यकरणं संज्ञातात्मकानि यज्जन्तात्तद्वृष्टेरन्नसंभवः
यत्ताद्भवन्ति यज्जन्तः अत्रोपास्नादितिः सम्पगादित्यमुपतिष्ठते आदिना जायते।
दृष्टिर्दृष्टेरन्नततः प्रजा इति श्रुतेः यत्ताद्यागक्रिया समुद्भवत्तादभवन्ति यज्जन्तः
यत्तः कर्म समुद्योगक्रिया समुद्भवो धर्मः कर्म समुद्भवः कर्म कृत्विग्यजमा
नवापारात्मको यागः समुद्भवः कारणं यस्य असौ कर्म समुद्भवः यागक्रिया
समुद्भव इत्यर्थः १४ रामानुजभाष ५

पुनरपिलोकदृष्ट्या च सर्वस्य यत्तत्सर्वं दर्शयितुं यत्तानुवर्तनस्यावश्यकं कार्य
तामननुवर्तने च दोषमाह यत्ता अत्रादिति अत्रात्सर्वाणि भूतानि भवन्ति
यज्जन्तादन्नसंभव इति सर्वलोकसाक्षिकं यत्तात्पुनर्जन्मो भवतीति शास्त्रेण वाच्य
गम्यते अत्रोपास्नादितिः सम्पगादित्यमुपतिष्ठते आदिना जायते दृष्टिर्दृष्टेर
न्नततः प्रजेत्यादिना यत्ताद्भवत्तादिकर्तृपुरुषवापाररूपकर्म समुद्भवः १४

अभिनवगुप्ती

६

ताः

अत्रादविभागभोग्यस्वभावात्कथंचिन्मायाविद्याप्रकृतिकालाद्यनेकापर
पर्यायाद्भूतानि विवित्राणि भवन्ति तच्चात्रं यज्जन्तादविच्छिन्नसंवित्स्वभावादात्म
नः भोक्तृत्वात्तमलाभत्वाद्भोग्यतायाः सच यज्जन्यो भोक्ता यत्ताद्भोगक्रियायत्त
त्ताद्भोक्तृत्वस्य भोगक्रियाचकर्मणः क्रियाशक्तिस्वातंत्र्यवलात् तच्च स्वातंत्र्य
मविच्छिन्नमप्यनवच्छिन्नानंतसातंत्र्यपूर्णसमुच्छलन्महेश्वरभावपरमात्म
ब्रह्मसंस्पर्शवशात् तच्च उच्छलदच्छानाच्छादितैर्मयैर्ब्रह्मशतरात्राणां
ताशेषैर्मयैरंगान्संविन्मात्रात् इत्येवंमथास्थितोयं यज्ञः सूरचक्रं वाह
यन् तत्तत्त्रयसंधानादयवर्गं यत्रात्रयतंत्रणद्यवहारमासूत्रयतीति वि
द्याविद्योहासतरंगसुभगं ब्रह्म यत्तत्तत्प्रतिष्ठितम् अन्येतन्नं तावद्दीर्घलो
हितक्रमेण भूतकारणं अत्रंच दृष्टिद्वारेण यज्जन्तात् सोऽप्यभोपास्नादुतिस
म्पगित्यादि १५ ततो दृष्टिर्यज्ञात् यज्ञः क्रियातः

परमार्थप्रकाश

अथ विष्णोपकारार्थमपि कर्म कर्तव्यमित्याह अत्रादिति अत्रादेतोरूपेण परि
णतां भूतानि भवन्ति अत्रं भवतीत्यानेन अत्रादेव जीवन्ति वर्धन्त इत्यपि ज्ञेयं अ

५ नकेवलंप्रजापतिवचनादेवकर्मकर्तव्यमपितुजगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपीत्याह अन्नादिति त्रिभिः ॥

३
गीटी

जमानादिव्यापारात्मकात्कर्मणः सकाशात्सम्यग्भवतीति तथा कर्मणो यज्ञः
सिद्ध्यतीत्यर्थः १४ मधुसूदनी १०

५ अन्नाद्भुक्तादेतोलोहितरूपेण परिणताद्भुतानि प्राणिशरीराणि भवन्ति जा-
यन्ते अन्नस्य संभवो जन्म अन्नसंभवः पर्जन्यात्तद्वृष्टेः प्रत्यक्षसिद्धमेवेतत् अन्न-
कर्मोपयोगमाह यज्ञात्कारीर्यादेरग्निहोत्रादेष्वापूर्वाद्याहर्माद्भवति पर्जन्यः
५ यथा चाग्निं त्राहुते तद्वृष्टिजनकत्वं तथा व्याख्यातमष्टाध्यायीकां देजनकयात्तव
८९ ल्कासंवादरूपायां षट्प्रश्नां मनुना चोक्तं अग्नौ प्रस्ताहुतिः सम्यगादित्यमु-
पनिष्टते आदिता ज्ञायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजा इति सच यज्ञो धर्माख्यः सूक्तः
कर्मसमुद्भवः अन्निग्नजमानव्यापारसाध्यः यज्ञस्यादिप्रपूर्वस्य विहितं कर्मका-
रणं १४ ॥

सदानंदी ११

नकेवलं विधेर्वाक्पादेव कर्तव्यमस्ति तत् कर्म किंतु जगच्चक्रप्रवृत्ते कारणा-
दपि १ मुक्तशोणितरूपेण ह्यत्रात्परिणतात्किल शरीराणि प्रजायन्ते वृष्टे-
रन्नस्य जन्म च २ यज्ञाहर्मादपूर्वाद्या ज्ञायते वृष्टिर्कतः अग्नौ प्रस्ताहुतिः सम्य-
गादित्यमुपनिष्टते ३ आदिता ज्ञायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजाः सूक्तो यज्ञः सुधर्माख्यः ४ अ-
न्निगादेश्च कर्मणः अपूर्वाद्यास्य यज्ञस्य विहितं कर्मकारणं १४

नीलकंठी १२

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्मकर्तव्यमित्याह अन्नादिति अन्नात्तरेनोत्तरे
ए परिणतात्भूतानि प्राणिशरीराणि भवन्ति अन्नंच पर्जन्यात् एतत्प्रसिद्धम्
मेव यज्ञाद्भवति पर्जन्यः अग्नौ प्रस्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपनिष्टते आदिता ज्ञा-
यते वृष्टिर्दृष्टेरन्नंततः प्रजा इति स्मृतैः यज्ञो देवताराधनजो धर्मः कर्मभो यागहो-
मदानादिभ्यः समुद्भवतीति कर्मसमुद्भवः १४

श्रानदीदीका

नेर्दज्ञानप्रदायेभ्यश्चिप्रामस्यात्रस्यस्तमायज्ञादेरमोमाधारमाह
 अत्रादनीयपाद्रीसादेः शुक्रादिवीजत्रयेणपरिणताइतानिचराच
 राणिजराप्रजापराजसेदजोहिजादीनिभवन्तिजायन्ते अत्रस्यहिस
 म्भवोमेवान् मेवस्ययज्ञात्सम्भवः यज्ञः कर्मसमुद्भवः कर्मसमुद्
 वः यजमानक्रियोद्भवः ॥ १४ ॥

+ यस्यात्सर्वमेतदत्तरेसेतात्परस्याद्भक्षणः प्रशमकंटीदीका दृत्तमनतिक्रमणीयमेवेतिक्रममाह +

+ अत्रास्याणसम्यग्गणहेतोरोदनादेरभवद्वार्याइतानिसर्वपाणभ
 तोभवन्ति सतांलभनेपाणवृत्तिनिवन्त्यनेहिभूतानोजीवितमन्
 निवन्त्यनावपाणवृत्तिसुदेवेविधस्यात्रस्यपर्जन्यामेवात्सम्भवः
 सचैवेविधः पर्जन्योयज्ञात्सोमाकाशीन्द्रादिदेवतायजनात्मिकादि
 धिविशेषाद्भवति यज्ञेहितर्पितादेवताव्रीत्यादिसम्यत्तयेपर्जन्ये
 तियेजते सचकालेवर्षादिनाव्रीहीसम्यादयति यथोक्तम् अथो।
 प्रास्ताइतिः सम्यगादिसमुपतिष्ठते आदिमाजायतेवृष्टिर्हृष्टेरत्रे
 ततः प्रजारति ईदृशचयज्ञः कर्मसमुद्भवः कर्मणाविशिष्टेति
 कर्तव्यजारादिधानात्सम्भवायसतथाविधः ॥ १४ ॥

लासिकी वसुपुत्रीदीका

नकेवलंप्रजापनिवचनादेवकर्मकर्तव्यं किन्तुजगत्सुक्रप्रवृत्ति।
 हेतुत्वादपीत्याह अत्रादिति अत्रान्शुक्रशोणितत्रयेणपरिण।
 ताइतानि प्राणिशरीराण्यस्यन्ते पर्जन्याहृष्टेरत्रस्यसमुद्भवः
 यज्ञात्कारीयादेरग्रिहोजादेश्वाश्वीत्यादिसर्जमोभवति यज्ञोय
 ज्ञात्सः सत्सोयर्मः कर्मसमुद्भवः अतिग्यजमानादिव्यापारसाध्यः
 यज्ञस्यसर्वस्यविहितं कर्मकारणं तच्चापूर्वोत्पादकम् तथाच
 स्मृतिः अथोप्रास्ताइतिः सम्यगादिसमुपतिष्ठति आदिमाजायते
 वृष्टिर्हृष्टेरत्रे ततः प्रजारति ~~कर्तव्यजमानादिव्यापारसाध्यः~~
~~न चस्यवेदस्यउद्भवेविधिप्रमाणं गानीदिः~~ ॥ १४ ॥

गी.
टी.
२

पंचोलीटीका

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्मकर्तव्यमिमाह अत्राहुर्वेनीति
विभिः अत्राहुः कारणात्तुलोहितरेतः परिणानात्भूतानि जायन्ते प
र्जन्यात्तुष्टेः अत्र संभवः अत्रोत्पत्तिः यत्तात्पर्यमो भवति यतः कर्म
लक्षणाः कर्मसमुद्भवः अतिगण्यमानयोः व्यापारहवनादिलक्ष
णो कर्मतत्समुद्भवः ॥ ६ ॥

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

न केवलमीश्वरात्तथैव प्रवृत्तिरूपं स्वस्ववर्णोचितं कर्मकर्त
व्यतां गादते यावज्जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपीत्याह अत्राहु
र्वेनीति दुभ्यां अत्रोत्पत्तिरस्य पूर्वपूर्वप्रतिकारणत्वं तथा च
कारणस्य ज्ञाने कार्यज्ञानमिति न्यायात्कारणव्याख्यानमेवा
दोषीयते वेदस्तत्तत्तपो ब्रह्मेत्यनुशासनाद्ब्रह्मप्रवृत्तेन प्रका
तत्वाद्ब्रह्मवैदोच्यते तथा च ब्रह्मथनुर्वेदः अक्षरादनस्य रात्य
रमेश्वरात्समुद्भवः प्राकृत्ययस्य तत् परमेश्वरेण क्षत्रान्य
तिथनुर्वेदोध्येतव्यतया प्रयोज्यतया चानुशिष्ट इति भावः

मधुभाष्य ॥

हेतुंतरमाह अत्रादिति यतः पर्जन्यान्तत्वात्तत्कारणत्वं
मुच्यते सर्वयज्ञविवक्षायां च तस्य चक्रके प्रवेशेन संभव
ति तस्यापाद्यं कर्मविधयेन तत्साम्यमात्रेणोदानी कार्यमे
व चक्राभिमाती च पर्जन्यः तच्च यज्ञाद्भवति अग्नौ प्रस्ताहु
तिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति आदित्या जायते हृष्टिर्हृष्टे
न्नततः प्रजा इति स्मृतः उभयवचनादादित्यात्समुद्भावा
विरोधः अतः सति हि ब्रह्मपरीरफत्तानि कर्माश्च यज्ञात्पर्जन

न्योद्भवः संभवति यतो देवतासुरिष्यब्रह्मत्यागाः कर्मतश्चि
याकर्मवत्प्रणो जायते येषु सेवसाधुकर्मकारयति बुद्धिः
ज्ञानमित्यादिभ्यः नवमुख्यसंभाव्यमाने पारंपर्येणोप
चारिकं कल्पं नवजज्ञानां स्वतः प्रवृत्तिसंभवति यतस्यै
वाक्षरस्येति सर्वनियमनश्रुतेः शुद्धव्यंकर्मवत्कालस्येत्या
देश्य अविन्यथा किञ्चित् जीवस्य च प्रतिविंबस्य पूर्ववत्
एषा न कर्तृत्वमित्यादिनिषेधाच्च अक्षराणि प्रसिद्धानि ते
भ्योऽपि भिन्नान्यतैरप्यं ब्रह्म अन्यथा अनादिनिधनमवि
त्यं परिपूर्णमपि ब्रह्म को जानाति न च दूषि विना योगा
मीकारो युक्तः परमार्थश्च तस्मात्सर्वगतं ब्रह्मेति न संक
षाद्देन भेदश्रुतिविनावस्तु ह्यं ऊच विद्व्यते तानि चाक्ष
राणि नित्यानि वाचा विरूपनित्यया हृष्टा बोदयस्व सुष्टुति
अनादिनिधनानित्यावागुत्सृष्टा स्वयं भुवा अतपवनित्य
त्वमित्यादिश्रुतिस्मृतिभगवद्वचनेभ्यः दोषश्चोक्तः सकर्तृ
कत्वेन चाबुद्धिपूर्वस्य नानितप्रमाणभावात् निश्चसि
तशब्दस्वक्लेशाभिप्रेयो नापबुद्धिपूर्वाभिप्रायः सो काम
यतेत्यादेश्य इष्टं द्रुतमित्यादिद्वयप्रपंचेन महामिथानाच्च
महातात्पर्यविरोधाच्च तच्चोक्तं पुरस्तात् न स स्वातंत्र्येणो
त्पत्तिकर्तुः प्राधान्यं अस्वातंत्र्ये च तदमतिपूर्वकत्वेन भव
ति यथारोगादीनां पुरुषस्य तज्जन्यत्वेऽपि उत्पत्तिवचनात्
भिन्नकृपायां न्यभिमानि देवताविषयानि च नित्येऽप्युक्ता
त्सृष्टेति वचनात् अभिव्यंजके कर्तृवचनं चास्ति कृत्स्नं
तपयंचक इति कथमादित्यस्याः वेदास्ते नैव क्रियते वच
नमात्राच्च निर्णयात् सकृत्प्राणीरकोक्तं बलवत् प्राप्स्योनि
यस्येति तद्वशात् स्योनिव जन्मा यस्येत्युक्ते प्रमाणं हितवाच्ये

११
क्षितम् ननु नस्य जातत्वं वेदकारणत्वं वा नदिवेदकारण
त्वं जगत्कारणत्वे हेतुः सदिविविन्नजगत्सृष्टेः वेदसृष्टिः
प्राक् स्यात्सृज्यत्वे यदि वेदसृष्टा सर्वतः किमिति न जगत्सृ
ष्टा सर्वतः तस्माद्देवप्रमाणकत्वमेवात्र विवक्षितं अतो नि
त्यान्यक्षराणि यत्तत्पदं परं परया यत्ताभिव्यंग्यब्रह्मतस्मा
त्तनित्यं यत्प्रतिष्ठितं तानि वाक्षराणि भूताभिव्यंग्यानीति
वक्तुं तदेतज्जगत्सृष्टं यो नानुवर्तयति स तद्विनाशकत्वा
दयायुः पापनिमित्तमेव यस्यायुः सोऽयायुः तस्मिन्नीवम
नसमायनमपि न कार्यमित्यत आह १४॥

भूतानि प्राणिशरीराणि अन्नादिशुक्रशोणितृपेण परिणतादित्यर्थः
यत्तात्कारीर्यादेरित्यर्थः अग्नौ प्राप्ता इति संसादिमपत्तिमुते आ
दित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नंततः प्रजा इति मरतेः यत्तस्यांतःसंकल्पात्मक
त्वात् तत्फलानुक्कलत्वस्य यजमानादिवहिष्नेष्टा रूपकर्मसाध्याद्यतः
कर्मसमुद्भव इत्युक्तः समुद्भवः १४ फलानुक्कलत्वम् १४ ॥

संसारचक्रमे प्रवृत्त होने का हेतु जो कर्म सो कर्तव्य है यह तीन श्लोकों से कहने हैं कि अन्न ही उदर में जायकर रसरूप हो शक्य है जीवों को शोणित करने के लिये होता जिससे भूत कहें प्राणी उत्पन्न होते हैं और सो अन्न में वर सने से होता है और मेघ यज्ञ धूम से होते और वह यज्ञ फेरि यज्ञ करने वालों के व्यापार से पूरी होती है यही बात श्रुति कहती है कि अग्नि में दी हुई आहुति सूर्य लोक में रहती इसी से सूर्य से वृष्टि होती और वृष्टि से अन्न होता फेरि उस अन्न से सब प्राण जन्म लेती हैं १४

दीक्षा ॥

जीव जन्म दोत है अन्न से अन्न में वसों दोष मेघ यज्ञ कर दोत है यज्ञ कर्म से सोय १४

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षर समुद्भवं न
स्मात् सर्वगतं ब्रह्मनित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं १५

शंकरभाष्य १

तच्च यवस्थितं कर्म कुतो जातमित्याह कर्मेति तच्च कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म
वेदः स उद्भवो यस्य तत् कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि विजानीहि ब्रह्म पुनर्ब्रह्म
क्षर समुद्भवं अक्षरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भवो यस्य तद् अक्षर समुद्भवं ब्रह्म वेद
इत्यर्थः यस्मात् साक्षात् परमात्मा व्यादक्षरात् पुरुषनिष्ठा सवत् समुद्भवं ब्र
ह्म तस्मात् सर्वार्थ प्रकाशकत्वात् सर्वगतमपि सत् नित्यं सदा यत्तद्विधिप्रथा
नत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितं १५

आनंदगिरिकृतटीका २

यद्ग्रहं हेतुत्वेन कर्मोक्तं तत्किं चेत्यवन्दनादि किम्वाग्निहोत्रादि इति सदि
हानं प्रत्याह कर्मेति किमिति कर्मणो ब्रह्मोद्भवत्वमुच्यते सर्वस्य तदुद्भवत्वा
विशेषादित्याशंकाह ब्रह्म वेद इति ब्रह्म तर्हि वेदाख्यमनादिनिधनमिति तत्रा
ह ब्रह्म पुनरिति अक्षरात्मनो वेदस्य पुनरक्षरेभ्यः सकाशादेव समुद्भवो न संभ
वतीत्याशंकाह अक्षरमिति ब्रह्मोऽप्यक्षरमेवोक्तं तत् कथं तस्मादेवोद्भवतीत्याशं
का ब्रह्म शब्दार्थमुक्तमेव स्मारयति ब्रह्म वेद इति ननु ब्रह्म प्राद्वितस्य वेदस्या
पि पौरुषेयत्वात् प्रामाण्यसन्देहात् कथं तदुक्तमग्निहोत्रादिकं कर्म निर्धारयितुं
शक्यते तत्राह यस्मादिति कथं तर्हि तस्य यज्ञे प्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वे विशेषायो
गादित्याशङ्काह सर्वगतमपीति १५

श्रीधरी टीका ३

तथा कर्मेति तच्च यजमानादियापारत्रय कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्म वेदस्तस्मा
त्प्रवृत्तं जानीहि तच्च वेदाख्यं ब्रह्म अक्षरात् परब्रह्मणाः समुद्भूतं जानीहि अस्या
महतो भूतस्य निष्पत्तिर्मेदुर्गन्धोदो यज्ञोर्वेदः सामवेद इति श्रुतेः यत्तत्पवमक्षरा
देव यत्तत्प्रवृत्तेरत्यन्तमभिप्रेतो यत्तत्तस्मात् सर्वगतमप्यक्षरं ब्रह्म नित्यं सर्वदा

गी. टी.

यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञे नोपायभूतेन प्राप्यत इति यज्ञे प्रतिष्ठितं मुच्यत इति उच्यमस्यास
दालक्ष्मीरिति वत् यद्वा यस्माज्जगच्चक्रसमूलं कर्म तस्मात् सर्वगतं मन्त्रार्थवादेः
सर्वेषु भूतार्थाख्यानादिषु गतं स्थितमपि वेदाख्यं ब्रह्म सर्वदा यज्ञेनात्मैरेण प्रति
ष्ठितं अतो यज्ञादिकर्मकर्तव्यमित्यर्थः १५

पिशाचभाष्य

४

कर्मब्रह्मोद्भवब्रह्मवेदः प्रकाशकं यस्यात्कर्मब्रह्मोद्भवविद्विजानीहिव
ह्यपुनः वेदाख्यं अक्षरसमुद्भवं विद्वि अक्षरः परमात्मा समुद्भवं कारणं यस्य ब्रह्म
एतदक्षरसमुद्भवं अक्षरात्पुरुषनिष्ठा सवत्समुद्भवं ब्रह्मतस्मात्सर्वार्थप्रकाश
कत्वात्सर्वगतं ब्रह्मवेदः यज्ञप्रकाशकत्वात् यज्ञे प्रतिष्ठितं १५

रामानुजभाष्य

५

कर्मचब्रह्मोद्भवमत्र च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरं तदेतं ब्र ३५
ह्मनामरूपमन्त्रं च जायते इति ब्रह्मशब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा इहापि मम योनिर्म
हं ब्रह्मेति वक्ष्यते अतः कर्मब्रह्मोद्भवमिति प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरोद्भवं क
र्मसंज्ञं भवति ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा अन्वयानादि
नात्प्रक्षरार्थिष्ठितं शरीरं कर्मणोऽप्रभवति कर्मसाधनभूतशरीरमक्षरसमु
द्भवं तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म सर्वाधिकारगतं शरीरं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञमूल
मित्यर्थः ॥ १५ ॥

अभिनवगुप्ती

६

सा च ज्ञानपूर्विका ज्ञानमक्षरादिति अयरेतन्न सद्यमानं विषयं च कमाग्नि
त्यभूतानीन्द्रियाणि विषयाश्चात्मनः स्फुरितरूपो अत आत्मेव विषयो यभोगेन
योष्यते अतश्च सर्वगतं ब्रह्म कर्मणि प्रतिष्ठितं तन्मयत्वात् १५

परमार्थप्रण

७

ननु सर्वतोऽपि ब्रह्मा मुखो कर्मणो गतिमपहायेगीती किमु यदि ह्युवाच नित्या
श्रुत्वा योऽसंदोषपरमप्रयोजनमपि दर्शयन्नाह ॥ तस्मादिति १५ तस्मात्कार
णात्सर्वगतमिन्द्रसूर्यादिसर्वदेवेष्वतर्पामित्वेन स्थितं ब्रह्म नित्यमनमरफलरू

२ कर्मचब्रह्मोद्भवं ब्रह्ममंत्रात्मकं वा ब्रह्मवेदसंज्ञात् अथ वेदोऽपि कस्मादित्याह अक्षरेति नक्षरतीत्य
क्षरं वैराजं ब्रह्म तस्मादुदभूतः सुतिरपि प्रातपथी यथा इत्याग्नेरभाहितस्य पृथग्भूमा विनिश्चरन्त्य
रेस्य महतो भूतस्य निःशसितं दृग्देवो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्व इत्यादि भाष्यं यथा ब्रह्मदमितः समन्ततः
आहितस्य नानः प्रविष्टस्य आरन्ध्रस्य आरन्ध्रदेवः काष्ठं तत्रत्याग्नेः पृथग्भूता नानाकारा धूमा विनिश्चरन्ति
अरे मेवेति तद्ददस्य महतो भूतस्य महाभूतारव्यस्य वैराजं त्र्यम्बकं निःशसितं निःश्वासरूपमेतद्देवो इत्यादि

यं यत्ते प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठां प्राप्तं यत्तौ पायेन लभ्यं यत्तेन यत्तम यत्तेन देवा इति-
श्रुतेः अथाऽनन्तरफलदत्ते श्रुतिरप्यग्निरहस्ये समजात्मानमेवैकैकमुपा-
स्तेन हास्यकर्मदीयत इत्यादि १५

वनमाली ८

कर्मचयरवस्योद्भवं एषो बसाधु कर्मकारयति एषो वासाधु कर्मकारय-
तीत्यादि श्रुतेः कीटशं वसादर समुद्भवं वेदाभिप्रायं वैदेकप्रमाणकं प्रास्त-
योनित्वादिति सूत्रात् यच्छन्दसामृषभो विष्णुर्यः छंदेभ्यो धर्मतात्संबभू-
वेत्यादि श्रुतेषु शास्त्रं यो निरभिधत्तिकारणं यत्तदित्यर्थः यस्मादेवं परं
परया यत्तयर्जनानभूतवेदद्वारा यत्ताभिर्वाग्यं ब्रह्म तस्मात् सर्वगतमपि ब्र-
ह्म नित्यं यत्ते विशेषतो भोक्तृत्वादि रूपेण सन्निहितम् १५

ऊर्ध्वैजयन्ती ४

किंच कर्मचयरवस्योद्भवं ब्रह्म शरीरं तस्माद्भूवोजन्मयस्य तत्र यावत्तु शब्दवा-
चा प्रकृतिलस्याः कार्यत्वेन शरीरस्यापि ब्रह्मेति कथनमविरुद्धं कार्यकारण-
योरभेदत्वात् कनककार्येषु कुण्डलादिषु कनकव्यवहारवत् तदेतद्ब्रह्म नाम
रूपमन्नं च जायत इति श्रुतेः इहापि मम यो निर्महद्ब्रह्म शब्देन प्रकृतिर्निर्दिष्टा
तस्माद्ब्रह्म संतकाच्छरीरात्कर्मोद्भवं विहितं जानीहि ब्रह्म शरीरं तद्वत्तदरस-
मुद्भवं अक्षरशब्दवाचो जीवात्मा तस्माद्ब्रह्म त्वं विद्धि जीवाधिष्ठितो न विना
शरीरस्य स्थितिं प्रवृत्त्यनर्हत्वेन कर्मकरणायोगात् तस्मात्कर्मसाधनरूपं
शरीरमक्षरसमुद्भवं त्वं जानीहीत्यर्थः यस्मादेवं तस्मात्सर्वगतं सर्वेषु क-
र्माधिकारेषु गतं प्राप्तमिति सर्वगतं ब्रह्म शरीरं नित्यं सर्वदा यत्ते कर्मणि-
प्रतिष्ठितं संस्थितं यत्तमूलशरीरेणैव पुनर्यत्तौ पि प्राप्यते इत्यर्थः द्वितीयोप-
सार्थः तच्च कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदस्तस्माद्ब्रह्म त्वं विद्धि जानीहीतच्च
वेदाद्यं ब्रह्माक्षरात्परमेश्वरान्मसमुद्भवं प्रकटं विद्धि अस्य महतो भूतस्य निष्प-
सितमेतद्वेदो यजुर्वेदस्मामवेदो यवाङ्गिरस इति हासपुराणं विद्या उपनी-
षद्ः श्लोकाः सूत्राण्यनुमानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निष्पद्यन्ति

मृदूपो चरः कनकवत्पञ्ज-
लमित्यादिवत् ५

धृतिवदप्येतच्च पुत्रे ब्रह्म +

तानीतिश्रुतिप्रमाणेदरूपेब्रह्माक्षररूपात्परमेश्वराद्भवतीति त्वंविद्भिजा
नी हेत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात्सर्वगतंनित्यंलभ्यकर्मकारिप्रकाशकंवेदाख्यं
ब्रह्मनित्यंविनाशशून्यंयज्ञेधर्माख्येऽदृष्टत्वेप्रतिष्ठितंस्थितंयत्तत्रूपेण
साधनेनप्राप्यतेऽतोयज्ञेप्रतिष्ठितमुच्यतेऽतद्वहामुत्रभोगार्थमुक्तयेचय
ज्ञार्थेयन्नंकुर्वित्यर्थः यद्वायस्मात्कर्मणोयत्तमूलत्वमस्तिनस्मादेदाख्यं
ह्यसर्वगतमपिमन्त्रार्थवादाद्यैस्सर्वशून्यानाद्यादिशुश्रितमपियज्ञादि
कंकर्मकर्तव्यमितितात्पर्येणसदाप्रतिष्ठितंस्थितमित्यभिप्रायः १५

मधुसूदनी १

नच्चापूर्वोत्पादकं ॥ ब्रह्मोद्भवंब्रह्मवेदःसर्वोद्भवः प्रमाणंयस्यतत्रथा
वेदविहितमेवकर्मपूर्वसाधनंजानीहि नत्वन्यथाषंडप्रतिपादितमित्य
र्थः ननुपाषंडशास्त्रायेक्षयावेदस्यकिंचैलक्षणं यतोवेदप्रतिपादितय
वयमोक्तान्यश्नतग्राह ब्रह्मवेदाख्यंअक्षरसंज्ञवं अक्षरात्परमात्मनोनिर्दो
षात्पुरुषनिःश्वासन्यायेनाबुद्धिपूर्वसमुद्भवः आविर्भावोयस्यतदक्षरस
मुद्भवं तथाचापौरुषेयत्वेननिरस्तसमस्तदोषाशंकंवेदवाक्यंप्रामितिज
नकतथाप्रमाणमंतीद्विद्येयं नतध्रुवप्रमादकरणापाटवविप्रलिप्तादिदो
षवत्प्रणीतंपाषंडवाक्यंमंजिजनकमिभावः तथाचक्रतिःअस्यमहतोभू
तस्थनिःश्वसितमेतद्यंवेदोयजुर्वेदःसामवेदोर्षर्वागिरस इतिहासपुरा
णंविद्याउपनिषदःश्लोकाःसूत्राण्यनुवाख्यानानिवाख्यानान्यःस्येवेतानि
निश्वसितानीतिनस्मात्साक्षात्परमात्मसमुद्भवत यासर्वगतंसर्वप्रकाशकं
नित्यमविनाशिचब्रह्मवेदाख्यंयज्ञेधर्माख्यं तीद्विद्येप्रतिष्ठितंतात्पर्येण
तःपाषंडप्रतिपादितोपिधर्मपरित्यागेनवेदबोधितएवधर्मोनुष्ठेयश्चार्थः १५

सदानंदी ११

वेदप्रमाणकंकर्मपूर्वस्योत्पादकंभवेत् नतपाषंडसंसिद्धंधर्मस्योत्पादकंभ
वेत् ननुपाषंडशास्त्रात्किंचैलक्षणंक्रतेर्धतःक्रतिप्रमाणकोधर्मोक्तान्यो
स्तीतिश्रुणुत्तरं २ आविर्भावोपिवेदस्यसक्षरात्परमात्मनः तथाचापौरुषे

उद्यमस्यासदालक्ष्मीतिव
चनात् +

95

म

द

ति

१५

यत्वात्रिरस्ताखिलसंशयः ३ अर्थेयतीन्द्रियेवेदः प्रमाणं स्वत एव सः नतु
 प्रमादमायादिदोषवद्रचितं हितत् पाषंडवाकं प्रामाण्यजनकं स्यादती
 द्रिये तस्मात्साक्षात्परब्रह्महेतुत्वात्सर्वभासकं ५ अविनाशिवेदाख्यं
 ब्रह्मयज्ञे प्रतिष्ठितं - अतोऽप्यतीन्द्रियोऽर्थो नृष्टेयो वेदबोधितः तत्कोऽप्यर्थं
 पाषंडबोधितं सर्वथाजनैः १५

मीलकंदी १२

कर्मब्रह्मोद्भववेदोद्भव वेदएवार्थे प्रमाणं नतु पाषंडादिप्रणीतागमः ब्रह्म
 वेदोऽपि अक्षरसमुद्भवं अस्ममहतोभूतस्य निःश्रुतमेतद्यद्वेदोऽयजुर्वे
 दश्चादिश्रुतेः साक्षात्परमेश्वरादेवउत्पन्नः अतो नतत्र भ्रमविप्रलंभकत्वा
 दिदोषाकांतपाषंडादिवाक्यवदप्रामाण्यशंकालीतिभावः यस्मादेवं त
 स्मात्सर्वस्मिन्देशो काले च वर्तमानं ब्रह्मवेदः एतेन वेदस्य नित्यत्वं शास्त्रस्य
 विभुत्वं च दर्शितं नित्यं नियमेन यज्ञे प्रतिष्ठितं तात्पर्येण पर्यवसन्नं १५

96

अनदीटीका

कर्मयज्ञस्येति कर्तव्यता ब्रह्मणो वेदा उद्भूतं विद्वि ब्रह्म वेदो महतो भू
तस्य निष्पन्नसितमेतच्च देवो यजुर्वेदो यर्वरणादिश्रवणादक्षरा
मरब्रह्मण उद्भूतं जानीहि यस्मादिश्रुते भूतो यं प्रकारस्तस्मात्सर्वगा
ते सर्वत्र कार्यकारणत्वेनावस्थितं निम्ब्रह्म परमात्मा यज्ञे प्रतिष्ठि
तम् तथा च याज्ञवल्क्यः विराड्भूतो यज्ञेण यज्ञात् सुपगच्छति
योद्ब्रह्म देवतामागात्संभूतो रस उन्नमः देवात्मनो यज्ञे सरो यज्ञ
माने फलेन च संयोज्य वायुना सोमं नीयते रश्मिभिस्ततः ऋग्यज
स्सामविहितं सौरं धामोपनीयते तन्मण्डलमसौ सूर्यस्स जज्ञ
स्ततश्चतुर्ध्रुवम् यज्ञस्य सर्वभूतानामशनानशनानात्मनाम् पवमेत
दनाय न्तं चक्रे संपरिवर्तते रश्मिर्वैश्वरस्य जगत्कर्तृत्वात् सविता
म् ॥ १५ ॥

गमकंदीटीका

न चेटशंकर्म ब्रह्मोद्भव ब्रह्मणः शास्त्ररूपा उद्भवो यस्य तत्र शास्त्रविधा
मपरेण शास्त्रात्मकेन वेदादिशास्त्ररूपेण ब्रह्मणा यज्ञसंस्थादनसाध
ने कर्मोपदिश्यते तच्चे संभूतं शास्त्रात्मकं ब्रह्माक्षरं समुद्भवं नक्षरति
संचलति तत्संज्ञाया वने रश्मिस्तरे परस्वस्य परमकारणं तस्मा उद्भ
वो यस्य तत्राटशे परस्माद्विब्रह्मणः परमकारणात् स्वरूपमजहते
एव शास्त्रं ब्रह्मस्थितं तत्संज्ञात्मा मयि चरत्सूर्यादिव प्रकाशो य
पदेशमात्रमिदं स्वरूपं प्रसरति अतएव नदपि ब्रह्मणो हेनोक्तम् य
तपं विधेये प्रक्रिया प्रवृत्ता ततः परस्वस्य सर्वगतत्वेन समस्तव
स्तव्यापकत्वेन व्यवस्थितं सन्निभं सदैव यथोक्तं स्वरूपे यज्ञे प्रतिष्ठि
तम्

॥ १५ ॥

लासिकी दसजनीटीका

नतपावाणि शास्त्राद्युद्भवं तच्च ब्रह्म वेदाख्यं अक्षरात् परं ब्रह्मणोऽबु
द्धिपूर्वं समुद्भवशास्त्रविभावेयं सततं तथा च मुक्तिः अस्मदहो भूत
स्य निःस्पृहसितमेतत् यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति नतत्रुद्धिपूर्वं

* कर्मयज्ञमानव्यापारेति कर्तव्यता रूपम् ब्रह्मवेदसंज्ञितं विद्वि प्रमानं जानीहि

गी.
टी.
न.

तं

केनचित्पाषाणिनानिर्मितं तस्मात्सर्वगतमप्यक्षरेब्रह्मनि सर्व
दायतेप्रतिष्ठितम् यत्तेनोपायेनप्राप्यतेत्यर्थः उच्यमस्यासदा
लक्ष्मीरितिचत् यद्वा यदर्थमेवंप्रसूतेतस्यार्थसाकिलयतेप्रति
ष्ठाप्तिरित्यर्थः १५॥

पंचोलीटीका

कर्मब्रह्मोद्भवंविद्धिजानीहि ब्रह्मवेदेतदक्षरसमुद्भवंपरंब्रह्मसमुद्भ
वं जानीहि यस्यामरब्रह्मसमुद्भवंवेदस्तस्मात्सर्वगतः सर्वव्यापकः
नित्यंयत्तेप्रतिष्ठितं सर्वदायत्तविधिपरायणः १५ ॥

शाखीरसमिद्धोधिनी ॥

कार्यहारेणानुष्ठासनप्रयोजनमाहकर्मति ब्रह्मणोयत्तुर्वे
दाध्ययनात्तदर्थभूतंकर्मकर्मद्वियव्यापारउत्पन्नः प्रवृत्तिवि
षयीभूतइति कर्मणश्चकर्मद्वियव्यापारायज्ञोवप्रपाचरणी
योयुद्धादिलक्षणाद्यर्थःसिद्धइति यज्ञाच्चयुद्धादिलक्षणात्पर्जन्यो
भवतिकोर्थः युद्धेनोपद्रवनिमित्रीभूतपापाचारतयाभूभा
रभूतानुष्ठानिष्टस्यपर्जन्यस्यमेवस्य कार्यकारणोपचारात्
यथाकालंवृष्टेश्चोत्पत्तिरिति यद्वा ग्राहूतो ननिवर्तेतत्यूतायव
रणायवेति स्मृतेर्युद्धार्थमाहायकान्वीरपुरुषान्प्रति योध्यस
धर्मपालनादीति नाप्रोपर्जन्योत्पत्तिरिति यद्वा प्रतिगज्ञोयुद्धेन
विजित्यासमेधादियज्ञैर्न्यायेनप्रजासंरक्षणाच्चोपद्रवनाशाय
थाकालंसहृष्ट्यादिसिद्धिरिति पर्जन्याउक्तलक्षणात्सर्ववर्षणा
दन्नंव्रीणादिकमुत्पद्यते अन्नाच्चभुक्तादीर्यरूपेणपरिणताइ
तसर्गइति यद्वात्राव्रीणादेर्भूतानिप्राणिनःप्राणंतीति अनेन

प्राणा इति श्रुतेः इत्थं च क्षत्रियो दिप्रजा रक्षायाः सपाणिः
 प्रदंडयन् निर्जित्य परमैर्न्यानि क्षितिं धर्मैरापालयेदिति य
 राशेरा समोत्तमा धर्मैराजा वाहृतः पालयन् प्रजाः न निवर्ते
 तसंश्रामात्तां धर्ममनुस्मरन्निति संश्रामेषु निवर्तितं प्रजा
 नां वैवपालनं सुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञः प्रीयस्करोपरमि
 ति मनुना च स्मृतं क्षात्रधर्मं प्रजापालनप्रधानं धनुर्वेदेनैव
 संपाद्यते यस्मादेवं तस्माद्भुस्य धनुर्वेदः सर्वगतं सर्वत्र कर्मा
 दि प्राण्यंते वक्रं गतं कारणात् तसाक्षात्परं परयाच प्राप्तं यज्ञेयु
 द्यज्ञेनित्यं प्रतिष्ठितं लब्धस्वार्थविश्रांतिकमिति यावत्
 एवं च युद्धयज्ञयव सर्वप्राणानदेतः क्षत्रस्य मुख्यतया कर्त
 व्यश्नित्तात्पर्यं १५॥

मधुमाष्य

१५॥

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme blurring.]

72

ऐसे अपूर्व हेतुओं से कर्म की श्रेष्ठता और कर्तव्यता किसलिये कहा ।
 और कर्म का वस्तु है सोई विवरण करने हैं कि यज्ञकारी पुरुषों का व्या-
 पार त्रय जो कर्मों से ब्रह्म कहें वेद से उत्पन्न भया और ब्रह्म जो अक्षर जो य-
 र ब्रह्म जिससे प्रगट भया हैं वह जानो और श्रुति ने भी कहा है कि यर ब्र-
 ह्म की निःशवास से ऋक् यजुर् और साम वेद प्रगटे हैं इससे सर्वव्यापी
 यर ब्रह्म सर्वदा यज्ञ में प्रतीत हैं अर्थात् यज्ञ रूप उपाय से ब्रह्म प्राप्ति
 होती है जैसे उद्योग करने से लक्ष्मी का लाभ होता है अथवा जगत में मू-
 ल कर्म हैं इसमें मन्त्र और अर्थ के द्वारा सब मनुष्यों में प्राप्त आनादि का
 ल से स्थित जो वेद ब्रह्म सोनात्पर्थ के द्वारा प्रतिष्ठित है इससे यज्ञादि कर्म
 अवश्य कर्तव्य है १५

वेद से ३

दोहा ॥

कर्म जु दोत हैं ब्रह्म में ब्रह्म अक्षर सो जान तातें सर्वगत ब्र-
 ह्म हे मख में नित स्थित जान १५ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः अद्यापि
इन्द्रियारामो मोक्षं पार्थ स जीवति ॥ १६

शंकरभाष्य — १

एवमिति एवमीश्वरेण देवयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लो-
के यः कर्मण्यधिकृतः सन्नद्यापुरं च पायमायुः जीवनं यस्य सोऽद्यापि पा-
यजीवनश्चिन्तयावत् इन्द्रियाराम इन्द्रियैरारमणमाक्रीडाविषयेषु यस्य स इ-
न्द्रियारामो मोक्षं वृथा हे पार्थ स जीवति तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव
कर्म इति प्रकरणार्थः प्राणान्मत्ताननिष्ठा योग्यताप्राप्तेस्मादर्थेन कर्मयोगानु-
ष्ठानमधिकृतेनानात्मत्वेन कर्तव्यमित्येतत् न कर्मणामनारम्भादित्यत आरभ्य
शरीरयात्रापि चेत् न प्रसिधेदकर्मण इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्ययत्तार्थान् कर्म-
णोऽन्यत्रेत्यादिना मोक्षं पार्थ स जीवतीत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्राप्तं किं क-
मधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं तदकरणे च दोषसंकी-
र्तनं कृतं ॥ १६

आनेदगिरिकृतटीका २

अधिकृतेनाध्ययनादिद्वारा जगच्चक्रमनुवर्तनीयमन्यथेष्टराज्ञातिलङ्घि-
नकस्यप्रत्यवायः स्यादित्याह एवमिति न कर्मणामनारम्भादित्यादिनोक्त-
मुपसंहरति तस्मादिति जगच्चक्रस्य प्रागुक्तप्रकारेणाननुवर्तने वृथा जी-
वनमवसायनं यस्मान्मत्तज्जीवता नियतं कर्मकर्तव्यमित्यर्थः यद्यधि-
कृतेन कर्तव्यमेव कर्म तर्हि किमित्यज्ञेनेति विशिष्यते ज्ञाननिष्ठेनापितत्
कर्तव्यमेवाधिकृतत्वाविशेषादित्याशंका पूर्वोक्तमनुवदति प्रागिति न हि ता-
नकर्मणोर्विरोधान् ज्ञाननिष्ठेन कर्मकर्तृशक्ताते तथा चानात्मज्ञेनैवचि-
तप्रशङ्गादि परम्परयाज्ञानार्थं कर्मानुष्ठेयमिति प्रतिपादितमित्यर्थः तर्हि
यत्तार्थादित्यादि किमर्थं न हि तत्र ज्ञाननिष्ठाप्रतिपाद्यते कर्मनिष्ठान्तर्भवमेवो-
क्तत्वात्तत्रवक्तव्येत्याशंकाह तमर्थान्तरमनुवदति प्रतिपाद्येति । प्राप्तं किं क-

गी.टी.

मज्जस्यकर्मकर्तव्यतोक्तिप्रसङ्गागतमिति यावत् बहुकारणमीश्वरप्रसादोदे
वतामीति श्रेत्यादिदोषसंकीर्तनं नैर्दत्तान् प्रदायेत्यादि १६

श्रीधरीटीका ३

यस्मादेवंपरमेश्वरेणैवभूतानां पुरुषार्थसिद्धये कर्मादिचक्रं प्रवर्तितं न
स्मान्दकुर्वतो ह्येव जीवितमित्याह एवमिति परमेश्वरवाक्यभूता हे दाह्य
ब्रह्मणः पुरुषाणां कर्म - प्रवृत्तिस्ततः कर्मनिष्पत्तिस्ततः पर्जन्यास्ततोऽ
न्नंततोभूतानिभूतानां पुनस्तथैव कर्मप्रवृत्तिरित्येवं प्रवर्तिवचकं योनानुव
र्तयति नानुतिष्ठति अचं या पुरुषमापुर्यस्य सः यत इन्द्रियैर्विषयेष्वेवारमन्ति न
त्वीश्वराथनार्थं कर्मणि अतो मोचं व्यर्थं स जीवति १६

पिशाचभाष्य टीका ४

एवमनुपूर्वकं प्रवर्तितं चक्रं निष्पादितं क्रमणशीलं नानुवर्तयति नानुवर्त
यति नानुतिष्ठति यः अचा पुरुषमात्मनश्च नीत्याचा पुः इन्द्रियाणामाराम इन्द्रिय
क्रीडा स्थानं मोचं ह्यथा हे पार्थ स जीवति समाणं धारयति तस्मादत्तेन कर्मण धि
कृतेन यज्ञाः कर्तव्या इत्यभिप्रायः १६

रामानुजभाष्य ५

एवं परमपुरुषेण प्रवर्तितमिदं चक्रं अन्नभूतशब्दनिर्दिष्टानि स जीवानि शा
रीराणि पर्जन्या दन्नं यज्ञात्पर्जन्यः यज्ञश्च कर्तृव्यापारानुरूपत्वेन स जीवा
श्चरीरं च पुनरन्नादित्यन्योन्यकार्यकारणभावेन चक्रवर्तिवर्तमानमिदं साधने
वर्तमानं यं कर्मयोगाधिकारं ज्ञानायोगाधिकारं तानानुवर्तति न प्रवर्तयति सो
चापुर्भवति अचारं भाष्ये वा स्यात्पुरुषपरिणतं वा उभयरूपं वा सोचापुः अतः
एवेन्द्रियारामो भवति अनात्मारामः इन्द्रियान्ये वास्यो चतानि भवंति यज्ञाशिष्टेन
वर्द्धितदेहमर्तस्तेनोद्विक्तरजस्तमस्कग्राम्मावलोकविमुक्ततया विषयभो
गे करति भवति अतो ज्ञानयोगादौ एतमानोपि निष्कलप्रयत्नतया मोचं पार्थ
स जीवति १६ अभिनवगुप्ती

यस्ते वंतां गीकरोति स पापमयः अतः स इन्द्रियेष्वेवारमन्तेनात्मनि १६

परमार्थप्रकाश

अथ परमवसितमर्थमाह ॥ एवमिति १६ एवमुक्तप्रकारेण प्रवर्तितं प्रह
तिद्वेषेषु यथादितं ३ हा मुष्मिकफलभोगरूपं तथा चक्रं चक्रवर्तनगतिकर्मा
परमगतिरूपमन्नादिकार्यजातस्यात्यंतिकं कारणमक्षरं यः नानुवर्तयति ता
रतम्यभावेन पुनः पुनर्न परिशीलयति ॥ ज्ञानापि पुनरिद्विषयसंतर्पणनिमि
तफलभोगमपेक्षते स अत्रापुरित्यादिपदैर्निघत अथापुषापेक्षावान् इन्द्रिया
रामो विषयसुखलंघटः १६

वनमाली

आदौ परमेश्वर प्रेरितभूतेः कर्महस्तादिव्यापाररूपं ततो यत्तस्ततः पर्जन्य
स्ततो न्नंततो भूतानीतीवमीश्वरेण प्रवर्तितं चक्रं यो नानुवर्तयति नानुतिष्ठति
स अत्रापुरः पापजीवनः मोक्षं चार्थमेव जीवति तज्जीवनात्मरणमेव वरमित्यर्थः
ब्रह्मविदेवार्जुनयतीन्द्रियाराम इति घत इन्द्रियैर्विषयेष्वामो रामो यस्य सः १६

ऊसमवैजयंती

यत्तादिकर्माकरणो दोषमाह एवमिति एवमुक्तप्रकारेण तत्र प्रकारं दर्शयति
परमपुरुषाद्देहाविर्भावस्तस्मात्कर्मप्रतिबोधकायत्तस्ततः पर्जन्यस्ततोः न्नंततो
भूतशब्दनिर्दिष्टनिःसजीवानि शरीराणि पुनस्तथैव भूतानां कर्मप्रवृत्तिरित्येव
मन्योन्यकार्यकारणभावेन परमपुरुषेण प्रवर्तितमिदं चक्रं चक्रवर्त्यरिवर्तमा
नमिहास्मिंश्चक्रवर्त्यरिवर्तमाने लोके योजनो नानुवर्तयति न प्रवर्तयति सो चा
पुर्भवति अत्रापपापायापुर्यस्य सतथापापकर्मकरणाद्यैवापुरित्यर्थः यद्वा
अत्रापापादापुर्यस्य सतथापापद्रपोपादानादुत्पन्ना पुरित्यर्थः यद्वा अत्रमेवा
पुर्यस्य सतथापापापुर्यस्यः यतोऽत्रापुरत इन्द्रियारामः इन्द्रियेष्टारामस्तुलं
यस्य सतथेन्द्रियारामो भवति हे पार्थ स पुरुषो मोक्षं चार्थं जीवति विषयप्रव।
एन्द्रिय त्वेन भवति सुखत्वात्तस्य विफलदेहधारणमित्यर्थः यस्ते तज्जग
च्चक्रमनुवर्तयति स जगदुपकारको यन्मतिभावः तथा च श्रुतिः अथो अयं
वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जहोति ययजते तेन देवानां लोको यय

दनुब्रूतेनेनऋषीणामथयत्पितृभ्यो नियणानियमज्ञामिच्छति तेन पितृणाम
थयत्समनुष्णाणामथयत्पशुभ्यस्तृणोदकं विंदति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु
स्वायदावयांस्यापि पीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोक इति जगच्चक्रप्रव-
र्त्तनायैव पुरातना यत्पुराज्ञायति ब्रह्माष्टाः मरराजमाराधयं प्रावर्द्धकं
त्वा मजनयत् यदि त्वं कर्म कृत्वा देवर्षिपितृणां त्वमिन्नं करिष्यसि तर्हि माता
पित्रोराज्ञाच्छेदिनः परमापराधिनस्तवापि जन्म जयोः केवलं कष्टप्रदत्वेन
विफलमेव स्यादतश्चास्तु दृष्ट्वा यदुचितं तत्कुरु सैनिसमो यनाभिप्रायः १६

मधुसूदनी

१०

भवत्येवं ततः किं फलितमिच्छाह ॥ आदौ परमेश्वरात् सर्वावभासकं नित्यं नि-
र्दोषवेदाविर्भावः ततः कर्मपरिज्ञानं ततो नुष्ठानाद्वर्मात्पादः ततः यज्ञतः
ततो भूतानि पुनस्तथैव भूतानां कर्मप्रवृत्तिरित्येवं परमेश्वरेण प्रवर्तितं चक्रं स-
र्वजगन्निर्वाहकं यो नानुवर्त्तयति नानुतिष्ठति स अद्यापि पापजीवनो मोक्षं व्य-
र्थमेव जीवति हे पार्थ तस्य जीवनात्मरणमेव वरं जन्मान्तरे धर्मानुष्ठानं सं-
भवादित्यर्थः तथा च श्रुति श्रव्यो यं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्ञ-
होतियज्ञजतेनेन देवानां लोको यद्यदनुब्रूतेनेनऋषीणामथयत्पितृभ्यो
निष्टणानियमज्ञामिच्छति तेन पितृणां मथयत्समनुष्णाणां मथयत्पशुभ्यस्तृणोदकं विंदते तेन पशूनां यदस्य
गृहेषु स्वायदावयांस्यापि पीलिकादयः उपजीवन्ति तेन तेषां लोक इति
ब्रह्मविदं व्यावर्त्तयति इन्द्रियाराम इति यत इन्द्रियैर्विषयेष्वारमति श्रुतः
कर्माधिकारी संस्तुतः करुणात्पापमेवाचिन्तन् व्यर्थमेव जीवतीत्यभिप्रायः १६

सदानंदी ॥

आदौ सर्वेश्वराद्देदः कर्मज्ञानं ततो भवेत् ततो नुष्ठानतो धर्मस्ततो वृष्टिस्ततः
परम् १ अन्नमन्नाच्छरीराणि पुनस्तेषां तथैव च कर्मप्रवृत्तिरित्येव मीश्वरे
ण प्रवर्तितं २ जगन्निर्वाहकं चक्रं यो मूढो नानुतिष्ठति स पापजीवितो व्य-
र्थमेव जीवति केवलं ३ यतो सा विन्द्रियैर्भोगैरमते हि स्वभावतः सक-
र्माधिकृतो भूत्वाऽकुर्वन्कर्म प्रयात्यद्यं ४ १६

कर्मिणां तन्तः

भवत्वेवं ततः किं फलितमित्यत आह एवमिति भूतानामादौ वेदाधिगमस्त
तः कर्मनुष्ठानं ततो देवानां तस्मिन्नुत्पत्तिस्ततोऽन्ततो भूतानि तेषां वेदाधि
गम इत्येवं रूपं चक्रमिव चक्रं निरंतरमावर्तमानं जगद्यात्रा निर्वहकं नानुवर्त
यति नानुतिष्ठति सः अक्षायुः पापजीवनः इन्द्रियारामो ननु धर्मरामश्चात्मा रा
मो वा मोक्षं चर्यं दंशमश्वादि वन् जीवति यस्त्वेतदनुवर्तयति स जगद्
पकारको धन्या इति भावः तथा च श्रुतिः अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां
लोकः स यज्ज होति यद्यजते तेन देवानां लोको यद्यदनुब्रूते तेन ऋषीणाम
यद्यत्पितृभ्यो निष्टृणानि यत्प्रजामिच्छति तेन पितॄणामयत्प्रजानुष्ठान्वा
स यदेभ्यो शनंददाति तेन मनुष्याणामयत्प्रजामभ्यर्च्य लोदकं विंदति
तेन पशूनां यदस्य गृहेषु शायदा वयां स्यापि पीलिकाभ्य उपजीवति तेन ते
षां लोक इति

आनंदीटीका

तदस्य चक्रस्य कर्मैव मूलं तन्मागे जीवने व्यर्थमिमाह सगमोर्थः १८

रामकंदीटीका

यत्तत्त्वमतः

एवं यद्योक्तेन प्रकारेण परब्रह्मसूत्रेण परमेश्वरेणैव जगत्क्रीडासि
तये प्रवर्तिते प्रवृत्तिलक्षणधर्मे निश्चयतया आविष्कृतं चक्रं शास्त्रादि
पदार्थसमूहे यद्दलोके नानुवर्तयति स्वयं यथाशास्त्रमननुवर्त
मानो मानपि ज्ञानान्नानुष्ठापयति स तादृशः परमेश्वरप्रवर्तितप्रक्रिया
युक्त्या एकत्वादवापुर्जीवितं यस्य स तादृशः स मोक्षं निष्फलं जीवति ।
तादृशस्य हितं तत्तान्मयत्वादपवर्गलक्षणो ज्ञमफलाभावादीश्च
व्यवस्थापितानि यस्मात्तत्क्रमाच्च सर्गादिभोगलक्षणवरफलाभावा
दपि निष्फलमेव जीवितम् (एवं प्रवृत्तिलक्षणधर्मे निश्चयतया परब्रह्मसूत्रेण
परमेश्वरेणैव जगत्क्रीडासि तये प्रवर्तिते प्रवृत्तिलक्षणधर्मे निश्चयतया
आविष्कृतं चक्रं शास्त्रादि पदार्थसमूहे यद्दलोके नानुवर्तयति स्वयं यथाशास्त्रमननुवर्त
मानो मानपि ज्ञानान्नानुष्ठापयति स तादृशः परमेश्वरप्रवर्तितप्रक्रिया
युक्त्या एकत्वादवापुर्जीवितं यस्य स तादृशः स मोक्षं निष्फलं जीवति ।
तादृशस्य हितं तत्तान्मयत्वादपवर्गलक्षणो ज्ञमफलाभावादीश्च
व्यवस्थापितानि यस्मात्तत्क्रमाच्च सर्गादिभोगलक्षणवरफलाभावा
दपि निष्फलमेव जीवितम्) १९

लासिकी दत्तजीटीका

भवत्वेवं ततः किं फलितमिमाह एवमिति एवमत्राद्वन्तीत्यादि
क्रमेणेश्वरेण जगत्स्थितये प्रवर्तिते प्रवृत्तियुक्तात्कृतया विष्कृतं
चक्रं यद्दलोके स्वयमपि यथाशास्त्रमननुवर्तमानो मानपि नानु
वर्तयति सो वा पुनरकनिमित्ता यथापाये वा पुर्जीवितं यस्य स शब्द
येर्विषयेष्वेव ममाणो मोक्षे भावि सर्गादिभोगसेवया भावाद्यर्थ
जीवति श्राव्ये कर्मक्षपयतीत्यर्थः १८

पंचोलीटीका

तस्मादेवं परमेश्वरेणैव भूतानां परमार्थसिद्धये कर्मादिचक्रं प्रवर्ति
तं तस्मादवश्यं कर्तव्यमेव तदकरणं ह्येव जीवितमिमाह एवमि
तियः कर्माधिकारी इह प्रसिद्धलोके एवं परमेश्वरेणैव यत्तत्पूर्व
कंप्रवर्तितं जगच्चक्रं नानुवर्तयति नाः श्रियते हे पार्थ स प्रवायः पा।
पजीवनः इन्द्रियारामविषये इन्द्रियैः श्रारामः श्राक्रीरायस्य सः
मोक्षं हया जीवति १९

राणीवीरसमिद्धोपिनी ॥

104
फलितमाह एवमिति एवमुक्तेन प्रकारेण प्रवर्तितं प्रवृत्तिः
विषयतो नीतं चक्रे चतुर्वेदादिभूतानां यो नानुवर्तयति नानुति
श्रुति सोऽवापुः पापार्जननिमित्तजीवनो मोक्षं व्यर्थं जीवति
तस्य मरणमेव जीवनाहं जन्मांतरे कदाचिद्दुर्मानुष्ठानसंभ
वादिति भावः इन्द्रियाराम इति इन्द्रियैश्चक्षुरादिभिरासमंता
द्रमत इति केवलं विषयानेव भुंक्ते न पुनर्थमार्जनं करोतीति
भावः १६॥

मधुभाष्य ॥

१६॥

एवमनेनैसाद्युपदेशेन प्रजापतिना प्रवर्तितं एतत्संसारचक्रं योनः पुरुषः
 अनुवर्तयत्यभ्यस्यति हेतुार्थमोच्चं निष्फलं यथा तथा जीवति निरतिशया
 नंदं विना भूतसमस्तदुःखाय गमलक्षणाफलानवाप्तेरिति भावः अद्यापुः
 यापरूपायुः तत्र हेतुरिन्द्रियाराम इति कामैकवशा इत्यर्थः यद्वा प्रजापत्यु
 क्तवेदाध्ययनं तत्तत्तदर्थं भूतकर्मज्ञानं तत्तत्तत्कर्मानुष्ठानं दनुष्णानात्य
 र्जन्यलाभः तेनान्न निष्पत्तिस्ततो भूतानि तेषां पुनर्वेदाध्ययनादित्येतच्च ३
 कृशद्वार्थ इति व्याख्येयं तत्किमिदं कर्म प्रजापत्युक्तं न कर्तव्यमेव न किय
 त एव परमफलार्थिनेत्याह यस्यात्मरतिरेवेति

जिस हेतु ईश्वर की प्रेरणासे मनुष्य सकल पुरुषार्थ सिद्ध होने के
अर्थ इस संसार चक्रमें आयुक्त कर्मरूप चक्रमें प्रवृत्त हैं इससे क
र्म न करने से मनुष्य जन्म ही व्यर्थ है यह कहते हैं कि ईश्वर की आज्ञा
रूप वेदसे पुरुष यत्न कर्ममें प्रवृत्त होते जिससे मेघ और मेघसे ।
अन्न अन्नसे प्राणी और प्राणियों से फेरि कर्म की प्रवृत्ति होती य
ह चक्र है अतएव जो ईश्वर साधन कर्म नहीं करते केवल इन्द्रियों
से विषय भोग मात्र करते उनका दृष्टा जीवन है १६

दोहा ॥
येसें वर्तित चक्र को वर्तित है नहि जो प ॥ अथ प्रायु इन्द्रि वाग
है दृष्टा जीवति सो प ॥ १६ ॥

यस्मात्स्मरतिरेव सा दात्मतत्त्वम् मानवः आ
त्मन्येव च सन्नुष्ट सस्य कार्यं न विद्यते १७

शंकरभाष्यं

एवं स्थिते किमेव प्रवर्तिनं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयमाहोस्वित् पूर्वोक्त
कर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्त्या मात्मविदो ज्ञानयोगेनैव निष्ठा मात्मविद्धिः
सांख्ये रनुष्ठेयामप्राप्तेनैवेत्येवमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशंका स्वयमेव ।
वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थमेव चेत्तमात्मानं विदिता निवृत्तमिच्छा
ज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणमिच्छा ज्ञानवद्विरवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्योऽप्यु
त्थायाय भिक्षाचर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति न तेषां मात्मज्ञान ।
निष्ठाव्यतिरेकेणान्यकार्यमस्ति इत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपाद
यित्तमा विष्णुर्वन्नाह भगवान् यस्मिन् यस्तु सांख्यशास्त्रज्ञाननिष्ठ आ
त्मरतिः आत्मनि एव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्याद्भवेत् आ
त्मतत्त्वम् आत्मनैव तत्त्वो नान्तरसादिना समानवो मनुष्यः संन्यासी आ
त्मन्येव च सन्नुष्टः सन्तोषो हि वास्तार्थलाभेन सर्वस्य भवति तमनयेत्वा
त्मन्येव च सन्नुष्टः सर्वतो विगततत्त्वज्ञान इत्येतत् य ईदृश आत्मवित्तस्य का
र्यं करणीयं न विद्यते नास्तीत्यर्थः १७

आनंदगिरिकृतटीका २

हृत्तमर्थमेवं विभज्यान् नान्तरश्लोकमाशंकोत्तरत्वेनावतारयति यवमि
ति अर्जुनस्य प्रश्नमिदमेवमर्थमाशंकाह भगवानिति सम्वन्धः नन्वेसा
शङ्कानावकाशमासादयत्यनात्मज्ञेन कर्तव्यं कर्मेति बहुशो विशेषितत्वा
दिताशंकाह स्वयमेवेति किमर्थं श्रुत्यर्थः स्वयमेव भगवानवप्रतिपाद
यति इत्याशंकाह शास्त्रार्थस्येति गीताशास्त्रस्य स संन्यासं ज्ञानमेव मुक्ति
साधनमर्थो नार्थान्तरमिति विवेकार्थमिह श्रुत्यर्थं संक्षिप्यति कीर्तयतीत्य

गी. टी.
का.

१०१
र्थः तमेव श्रुत्यर्थं संक्षिप्यति यत्तमिति सिद्धे चैवात्मवेदनमनर्थकं नहि
व्युत्थानादीत्याशङ्क्यापानिकविज्ञानफलमाह निवृत्तेति ब्राह्मणग्रहणे
तेषामेव व्युत्थाने मुख्यमधिकारित्वमिति ज्ञापनार्थं क्लेशात्मकत्वादेशणा
नां ताभ्यो व्युत्थानं सर्वेषां स्वाभाविकत्वादविधिसिद्धमित्याशङ्काह मियेति
भित्ताचर्यं चरन्तीति वचनं व्युत्थानविरुद्धमित्याशङ्काह शरीरिति नहि तद
देव तेषामग्निहोत्राद्यपि कर्तव्यमापद्ये तेषां शङ्क्युत्थापिनामाश्रमधर्म
वदग्निहोत्रादेरनुष्ठायकभावान्नैव मित्याह न तेषामिति यथोक्तं श्रुत्यर्थ
मस्मिन् गीताशास्त्रे योर्ह्ययोर्यग यर्थालोचमाने प्रतिपादयितुमिष्टं प्रकटी
कुर्वन् कर्तव्यमेव कर्म जीवतेति नियमे ज्ञानयोगेन सांख्यानमिति चोद्यप
रिहारमुपदर्शयति श्रुत्येवमिति आत्मनिष्ठस्य विषयसङ्गरहित्यं दृष्टं तद
नात्मत्वेन जिज्ञासुना कर्तव्यमिति मत्वाह यस्तु सांख्य इति किञ्च आत्मतस्य
ज्ञानेनात्मनेव परित्यज्यत्वात्तान्त्रापानादिना साध्यात् तस्मिन् रिष्टानेन विद्यार्थि
ना संन्यासिनापि नान्न रसादावासक्तिर्भुक्ता कर्तव्यमित्याह आत्मतम इति कि
ञ्च आत्मविदः सर्वतो वै तेषां दृष्टं तदनात्मविदा विद्यार्थिना कर्तव्यमित्याह
आत्मन्येवेति रतिरिति सन्नोषाणामोदप्रमोदानन्दवदवान्नरभेदः अथवा
रतिर्विषयासक्तिः तस्मिन् विषयविशेषसम्यक्कर्तृत्वं सन्नोषोऽभीष्टविष
यमात्रलाभाधीनं सुखसामान्यमिति भेदः नत्वात्मरतेरात्मतमस्यात्म
न्येव सन्नष्टस्यापि किञ्चित् कर्तव्यं मुक्तये भविष्यतीति नेत्याह य ईदृश इति

श्रीधरी टीका ३

तदेवं न कर्मणामनारम्भादित्यादिना अतस्तान्नः करणशब्दार्थं कर्म
योगमुक्तात्तानिनः कर्मानुपयोगमाह यस्मिन्निहाभ्यो आत्मन्येवरतिः
प्रीतिर्यस्य सः ततश्चात्मन्येव तमः खानन्दानुभवेन निवृत्तः अतएवात्म
न्येव संतुष्टो भोगापेक्षारहितो यस्य स कर्तव्यं कर्म नास्तीति १७

पिशाचभाष्य ४

कर्मण्यनधिकृतस्य ज्ञानिनः कर्मन कर्तव्यमित्याह यस्त्विति सोऽप्यत्रात्मज्ञाननिष्ठः आत्मरतिः आत्मनिरतिर्यस्य स आत्मरतिः आत्मनो वत्प्रः नात्र रसादिना आत्मनो वच संतुष्टः संतुष्टो वा सार्थलाभे भवति तमनयेत्प्यत्रात्मनो वच संतुष्टः आत्मविदस्स कार्यं करणीयं न विद्यते १७

रामानुजभाष्य ५

असाधनाय तत्तददर्शनस्य मुक्तस्यैव महायज्ञादिवर्णाश्रमोचितकर्मण्यनारंभः त्याह यस्तु ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्षः स एवात्मरतिरात्माभिमुख आत्मनो वत्प्रो नान्नपानादिभिरात्मव्यतिरिक्तैः आत्मनो वच संतुष्टो नान्यत्र व्यजनगीतवादित्रत्यदौधारणपोषणभोगादिकं सर्वमात्मे वपस्य तस्यात्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते स्वतः सर्वदा दृष्टात्मरूपत्वात् १७

अभिनवगुप्ती ६

आत्मरतेस्तु कर्मेन्द्रियव्यापारतयैव ऊर्वतः करणा करणेषु समता १७

परमार्थप्रणा ७

एवं ब्रह्ममते निरूप्ये दानौ मनुष्यत्वं ज्ञानं भवंतं प्रत्येवायं कर्मोपदेशो नोत्पन्नज्ञानं प्रतीत्याह यस्त्विति १७ यस्तु आत्मरतिः आत्मनो वरतिः प्रीतिर्यस्य तथा आत्मनो वत्प्रसकलकामत्वात् अतएव आत्मनो वच संतुष्टेयः भोगायेद्वारहितः तस्यैव कार्यं कर्तव्यं न विद्यते १७

वनवाली ८

असंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठो वा सानुसंधानमग्न्यः स एवं भूतं चक्रमननुतिष्ठन्नपि न प्रत्यवेतीत्याह यश्चिरंतिर्दर्शनादिहेतुसखं तस्मिन् लंभीः तस्मिन् जनकं सुखं संतोषः आत्मनः सकाशादतिर्यस्य सः आत्मदर्शनसखवानित्यर्थः एव शब्देनाप्यस्मात्स्ववनितातो रतिर्निरस्पते आत्मत्वं आत्मना परमात्मना भक्तादिना प्रसादिते नत्प्रः ऊतो सत्स्मिन् लंबुहिस्तु ज्ञाह आत्मनो वच संतुष्टः नान्यदेतस्य संतोषहेतुरित्यर्थः भगवदपरोक्षज्ञानित एवासंप्रज्ञातसमाधिर्भवतीति साप्यपि तं मान

गी. टी.
का.

वश्युक्तं मनुश्रववोधने इति यातोर्भावेव प्रत्ययः ततो मत्वर्थीयोऽपि आदित्वाद्
चतनः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेण तथैवासंप्रज्ञातसमाधिसस्यकार्येन विद्यते भक्त्या
दिनेश्वरप्रसादस्ततः परमाच्छादिकाया जीवानंदाच्छादिकायाश्चाविद्यायानिवृ
त्तिः तव आविर्भूतपूर्णानंदस्य जीवस्य स्वप्नानंदातिरिक्ते स्वग्वनितादिसंगोत्प
न्नैवैषणिकेक्षुदानंदेनेच्छादिकं न वा तन्मात्सर्यं किंचिल्लौकिकं वैदिकं वा कर्तव्यं वि
द्यत इति भावः

१७
ऊसुमवैजयन्ती ५

एवमज्ञानिनो मुमुक्षोरन्तःकरणशुद्धयर्थं कर्मण्यधिकारो भवतोक्तो यस्मिंश्चिद्वि
यारामाः कर्मन करोति समहान्तानीनित्यसंसारी भवतीत्युक्तमिदानीं यो मुक्तो
लब्धात्मदर्शिनो भवति तस्य वर्णाश्रमेचित्तमहायज्ञाधिकर्मकरणे प्रेरणाना।
स्तीत्याह द्वाभ्याम् यस्मिंश्चित्तशब्देन विषयकेन गरुडजयविजयादीनां नित्यमु
क्तमुक्तानां कर्माधिकारो नास्ति यदि ते यत्किञ्चित् कृत्वा विग्रहादिधारणादिरूप
कंकर्म कुर्वन्ति तं न भगवदिच्छायतामेच्छाधीने नैव ननु प्राकृतगुणकर्मदि
वसेनेति सूचितम् मुक्तेस्तथर्मावच्छिन्ने नैकवचनं न विरुद्धं यः कश्चिदनिर्दि
ष्टः मानवो मनुवंशो द्वयोर्मनुष्यः तस्य कार्यं कर्मन विद्यते नास्ति ननु यर्मावना
यावतीर्णस्य मनोः कुले जातः सन्मनुष्यो यदि कर्मन करिष्यति तर्हि जगच्चक्रप्रव
र्त्तनं न ह्यस्यादिति चेन्न यदि तत्समोऽयं कर्माधिकारी भूत्वा न कुर्यात्तर्हि वेयं तव शं
का स्यात्स तनास्ते वेत्याह हेतुगर्भितविशेषणत्रयेण यत आत्मरतिः आत्मनि मपि
परमेश्वरे रतिः प्रीतिर्यस्य ननु देहादौ तथासः पूर्वमेव प्राप्तज्ञान इत्यर्थः अतो हे
तोर्ज्ञानप्राप्त्यर्थं मन्तकरणशुद्धिनिमित्तं कर्मन करोतीति भावः ननु केवलमा
त्मविषयित्वा प्रीत्येवास्म्य कर्मानधिकारतान स्यात् किंतु तदा तद्विषयिनो तन्निर्भ
वेत्तदेव तदर्थं कर्म कर्तव्यमेव यथा भोजनादौ प्रीतिर्जाता पितृभिर्विना सुखं न
स्यात्तथेवेति चेत्तत्राह आत्मतृप्त इति आत्मनि तृप्त आत्मा तृप्तः आत्मवतिरिक्तेषु
द्रुसमुक्तेष्वपानादिरूपे भोजनेन तृप्तः किंतु केवलमात्मन्येव तृप्तः आत्मतृप्त
त्वादपि कर्मासन कर्तव्यमस्तीत्याशयः नन्वात्मतृप्तस्यापीतरविषयाभिलाषो
जातश्चेत्तल्लब्धये सकथं न कर्म कुर्यादि चेत्तत्राह आत्मन्येव च सन्नुष्ट इति आ

रुषो मानवो मनुवंशः

यत्र ह्युक्तं तस्मात्तत्र च कर्माधिकारि प्रकरणेन तत्र
+ कर्माधिकार्येन अधिकारि प्रकरणेन तत्र

धर्मनाशेन

यद्वा यपवात्मरति रात्मना सह रतिः क्रीडा यस्य नान्येन स आत्म
 रतिः स्यात् पदान् क्रीडन् सह ब्रह्मणेत्यादि श्रुतेः स पुनरात्मना ब्र
 ह्मण सह रतिः स्यात् आत्मन्येव च सन्तुष्टः स्यात् स एव मानवः स्यात्
 न नवा ग्रनवा मारमा ग्रनवा यस्य सः यथा प्राकृत पुरुषो वृद्धो स्त्रियं
 प्राप्या नन्दं न प्राप्नोति तथा सोप्यणिमादिषडैश्वर्यं दात्री मपिरमां
 प्राप्य नाह्लादं प्राप्नोति यतस्तस्या ग्रप्यष्टसिद्धादि प्रापकत्वेन वन्ध
 कत्वमित्यर्थात् तस्यैव मानवस्य कार्यं कर्म न विद्यते नास्ति य आत्म
 तप्नो मानवः स्यात् तस्यैवात्मरतिः स्याच्च पुनस्तस्यैवात्मनि विषये कार्यं न
 विद्यते यतः सन्तुष्टः सम्पत्तुष्टोत्तानादिसाधनसंपन्नत्वेन तत्साध
 नकर्मभिलाषशून्यो मुक्त इत्यर्थं एवमन्वयो ज्ञेयः नन्वस्मिन्नेषु
 क्त इति पदं भगवता नोक्तं प्रत्युत मानव इति विशेषेण पदेन प्राकृतदे
 हवान्मनुष्य एवोक्तो भवता मुक्त इति पदं कुतो ज्ञायते यतः ॥ तदैरेवं व्या
 ख्याक्रियते इति चेन्न निरुक्तिद्वारेण चतुर्णामपि पदानां मुक्तार्थपरत्वा
 त्त्रात्मरति मानवयोः पदयोः कतिचिदपि निरुक्तीरहं वक्ष्यामि त्वं शृ
 णु मानं गर्ववधितवानिति मानवः शून्येष्वपि ह्युपपत्ते इति उ प्रत्यया
 न्नो गर्वशून्य इत्यर्थः यद्वा मानं प्रमाणं वहति प्राप्नोतीति मानसोऽपि
 त्ययान्नः प्राप्तप्रमाण इत्यर्थः यद्वा मानेन पूरास्तु प्रमाणेन वा तिगच्छ
 तीति मानवः शास्त्रमार्गगामीत्यर्थः यद्वा मीयते मुनेनेति मानं प्रमा
 णं त्वंपेदेदं परिस्थापयतीति मानव आचार्यादिस्वरूपेण वेदमार्गं प्रवर्त
 क इत्यर्थः यद्वा माया मातो मायातो न बोधः समानवः अष्टधा भिन्नाया
 अचेतनरूपाया अपराख्यायाः प्रकृतेर्नवः नवमः पराख्यानश्चेतनरू
 पः प्रकृति संबंधरहितो मुक्तजीव इत्यर्थः यद्वा अनिति प्राणने करोती
 ति मुनः पचाद्यव मायारमाया अने जीवनः श्रीकृष्णं स्नेवाति जाना
 ति गच्छति वा मानवः प्राप्तभगवत्स्वरूपो मुक्त इत्यर्थः यद्वा मन्यते न
 नेति माने ज्ञाने वहति प्राप्नोति मानवो ज्ञानीत्यर्थः यद्वा मानं संमानं
 वहति प्राप्नोतीति मानवः सर्वैर्ब्रह्मादिदेवैरप्यादराणीय इत्यर्थः आ
 त्मरतिः आत्मने भगवदर्थरतिः क्रीडा यस्य सः यानासनपाडकायु
 धभूषणो वरमालाद्याकारोधारणरूपक्रीडयानित्यर्थः प्रकृति

109
मंडलेपि भगवद्विज्ञाततद्गुणधारणमिति ज्ञेये यद्वा आत्मनः पर-
मात्मनोरतिः प्रीतिर्यस्मिन्सः यद्वा आत्मनः क्रीडायस्मिन् रमायाम
पितृपुत्रानां न्येषु कावर्त्येत्यर्थः यद्वा आत्मनः सकाशादितिः प्रीतिः
क्रीडावायस्य नान्यस्मात्सः यद्वा आत्मनः परमात्मनोरतिः प्रीतिर्य
स्मिन्सः यद्वा आत्मनः क्रीडायस्मिन् रमायामपितृपुत्रानां न्येषु कावा
र्त्येत्यर्थः यद्वा आत्मनः सकाशादितिः प्रीतिः क्रीडावायस्य नान्यस्मा
त्सः यद्वा आत्मनः परमात्मनोरतिः क्रीडायस्मैसः भगवतो विविधा
क्रीडाभक्त्यर्थमेव नान्यप्रयोजनायेत्यर्थः यद्वा आत्मनः क्रीडायस्मा
त्सः नान्यस्मादित्यर्थः यद्वा आत्मनोरतिः प्रीतिर्यस्मैयस्माद्वा स भ
गवान्प्रीतिहेतुरित्यर्थः एवं विधाभिर्निरुक्तिभिर्मुक्तपदबोधोपेते
तथा आत्मनोऽपि आत्मना तस्मै आत्मनि तस्मै आत्मने तस्मै आत्मा
तस्मै येन यस्मै यस्माद्यस्मिन्वा इत्यादिभिः सिद्ध्यति आत्मन्येव च स
तद्वत्त्वस्य त्वभिन्नपदत्वेन निरुक्ताभावात्संतद्वत्त्वेनैव मुक्तत्वं
सिद्ध्यति न निरुक्तपदेति भावः ११ ॥ इति कृतमवैजयंती त्रुटिः

ननियरममुकयेवसंतुष्टस्यकृतः कदाचिदपिकस्मिचिदपिवक्तव्यः
भिलाषोऽप्यनोत्पद्यतेः भिलाषोऽप्यनोत्पद्यतेः भिलाषोऽप्यनोत्पद्यतेः भिलाषोऽप्यनोत्पद्यतेः

मधुसूदनी १०

यस्मिंद्रियारामो न भवति परमार्थदर्शी स एव जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुभूतं कर्मान
नुतिष्ठन्नपि न प्रत्यवेति कृतकृत्यात्वादित्याह द्वाभा ॥ इन्द्रियारामो हि स्वकंदन
वनितादिषुरतिमनुभवति मनोज्ञान्नपानादिषु तृप्तिं यमुत्र हिरण्यादिलाभे
नरोगाद्यभावेन च तृप्तिं उक्तविषयाभावे रागिणा मरत्यन्तस्पृष्टिदर्शनात्
रतिमित्तुष्टयो मनीष्यविशेषाः साक्षिसिद्धाः लब्धपरमानंदस्तु हेतुदर्शनाभा
वादतिफल्यत्वाच्च विषयसत्त्वं न कामयतरत्तु कंयावानर्थ उदयान इत्यत्र अ
तो नात्मविषयकरित्वमित्तुष्ट्यभावादात्मानंदमहयं साक्षात् कुर्वन्नुपचारा
देवमुच्यते आत्मरतिरात्मत्वं मन्त्रात्मसंतुष्ट इति तथा च श्रुतिः आत्म
की उ आत्मरतिक्रियावानेषु त्रस्तंदां वरिष्ठ इति आत्मत्वं मन्त्रेति चर्कर एव कारा
नुकर्षणार्थः मानव इति यः कश्चिदपि मनुष्य एव कृतकृत्यो न तद्वास्तवत्वादि
प्रकर्षणोक्तिकथयितुं आत्मत्वेव च संतुष्ट इत्यत्र चकारः समुच्चयार्थः य एवं
भूतस्य साधिकारहेतुः भावात् किमपि कार्यं वैदिकं लौकिकं चानविद्यते १०

सदानंदी

यस्तु नास्तीन्द्रियारामस्तत्तदर्शी सकर्मतत् अकुर्वन्नपि नैत्रासौ प्रत्यवेति कथंच
न १ रतियांतीन्द्रियारामः सुगंधवनितादिषु तृप्तिं यान्नपानादौ तृप्तिं पुत्रादि
लाभतः २ विषयाण्यथोक्तानामभावेऽऽत्मेति च साक्षात्कृतनिजानंदो
हेतुदृष्टेरभावात् ३ अतिरुद्धतया भोग्यसत्त्वेनैव तितत्त्वत्क तथोक्तं श्री
वसिष्ठेन निर्वाणस्योत्तरेदले ४ स्वभावोदृष्ट्येवैवमेवं त्वविदो निजः दृष्ट्यसं
दनमेवाहुरतत्त्वतत्त्वमुत्तमाः ५ अतश्चायैव विषयाः स्वदंतेन तत्तद्विदे नहि
पीतामृताद्यांतः स्वदंते कटुकान्तिकं ६ मनोवृत्तिविशेषादिस्वरतित्तमित्तुष्ट
यः साक्षिसिद्धा अतो नात्मधर्मास्तेषु कथं बुधः ७ सज्जेतात्मसत्त्वे मयोगलिताना
त्मधीः स्वतः आत्मत्वेव सुखं भोयो स्वभावादेव तत्त्ववित् ८ रतित्तमित्तुष्टिच
यात्तसौ सुखसागरः अतो नात्मनिरत्तादेरभावादात्मतत्त्ववित् ९ साक्षात्कुर्व
न्यरानंदमुपचारतयोच्यते आत्मरतिरात्मत्वं मन्त्रात्मसंतुष्ट इत्यपि १० एवंभूतो

वे २

गी. टी.
का.

मनुष्योयः कृतकृत्यः स एव हि वर्णादिनियमोर्नत्र फलमानवशादृतः ॥
यं भूतस्य कर्तव्यं वैदिकं लौकिकं मनाकं न विद्यते भ्रान्तिनाशस्थितस्याह यव

स्तुति १२

१७

नीलकण्ठी

१२

एवमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितमज्ञैरधिकृतैरनुवर्तितव्य
मित्युक्तं अस्याननुवर्तने च महान् प्रत्यवाय उक्तः स ब्रह्मविदमपि स्पृशेदि
तिसंभावितामाशंकां परिहरति यस्त्विति आत्मन्येवरतिः प्रीतिर्यस्य ननु ।
स्त्रादौ स तथानत्वात्मनि प्रीतिः प्राणिमात्रस्यानोपाधिकी अस्ति प्रत्युत तदर्थः
त्वेनैव स्त्रादिषुपि प्रीतिर्भवतीत्यत उक्तं आत्मन्येवरति आत्मनैव परमानंदरू
पेण तस्मिन्मिष्टान्नादिना ननु मंदाग्रिरपि स्त्रादौ न रमते नापि मिष्टान्नेन तस्य
ति अत उक्तं आत्मन्येव च संतुष्ट इति मंदाग्रिर्हि धातुवृद्धिजादरो दीयते च का
मयमानश्चौषधाद्यर्थमितस्ततो यावत्तिनत्वात्मन्येव तृष्यति विहंगं स्मरति त
मित्युहीरात्मनैवानुभवति न स्वान्नयनादिभिरिति तस्य कार्यकर्तव्यं किमपि ना
स्ति क्रियाप्राप्यस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावात्

१७

॥

ज्ञानरीतीका

सु. टी. कृतात्मनस्तस्य जीवन्मुक्तस्य तावत्कर्माणि यावच्छरीरयाजानु
वर्तन्ते आत्मैकप्रतिष्ठस्य तदभ्यासशरीरयातस्य परिहीणसर्वकर्म
णस्तानि भ्रष्टान्तयेति प्रमाणप्रमितमुपदेशमाह इह खल्वयस्य
कस्यचित्तनोरग्रामे वस्तुशामिच्छतः तत्साधने रतिर्जायते ततः
ग्रामस्य तस्य भोगेन तृप्तिः तृप्तौ तज्जाता यो सन्नोषः प्रेक्षाया निवृत्तिः
परं श्रुत्वा तस्य तसदा सन्निहिते स्वात्मन्येव यस्य रतिरिति तृप्तिसन्नोषाः तस्य
विदितवेद्यस्य प्राप्तशायस्य किमप्यमकरणीयं शाय्यं नास्ति तस्यै
वं भूतस्य परमात्माभेदे प्राप्तस्य कार्यमतः परं किमप्यवशिष्टे करणी
यं नास्ति इयमेव फलावस्था तान् कसमुश्रया नुष्ठानस्य १०॥

एवं प्रहृष्टं निलज्जलं यथा धिक्कृतस्योपदेशस्य संसा
निवृत्तिनिलज्जलस्य यथा ज्ञानप्रदं निष्ठितबद्धे र

रामकंदीदीका

दिणः शास्त्राक्तकर्मपरिहारउपपत्तिं प्रतिपाद्येदांनी
विशुद्धतां प्रतिपादयितुमाह +

+ रश्मिर्वैश्वदेवस्य विज्ञानं प्राप्ते सखे प्राप्नुमिष्वतस्तत्तापनभूतेन श
ह्यदौ विषये रतिः रागो मिलासो जायते ततः प्रयत्नविशेषेण तस्मि
न्प्राप्ते सति रतिः सम्पूर्णं कृता ततः सन्नोषाभिकं दानि हतिरित्ये
ते रतिरति सन्नोषाः सदा सन्निहिते निरुत्तरानन्दनिर्भरस्वात्मयेव
प्रतिष्ठिताः तस्य तद्यतिरिक्तप्रापणीयवस्तुनरनिरपेक्षणीयस्या
प्राप्तस्वार्थसाधनभूते कार्यं करणीयं न विद्यते न सम्भवति ॥

लासिकी ~~सहज~~ टीका

ननु कस्य विद्वद्भ्योऽपि तानोक्तं स एता एते संकल्पनात्मासीयेक
माः ऊर्वाणाम्यावापद्युमस्तिनेमाह यश्चि प्रप्राप्तेप्राप्तमिष्टेयेभि
तापोरतिः प्राप्तेयेसम्प्राप्तोक्तानादमिः अभिकोत्तानिहतिः सन्तोषः
यस्येतेरतिरतिमिसन्तोषाः सदासन्निहिते स्वात्मयेवप्रतिष्ठितानवि
षयेषु तस्यब्रह्मविदोवरिष्टस्यकार्यमवश्यकर्तव्यंनवियते इदंरैपवा
वस्यपाकृतकृत्यतेननु ब्राह्मणानादिनेसतोमानवरत्नकम् यउक्त
मागमे जलेहि जलेहिमं वयोवेदगुरुवक्रागमात्प्रिये नास्मेवतस्य
कर्तव्यंतस्यापश्चिमजन्मतेति तथाचऊलार्णीवे उपत्रसहजानन्द
स्तत्त्वज्ञानरतः प्रिये सर्वसंकल्पसन्त्यक्तः सविदान्कर्मसन्त्यजेत् ।
इति १०॥

गी.
टी.
२.

पंचोलीटीका

नकर्मणामनारंभादिनाश्रयत्वात्तः करणमुद्यर्थं कर्मयोगः।
श्रुक्तात्तानिनः कर्मानुपयोगमाह यस्त्विति तपुनः यः आत्मज्ञा
ननिष्ठो मानवः आत्मरतिरेव स्यात् आत्ममेवरतिः आत्मरतिः च
पुनः आत्मरसः स्वात्मप्रबोधेनैव रसः न अत्र रसादिना च पुनः आ
त्मत्वे वात्मज्ञाभेनैव संतुष्टः न वा सौख्यं सवर्णरत्नादिना तस्य पर
मार्थरतेः कार्यं कर्माधिकारो न विद्यते २०

राणवीरसमिद्धोधिनी॥

यवं यस्मै श्रुता मकुर्वतः प्रत्यवायश्रुक्ता तदनुपालकस्य मा
हृत्य माह यस्त्विति तत्राहो विशेषेयः पुनर्मानवः प्रक्रांत
वात्तत्र जातिकः आत्मनि निश्चयात्मिकायां बुद्धौ रतिः प्रीतिर्य
स्य सतादृश एव स्यात् आत्मनाथैर्येण सिद्धिः सिद्धि विषय वि
क्षेपाभावेनैव रसस्य स्यात् आत्मनियत्वे कर्मद्वियव्यापारे एव
संतुष्टस्य स्यात् आत्मा यत्नोद्यतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्त्मवेत्यम
रः तस्य वीरस्य कार्यं कर्तव्यं जातं न केनापि विद्यते विचार्यते
विदविचारोऽत्यस्य धातोः कर्मणि तडि रूपं अविंत्य कार्यत्वा
त्परे रत्नव्यं भ्रुवंता न्विजेष्पतीति भावः यदा तस्य कार्यं कर्तं
प्रकं यत्तदनीदृशेन प्राकृतेन केनापि न विद्यते न प्राप्यते क
र्तुं न प्राकं यत्तदनीदृशेन प्राकृतेन केनापि न विद्यते न प्राप्यते क
र्तुं न प्राकृत इति विदूलाभ इत्यस्मात् कर्मणि तड् यदा तस्य
कार्यं परैर्न विद्यते तार्थं ते तप वास्य शत्रवः सुजेया इति वि
दज्ञाने इत्यस्य कर्मणि रूपं यदा तस्य कार्यं हिंसादिजन्यं पापं
न विद्यते नास्ति ईश्वरात्तयैव कर्मणि प्रवृत्तेरिति विदसताया

मित्यस्य कर्तृरित्यपं बुद्धिपूर्वकमर्थभ्यर्थेयं विज्ञेयं निवार्य
 प्राप्तप्रदायादौ सावधानः कर्मयोगी अवश्यं विजयभागी
 परलोके पापसंबन्धाभावाच्च सुखभोगी भवेदित्युभयलोक
 सिद्धेरित्यमाहात्म्योयमिति भावः तथा च श्रुतिः आत्मकी
 उ आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदो वरिष्ठ इति आत्मनि नि
 श्रयात्मिकायां बुद्धौ कीदृतिवारंवारमभ्यासात् आत्मरतिर्ये
 र्यत्तमः क्रियावान्युहादिकर्मवृत्तिश्च ब्रह्मविदोऽथ नुर्वदत
 तत्तानां मध्ये वरिष्ठः श्रेष्ठ इति श्रुत्यर्थः १० ॥

मधुभाष्य ॥

यस्मिन्नि रमणं परदर्शनादिनिमित्तं सुखं तस्मिन्त्यशालं
 बुद्धिः संतोषस्तज्जनकं सुखं संतोषस्तु सिकारणमित्यभि
 धानात् परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्राप्तः अन्यत्र सर्व
 त्मनालं बुद्धिः मदच्चतसुखं तेनैवान्यशालं बुद्धिरिति दर्श
 यति आत्मन्येव संतुष्ट इति तस्यैव संतुष्ट इत्यर्थः ना
 न्यकिमपि संतोषकारणमित्यवधारणं आत्मना तमः न
 स्मात्मन्यलं बुद्धिपुक्ता तदाचितं वच्यं न विद्विष्याम उत
 संश्लोकविक्रमैरिनादिप्रयासिद्धं प्रत्याहारस्वरगतिकाग
 तिः आत्मरतिरेवेत्यवधारणं दसंप्रज्ञातसमाधिस्यस्यैव
 कार्यं न विद्यते स्थितप्रज्ञस्यापि कार्योदेहादिर्दृश्यते यदा स्व
 धर्मात्मनस्तुष्टयः सादिसर्वे रयेदितेति वचनाच्च पंचरात्रे श्र
 न्यदान्यरतिरपि ईषत्सर्वस्य भवति न च तत्रालं बुद्धिमात्रमुक्तं

112
आत्मरूपमिति पृथगभिधानात् कर्तृषुः कालावच्छेदेऽपि
चायं प्रसिद्धः यो भुङ्क्ते स तु न बुधादित्यादौ अतो संप्रज्ञातस
माधावेवेतत् मानव इति ज्ञानिनो यवासंप्रज्ञातसमाधिर्भ
वतीति दर्शयति मनुश्रवबोधन इति धातोः परमात्मरति
श्चात्र विवक्षिता विस्वावेवरतिर्यस्य कियत्तस्यैव नास्ति ही
ति वचनात् तस्य कर्मकालेव कव्योदमितिकं चित्तस्युक्ता
तत्कृता वात्मरत्यधिकसमोवायो नास्ति न च संध्याघकृतौ
कश्चिदोषोस्ति न चैतदपराय सर्वभूतेषु कश्चित्प्रयोजना
श्रयः श्रयोयेन दर्शनादिना भवति सोऽर्थव्यपाश्रयः ज्ञान
मात्रेण यद्यपि प्रत्यवायो न भवति तदनुनस्यापि सममि
ति न तस्य कर्मोपदेशोपयोगित इवति इषत्पारव्यानर्थ
सूचकं च भवति मदचेह इत्यादिवत् यतो संप्रज्ञातस
माथरेव कार्याभावः तस्मात्सर्वकर्मसमाचर १०॥

रतिर्नामातः करणस्थो न्यानासक्त्या पादको देवादिविषयो भावापरपर्यायशो
तिरसः कांताविषयमृगाररसयोर्वीजभूतो मनो धर्मविषयः शान्तदुःखमलं का
रकेः रतिर्देवादिविषया च भिचारीतयांचितः भावः प्रोक्त इति देवादिवि
षयारतिः कारणकार्यसहकारिभिरंचितस्मर्यमाणवस्यांगतो भावो भ
क्तिः शान्तिरिति च व्यपदिश्यते कांतादिविषयात् तैरेवांचिते व्यक्तः मृगा
रः ततश्चात्मनिर्भावभक्तिशान्त्यपरपर्यायस्यो न्यात्मरतिः अनेन बाह्यालाभ
निमित्तो मनःशोकमोहोतिराकृतौ अस्यासक्ताभावो वैवकारेण स्फुटी
कृतः तथात्मत्वं ज्ञेयं तस्मिन्नामोदरावच्छिन्नाकाशसंचरणशीलप्र
माणपेक्षिततदाकाशदेशपूरणजन्यो मनःपरिणामविशेषः एवं चात्मैव य
स्यात्स्मिन्नान्नपानाभ्यामित्यशानापिपासेतिराकृते तथात्मन्येव च संतुष्टो
नशरीरस्य तारुण्यवादीर्चजीविते वेति जरा मृत्युति क्रम उक्तः । एवभूतो यः
आत्मदर्शी तस्य कार्यकर्मनविद्यते न किंचित्करोतीत्यर्थः ननु विधितिषेध
निषेधनेन कर्मकरणकरणो भविष्यत इत्याशंकाह नैव तस्येति ॥

कर्मणामनारम्भादित्यादि श्लोकसे अज्ञानी पुरुषके अन्तःकरण श्रद्धिके हेतु कर्म योग कहि अवज्ञानी को कर्म नकरना दो श्लोकसे कहते हैं कि जिसकी आत्मामे रतिकहे प्रीति औ आत्म आनन्द मे मगन तथा आत्मासे सन्तुष्ट हैं और भोगादि से रहित हैं ऐसे जो तत्त्वज्ञानी उनको कोई कर्मभी करना नहीं है १७

दोहा॥

आत्मरति मे रत सदा आत्मदत्त नरजोष आत्महि मे मेतुष्ट
दे तिरु कर्म न जाने कोष १७॥

5

1875

नैवस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन नचास्य
सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः १८

शांकरभाष्य १

किञ्चनेवेति नैवतस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणार्थः प्रयोजनमस्ति अस्त
नस्य कृतेन करणेन प्रत्यवायाद्येनार्थो नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्र
त्यवायमाप्तिरूपः आत्मदानिलक्षणो वा नैवास्ति नचास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मा
दिस्थावरान्तेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयोजननिमित्तक्रियासाधोव्यपाश्रयः व्य
पाश्रयसंश्रालम्बनं कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थोऽस्ति येन त
दर्थक्रियानुष्ठेयास्यान्नतं पतस्मिन् सर्वतः संस्तुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्श
ने वर्तते १८

आनन्दगिरिकृतटीका २

इतश्चात्मविदो न किंचित् कर्तव्यमित्याह किञ्चेति । अभ्युदयनिःश्रेयसयो
रन्यतरत् प्रयोजनं कृतेन सकृतेनात्मविदो भविष्यतीत्याशङ्काह नेवेति प्र
त्यवायनिवृत्तये स्वरूपप्रच्युतिप्रत्याख्यानयवा कर्मसादित्याशङ्काह नेत्या
दिना ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य क
श्चिदर्थो विदुषः साधो भविष्यति तदर्थं तेन कर्तव्यं कर्मसाध्याशङ्काह नचेति
तत्राद्यं यदमादत्ते नैवेति तं व्याचष्टे तस्येति आत्मविदः स्वर्गाय भ्युदयाना
यित्वं निःश्रेयसस्य च प्राप्तत्वात् सकृतेन कर्मार्थवदित्यर्थः । आत्मविदाचेत् क
र्मन क्रियते तर्हि तेनाकृतेन तस्यानर्थो भविष्यतीति तत् प्रत्याख्यानार्थं तस्य
कर्तव्यं कर्मेति शङ्कते तर्हि ति द्वितीयपादेनोत्तरमाह नेत्यादिना अतो न त
न्निवृत्त्यर्थं कृतमर्थवदिति शेषः द्वितीयं भागं विभजते नचास्येति व्यपाश्रय
सालम्बनं नेति सम्बन्धः पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह किंचिदिति भूतवि
शेषसाश्रितस्यापि क्रियाद्वारा प्रयोजनप्रसवहेतुत्वमिति मत्वा हयेनेति त
र्हि मयापि योक्तं तत्त्वमाश्रित्य ताज्जमेव कर्मत्यर्जनस्य मतमाशङ्काह न
त्वमिति १८

३
गी.टी.
का.

श्रीधरीटीका २

तत्र हेतुमाह नैवेति कृतेन कर्मणा तस्यार्थः पुण्यं नैवास्ति न चाकृतेन कश्चन
कोऽपि प्रत्यवायोऽस्ति निरहङ्कारत्वेन विधिनिषेधातीतत्वात् तथापि तद्योषाः
न प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुरिति श्रुतेर्मेहे देवकृतविश्वसम्भवात्परिहारार्थं
कर्मभिर्देवाः सेवा इत्याशङ्कोक्तं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कश्चिदप्यर्थ
व्याप्यः आश्रय एव व्याप्यः अर्थो मोक्षे आश्रयणीयोऽस्य नालीत्यर्थः विज्ञाभा
वस्य श्रुतेर्वोक्तत्वात् तथाच श्रुतिः तस्य ह न देवा अनाभूत्या ईशते आत्मा सेवां सम्भ
वतीति ह नेत्यर्थः यमप्यर्थे देवा अपि तस्यात्मतत्त्वतः अभूत्येव सत्त्वभावप्रति
वन्धाय नेशं कुर्वन्तीति श्रुतेरर्थः देवकृतास्तु विज्ञाः सम्यग्ज्ञानोत्पत्तेः प्रागेव
यदेतद्ब्रह्म मनुष्या विदुस्तदेवैषां देवानां न प्रियमिति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानं सेवा
प्रियत्वोक्ता तत्रैव विज्ञकर्तृत्वस्य सूचितत्वात् १८

५ तेन

पिशाचभाष्य ४

नैव तस्येति तस्यात्मरतेः कृतेन करणेन नार्थः प्रयोजनं एवं नाप्यकृतेना
करणेन कश्चित्प्राप्तवायः न चास्या विदुषः कश्चिद्ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु अर्थ
व्याप्यः कामार्थमाश्रयणं त्वत्कर्मण्यधिकृतः १८

रामानुजभाष्य ५

अत एव तस्यात्मदर्शनाय कृतेन तत्साधनेन नार्थः न किञ्चित्प्रयोजनं अह
तेनात्मदर्शनाय साधनेन न कश्चिदनर्थः असाधनाय ज्ञात्मा दर्शनत्वा ६५
त् स्वत एवात्मव्यतिरिक्तसकलाचिद्वस्तुविमुखस्यास्य सर्वेषु प्रकृतिपरिणा
मविशेषेषु कायादिभूतेषु सकार्येषु न कश्चित्प्रयोजनं तया साधनतया
वा व्याप्यः पश्यत हि मुखीकरणाय साधनारंभः तद्दिमुक्त एव १८ ॥

अभिनवगम्भी ६

अत एव तस्योभूतेषु किञ्चिदात्मप्रयोजनमपेक्ष्य निग्रहानुग्रहौ करोति १२

परमार्थप्रकाश ७

तत्र हेतुमाह ॥ ॥ नैवेति ॥ १८ तस्यात्मनि ह्यकृतेन कर्मणा अर्थः

सकृत्तरत्याख्योनेवतथाप्रकृतेनप्रत्यवायोपिनेव निरहंकारत्वेनविधि
निधेयातीतत्वात् प्रकृतिरपितदेतद्वाभ्यक्तपवपनिनित्योमहिमाया
स्याणमनकर्मणवर्धतेनोकनीयान् तस्मैवस्यात्पदवित्तंविदित्वानक
र्मणालिप्यतेपापकेनेतिभाष्यतत्रहृदाराणकनिरूपणार्थंअकशा
खीयांश्रुतिसंमतिवेनदर्शयति तदेतदिति तदेतत्प्रमेयंअवाअरेव
दनाभ्यक्तमभिनिरूपितमस्ति तर्किञ्चास्याणमवस्यस्यपुरुषस्यप
वनित्योमहिमाशाश्रुतं सामर्थ्यं तर्किहतेनकर्मणा नवर्द्धतेउक्त
एत्वेनशामोति नापिप्रकृतेनकनीयान् कनिष्टाभवति एवंविधोय
स्तस्मैवपदवित्पदमात्मस्वरूपं तस्यवित्तज्ञानीभवति एवंतेपदमा
त्मानंविदित्वासत्कर्मणः पापकेनकालिप्यते प्रयोपक्रांतअकशा
खायामपि हृदातुष्टमनसोजेषु यद्वास्याणःसंयजंतेसखायः
अवाअतेविजङ्गवेद्याभिरोहवास्याणविचरंतेत्ये इमेयेनावाहपरं
चरेतनवास्याणःसुनसुतेकरासः तपेतवाचमभिपद्यपापयौमिरी
स्तत्रेतत्वेतप्रजज्ञयइति अगज्जय रावणभाष्यं हृदाबुद्धिरूपेणम
नसातुष्टेनिराकृतेषुमनसोजेषुहृतिरूपेषुमनोवेगेषुमत्तय
यस्यात्कारणात्वास्याणात्वास्याणाःअस्याःसखायःसर्वभूतसुहृ
त्तमाःसंतःसम्यग्प्रकारेणयजंत अंतर्योगंक्रवंते तत्रांतर्योगेकि
यमाणेकिंभवतीत्याह अत्रेति अतश्चाह त्वमितिपदविभागे अहेत्य
त्रातुस्वारलोपःछादसः अहेत्येविजङ्गः अंतर्योगेनभेदभावनात्प
क्तवतःकिंभूताःवेद्याभिर्विद्याभिर्ज्ञानहृतिभिरभ्युसंब्रह्मयेस्तप
दार्थप्रतीतिरूपेणज्ञानवास्याणःसंतःगतिनिर्धारणेनैकत्वेवि
चरेति अतुंउंकरसत्वेनथानव्यवहरेति तडक्रमागमेपिसाधि
ष्टानगतेऊंउंविदुपंवद्विचजुलेत नुह्यात्पणवेनात्रत्वमहेता
निवेदयेत् १ आत्मन्यात्मानमहैतेभूत्वासाक्षित्सखात्मकः स्थी
यतेयात्कियत्कियत्कालंसेतर्योगःस्मृतोस्मृतोबुधैरिति इमेयेउ
ति इमेयेउक्तलक्षणः पुरुषास्तेअवाइमनुष्णलोकेनचरेतिन
संभवति नपरःपरइतिसकारांतमव्ययंपरस्मिन्देवलोकेपि
नोत्पद्यंते कृताकृतैःकर्मभिरुतपापलोकेनगच्छति किंत्वैव

गी.
टी.
२८

116

ब्रह्मीभूतास्तिष्ठेति इत्यर्थः न तस्य प्राणा उत्क्रामेत्यत्रैव समवनीये
त इति श्रुतेः परंतु ब्राह्मणाः जातिमात्रविश्राः तथा स तं सोमं अभि
श्रुते ऊर्वतीति कत करारूपवसुते करा सोयाज्ञिकास्तथानसंभ
वेति किंतु ते उत्तमाथमगतिं प्राप्नुवंत्येवेत्यर्थः अत्र ह तस्मात् त
एत इति तस्य ते निरूपित प्रकारा ब्राह्मणाः सुते करा सुवाचं फल
प्रतिपादिका वेदवाणी अभिपद्यता त्वा सिरीः सारणः कृषिकर्तार
इव भूत्या पापपाफलाशया तत्र यज्ञादिके तत्त्वते विस्तारयेति अत
एव अजज्ञयः न प्रकृष्टा जमिज्ञाने ये धोते अपकृष्टजन्मान इ
त्यर्थः अथ प्रकृतमनुसरामः तथा स्पष्टरुषस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मा
दिस्थावरांतेषु कश्चिदर्थव्याप्य अथः प्रयोजने तस्य व्याप्य अथः
आश्रयः कश्चिदपि न दृश्यते परमाथ साधने भगवत्कृपापात्रस्य
तस्य विबोपशात्पर्थकोपाश्रयणीयो नास्ति इत्यर्थः अतिरपित
स्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा सेषां स भवतीति भाष्ये तस्य
पुरुषस्य भूत्यै प्रेने चर्याय अपकाराय देवा इन्द्राद्याः न ईशते स
मर्थान भवति हियस्मात्कारणात् स पुरुषा एषां देवानां आत्मा त
यामी प्रयोजको भवति न हि प्रयोजकमेतस्य विब्रकरणार्थं प्र
वृत्तिरित्यर्थः ॥ ॥

~~उक्तं नैव न्याय्यं कृतेन न न्याय्येति नैव निरुद्धं न्याय्येति नैव निरुद्धं~~
~~नैव न्याय्यं कृतेन न न्याय्येति नैव निरुद्धं न्याय्येति नैव निरुद्धं~~
~~नैव न्याय्यं कृतेन न न्याय्येति नैव निरुद्धं न्याय्येति नैव निरुद्धं~~
~~नैव न्याय्यं कृतेन न न्याय्येति नैव निरुद्धं न्याय्येति नैव निरुद्धं~~
~~नैव न्याय्यं कृतेन न न्याय्येति नैव निरुद्धं न्याय्येति नैव निरुद्धं~~
~~नैव न्याय्यं कृतेन न न्याय्येति नैव निरुद्धं न्याय्येति नैव निरुद्धं~~
~~नैव न्याय्यं कृतेन न न्याय्येति नैव निरुद्धं न्याय्येति नैव निरुद्धं~~
~~नैव न्याय्यं कृतेन न न्याय्येति नैव निरुद्धं न्याय्येति नैव निरुद्धं~~
~~नैव न्याय्यं कृतेन न न्याय्येति नैव निरुद्धं न्याय्येति नैव निरुद्धं~~
~~नैव न्याय्यं कृतेन न न्याय्येति नैव निरुद्धं न्याय्येति नैव निरुद्धं~~

वनमाली ८

एतादृशस्याभ्युदयार्थनिःश्रेयसार्थप्रत्यवायपरिहारार्थवाकर्मनायेह
 नश्याह नस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणाभ्युदयत्रयोनिःश्रेयसत्रयोवार्थः प्रयोजनं
 नास्ति तस्य स्वर्गाद्यभ्युदयानर्थित्वात् ननु माह्वयतादौ प्रवृत्तिर्यथादिफले
 पुनस्तेष्वाभावात् अमुफलामुलाच्च प्रत्यवायपरिहारार्थसंश्लेषानादिकं नि
 त्यनेमिदिकं कर्मवशकं न त्राहना कृतेनेति भावे निष्ठा अकृतेन नित्येनेमि
 त्तिककर्मकरणेन कृतेन हलोके गार्हितत्वरूपः प्रत्यवायत्रयोवार्थो ना
 स्ति तस्यात्मविदः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु कोप्यर्थव्याप्यः प्रयो
 जनसंश्लेषो नास्ति किं विज्ञानमाश्रित्य कोपिक्रियासाध्योर्थो नास्तीत्यर्थः कृताकृ
 तेनिः प्रयोजनेनैव कृतेन यत इति श्रुतेः तस्येह न देवाश्च नाभूता ईशाने आ
 त्मासेषां स भवतीति श्रुतेः देवा अपि मोक्षप्रतिबंधाय समर्था न भवं ततो नि
 विघ्नत्वायापि देवाराधनरूपं कर्म नानुष्ठेयं हियत येषां देवाना मात्मा तस्य दा
 नाकांक्षित्वादात्मवत्प्रियो भवति अतश्चामुत्र क्रियासाध्यप्रयोजनाभावात्
 तस्य किंचित् कार्यमिति भावः यज्ञीतादृशो ज्ञानी भूमिका समकभेदेन निरु
 पितो वशिष्ठेन ज्ञानभूमिः शुभेच्छा
 व्याप्रयमाय रिकीर्तिता विचारणा द्वितीया स्यात् तृतीया तनुमानसा सतापति
 अतर्था स्यात् ततो संसक्तिनामिका पदार्था भाविनी सृष्टी सममीतुर्यगास्पृतेति
 तत्र नित्या नित्यवस्तुविवेकादि पूर्वकफलपर्यंतस्यापि नीमोक्षेच्छा प्रथमा
 ततः श्रवणमननामिका द्वितीया ततो निदिध्यानात्मिका तृतीया एतद्विना
 यं साधनरूपं जाग्रदवस्थोद्यते जगतो भेदेन दर्शनात् ततो वेदोक्तवाक्या

स ५ त ५

गी.टी.

का. ६५

निर्विकल्पो ब्रह्मात्मैका साक्षात्कारश्चतुर्थी स्वभावस्थोच्यते सर्वस्यापि मिथ्यात्वेन
सृष्ट्यात् अन्त्यात्मिनी जीवन्मुक्तेरेव अभ्यासपरिपाकेन चिरकालावस्थापि
नीसापदाभावनीगादसुषुप्तिरिति च्युच्यते सायं च मीयतः स्वयमनुत्थानं य
रप्रयत्नेन व्युत्थानं योगिनं सावष्टीयतः स्वतः परतो वा न व्युत्थानं सासप्त
मीतितत्तु चैवं सिद्धनामकग्रंथस्योपेक्षयेय सत्त्वहाकात्तल्यत्वेनाग्रामाणि
कत्वात् निर्विशेषवादिनस्तव जीवन्मुक्तस्यावस्थात्रयोक्तिरिति तच्छ्रुत्वा
त ब्रह्मापरोक्षस्य चतुर्थीमेव जातत्वात् तदधिकस्य ज्ञेयस्यासत्त्वात् त्वन्मतेज
गदधिष्ठानतया ब्रह्मणः सदाभातात् तदधिकस्य चित्तते सत्यप्यभावात्समा
येरपि वैयर्थ्यात् चतुर्थीमेव वेदांतजन्यस्य तदभिमतनिर्विकल्पस्य ब्रह्म
ज्ञानस्य ब्रह्मात्माननिर्जकस्य जातत्वात् तदभिवर्तिताज्ञानस्य तदतिरिक्ते
नानधिकविषयकेन निवृत्त्यसंभवाच्च निवृत्ताविद्यस्य गुणानयमप्युत्पत्त्यस्य
जीवन्मुक्तस्य सुषुप्त्यवस्थायास्तामस्यासंभवाच्च चतुर्थीभावात् स्व
रूपभावात् अधिकस्य यंचम्यादौ भातं योग्यस्यैकादेरभावेन यंचम्यवस्थादेर्नि
वृत्त्यास्य तत्त्वज्ञाने तवकाकदंतपरीक्षात्तल्यत्वाच्च तद्विवेदांतैरवोधितस्य
ध्यानादौ भातं संभवति वेदांतैः स्वरूपाधिकवोधने सत्त्वेऽर्थकत्वायत्तेः
सर्वप्रत्ययवेद्ये परे ब्रह्मणि व्यवस्थित इति वदता ब्रह्मणः सर्वप्रत्ययवेद्य
त्वस्वीकारेण अवगणस्य ब्रह्मणि विशेषानं गीकारेण मनं निदिध्यासनयो
न्यवैयर्थ्यात् मतेति तत्र यत्तानमात्रस्य त्वन्मते ब्रह्मविषयकत्वाद् द्विषये
भ्यः प्रत्याहृत्य मनस्यैकाग्रकरणस्य निरर्थकत्वाच्च अतः सप्तभूमिकाय
वंचर्णीतीयाः प्रथमायां मोक्षेच्छा द्वितीयायां गुरुमुखाद्देहांते अवगंतृतीया
यां पुक्तिभिश्चित्तनं मननं चतुर्थी सजातीयप्रत्ययप्रवाहत्रयं निदिध्यास
नं यंचम्यां संभवं नाविपरीतभावतानि वृत्तिपूर्विका भगवदेकौपरयो
क्षज्ञानपारावस्थामविच्छिन्नमेव प्रवाहपूर्व भगवदपरोक्षं नेत्रावष्टुब्धं
गुल्फाश्वेष्मराच्छादिकाया अविद्यायानि वृत्तिश्च सप्तम्यामीश्वरप्रसादेन जी
वाच्छादिकाया अविद्यायानि वृत्तिः परमानंदविभीषणं तत्रातिमावस्था

हये सर्वकर्मनधिकारः श्रव्यासकर्मधारः तत्राशु त्ररोनरं भगवन्नि
ष्टाधिके कर्मणोद्भासः १८ ॥

ऊसमवैजयन्ती १५

वलोकागसाधनधृतेः

किंच तस्य मुक्तस्य कृतेन कर्मणो हस्मि लोके कश्चनार्थः प्रयोजनं फ
लं वा ने वास्ति यतस्तेन पूर्वमेवात्मदर्शनं प्राप्तं पुनस्तस्य कृतेनानुष्ठितेन
कर्मणो ह कश्चनार्थ आत्मदर्शनस्य विद्वद्रूपो वा वा नास्ते वयत ।
आत्मा वलोकनात्मागेव विज्ञादयस्संभवन्ति आत्मदर्शने कृते सति स्वयमे
व नृणां नित्यं सा सूर्योदयेऽन्धकारो नश्यति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशाने
आत्मास्तेषां स भवतीति श्रुतेः हनेत्यर्थे निपातः देवा अपि तस्यात्मदर्शि
नोऽभूत्ये आत्मदर्शनं तत्तयेने शानेन शकुवन्ति यस्या देवां देवानां स आत्मदर्
शी आत्मा आत्मवैप्रियो भवतीति श्रुत्यर्थः ननु तदेवां देवानां
प्रियं यदेतन्मनुष्या विदुरिति श्रुतिर्देवकृतं विद्वं मुक्तावपि वक्ति अतो देव
प्रसादार्थं कर्म कर्तव्यमेवेति चेत्तत्राह न चास्येति च पुनः अस्यात्मदर्शि
नः सर्वभूतेषु वस्त्रादिस्थावरान्तेषु चेतना चेतनवर्गेषु मध्ये कश्चिदर्थः
व्ययाश्रयः कश्चिदपि अर्था यमोक्षा यनैर्विज्ञाय वा व्ययाश्रयः कर्मभिराश्रय
णीयो न भवति मोक्षात्मागेव देवा विद्वं कुर्वन्ति मोक्षे प्राप्ते तस्य देवानां पूजो भ
वतीति भावः १८

मत्तात्मदर्शनाया ५

पापप्राप्तिर्वी प्रत्यवायवृत्तेषो दो

नयेवेत्यर्थः ५

मधुसूदनी १०

नन्वात्मविदोऽप्यभ्युदयार्थं निःश्रेयसार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्मणादि
न्यत आह ॥ तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणाऽभ्युदयलक्षणो निःश्रेयसलक्ष
नैः एवार्थः प्रयोजनं वास्ति तस्य स्वर्गाद्यभ्युदयानर्थित्वान्निःश्रेयसस्य च क
र्मासाधनात् तथा च श्रुतिः परीक्षलोकान् कर्मचित्तान् ब्राह्मणो निर्वे
दमायात्रास्य कृतः कृतेनेति अकृतो नित्यो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीत्य
र्थः तानसाध्यस्यापि व्याहृतिरेवकारेण सूचिता आत्मत्रयसाहिनिःश्रेयस
स्य नित्यप्राप्तस्तानमात्रं मप्राप्तिः तच्च तत्तत्तानमात्रा पनोद्यंतस्मिन्तत्तत्ता
नेनायनुवे तस्यान्तर्मविदो न किंचित्कर्मसाध्यं तानसाध्यं वा प्रयोजनमस्तीत्य

गी. टी.
का.

११८
र्थः एवंभूतेनापि प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्माण्यनुष्ठेयान्येवेत्यत आह नाह
तेनेति भावे निष्ठा नित्यकर्माकरणेनेह लोके गर्हितत्वन्यः प्रत्यवायश
भिन्नो वाक्यश्रुतिः सर्वत्रोपपत्तिमाहोत्तरार्थेन चोद्देशेनोयस्मादस्यात्म
विदः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु कोपि अर्थव्याप्यः प्रयोजन
संबन्धो नास्ति कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य कोपि क्रियासाधोर्थो नास्तीति वा.
कार्थः अतोऽस्य कृताकृतनिष्प्रयोजनेनेन कृताकृतेन यत इति श्रुतेः तस्य
हनदेवाश्रयाभूत्या ईशानात्मा हेतुः संभवतीति श्रुतेर्देवा अपि तस्य मोक्षा
भावनाय न समर्था इत्युक्तेर्न विज्ञाभार्यमपि देवाराधनत्रयं कर्मानुष्ठानमि
त्यभिप्रायः यतादृशो ब्रह्मविद्भूमिका समकभेदेन निरूपितो वसिष्ठेन ज्ञा
नभूमिः शुभेच्छाया प्रथमा परिकीर्तिता विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया त
नुमानसा सत्त्वायतिश्चतुर्थी स्यात्ततोः संसक्तिनामका यदार्थाभाविनी
षष्ठी सममीत्यगस्त्येति तत्र नित्यानित्यवस्तुविवेकादिपुरःसरफल
पर्यवसायिनी मोक्षेच्छा प्रथमा ततो गुरुमुपस्त्य वेदांतवाक्यविचारः अ
वगमननामिका द्वितीया ततो निदिध्यासनाभासेन स एकाग्रतया सूक्ष्म
वस्तुगुह्ययोग्यत्वं तृतीया यत इह भूमिका त्रयं साधनत्रयं जाग्रदवस्थोच्चा
ते योगिभिः भेदेन जगतो भानात् तदुक्तं भूमिका त्रितयं त्वेता मजाग्रदि
ति स्थितं यथा वद्रे दबुद्धे दं जगन्नाग्रतिदृश्यते इति ततो वेदांतवाक्यानि
र्विकल्पको ब्रह्मात्मिका सादात्कारः चतुर्थी भूमिका फलरूपा सत्त्वायतिः स्व
भावस्थोच्चाते सर्वस्यापि जगतो मिथ्यात्वेन स्फुरणात् तदुक्तं अद्वैते स्वे
यमायाते ह्येते प्रशममागते यदंति स्वप्रबलोकं चतुर्थी भूमिका मिता इति
सोयं चतुर्थी भूमिं प्राप्नोयोगी ब्रह्मविदित्युच्यते पंचमी षष्ठी सतम्यस्तु भूमि
का जीवनमुक्तेरेवावांतरभेदः तत्र स विकल्पकसमाध्यभासेन निरुद्धेन
निरुद्धे मनसि यानिर्विकल्पकसमाध्यवस्था सा संसक्तिरिति सुश्रुतिरि
त्युच्यते ततः स्वयमेव मुत्पानात्सोयं योगी ब्रह्मविद्भूतः ततस्तदभ्यासपरि
पाकेन याचिरकालावस्थादभ्यासपरिक्रान्तेन याचिरकालावस्था यिनी सा य
दार्थाभाविनी ति गाढसुश्रुतिरिति चेद्यते ततः स्वयमनुस्मितस्य योगिनः य

रप्रयत्नेनैव बुद्ध्यानासोयं ब्रह्मविद्वरीयान् उक्तं हि पंचमीं भूमिकामे
 तत्तुष्टुमिपदनामिकां षष्ठीगादसुष्टुमाख्याक्रमात्तति भूमिकामिति
 स्या यत्समाध्यवस्थायानस्वतो नवापरतो बुद्धितो भवति सर्वथा भेददर्श
 नाभावात् किंतु सर्वदा तत्त्वमय एव सप्रयत्नमंतरेणैव यरमेष्वरप्रेरितप्रा
 णवाक्यवशादभ्येर्निवात्मानं देहिकव्यवहारः परिपूर्णपरमानंदजनय
 वसर्वतस्तिष्ठति सा सप्तमी तुरीयावस्थानां प्राप्तो ब्रह्मविद्वरिष्टुः सुच्यते उ
 क्तं हि षष्ठां भूम्यां मसोस्थित्वा सप्तमी भूमिमाप्नुयात् किंचिदैवैष संयत्रस्त
 यवैष न किंचन विदेहमुक्ततात्क्लासप्तमी योगभूमिका अगम्यावत्तसां
 शांता र्सीमा योगभूमिस्थिति यामथि कृत्य श्रीभागवते स्मर्यते देहं विन
 श्वरमवस्थितमुच्यते वा सिद्धौ न पश्यति यतोऽथ गमत्स्वरूपं देवा दुपेतम
 यदैव वशादपेतं वा सोपथापरिहृतं मदि रामदांथः देहोऽपि देववशातः
 त्वलुकर्मयावत्स्वारंभकं प्रति समीक्ष्य त एव सासुः तं सप्रयं च मथि ब्रह्मस
 माथि योगः स्वामं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवत्स्वरिति मुनिश्च तथया हि नि
 ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यक्षा प्राप्तीते वमेवेदं शरीरं शेते ऽद्या यमशरी
 रोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एवेति तत्रायं संग्रहः चतुर्थी भूमिज्ञानं तिस्रः
 सुः साधनं पुरा जीवन्मुक्ते रवस्था स्वरपरालिखः प्रकीर्तिताः यत्र प्रथमभू
 मिका त्रयमात्रोऽतोऽपि न कर्मधिकारी किं पुनस्तत्त्वज्ञानी तद्विशिष्टो जी
 वन्मुक्तो वेत्यभिप्रायः

१८

सदानंदी ११

नन्तस्वात्मविदः कर्मभुदयादिनिबंधनं प्रत्यवायक्षयार्थं वाको दोष
 इति चेच्छृणु १ कृतेन कर्मणा तस्य न स्वर्गादिप्रयोजनं प्राप्य तस्य तसर्व
 त्रस्वर्गादौ तत्त्वतामतिः २ कर्मसाध्यतया मुक्तेः स्वात्मत्वाच्चात्मवेदिनः तद
 र्थमपि नो कार्यं नित्यप्राप्ततया मुनेः ३ स्वात्मावस्थानमोक्षस्य नित्यप्राप्त
 स्पकेवलं अज्ञानमात्रमप्राप्तिस्तदाभ्यं स्वात्मबोधतः ४ अज्ञाने ज्ञानतो न
 ह्येस कार्यं न त्ववेदिनः न किंचित्कर्मणा साध्यं ज्ञानसाध्यं न किंचन ५ न
 कर्मकरणेनास्य प्रत्यवायोपि कश्चन यस्मादात्मविदः सर्वभूतेषु उद्विह

गी.
टी.का.

एणादिषु ६ न प्रयोजनसंबन्धः कोप्यत्मात्मरतेर्मनेः अतः कृताकृतेन स्याति
फलैर्इति निर्णयः ७ मुमुक्षोरपि नैवास्ति कर्मकर्तव्यमाग्रहात् भूमिकात्र
यसंस्थस्य किं पुनस्तानि नो मुनेः ८ भूमिसमकभेदेन ब्रह्मवित्संनिरूपितः
वासिष्ठे जानकीनाथं संमुखीकृत्य तद्विदा ९ ज्ञानभूमिः शुभेच्छाया प्रथ
मापरिकीर्तिता विचारणाद्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा १० भूमिकात्रित
यं त्वेतदामजायदिनिश्चितं यथावद्वेदबुद्धेदं जगज्जायति दृश्यते ११ अद्वै
ते स्वेयमाया ते दैते च प्रशमं गते यदप्यंति स्वप्रबलोकं चतुर्थी भूमिकामिताः १२
पंचमी भूमिकामेत्यसुषुप्तिपदनामिकां षष्ठी गार्हस्त्युपमायां क्रमात्पतति भू
मिकां १३ दृष्ट्यां भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमी भूमिमाप्नुयात् किंचिदेवैष संपन्न
स्त्वथैवैष न किंचन १४ अगम्यावचसा शांता सा सीमा योगभूमिषु एवं वसि
ष्टमुनिना रात्रेर्वेदः प्रबोधितः १५ चतुर्थी भूमिमारभ्य ब्रह्मविज्ञानकर्मणोः
न साध्यामीदृते किंचिच्छतकृत्यं तयात्मनः साध्याभावादिनो ब्रह्मविदः कार्यं
न विद्यते १६ १८

नीलकण्ठी १३

यत्तदेवाह नैवेति तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणा अर्थः प्रयोजनं नास्ति स्वर्गादौ
लिप्साभावात् मोक्षस्य चाक्रियासाध्यात्वात् नासाकृतः कृतेनेति श्रुतेः अकृतो
मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति श्रुत्यर्थः अकृतेन विरुद्धकर्मणापि अर्थो नर
कादिरस्य नास्ति अत्र कृताकृतशब्दो मित्रमिपदवत् परस्परविरुद्धार्थवा ३
चितया पुण्यपापवचनौ येन अकृतेनेति भावेन ह्यनित्याकरणात् गर्हित
त्वरूपो वा प्रत्यवायप्रामिरूपो वा कश्चनार्थो विदुषो नास्तीति व्याचक्षते तेषाम
प्यभावात् भावोत्पत्तेरनभ्युपगमाद्वित्यानां काले यद्विहितं क्रियते तत्
वप्रत्यवायोत्पादो वक्तव्य इति च दृष्ट्या प्रभातवृत्तांत आयद्यते अत्रोप
निमाह न चेति चाहेतौ यस्मात् आत्मरतेः सर्वभूतेषु चेतना चेतनेषु उ
त्तममध्यमाथमेषुकश्चिदपि अर्थव्याप्यः सुखभोगात्मकप्रयोजनाभि संब
धो नास्ति आत्मरतित्वादेव निष्कामत्वादिदुष्प्राप्यपापफलसंबन्धो नास्तीत्यर्थः

श्रान्तीटीका

अस्यामेवावस्थायां अधिकारहेतुभावात्कर्मसागो न तत्र प्राप्तिरिति
 ह्येतन्नयति तस्यैवमवस्थितस्य कृतेन कर्मण्यर्थः प्रयोजनेनास्ति
 अकृतेन च कर्मण्यर्थः प्रमत्तायाख्योभावो न च सम्भवति निर्वीणात्
 न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरानेषु कश्चिदर्थस्य प्रयोजनस्य अपा
 अयश्चालम्भनमस्ति कोऽप्यस्य सदृशी यो नास्तीत्यर्थः १८ ॥

रामकंटीटीका

यतः सर्वाकृतकृत्यता तस्य नैव कश्चित्कृतेन प्रागकृतत्वात् उपादेयत
 येहानीतिवर्तिनेनार्थः प्रयोजनम् नाप्यकृतेन हेतुत्वात् परिहृतेन कश्चि
 दर्थाः प्रयोजनमनपवासेवेति धर्मस्यात्मप्रतिष्ठितबुद्धेर्योगिनः सर्व
 भूतेषु समस्तैषु स्थावरेषु जंगमेषु च सत्तेषु मध्ये न कश्चिदर्थव्याप्य
 यः अर्थस्य प्राप्यस्य वस्तुनो व्याप्यश्चातम्भनम् इदमत्र तात्पर्यम् १८

लासिकी दत्तजंटीटीका

कृत

अत्र हेतुमाह नैवेति तस्य तादृशस्य ब्रह्मविदः कृतेन कर्मण्यर्थः स्वर्गा
 दितृताणां प्रयोजनेनास्ति न चाकृतेन कर्मकरणेन कश्चन प्रत्यवायो
 निर्यादिरिति तदणोस्ति निरहेकारतया विधिनिषेधानीतत्वात् न
 नुमोतेदेवविश्वसंभवात्परिहाराय कर्मभिर्देवाः सेव्याः साशंकाह
 सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरानेषु कश्चिदर्थव्याप्यः अर्थमोक्षे आश्रय
 लीयो नास्तीत्यर्थः विद्याभावस्य अमेवाकृतत्वात् तथा च श्रुतिः तस्या
 हनदेवानां भूमार्शनात् आत्मासेवा संभवतीति हनेमवयवमप्यर्थदेवा
 अपितस्यात्मतत्तस्याभूते ब्रह्मता प्रतिवक्ष्यायेन शक्नुवतीति
 श्रुतेरर्थः देवकृताश्च विद्याः सम्यग्ज्ञानोपपत्तेः प्रागेव तथा च श्रुतिः य
 देतद्ब्रह्म मनुष्या विदुस्तदेवां देवानां न प्रियमिति ब्रह्मज्ञानस्यैवाप्रिय
 लोकात्तातत्रैव निवृत्तकर्तृत्वस्य सूचितत्वात् ~~यतश्चैव भूतस्यैव तात्पर्यम्~~
~~ननु यदेतन्मोक्षमात्रमात्रस्यैव प्रयोजनस्यैव तादृशं~~ १८

पंचोलीटीका

नत्र हेतुमाह नैवेति तस्य परमार्थरतेः इह लोके कृतेन कर्मणा अर्थो
 नैव अकृतेनाः नर्थः प्रत्यवाय रूपो नास्तीति वचनः अस्यापरमार्थरतेः स
 र्वेषु ब्रह्मादिस्थावरानेषु कोऽपि अर्थः मोक्षसाधने आश्रयणीयो नास्ति १८ ॥

रागावीरसमिद्धोधिनी ॥

120
किंचनैवेति देनाकृतेन कृतं करणं भावेतः न कृतमकृतम
करणमिति यावत् न विद्यते अकृतमकरणं येषां ते नाकृताः
न समासः कर्मसु प्रवृत्तिमंतः तेषामिनप्रभोदेर्नूनं तस्योक्तं
क्षरास्य कर्मधिकारिणः क्षत्रियप्रवरस्येष्टरचोदितं युद्धादि
लक्षणां कर्मनुपालयतः कृते सति यथा वरणो विते हि सा प्राये
युद्धादिलक्षणो कर्मणीति शेषः कश्चनाथः पुरुषार्थः न स्यादि
ति नैव किंतु सर्वोपि धर्मार्थकाममोक्षाख्यसु त्वर्गो भवत्येव
ति उक्तं इत्यपेक्षाया माह न वेति वशाद्बोद्धेतो यतो स्यात्सत्या
दिविशेषणविशिष्टस्य कर्मयोगिनः सर्वभूतेषु स्वकीयेषु पर
कीयेषु वा कश्चिदर्थव्याप्यप्रयः प्रयोजनसंबन्धो नास्ति रागद्वे
षविरहेणोत्तरीयानार्थमेव तच्चोदिता वश्यकर्तव्यकर्मसु प्र
वृत्तेः रागादिपूर्वप्रवृत्तेरेव बंधदेतत्वादिति १८ ॥

मधुभाष्य ॥

१८ ॥

मयंभावः

कृतेन कर्मणानर्थः सकृन्नापूर्वोत्थनिलक्षणाः अकृतेनापि कश्चिद्देरिता
पूर्वलक्षणाः विधिसनधिकारादिति भावः वेति किंच अस्य विदुषः सर्वभू
तेषु प्राणिषु पृथिव्यादिषु च विषयभूतेषु कश्चित्प्राणधारो पृथिव्याद्याथा
रोवाग्रर्थव्याप्यमय इति अर्थत्वव्याप्यमयो अर्थत्वेन स्वीकरणमस्तीति भा
वप्रधानमर्थशास्त्रमंगीकृत्य व्याख्येयं विद्वानात्मनस्त्यागरोक्षसाक्षात्कारवा
नभिधीयते तत्र मुक्तिसाक्षात्कारवतारजननत्वं यथानार्थत्वेनाप्रीयते तथा
त्मसाक्षात्कारवतारतत्राध्यक्षाः प्राणिष्वथर्तुयस्मादयो नार्थत्वेनाप्रीयन्ते पृ
थिव्यादिषु नाग्रयोनस्तु क्त्वा दयोपीति कथमस्य कर्मप्राप्तिरिति कश्चि
दाहृत्य व्याख्येयं कश्चिदिति पारमार्थिकव्यावहारिको वेति न देवं यत्तस्यो
रसंसारहेतुत्वं प्रदर्शयत्तत्फलानामप्यर्थतस्तद्देतुत्वं सिद्धवत्कृत्यतद्वति
रिक्ते कर्मणि फलेच्छानिवर्तकेतदर्शमपि कौन्तेयेत्यनेन या प्रवृत्तिरुक्ता तां
प्रयोजनप्रतिपादनाय स्मारयेति वासुदेवः तस्मादसक्तः सततमिति

जो तत्त्वज्ञानी कहे आत्मज्ञानी पुरुष है उसको कोई भी कर्म करना न
 ही सोई कहते हैं कि नज्ञानी को कर्म करने से पुण्य है और कर्म न करने
 से प्रत्यवाय कहे पाप भी नहीं है क्योंकि ज्ञानी तो निरहाङ्कार है इससे उ
 ओ' सको किसी कर्म का विधि निषेध नहीं है वह सबसे अलग है जो कहे
 कि श्रुति कहती है कि देवता की इच्छा नहीं है कि मनुष्य ब्रह्म को ज्ञा
 ने ओ ब्रह्मज्ञानी हो मोक्ष पावे तो निश्चय है कि मोक्ष होने में देवता विघ्न
 करेंगे इसवाले विघ्न वारण के अर्थ देवता की सेवा रूप कर्म जरूर ही
 करना पड़ेगा इस पर कहते हैं कि ब्रह्म से लेकर और स्थावर यर्घ्य न कि
 सी की सहाय ज्ञानी की दरकार नहीं है को कि ज्ञानमार्ग में विघ्न का अ
 भाव है यह श्रुति से कहि चुके है इससे आत्म दर्शी को प्राणी मात्र की आ
 श्रय कहे अवलम्ब का कुछ काम नहीं है १८

दोहा ॥

नदि प्रयोजन तादिको करण अकर मे को प नदि ता को स
 भ भूत में कछु प्रयोजन दो प १८ ॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर असक्तो
साचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १५ ॥

शंकरभाष्ये ।

यतएवं तस्मादिति तस्मादसक्तः संसर्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं
कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय असक्तो ह्यस्मात्समाचरनीय
सर्वं कर्म ऊर्ध्वं परमाप्नोति पूरुषः मोक्षमाप्नोति पूरुषः सत्त्वशुद्धि
द्वारेणेत्यर्थः ॥ १५ ॥ आनंदगिरिकृतटीका

सम्यग्ज्ञाननिष्ठत्वाभावे कर्मानुष्ठानमावश्यकमित्याह यत इति
तस्मात्तज्ज्ञाननिष्ठराहित्यादितियावत् मोक्षमेवापेक्षमाणस्य कथं
कर्मणि फलांतरवति नियोगः स्यादित्याशंकाह असक्तो हीति ॥

स्वामिकृतटीका

यस्मादेवं तज्ज्ञाननिष्ठत्वाभावे कर्मानुपयोगानान्यस्य तस्मात्त्वं कर्म ऊर्ध्वं
त्याह तस्मादिति असक्तः फलसंगरहितः सन् कार्यमवश्यं कर्तव्यं
तयोदितं नित्यं नैमित्तिकं कर्म सम्यगाचार ह्यस्मादसक्तः कर्मा-
चरन्पूरुषः परं मोक्षं चित्तशुद्धिज्ञानद्वारा प्राप्नोति ॥ १५ ॥

पिशुचभाष्ये ॥

तस्मादसक्तः फलसंगवर्जितस्तततः सर्वदा कार्यं कर्तव्यं कर्मयुद्धादि
समाचरन्नुतिष्ठ किंतु तदिति चेत् असक्तः संगवर्जितः ह्यस्मादाच-
रन्नुतिष्ठन्कर्म परं परमात्मानं माप्नोति पूरुषस्तस्मात्त्रित्यं कर्म ऊ-
र्ध्वं नित्यं संबध्यः ॥ १५ ॥ रामानुजभाष्यटीका

रामानुजभाष्यटीका

यस्मादसाधनायत्नात्मदर्शनस्यैव साधनाप्रवृत्तिः यस्माच्च तत्सा-
धने प्रवृत्तस्यापि सुशक्त्यादप्रमादत्वादेतर्गतात्मयाथात्म्यानुसंधा-
नत्वात् ज्ञानयोगिनेोपियात्रायाः कर्मानुवृत्त्यपेक्षत्वाच्च कर्मयोग
एवात्मदर्शनप्रवृत्तौ श्रेयान् तस्मादसंग एवात्मदर्शनप्रवृत्तौ श्रेया-
न् तस्मादसंग सर्वकं कार्यमिति वसततं यावदात्मप्राप्तौ कर्मैव समा-
चर असक्तकर्मकार्यमिति वक्ष्यमाणकर्तृत्वानुसंधानपूर्वकं चक

गी.
टी.
हि.

मीउचरत्पुरुषः कर्मयोगेनैव परमात्मात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

शुभिनवगुप्तकृतटी.

स्यार्थ ॥

परमार्थप्रणटीका ॥

यस्मादेवंभूतस्यैतज्ज्ञानस्य कर्मोपरमो नान्यस्य तस्मात्कर्म ऊर्वि
त्याह तस्मादिति असक्तः फलसंगरहितः सन् कार्यकर्मनित्यं नैमि-
निकं सततं निरंतरं समाचरति यस्मादसक्तः सन् पुरुषः परं ब्रह्माप्नो-
ति ॥ ॥

वनमाली टीका

षष्ठांशमिकायां संप्रज्ञाता संप्रज्ञातभेदेन समाधिद्वैविध्यं तत्रासंप्रज्ञा-
ते सर्वकर्मनधिकारः ततोऽप्युत्पाने सम्पत्तमाध्यार्थसम्पत्कलत्रसमा-
धानस्य लोकसंग्रहार्थं च स्वाचितं कर्मकार्यमतः त्वमपि युज्यते इति
स्वाचितं कर्म ऊर्वित्याह तस्मादिति असक्तः फलकामनारहितः सत-
तं सर्वदा नतकदाचिदेव कार्यमवश्यं कर्तव्यत्वेन वेदबोधितं तमे-
तं वेदानुवचनेन ब्राह्मणविधिनिश्चयेन तानेन तपसा नाशके-
नेति ज्ञानोद्देशेन विहितं नित्यमेव यज्ञादिकं तदेव ऊरु असक्तो हि
यस्मादाचरन्ती स गायनरूपेणः कामं ऊर्वन् त्वमुद्दिज्ञानहरिप्र-
सादद्वारा परं स्वरूपा विभीवरूपं मोक्षं प्राप्नोति ॥ ॥

ऊरुमवैजयंती टी.

यस्मात्कर्मकरणं विना बद्धमुत्तुल्लामे तत्करणमुद्दिर्न स्याद्देहया-
त्रापितमिदं देवकृतविघ्नस्यापि प्राप्तिर्न भवेज्जगच्चकाननुवव-
र्तते न दोषभाक्कमपि स्यात् तस्मात्त्वमशक्तः फलाभिलाषमुक्त्यः स-
न् सततं अवश्यं कर्तव्यं तया विहितं कार्यं स्वर्णोचितं नित्यं नैमित्त्या-
दिरूपेण कर्म समाचरन् स गायन् ऊरुसावधानेन ऊरुन प्रसादेनेति
समर्थः हि यस्मात्कर्मोचरन् स न्योः सक्तो निष्कामो भवति समनुष्यः
परं परमेस्वरमाप्नोति ननु सकामयतः स हि युक्तः पशुरित्यर्थः ॥

मधुसूदन टी.

यस्मात्तत्त्वमेवंभूतो ज्ञानी किंतु कर्मधिकृतपवमुत्तुल्लः असक्तः
फलकामनारहितः सततं सर्वदा नतकदाचित् कार्यमवश्यं कर्तव्यं

यावज्जीवादिश्रुतिचोदितं तमेतं वेदावचनेन ब्रह्म
णविदिषेति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति श्रु
त्याज्ञाने विनियुक्तं कर्मनित्येनेमिति कलक्षणं सम्प
गाचरयथाशास्त्रं निर्वर्तय असक्तो हियस्मादाचरन्
ईश्वरार्थं कर्म कुर्वन् स त्वशुद्धिज्ञानप्रतिद्वारेण परं मो
क्षमाप्नोति पुरुषः पुरुष एव सत्पुरुषो नान्य इत्यभि
प्रायः ॥ १५ ॥

सदानंदी टीका

यस्मात्त्रैवं तमात्मज्ञः किंतु कर्मधिकारवान् तस्मा
त्रित्यं फलासंगसून्यः कर्मयथाविधि १ तमेतमि
तिवाक्येन विहितं सम्पगाचर यस्मात्समाचरन्तीशा
रायने संगवर्जितः २ यीशुद्धाज्ञानसंप्राप्तिद्वारेण
परमं पदं पुरुषो मोक्षमाप्नोति स एव पुरुषो तसः ३ ॥

नीलकंठी टीका

यस्मात्त्रिष्कामस्य कर्मलोपो नास्ति तस्मात्त्वमपि अ
सक्तः फलासक्तिः सून्यः सततं सर्वदा कार्यं अवश्य
कर्तव्यं कर्मनित्येनेमिति कं समाचर हियस्मात् अ
सक्तः कर्माचरन् परं मोक्षं स त्वशुद्धिद्वारेण मोक्षमाप्नोति ॥

ग्रानंदी टीका ॥

गी.
टी.
दि.

प्रतः प्राक्तनकर्मत्यागाद्युपपत्तिमाह फलेषु नासक्तः का
येन वश्यानुष्ठेयं स जातिविहितेनित्यं समाचरन्परं प्र
कृतमपवर्गात्वं वस्तुमाप्नोति ॥

रामकंदी टी. ॥

प्राकृतिपादितस्यिरबुद्धित्वदशामथिरूढस्ययोगिनः
फललिप्सयाममेवेदमित्यसाधारणतया कार्यसाधेयव
स्तनकिंचनविद्यते सर्ववर्णाश्रमसाधारणं च शास्त्र
चोदितं कार्यं तत्र त्रियत करणीयं प्रतिपादितविज्ञान
निष्ठस्य विद्यत एव यत एव तस्मात्कारणानुमुक्तः स
न्कार्यकर्म शास्त्रविहितत्वादवश्यानुष्ठेयं युद्धादिव्या
पारमसक्तः क्षणिकसखलवसायनभूतेषु विषयेषु
निमग्नचित्तवृत्तिः सन् समाचर सम्पण्या प्रतिपादिता
त्मतत्त्वप्रतिष्ठितबुद्धित्वे मनागप्यप्रमत्ततया चराचर
तिष्ठयस्मात्पुरुषो मुमुक्षुः संसारासक्तो मुक्तसंगः स
स्वास्त्रनियन्त्रितं कर्माचरन् ऊर्ध्वन्यरे प्रकृतमपवर्ग
लक्षणं प्राप्य वस्तुमाप्नोति लभते न तत्कर्मत्यागात्सि
द्धिः कस्यचिदस्ति सर्वकर्मत्यागाद्युपपत्तेः प्रागेव प्र
तिपादितत्वात्कस्यचिद्वाकर्मणस्पागे सर्वकर्मत्या
गाभिमान ॥

यदात् रागद्वेषदोषाविर्भावस्य निवारणात् (नैवेद्यकस्य) १५

नासिकी दण्डोत्तीरीका

तस्मादिति तस्मात्कारणान्नबोधप्रकोपिमुमुक्षुः सन्नसक्तः फलान्न
भिलाषेण नदतिमग्रचित्तवृत्तिः सन्नतन्तनिमंकार्यमवश्यकर्तव्य
नयाबोदिनेकर्मसमाचरसम्यगात्ततवप्रतिष्ठितत्वेन मनागप्यप्र।
मन्नतयाचरानुनिष्ठ हियस्मात् असक्तः पुरुषो बोधयुक्तः कर्मकुरुवे।
परंपरमात्मानं उक्तप्रत्तामोति बोधयुक्तयवदि पुरुषो मेपशुसेताः
शास्त्रेष्टहोषिताः तत्तत्कुरुलार्णवे निद्रादिमैशुनादराः सर्वेषां प्रा।
णिनां समाः ज्ञानवात्मानवः प्रोक्तो ज्ञानहीनः पशुः प्रियेति अम
त्रापि आहारनिद्राभयमैशुना नि समानि चैतानि रणां यश्च नाम
नरस्यैव कस्तथिको विवेकमेवहीनः पशुभिः समान इति १५ ॥

पंचोत्तीरीका

यस्मादेवं तस्मात्तत्कर्मकुरुत्याह तस्मादिति असक्तः संगवर्जितः
सततं सर्वदा कार्यकर्मसमाचरहियस्मादसक्तः फलसंगवर्जितः पु
रुषश्चरायं कर्ममाचरन्कुरुवन्परमोत्तमाप्नोति १५

शरावीरसमिद्धो धिनी ॥

उपसंदरति तस्मादिति यस्मादेवं तस्मात्त्वमसक्तः सिद्धसि
द्धोः समः रागद्वेषादिरहितो वासन कार्यमवश्यकर्तव्यं आव
श्यकेत्यतः कर्मप्रक्रांतं युद्धलक्षणां कर्मैदियव्यापारं कुरु दि
यस्मादसक्तः पुरुषः पौरुषलक्षणाविशिष्टः यद्वा कुरुति हि
नस्ति कुरुदिसायां श्रुयथेतिकः कुरुषः हिंसकः पुराप्रभुरा
ष्ट्राणां कुरुषः पुरुषः विपुनगरजेतेति यावत् यद्वा जेषति दहती
ति उषोदाहकः पुराभुषः पुरुषः क्षत्रियप्रवरः कर्मावश्यक
रणीयमाचरन् परंशुसंबंधिराष्ट्रादि आप्नोति व्याप्नोति

किंच परं सर्वोक्तं परमेश्वरसामोति विसृष्टिवादिमूर्तिधरं
तं साक्षात् करोति स्वर्गादीन्मुक्ताक्रमेण तत्तल्लोकप्राप्तेरिति
तथा चोक्तं हाविमावित्यादि इत्येव सति जये ऐहिकपारं
विकोभयं फलं प्रसतिह तस्मिन्संमुखमरणोत्पत्तिक
मेवेति सर्वथा युद्धं क्षत्रस्याचरणीयमिति भावः १५॥

समुभाष

१५॥

भाषाश्रवण १४

इससे हे अर्जुन ज्ञानी पुरुष ही को कर्म कर्मय नहीं है
 और मनुष को तो कर्म करना ही उचित है सो तुम कर्म
 करो यही कहते हैं कि तस्मात् कर्तुं तिससे अशक्त हो क
 र्त्तव्य कर्म निरन्तर समाचर करे करो अशक्त हो पुरुष कर्म
 करते पर जो मुक्ति उसको प्राप्त होता है अर्थात् फल कामना
 रहित होकर अवश्य कर्म जो नित्य नैमित्तिक है सो सब क
 रो जिस हेतु अशक्ति रहित कर्मकारी मनुष्य परम जो
 मुक्ति उसको वित्त पुष्टिके द्वारा पावता है नित्य कर्म सन्धा
 वनादि कहें और नैमित्तिक जो निमित्त पायकर किये ।
 जाय जैसे पुत्रजनने जात कर्म्मार्थिक है इससे यह जना ।
 या कि तमको युद्ध भी नैमित्तिक कर्म करना आवश्यक
 है १५ ॥

दोहा ॥

ताते नित्य असंग होय करन योग्य कर कर्म हो असंग करे
 कर्म जो लहे पुरुष गति परम १५ ॥

कर्मणो वहि संसिद्धिमास्थिता जनकाद
यः लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुम
र्हसि १ ॥

शंकरभाष्यटीका

यस्माच्च कर्मणो वेति कर्मणो व हि तस्मात् पूर्वं क्षत्रियाः ।
विदोमः संसिद्धिं मोक्षं गंतुमास्थिताः प्रवृत्ता जनकादयो जन
काद्यपतिप्रभृतयो यदि ते प्राप्तसम्पददर्शनास्ततो लोकसंग्रहा
र्थं शरत्कर्मणा कर्मणा सहेवा समस्येव कर्म संसिद्धिमा
स्थिता इत्यर्थः अथा प्राप्तसम्पददर्शना जनकादयस्तदा कर्म
णा सत्प्रवृत्तिसाधनभूतेन कर्मणा संसिद्धिमास्थिता इति व्या
ख्येयः श्लोकोऽयं मन्यते पूर्वेरपि जनकादिभिरथ जानद्विरेव
कर्तव्यं कृतं कर्म तावता तावत्प्रसमेन कर्तव्यं सम्पददर्श
नवता कृतार्थेनेति तथापि शरत्कर्मणा यत्तस्ते लोकसंग्रह
मेवापि लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहे समे
वापि प्रयोजनं सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि १

आनन्दगिरिकृतटीका

यद्यपि जितैरियोऽपि विवेको अवगादिभिरनसं वृत्तानि नि
ष्टांतं शक्नोति तथापि क्षत्रियेण तथा विदितं कर्म न ताज्य
मित्याह यस्माच्चेति तस्मात्तमपि कर्म कर्तुमर्हसीति संबधः
इतोपि तथा विदितं कर्म कर्तव्यमित्याह लोकेति पूर्वार्धे वि
भजते कर्मणो वेति कथं जनकादीनां कर्मणा संसिद्धिमास्थि

रुच्यते कर्मत्पज्ञां हि सम्पदार्शनवतो प्रसिद्धा संसिद्धिरिति तत्
किंजनकादयोपि प्राप्तसम्पदार्शनाः स्युः उत अत्राप्तसम्पदार्शना
नाभवेयुरिति विकल्प प्रथमे प्रस्ताद यदीति लोकसंग्रहार्थं क
र्माणा सदैव संसिद्धिमाप्तिता इति संबंधः कर्माणा सदैवेमेत
त् याकरोति असेमस्यैव कर्मेति तत्तु हेतुमाह आरब्धेति न
नकादीनां सप्तपि तानिते आरब्धकर्मवशात् कर्मापरित्यजे
व लोकसंग्रहार्थं प्रवर्तमानानां ज्ञानमाहात्म्यादुपपन्ना संसि
द्धिरित्यर्थः **द्वितीय** मनुष्य स्वीर्देनोत्तरमाह अथेत्यादिना द्वि
तीयाईयावर्गमाशङ्काश्रुत्यापयति अथेति अत्तेनाकृतार्थेन
कृते कर्मेत्येतावता ज्ञानवत्ता कृतकुमेन नतत्कर्तव्यमित्युक्तं
मङ्गीकरोति नयापीति तर्हि मयापि ज्ञानवत्ताकृतार्थेन कर्म
न कर्तव्यमित्याशङ्कान्तनस्य कर्तव्यमेव कर्मेत्युत्तराईया
त्वानेन कथयति आरब्धेति २॥

स्वामिहृतटीका

अत्र सदाचारं प्रमाणायति **कर्मणोवेति** कर्मणोवशुदसत्ताः सं
तः संसिद्धिं सम्पत्ताने प्रमाश्रित्यः यद्यपि त्वं सम्पत्तानि न मे
वाप्ताने मम सेतयापि कर्माचरणं भद्रे मेवेत्याह लोकसंग्रह
मिति लोकसंग्रहः स्वधर्मं प्रवर्तने मया कर्मणि कृते जनः सर्वा
पि करिष्यति अथयात्तानि दृष्टान्तेनातः कर्मममममतेदित्ये
वं लोकरत्नामपि तावत्पयोनने संपश्यन् कर्म कर्तुमर्हसिना
तत्तत्कर्मित्यर्थः २॥

पिशुचभाषटीका

इतश्च कर्मणोवद्विपूर्वद्विषयाः जनकप्रभृतयः संसिद्धिं मोक्षं

शमप्रवृत्ताः यदितेशामसम्पदशीनाः केवललोकसंग्रहार्थकर्मणि
प्रवृत्तास्तमपि लोकसंग्रहे लोकस्य धर्मपरिसंग्रहं पश्यन्तदर्थमेव
कर्तुमर्हसि १॥

रामानुजभाष्यटी.

यत्ने ज्ञानयोगाधिकारिणोपि कर्मयोग एवात्मदर्शने श्रेयानुश्रज
श्रजनकादयो राजर्षयो ज्ञानिनामग्रेसराः कर्मयोगेनैव सिद्धिमाः
स्थिताः आत्माने प्राप्नुवंतः एवं प्रथमं मुमुक्षोर्ज्ञानयोगान्न हंतया
कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोग एव कार्य इत्युक्ता ज्ञानयोगाधिका
रिणोपि ज्ञानयोगात्कर्मयोग एव श्रेयानित्युक्ते १॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

स्पष्टार्थः १॥

परमार्थप्रपाटी.

अत्रार्थसदाचारं प्रमाणयति कर्मणैवेति जनकादयोरज्ञानोः
पिवर्णाश्रमेचितेन कर्मणैव कृता सिद्धिर्नैष्कर्म्यसिद्धितत्त्वज्ञान
रूपिणी प्राप्तः अथ तत्त्वज्ञानोत्पन्नावपि कर्मन त्याज्यमित्याह लो
कसंग्रहमिति लोकसंग्रहमपि पश्यन्कर्मकर्तुमर्हसि केवल्य
ज्ञावयमपि तत्त्वज्ञानिन इति मत्वा कर्म त्याजेति तदर्थमपि कर्म
चरत इत्थं सर्पिरक्षिपयसीत्तगोरसस्तेलमस्तीतिलमथ पवत
त लभ्यते मथ नयत्र कर्मणा कर्मणा हृदि गता तथैव चित् १॥

वनमाली टीका ॥

तमेव विदित्वा तिसृत्सु मेति नान्यः पथा विद्यते नाय इष्टैव तेन
द्यत इति श्रुत्या ज्ञानादेव मोक्षोक्तेः कथमसक्तः कर्माचरत्रैव पर
माप्नोतीत्युक्तमित्याशङ्कानिष्कामत्वेन विहितस्य कर्मणः कर्तव्य
तायां शिष्टाचारः प्रमाणमाह कर्मणैवेति जनकादयः तत्रिया
विद्वांसोपि कर्मणैव सहसं सिद्धिं श्रवणादिसाध्या ज्ञाननिष्पत्त्याः
स्थिताः प्राप्ता इत्यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि तत्रियो विद्वान्कर्मकर्तुम
र्हसीत्यनुषंगः ब्राह्मणः प्रवेष्टव्यायाश्च विनैषणायाश्च युत्याः
याथ भित्तापर्यटतीति संन्यासविधायकं वाक्यं ब्राह्मणं विव
क्षितं साराज्यकामो राजा राजसूयेन यजेतेत्यत्र तत्रियत्ववत्तत्र
त्यारप्राश्ना ब्राह्मणस्य यो राजन्यस्य द्वौ वैश्वस्येति च स्मृतेरिति

गी.
दी.
तः

128
ब्राह्मणस्यैव संन्यासत्वे तत्रियोसीति संन्यासाधिकाराभावात्कर्म
वक्तुर्विति भावः न चोक्तः श्रुतिविरोधः श्रुतेर्ज्ञानाभावे मोक्षाभा
व इत्येतत्परत्वात् वर्णाश्रमधर्माप्रवर्तकत्वेनापि तत्रियोधर्मम
यादापालको वशं कर्म कुर्यादित्याह लोकेति लोकानोस्वस्वक
र्मप्रवृत्तनमुन्मार्गात्रिवर्तने च लोकसंग्रहस्य पश्यत्र पिशङ्गाज
नकादिष्वष्टाचारमपि कर्मकर्तृमहंसीत्यन्वयः तत्रियोदेहश
पकेण कर्मणारब्धशरीरस्त्वं जीवन्मुक्तोऽपि जनकादिवत्पार
ञ्चकर्मशब्देन लोकसंग्रहार्थं कर्मकर्तृयोग्याभवसीति भावः २ ॥

ऊरुमेवैजयंती दी.

ननु मलिनान्तःकरणमुपार्थं ज्ञानोपलब्धये च कर्मकर्तव्यमस्ति
येन शुद्धांतःकरणलज्जात्मज्ञानास्तथा मुमुक्षुणा तपिष्टपेषणा
वद्व्यर्थमेव कर्माचरणं यतः कर्मा उपयोग इति चेत् अनाशक्ति
पूर्वकं कर्माचरणं मोक्षशक्तिर्जायते इत्यब्रह्मज्ञानमाणा यतिभग
वान् कर्मणैवेति जनकादयः आदिपदेन ऊरुभारतादीनां संग्रहः
राजर्षयो ज्ञानिनामप्येसराः सपार्थं जनकादयोऽपि कर्मणैव एव का
शेन्ययोगो व्यवह्रियति पार्थ एव यनुर्द्धरो नान्यः कौरव इति वत् ना
त्येनथानादिना संसिद्धिमात्मानमास्थिताः प्राप्तवन्ते ननु अना
सक्तत्वेन कर्मकरणी मुक्तिर्जायतेति भवतोक्तं मया स्वीकृतं प्रा
चीनानां जनकादीनां तथैव मुक्तेर्दर्शनेन च तथापि नाहं मुक्ति
मिच्छामीत्यतः सुजलोचितमपि युद्धेन करिष्यामीत्यत आह य
दित्वं स्वर्णं वित्तं कर्म करिष्यसि तर्हि त्वं उत्तरभावि नो लोकाज
नास्त्वमुत्रादयो वा करिष्यन्तीति संग्रहः महतो स्वर्णं मुचितं क
र्माकरणं उत्तरभाविनां मुत्रादीनां भ्रंशने वेदाज्ञाभेगश्च तस्मिन्
तीक्ष्णव्याकोपस्तत्तत्पुत्रेषां प्रयोगतिरिति भावः तथा चैतत्
करणसाशयः यदित्वं पितामहादीनां भावि वयं विचारदोषेण
कर्मकरणद्विरक्तः अथापि विवेकपूर्वकं मुद्राशयः सन् विर
क्तः उभयथापि कर्माकरणेन तव सर्वथा ऊशलेनास्तीति याद
ज्ञानित्वाभिमानेनात्मानं ज्ञानिनं मत्वा जनकाद्याचरणेनांगी
करोषि तथापि लोकसंग्रहमिति लोकानां जनानां संग्रहं स्व

वर्णाश्रमोचितधर्मप्रवर्तने यमहं कर्मकरिष्मामिति हि ३ मे लो
का अपि करिष्यति नो चेत्स धर्मनिष्ठत्वेन न शेष्युरित्येवमवापि नि
श्रयेन संपश्यन्सम्पत्तावधानेनावलोकयन्सन्कर्तृमहं सि
कर्मकर्तृयोगोभवसि येन ज्ञानाधिकारिणस्तेपि कर्मकृवन्ति
त्वेन कर्माधिकारी भूत्वा कर्मन करिष्यसि चेत्तर्हि महदोषं प्राप्य
सीत्यभिप्रायः अस्माद्वितीयोऽर्थः हियतः ज्ञानिनामग्रेसराज
नकादयः कर्मणो वसंसिद्धिमास्थिता अतस्तेषां जनकादीनां
कर्माचरणं संपश्यन् अथार्थेणैवकारः चार्थेपि अथ लोकसंश्र
हे च संपश्यन्कर्मकर्तृत्वमहंसीति १ ॥

मधुसूदनी टी.

ननु विविदिषोरपि ज्ञाननिष्ठाश्रमार्थेऽवगमननिदिध्यास
नावृणाय सर्वकर्मत्यागलक्षणः सन्यासो विहितः तथा च न केवलं
ज्ञानि न एव कर्मनधिकारः किंतु ज्ञानार्थिनोऽपि विरक्तस्तथा च
मयापि विरक्तेन ज्ञानार्थिनो विरक्तस्तथापि विरक्तेन ज्ञानार्थि
ना किं माणि हेयान्येवेत्यर्जुनाशंकोत्तत्रियस्य सन्यासानधिकार
प्रतिपादनेनापनुदति भगवान् जनकादयो जनकजातशत्रुप्रभृ
तयः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाः क्षत्रियाविद्वांसोऽपि कर्मणो वसह न तु क
र्मत्यागेन सह संसिद्धिं अवगच्छन्ति मायां ज्ञाननिष्ठामास्थिताः प्राप्ताः
हियस्मादेवं तस्मात्त्वमपि क्षत्रियो विविदिषुर्विद्वान्वा कर्मकर्तृ
महंसीत्युपगः ब्राह्मणः पुत्रेष्वणयाश्च लोकेष्वणयाश्च युत्या
यार्थभित्तार्थचरंतीति सन्यासविधायके वाक्ये ब्राह्मणत्वं मस्य वि
वर्तितत्वात् स्वाराज्यकामो राजाराजसूयेन यजेतेत्यत्र क्षत्रियत्वव
त् चत्वारश्चाश्रमा ब्राह्मणस्य त्रयो राजन्यस्य द्वौ वैश्यस्येति च स्मृतः
पुराणेषु सुखज्ञानामयं धर्मो यदि स्मालिङ्गधारणं बाहुजातोः
रुजातानां नायं धर्मः प्रशस्यते इति क्षत्रियवैश्याः सन्यासाभाव
उक्तः तस्माद्युक्तमुक्तं भगवता कर्मणो वसि संसिद्धिमास्थिता जन
कादय इति सर्वे राजाश्रिता धर्मो राजाधर्मस्य धारक इत्यादि स्मृतेः
वर्णाश्रमधर्मप्रवर्तकत्वेनापि क्षत्रियो वश्यं कर्मकुर्यादित्याह
लोकेति लोकानां स्वधर्मप्रवर्तनमुन्मार्गात्रिवर्तनं च लोकसं

मी.
टी.
८.

ग्रहः तेषां त्रिपिशाद्याजनकादिशिष्टाचारमपि पश्यन् कर्मकर्तृम
हं स्पेवेत्यन्वयः तत्रियजन्मप्रापकेन कर्मणारब्धशरीरस्त्वेति विद्वान्
पिजनकादिवत् प्रारब्धकर्मबलेन लोकसंग्रहार्थं कर्मकर्तृयोगे
भवसि न तत्पुत्रं ब्राह्मणजन्मालाभादित्यभिप्रायः एतादृशभगव
दभिप्रायविदभगवताभाष्यकृता ब्राह्मणस्यैव संन्यासो नान्यस्येति
निर्णीते वार्तिककृता तत्रोक्तवादमात्रेण तत्रियवैश्वयोः अपि संन्या
सोऽस्तीत्युक्तमिति द्रष्टव्यं १ ॥

सदानंदी टी.

ननु मे ब्रह्मजिज्ञासोर्ज्ञाननिष्ठाप्रिया मदा अवणायककर्तव्ये क
र्मत्यागपुरःसरं यथा तत्त्वविदः कर्मसंन्यासोऽस्ति तथा मम बुभु
त्सोरपि संन्यासः किं न स्यादिति चेच्छृणु १ अतिस्मृतिप्रसिद्धाये
तत्रियाजनकादयः सुसुक्ष्मवोवा विद्वंसः स्वधर्मेण सहैव ते न
भीषुर्जिज्ञासुनिष्ठावाप्राप्तान्मार्गात्ततोऽतः ततोऽपि त्वं बुभुक्षुर्वा
विद्वान्वा तत्रियत्वं तः ४ स्वधर्माचरणं सम्पन्नकर्तृमेव सदा हं
सि संन्यासविधिवाक्ये हि ब्राह्मणत्वं विवक्षितं ५ संन्यासाभावपवा
स्तियतः तत्रियवैश्वयोः चत्वारश्चाश्रमः विप्रराजन्यस्य त्रयः स्मृ
ताः ६ द्वौ वैश्वस्य स्मृतौ सिद्धौ पुराणे भारते तथा सुखज्ञानामये
धर्मो यदि स्थोर्लिङ्गधारणं ७ बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मः प्र
शस्यते जनकादिसमाचारं पश्यंस्त्वं कर्मसाधय ८ स्वधर्मे च
लोकानामुन्मार्गादिनिवर्त्यतः स्थापनं प्रोचते लोकसंग्रहस्त्वे
तमाश्रय ९ सर्वे राजाश्रिता धर्मो राजा धर्मस्य धारकः १० ॥ १॥

नीलकंठी टीका

अत्र शिष्टाचारं प्रमाणायति कर्मणेति कर्मणेव सह संसि
द्धिं प्रवणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठागंतं आश्रिताः प्रवृत्ताः १
जनकादयस्त्वादृशाः तत्रियाः न तु संन्यासेन न तु सु
द्विचिन्तस्य मम नास्ति कर्मणे १ १ १ १

सेमाशंकाह लोकेति लोकसंशयः स्वधर्मप्रवर्तने ननु स्वप्रयोज
 नाभावेपिकेवलं लोकसंशयार्थं चेत्कर्मकर्तव्यं तदा विदुषां ब्राह्मणा
 नामपि संसाधनं स्यात् यतोनेव संसाधनं मानशादपि तेषां संसा
 धनमिति चेत् अर्जुनेपि तदंशवारितमस्ति ननु तत्रियस्य संसाधनमधिकं
 येनास्तीति चेत् तल्लिङ्गधारणो विकारभावेपि भरतस्य भादिवद्विद्वे
 पकर्मसागमात्रेधिकारात् वार्तिके सर्वाधिकारविकेदित्तानेचेद
 भ्युपेयते कृतोधिकारनियमोपुप्यानेकियतेवलादिति विद्वत्
 संसाधनं त्रियादेरपि अधिकारस्य साधितत्वात् यतो लोकसंश
 यो न पुण्यं कर्मप्रयोजनमिति चेत् स संन मेपार्थास्तिकर्तव्यमिति
 सदृष्टं तेनाधिकारिकत्वादर्थन एवैवेनियोज्यते न तत्रियमात्रं
 मिति तत्प्रवृत्तभवान् २० ॥

आनंदोटीका

अथ त्वमेवात्र न नियुक्तः किं त्वमेपीत्याह स्वष्टोर्थः अत्रेतिहा।
 सस्तु मोक्षार्थं प्रशान्तिपर्वणि प्रकोत्तौ चावगम्यः तत्त्वविदो
 पिकर्मापरिमाणे हेतुतरमाह लोकसंशयं संशयं नृपि संशयः
 नृणां मार्गप्रवर्तने मर्यादायां स्थापनम् २० ॥

अत्रेवोदाहरणमाह ॥

रामकंदोटीका

इह लोके जनकादयोरगजसंघः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिप्रसिद्धाः
 कर्मणो वसवर्णाश्रमनियतेन क्रियाविशेषेण प्रजापालनादिना संसि
 द्धिरितरुत्तरपुरुषार्थप्राप्तिलक्षणं फलमाप्तिताः स्त्रीकृतवन्तस्तथाव
 मोक्षार्थं प्र एकस्मिन्त्रयपिष्टाने संवादः श्रूयतामयम् शास्त्रादिप्रव
 रुक्तस्य युक्तायाश्च विदित्वा कश्चिदप्यज्ञानेन सलभान्नतकसेवादेजनक
 वाक्यानि सखीसोदमवाप्रायः समलोकाशमकावनः मुक्तसंगः
 स्थितो राज्ञे विशिष्टो मेसिदित्वाभिर्मादेदिविविधानि शास्त्रापूर्वमे
 हात्मभिः ज्ञानं लोकोत्तरं यव सर्वसागचकर्मणाम् ज्ञाननिष्ठं वदते
 वं मोक्षशास्त्रविदो जनाः कर्मनिष्ठो तथैवायमुक्तयः स्वस्वदर्शनाः प्र

गी.
टी.
र.

हायभयमप्येतज्ज्ञानं कर्मवचकेवलम् इतीयेयं समाख्याता निष्ठातेन
महात्मना इतीयासमुच्चयइयेत्यर्थः तथाप्यत्र अकिंचमेतमो।
तोसिकैश्चमेनास्तिवचनम् कैश्चमेवेतरेणैव जन्तुर्ज्ञानेन मुख्यतेर
ति (इत्यत्रास्तिरेवमप्युक्तं परिभाषेनेत्यत्र) २०॥

लासिकी चत्वारिंशीटीका

प्रजोदाहरणमाह कर्मणैवेति हियस्माज्जनकादयो राजर्षयः क
र्मणैव वर्णाश्रमोचितेन प्रजापालनादिना संसिद्धिं सम्यग्ज्ञातोक्त।
~~षड्विंशत्येव जन्तुः प्रजापिताः स्त्रीकृतवन्तः तज्जविरोषमे~~
कर्मपरिष्कारहेतुमाह लोकसंग्रहमिति लोकस्य त्रिवर्गधिकारि
जनस्य संग्रहं स्वधर्मे प्रवर्तनेन मया कर्मणि कृते सर्वो जनः करिष्या
ति अथ याज्ञानिकदृष्टान्तेन प्रजः कर्मजनयने दिने वैलोक्य रक्षणम
पि तावत्प्रयोजनं पश्यन् कर्तुमर्हसि नयत्कमित्यर्थः २०॥

पंचोलीटीका

अत्र सदाचारं प्रमाणीकृत्य उन्नरादेन ज्ञानिनोऽपि कर्मकरणमुचिन
मित्याह कर्मणैवेति हियस्माज्जनकादयो विद्वंसः कर्मणैव यज्ञादि।
ना संसिद्धिमाप्तिना मोक्षं गंतुं प्रवृत्ता हे प्रजन्तु लोकसंग्रहमपि संपश्य
न् उन्मार्गं प्रवृत्तिनिराकरणं लोकसंग्रहः लोकसंग्रहस्तु मपि प्रयो
जनं पश्यन् कर्तुमर्हसि २०

राणवीरसमिद्धेयिनी॥

प्रशार्थे सदाचारं प्रमाणाय न तत्रियस्य सन्यासानधिकारितांधु
नति कर्मणैवेति हियस्मात् जनकादयो राजर्षयः कर्मणैव प्र
वृत्तिरूपेणानुतिष्ठतिप्रधानेन संन्यासेन संसिद्धिमुभयीभोग
मोक्षलक्षणमाप्तिनाः एवशाद्वाभिन्नक्रमः सच कर्तुमित्यने
नान्वेति तस्मात्तमपि तत्रियप्रवरः कर्मकर्तुमेवाहसि नतु

त्यक्तमित्यन्वयः एतेन च मम ज्ञानार्थिनो विरक्तस्य कर्मणि हे
यान्येवेत्यर्जुनाभिप्रायापनोदनायं क्षत्रियस्य सव्यासाभावो
धुनितः तथा च स्मृतिः चत्वारः प्राश्नमात्रासरास्यत्रयोरान्य
स्यद्वौ वैश्वस्येति पुराणं च सुखज्ञानामयं धर्मो यदि सोर्लिंगथा
रां बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मः प्रशस्यत इति लोकेति
लोकानां जनानां स्वेस्वे धर्मे प्रवर्तनमुन्मार्गनिवर्तनं च लोकसं
ग्रहः अपि शास्त्रः शिष्टाचारं समुच्चिनोति न केवलं शिष्टाचारमे
व यद्यपि किं तु लोकसंग्रहमपि यद्यपि कर्मकर्तृमेवार्हसि
न पुनस्तर्कं अन्यथा वरणां प्रमथर्मो ह्येतात् राजपवतत्प्रवर्त
कत्वादिति भावः तथा च स्मृतिः सर्वराजाश्रिता धर्मा राजा ध
र्मस्य धारक इत्यादि यद्वा लोकानां ससैन्यामनेकेषां राजा संग्र
हः सम्यग्ग्रहः निर्वध्यो यरागा कीदृशो ग्रहा इत्यनुष्ठासनात् स्व
धर्मचरणानिश्चयरूपो निर्वध्यस्तमपि यद्यपि कर्मकर्तृमर्हसि
ति अयमभिप्रायः धार्तराष्ट्राणां भवतां च परस्परं विरोधहेतु
का प्रवृत्तिः प्रसीषां पुनर्यमेषु दुर्यमाहूतानां आहूतानां निवर्त
नयुताय वरणा यचेति समोत्तमा धर्मे रित्यादिना च मन्वादि
भिः स्मृतत्वात् धर्मानुपालनार्थमेवास्मिन्संदिग्धजीवने रतो
प्रवृत्तिरिति संग्रामार्थमाहूता एते प्राप्रात्ययमपि कथं तस्मा
न्निवर्त्यते इत्यपि विचारयेत्तत्तं कर्मैव कुर्विति २॥

सधुभाष्य

131
 आचारोपपत्तीत्याह कर्मणोवेति कर्मणासदकर्मकृत्वतप
 वेत्यर्थः कर्मकृत्ववततोत्तानेप्राप्येति वा ननुत्तानेविनाप्र
 सिद्धेहितेषांज्ञानित्वभासादिषु तमेवंविद्धानमृतइदमव
 तीत्यादिश्रुतिभ्यश्च अत्रापिकर्मणांज्ञानसाधनत्वोक्तेश्चबु
 द्धिपुक्ताइति गत्यंतरंचनान्यः पंथाइत्यस्य नास्ति इतरेषांज्ञान
 हाराप्यविरोधः यत्रचतीर्थायेवमुक्तिसाधनमुच्यते ब्रह्मज्ञा
 नेनवासुक्तिः प्रयागमरणेनवा अथवास्त्रानमात्रेणगोमत्यां
 कृष्णसत्रिधावित्यादौ तत्रापापादिमुक्तिः स्तुतिपरतावा तत्रा
 पिदिऊत्रविद्ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमेवोच्यते अन्यथा मुक्तिं निषि
 ध्य ब्रह्मज्ञानेविनामुक्तिर्न कथंविदयीष्यते प्रयागादेस्तुया
 मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेवद्वीत्यादौ नचतीर्थास्तुतिवाक्यानि तत्
 प्रस्तावेपुक्तंज्ञाननियममिति यथाकंविददत्तंभृत्यंप्रयुक्तामि
 अथमंवारजाकिंराजेत्यादीनि यथाह भगवान् यानितीर्था
 दिवाक्यानि कर्मादिविषयाणि च स्तावकात्येवतानि सुप्रज्ञा
 नांमोदकानि च भवेन्मोक्षस्तमदृष्टेर्नान्यतस्तु कथंचनति
 नादीये प्रतोपरोक्षज्ञानादेवमोक्षः कर्मतत्तत्साधनमेव
 सयद्वाकाकप्रमाणं कुरुते तदुक्तप्रकारेण निष्ठतीत्यर्थः वि
 द्वाविडयोः कर्मभेदमाह २॥

भाषा अनुवाद
 अवश्य विषय में जानीया के आचरण को प्रमाण देने हैं कि दे
 वो परम जानी जनक राजा कर्म के आचरण करने से अद्वैत
 होकर अज्ज्ञी तरह ज्ञान को प्राप्त भये थे और जो तम सम्पूर्ण
 जानी अपने को जानो तो भी कर्म करना ही श्रेय कहे कल्याण
 एवम् यह कहते हैं कि सब मनुष्यों को धर्म में प्रवृत्ति के अर्थ
 अर्थात् हमारे कर्म करने से सब लोग कर्म करेंगे नहीं तो
 जानी का व्यवहार देखि अज्ञानी भी लोग व्यवहार छोड़ि वेद
 मोक्ष हेतु लोक की रक्षा के अर्थ कर्म करना प्रयोजन है य
 ह विचारि कर्म करना योग्य है सो तम भूल के भी कर्म न त्या
 गना २॥

दोहा ॥
 कर्महिंसें जनकानक सिद्धि प्राप्त भयजोय लोक मर्यादा
 समक के करन योग्य तुं सोय २॥

यद्यद्यचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः स यत्
प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥

शंकरभाष्यटीका

लोकसंग्रहः किमर्थं उच्यते यद्यदिति यद्यत् कर्म आचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माचरति इतरे जनस्तदनुगतः किञ्च श्रेष्ठो यत् प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोकस्तदनुवर्तते । तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

ज्ञानवता कृतार्थेन लोकसंग्रहमपि न प्रवर्तितव्यमित्याशंका मुत्थाप्य परिहरति लोकेत्यादिना अन्ताध्वयनसम्पन्नत्वेनाभिमतो यदिदं प्रतिषिद्धं वा कर्मानुतिष्ठति तत्तदेव प्राकृतो जनोऽनुवर्तते तेन विद्यावतापि लोकमर्थादास्थापनार्थं विहितं कर्तव्यमित्यर्थः श्रेष्ठानुसारितमिति तेष्वर्थाचारे दर्शयित्वा प्रतिपत्तावपि दर्शयति किञ्चेति ॥ ॥

स्वामिकृतटीका

कर्मकरणे लोकसंग्रहो यथा स्यात् तथाहं यद्यदिति इतरः प्राकृतो जनोऽपि तत्तदेवाचरति स श्रेष्ठो जनः कर्मशास्त्रे वा त्रिहतिशास्त्रे वा यत्प्रमाणं मन्यते तदेव लोकोऽप्यनुसरति ॥ ॥

पिशुनभाष्यटीका

लोकसंग्रहार्थं किं कर्तव्यमित्युच्यते यद्यदेति यद्यत् कर्माचरति श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माचरति इतरो जनस्तदनुगतः किञ्च स श्रेष्ठः । वैदिकं यत् लौकिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रत्येतिलोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ ॥

गी.
टी.
त.

रामानुजभाष्यटीका

इदानीं शिष्टतया अपदेशस्य सर्वथा कर्मयोगपवकार्यस्य च ते लो
कसंघदं पश्यन् पि कर्मैकं कर्म मर्हसि श्रेष्ठः कृत्स्नास्तुता नृत्यानु
ष्टानुत्तयाचप्रथितो यद्यदाचरति तत्तदेवाकृत्स्नविजृम्भोपाचरति अ
नुष्टायमानमपि कर्म श्रेष्ठो यत्प्रमाणं यदंगयुक्तमनुतिष्ठति तदे
गयुक्तमेवाकृत्स्नविजृम्भोको नुतिष्ठति अतो लोकरक्षार्थं शिष्टतः
यादृशेनाप्रथितेन सर्वार्थं मोचितं कर्म सकलं सर्वदा नुष्ठे
यं अथ यालोकनाशनजनितं पापं तानयोगादप्येनं प्रवर्जयेत् ॥

अभिनवगुप्तटीका

संक्षेपार्थं ॥ १॥

परमार्थप्रपाटीका

अथैतदेव प्रकटयताह यद्यति श्रेष्ठः संभावितो जनः पयदाचर
ति उत्तरः शाकृतो विजृम्भः तत्तदेवाचरति तथाच स श्रेष्ठो जनो वै
दशास्त्रादिकं प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मम नुते लोकोपितः
नुलक्षीकृत्य वर्तते ॥ ॥

वनमालीटीका

ननु मया कर्मणि क्रियमाणो लोकः कथं तत्संयुक्तो यादिस्यत आह ।
यदिति श्रेष्ठो राजादिर्यदाचरति शुभमशुभं वा उत्तरस्तदनुगतो
जनस्तत्तदेवाचरति ननु शास्त्रमवलोक्या शास्त्रीयं श्रेष्ठाचारं परि
मृज्य शास्त्रीयमेव कृतो नाचरति लोकस्यत आह स यदि तिसृषु
ष्टोयल्लोकि कं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मम ते तदेव
लोकोप्यनुवर्तते प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मम ते तथाच प्रया
नभूतेन त्रयागता लोकरक्षार्थं कर्तव्यमेवेति भावः ॥ ॥

ऊरुमेव नयंतीटीका

+ ननु महतां राजर्षीणां दृष्ट्वा सर्वलोकाः कर्म कित्त्र करिष्यन्ति ममैकस्यैवाचरणेनैव करिष्यन्तीति चेत्तत्राह

+ यद्यदि नियोमहतकुलप्रसूतः शास्त्रार्थज्ञः शास्त्रविहितावस्था

नकर्ता सश्रेष्ठः प्रथितो यद्यत्कर्माचरति करोति इतरस्तद्वत्तत्तभावी

लोकस्तदेव कर्माचरति सश्रेष्ठो यत्प्रमाणं यद्यत्प्रमाणं यस्मिन्

यस्मिन् कर्मणि यद्यच्छास्त्रं प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुयायी तदनु

वर्तते तत्तत्कर्म तत्तत्कृत्वा संवत्स्रनुगच्छति स्वाचरणाय प्रमाणत्वेन

स्वीकरोति अतः त्वमपि मद्गतो राजर्षेर्भरतस्य कुले जातत्वेन

सिद्ध्यतः अतस्तव श्रेष्ठस्योचित कर्माकरणेन योग्यतेति भावः

ब्रह्माण्डसु उद्दिष्टः पञ्चादमने विस्मृता भृगुपत्यावयो रुद्रेण विधिभिः

रुद्रेणैवैरेण पुरुषलो हरणे च कृतं मित्वा दिवि विष्णुना तैव रोषेण

मेतत्सर्वं कर्म तेन जतः कथं न करोति यतो ब्रह्मादयः श्रे

ष्ठमाद्ये सराभवेतीति चेन्न ब्रह्मादीनां श्रेष्ठतमत्वेऽपि तत्तत्कर्मणामप्युपस्थितिर्हिते

न तेनैतत्तत्कर्मण न ह त्वात् न चाशस्त्रियं कर्मैतैः कथं कुरुते निति वाच्यं यत्तत्तत्तैर्जी

षमांतेषामप्यशस्त्रियस्य कर्मोद्वायनभवेदितरस्य तु मरुत्विषायायैव भवेत्

ते जीयसां न दोषाय च द्वेः सर्वमुज्जो यथेति च न तत्तत्स्मात्तत्तत्तैः कृतं मपि कर्म

प्रणत्वीये वेदोक्तं कुप्यं दृष्ट्वास्त्रियं न कदापि कुप्यं इति भगवदभिप्रायः २१

शास्त्रतः शास्त्राचरणे समर्थः श्रेष्ठः

+ ननु मया कर्मणि क्रियमाणे पिलोकः किमि मधुसूदनीटीका तितत् संग्रहणीयादिना शंका श्रेष्ठाचारा उविधायित्वा दित्वाह +

+ श्रेष्ठः प्रधानभूतो राजादिर्यत्कर्माचरति शुभं वा तत्तदेवाचरति इत

रः प्राकृतस्तदनुगतो जनाः तत्त्वमन्तस्मात्तन्त्रेणोत्पद्यः ननु शास्त्रम

वलोक्या शास्त्रीये शिष्टाचारं परित्यज्य शास्त्रीयमेव कृतो नाचरति लो

कशमा शंकाचारवत्स्य निपत्तावपि श्रेष्ठानुसारिता मितरस्य दर्शयति

सद्यदिति सश्रेष्ठो लोकिकं वैदिकं वा यत्प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन मय

ने तदेव लोकोप्यनुवर्तते प्रमाणं कुरुते न तस्मान्नेयेण किं विदिस्यः

तथाव प्रधानभूतेन त्वगारात्ता लोकसंस्तरणार्थं कर्म कर्तव्यमेव प्र

धानात्तथापि नो जनव्यवहारा भवेतीति न्यायादिमभिप्रायः

सदान्तेरीटीका

कर्मणि क्रियमाणे पिलोकः किमि मधुसूदनीटीका तितत् संग्रहणीयादिना शंका श्रेष्ठाचारा उविधायित्वा दित्वाह +

रणायाह माधवः प्रधानभूतो राजादिर्यद्यदेव शुभाशुभं कर्माचरति

सामान्यस्तदाचरतीति ततः १ ननु शास्त्रं समाचारं श्रेष्ठं शास्त्रीयमाद

रात् आचारं स्वयमेवामः कृतो नाचरतीति चेत् १ सर्वे श्रेष्ठे जना यद्य

वैदिकं लोकिकं वा प्रमाणत्वेन लोके स्मिन्मन्यते मानोपि च ५

तदेव कुरुते मानेन तस्मान्नेत्रेण किंचित् त्वया प्रधातभूतेन लोकसंरक्ष
णाय च ५ शास्त्रीयं कर्म कर्तव्यं तस्मादिवाशयोद्वेगः ६ २१ ॥

प्रातर्हीटीका

रामकंदीटीका

लासिकी ~~दुखदुखी~~ टीका

तथाहि ययदिति अष्टःकुलविद्याहृतानिष्यत्रोजनोपयत्किंचि
 कर्मावृत्तिष्ठते इत्येवमनःकार्यकार्यविवेकश्चममतिस्ततदेवा
 नुतिष्ठतिनामत् सप्रष्टोजनःप्रहृतिशास्त्रंतिष्ठतिशास्त्रंवायम्
 मार्गंक्रुते तदेवलोकोपनुसरति इति इत्येवदृष्टान्तान् ॥
 पंचोत्तीर्णका

लोकसंग्रहः कुर्यात्तथाच कुर्यात्तदभयमाह यद्यदेति श्रेष्ठः यद्यत्क
मां वरति इति राजनस्तत्र देवश्चावरति स यत्प्रमाणं कुरुते यत्लौकिकं वै
दिकं वा प्रमाणं करोति लोकस्तत्कर्मोत्तमं ॥ २१ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

ननु कथं लोको मत्कृतं पश्यन्कर्मणि प्रवर्ततामित्याशङ्क्याह
यद्यदिति श्रेष्ठः प्रधानभूतो राजादिर्यद्यल्लभमशुभं वा कर्म
करोति इतरस्तदनुगतः प्राकृतोऽपि जनस्ततदेवाचरति न
तस्वातन्त्र्येणान्यत्करोति ननु शास्त्रीयं विद्वद्यकिमित्यशास्त्री
यं शिष्टाचारं कुर्यादित्याशङ्क्याह स इति स श्रेष्ठो यल्लौकिकं
वेदिकं वा कर्म प्रामाणां कुरुते तदेव लोकोऽप्यनुवर्तते प्रमा
णातयामन्यते एतेन च शिष्टाचार एव शास्त्रस्य प्रामाणात्
इदं यतीति प्रतिपादितं तस्मात्तस्यैव प्रधानभूतो लोकसंग्र
हार्थमेव कर्म कुर्विति भावः यद्वा श्रेष्ठो मुखो राजा सेनानी
वा यद्यदाचरति इतरस्तदनुयायी सैनिकजनोऽपि ततदेवाचर
ति स च यदेव प्रामाणां कुरुते नियमयति तदेव लोकोऽप्यनुव
र्तते ननु तदुल्लंघ्य स्वातन्त्र्येण वर्तते इति श्रयं भावः भवानेव स
र्वनायकत्वात् सर्वेषां सैन्यानां राजा स्वधर्मं प्रवर्तक इति सर्व
एव स सैन्यराजानः सर्वनायकस्य भवतः प्रवृत्तिरूपामेवाज्ञां
प्रतीच्छन्तीति मात्रमकरणेन तेषां स्वधर्माचरणविज्ञकर्ता भू
यति २१॥

मधुभाष

[The page contains approximately 20 lines of extremely faint, illegible handwritten text in Devanagari script.]

भाषा अनुवाद

और तमारे कर्म करनेसे सब लोगों की कर्म मे रुचि होयगी य
ह कहते हैं कि श्रेष्ठ कहे वरे लोग निवृत्तिया प्रवृत्ति कर्म जो
प्रमाण मानते और करते हैं सोई साधारण मनुष्य भी आच
रण करते हैं अर्थात् उनके अनुसार सब व्यवहारके अनुगा
मी होते हैं २॥

दोहा॥

जो जो करें महां जन और पुरुष करें सोय सोइ प्रमाण जो
कर्त दें चलें लोक तिह जोय २॥

ਸਿਰਫ਼ ਮਨ

ੴ ਸਿਰਫ਼ ਮਨ ਤੇ ਚੰਗ ਨੇ ਮੀਰਜ ਰਾਜ ਰਿਹਾਇ ਮਨ ਸਿਰਫ਼ ਮਨ
ਏ ਮਨ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੀਯੁਨਿ ਮਨਿ ਤੇ ਤੇਰੇ ਰਾਜੀ ਕੀ ਤੇ ਮਨ ਤੇ
ਏ ਮਨ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੀਯੁਨਿ ਮਨਿ ਤੇ ਤੇਰੇ ਰਾਜੀ ਕੀ ਤੇ ਮਨ ਤੇ
ਮਨੀਯੁਨਿ ਮਨੀਯੁਨਿ ਮਨੀਯੁਨਿ ਮਨੀਯੁਨਿ ਮਨੀਯੁਨਿ ਮਨੀਯੁਨਿ

136

ਸਿਰਫ਼ ਮਨ

ਸਿਰਫ਼ ਮਨ ਤੇ ਚੰਗ ਨੇ ਮੀਰਜ ਰਾਜ ਰਿਹਾਇ ਮਨ ਸਿਰਫ਼ ਮਨ
ਏ ਮਨ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੀਯੁਨਿ ਮਨਿ ਤੇ ਤੇਰੇ ਰਾਜੀ ਕੀ ਤੇ ਮਨ ਤੇ
ਏ ਮਨ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੀਯੁਨਿ ਮਨਿ ਤੇ ਤੇਰੇ ਰਾਜੀ ਕੀ ਤੇ ਮਨ ਤੇ
ਮਨੀਯੁਨਿ ਮਨੀਯੁਨਿ ਮਨੀਯੁਨਿ ਮਨੀਯੁਨਿ ਮਨੀਯੁਨਿ ਮਨੀਯੁਨਿ

न मे पार्थास्तिकर्तव्ये विषलोकेषु किञ्चन ना
न वा मम वा मम्येव नैव च कर्मणि २१ ॥

शंकरभाष्यं

यद्यत्र लोकसंग्रहकर्तव्यतायां विप्रतिपत्तिरिति मो किं न प
प्रसि तेति न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्ये विषुपि लो
केषु किञ्चन किञ्चिदपि कस्मात् अनवाप्तमप्राप्तमवाप्तये प्रा
पणीये तयापि वर्ते एव च कर्मण्यहं २१

आनन्दगिरिकृतटीका

कृतार्थस्यापि लोकसंग्रहार्थं विहितं कर्मकर्तव्यमित्युक्ता तत्रैव
भागवतमुदाहरणमेवोपमयति यदिमादिना प्रप्राप्तस्य प्रा
प्तये तयापि कर्तव्यसम्भवात् न किञ्चिदपि विद्यते कर्तव्यमिति
कथमुक्तमित्याशङ्क्याह नानवाप्तमिति प्रतीकमुपादाय व्याख्या
नद्वारा विद्यावतोऽपि कर्मप्रवृत्तिं सम्भावयति नेमादिना पुनः।
पार्थ पुनर्नञोनुवादः भगवतो मे नास्ति कर्तव्यमित्येतदाकांक्षा।
द्वारा स्फोरयति कस्मादित्यादिना प्रयोजनाभावे तयापि नानुष्टे
यं कर्मेत्याशङ्क्य लोकसंग्रहार्थं ममापि कर्मानुष्ठानमिति।
मत्वाद न प्रापीति २१ ॥

स्वामिकृतटीका

तत्र वाहमेवदृष्टान्तस्याह नमश्चिन्तिभिः हे पार्थ मे कर्तव्यं नास्ति
यतस्त्रिषुपिलोकेषु प्रप्राप्तं सत्प्राप्तं नास्ति तयापि कर्मणि वर्ते ए
व कर्मकरो मीत्यर्थः २१

पिशवभाष्यं

तदर्थं यति नमश्चिन्ति मे मम पार्थ कर्तव्यमनष्टेयं विषलोकेषु
किञ्चन किमपि न कुतश्चित्चेत् न मे अनवाप्तं प्रप्राप्तं अनवाप्तं।
प्रापणीये नास्ति तयापि कर्मण्येव वर्ते २१

रामानुजभाष्यं

न मे सर्वेष्वरस्यावाप्तकामस्य सर्वतत्समसंकल्पस्य विषलोके।

गी.
टी.
र.

प्रदेवमनुष्यादित्रयेणैकं देतो वर्तमानस्य किं विदपि कर्तव्यमस्ति
अतो न वा स कर्मणा वा स व्येना किं विदस्ति अतोऽपि लोकरता ये कर्म
णो ववर्ते २१

अभिनवशुभकृतटीका

अपित करणीयमिदमिमेतावता तदत्र ऊर्वतामपि सिद्धौ जनका
दयो रक्षताः प्राप्तप्राणी यस्य परिष्णमनसोऽपि कर्म प्रवृत्तौ लो
कानुग्रहः प्रयोजनमित्यत्र श्रीभगवान्नात्मानमेव दर्शयतीति क।
गेति तस्मादसकृद्येव करणीयं कर्म कुर्यात् किंच विदितं वेद्यः
कर्मचेत्यजेत् २१ ॥ परमार्थप्रपाटीका

यतत्र केवलं तत्र भूषणमिदमपि न ये वावरा मीमाह न मे
इति भोषार्थं विषयिलोके प्रभू भवः प्रसूते प्रसूयवादेव पितृमनु
ष्यलोके प्रममकर्तव्यं किमपि नास्ति किमुदृष्ट्य कर्तव्यमिमाह ना
न वासमिति अत्राप्तप्राप्त्यर्थं प्रयत्नः कर्तव्यश्चेत्तर्हि मम अनवा
सं किमपि नास्ति अत्राप्तमसकृतकामत्वात् अथ कामनातीतं परं
अत्राप्तमवमिति मनोरथस्तर्हि किमु वक्तव्यं सूत्रेणार्हमेवा।
स्ति एवं विधोऽप्येकं कर्मणि वर्तयवग्रतः परिशेषालोकसंग्रहार्थं।
मेवमर्थः २१ ॥ वनमालीटीका

अहमेवावृष्टं तस्माह नमरति हे पार्थ मेममकर्तव्यं नास्ति।
यतस्त्रिलोके प्रप्रागतवासमवास्यं किंच न नास्तीति श्रुत्वात् त
थापि कर्मणि वर्तयवकर्मकरोम्येवेति २१

ऊसमवेजयनीटीका

प्रावरणं चात्र प्रसूतप्रमाणमात्रमपेक्षितं न तत्र शास्त्रद्वारा अथवा
विधिविधेयं शास्त्रेयं स्यात् अतएव यत्र तत्र प्राणदो किंच
भगवान्नासदेवो लोकसंग्रहार्थं कर्मणि वर्तनेति प्रसूतस्यापि क
र्मप्रवृत्तौ लोकसंग्रहमेतत् फलान्तराभिलाषमन्यतः बोधयत्नात्
दृष्टान्तेनाप्येवमवश्यं कर्तव्यतां वसवयति तमेवाप्यास्तीति।

विभिः हेपार्थ एषा प्रविष्टलोकेषु लोकेषु मेखरनरादिसहस्रेण
 स्वेकपावर्तमानस्य जगदुपकृतिर्ममस्य जगदुदयविभवलयली
 लस्य समसंकल्पस्य स्तनत्रयस्य सर्वेष्वस्य समकिंचन किंचिदपि कर्त
 वं करणीयं कर्म नास्ति न भवति न पुनस्त्रिषु लोकेषु न वाप्तमप्राप्ते।
 नास्ति यत्किंचिदपि वस्तु ज्ञाते तत्सर्वं प्राप्तमेवास्ति तथा वाप्तयेन वा
 ये नास्ति तथापि कर्मणि वर्तेत एव पार्थ तिस्रो ध्येनाहं सर्वेष्वस्य।
 पि कर्मण्येव वर्तेते तममेखरस्यैव तस्यैव कथं न वर्तते इति सति
 ते ईश्वरस्यैव कर्मणि प्रवर्तनमस्ति चेत्तर्हि तदादिजीवानां तयोऽप्य
 मेवेति भावः २२ ॥

विष्टलोकेषु ५

अत्र चाहमेव दृष्टोत इत्याह विभिः १

मधुसूदनीटीका

हेपार्थ मेममत्रिषु लोकेषु किमपि कर्तव्यं नास्ति यतोऽनवाप्तं फ
 लं किंचित् ममावाप्तये नास्ति तथापि वर्तयत्वकर्मण्येव कर्मकरो
 मेवेत्यर्थः पार्थ तिस्रो ध्येन विष्टुदत्तत्रियवंशसमुद्भूतं शराप
 मापमतेनामंते मत्समोहमिव वर्तितमहं सीति दर्शयति ॥
 यदेपि नो कर्तव्यं तदादिजीवानां तयोऽप्य २२ ॥

३५

सदानंदीटीका

अत्राहमेव दृष्टोत इत्याह विभिरीश्वरः ममेखरस्य हेपार्थ कर्तव्यं ना
 स्ति किंचन लोकत्रयेपि यस्मात्तेन वाप्तं नास्ति किंचन प्राप्तये तद
 पीशो हेकरो मेव जगदिते २ २२ ॥

नीलकंठीटीका

कर्मणि वर्तेत एव प्रहेकर्म करो मेवेत्यर्थः २२ ॥

आनंदीटीका

इतः परं स्वस्मिन् ममेखरस्यैव नामासुत्रयति अत्र वा ताभाष्ये हि स
 वीजनः स्वकार्याण्येव वर्तते मम तन्निजैर्गुणैः प्राप्तं प्राप्य किंचिद
 प्राप्य नास्ति तथा विहिते कर्मणि प्रवर्तते इमं २२ ॥

१ तस्मात्परमार्थज्ञानेनापि न लोकसंयता
 मेवोदाहरणं कुर्वन्नाह ॥

रामकंठीटीका

यं शास्त्रे विहितं कर्म सर्वथा उपेयमित्यत्र स्वात्मानं

हेपार्थ मम स्वार्थसाधनतया कर्तव्यं कार्यं न किंचिदस्ति यस्मात्त्रिषु लो

गी.
टी.
ट.

केषु समस्ते जगत्पतवामे पूर्वमनासादितमिशनीमवाप्तव्यं सेका
श्रृणाय लब्धव्यं न किंचिदस्ति अलब्धलाभा र्थो हि सर्वः कश्चित्स
कार्यमारभते मम तु यथाप्रतिपादितं तत्तत्तान निष्ठाप्रतिष्ठितम्।
तस्य न किंचित्प्राप्तमस्ति अतश्चात्तादृशोऽपि सन् लोकवत्कर्मणि शा
स्त्रविहितेष्वने सततमुद्यक्तो भवामि अनेन यस्मात्परतिरेव सा
तस्य कार्येन विद्यते तस्य यत्कर्म तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समा
चर (१३४) ॥ २२ ॥

अत्र चाह मेव दृष्टान् इत्याह लासिकी मम

नेति हे पार्थ मेवार्ण्यमभेदवस्थापकस्य चरस्य किंच न कर्तुं।
येनास्ति कृतः त्रिषु लोकेषु प्राप्तं सत्यायं नास्ति कामनात् न
यापि कर्मणि वर्तते एव कर्म करोमीत्यर्थः ॥ २२ ॥

पंचोलीटीका

लोकसंग्रहकर्तव्यता यो विप्रतिपत्तिं प्राप्नुवन्ते न परिहरति न मे
पार्थेति हे पार्थ त्रिषु लोकेषु मे मम किंच न कर्तव्यं नास्ति न पुन वा म
म वाप्तव्यं नास्ति प्रवाप्तव्यं प्रप्राप्तव्यं नास्ति तथापि निमित्तैर्मिते के क।
मणिग्रहं वर्तते एव ॥ २२ ॥

रागादीरसमिहोधिनी ॥

अत्र चात्मानमेव दृष्टं तयति न मे इत्यादि विभिः हे पार्थ विप्रदुक्त
त्रियवंपो हवस्सुरापत्यतेन प्रायो मत्समस्तमदमिव कर्मणि व
र्तितुमर्हसीति संबोधनाभिप्रायः यद्यपि मम कर्तव्यं नास्ति यत्
त्रिषु लोकेषु विषये किमप्यनं वा मम प्राप्तपूर्वमवाप्तव्यं नास्ति अ
लब्धलाभा र्थो हि सर्वः कश्चित्स कार्यमारभते मम तु कृतकृत्यता
न किंचित्प्राप्तमस्ति तथाप्येतादृशोऽपि हं कर्मणि वर्तते एव कर्म
करोम्येत्यर्थः ॥ २२ ॥

मधुभाष्य

भाषाअनुवाट

इसविषयमे भगवान अपने को दृष्टान्त कहते हैं किदेपार्थ
अर्जन देखो त्रैलोक्यमे भीहम को कर्तव्य कर्म कुक नहींहैं
तौभी हम कर्म कर्ते ही रहते हैं और हमकोत्रिभुवनमे अ
लभ्य तथा किसी वस्तुमे अभिलाष नहींहैं २२

श्लो॥

दे पार्थ त्रयलोकमदपसो कर्तव्यनादि जोअलव्य द्वे
लव्यमोहि वर्तौ कर्महि मादि २२ ॥

3156 22 10 16

1. 凡在本行存款，利息按日计算，按月结息。
 2. 凡在本行存款，利息按日计算，按月结息。
 3. 凡在本行存款，利息按日计算，按月结息。
 4. 凡在本行存款，利息按日计算，按月结息。
 5. 凡在本行存款，利息按日计算，按月结息。
 6. 凡在本行存款，利息按日计算，按月结息。
 7. 凡在本行存款，利息按日计算，按月结息。
 8. 凡在本行存款，利息按日计算，按月结息。
 9. 凡在本行存款，利息按日计算，按月结息。
 10. 凡在本行存款，利息按日计算，按月结息。

139

11 55 53

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ममेव त्मा
नृवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

शंकरभाष्यं

यदि हि पुनरहे न वर्तये जात कदाचित् कर्मण्यतन्द्रितोः नलसः
सन् मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्त मागमनुवर्तयन्ते मनुष्याः हे पार्थ
सर्वशः सर्वप्रकारैः २३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

लोकसंग्रहोपि न ते कर्तव्यो विफलत्वादिमाशङ्क्याह परिहीति १३

स्वामिहृतटीका

अकरोलोकस्य नाशं दर्शयति यदीति सर्वशः सर्वैः प्रकारैः जा
तकदाचिदन्तेदितो न लसः सत्यदिकर्मणि न वर्तयेत्कर्मनाशुतिष्ठ
ये समैव वर्त्म मार्गे मनुष्या अनुवर्तन्ते नुवर्ते रत्रित्यर्थः २३

पिशाचभाष्यं सप्तार्थं २३

सामानुजभाष्यं

अतः सर्वेष्वरः समसंकल्पकृत् जगद्विभवलयलीलो जगद्वि
पकृतये मर्त्यो जातोऽपि मनुष्येषु शिष्टजनाये सरवसुदेव गृहेवती
र्णास्तु कृत्वा लोचितकर्मण्यतेऽदितः सर्वस्य यदि न वर्तये मम शिष्टजना
ये सरवसुदेवस्तु तर्वात्मा कृत्वा विदुः शिष्टाः सर्वप्रकारेणाप्यमेव ध
र्ममनुवर्तते तेव स्वकर्तव्या ननु हानेनात्मानमनुयत्नं निरपगा
मिनो भवेषुः ॥ २१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

तलोकानां उभे दृष्ट्यैक प्रसिद्धत शिथिलि नास्या वंथते ता प्ररूढि
लक्षणो जायते २३॥ परमार्थ प्रणालिका

परमार्थप्रपाटीका

अथवातिरेकेः निष्कार यदीति ययहेतातकराविदपिअनेदितः
अतलसः सनकर्मणिनवतेयंकर्मनानुतिष्टेयंतहिममेववर्त्ममा
गंसर्वशः सर्वमनुषाः अवेनुवर्ततेअनुवर्तेरन्तुनवेनुवर्ततेसीनव
तवलेनैः किंययेननानितारांकावलेनवनधुनेनवर्ततेनवनधुनेनवर्तते

[illegible]

गी.
टी.
२

~~ननु सति योहीति~~ २१ ॥

वनमालीटीका

अकरणे लोकस्य नाशमाह यदीति अहं यद्यनेदि तो नलसः सन्न
जात कदाचित् प्रवर्तये कर्माणि नानुष्ठेयं तदा मम शिष्टाग्रे सरश्री वा
सुदेव सुतोर्वर्त्म मार्गं हे पार्थ मनुष्याः कर्माधिकारिणः संतः अनु
वर्तन्ते प्रवर्तन्ते सर्वशः सर्वप्रकारैः २१ ॥

रुसमवेजयनीटीका

नलीधरस्य नवकर्मणि प्रवर्तनं किमर्थमिति चेत्तत्र प्रयोजनं श्रु
एवमाह यदीति यदि हीति निश्चयेन सर्वेश्वरोपहं यउकलावनी
र्णो वसुदेवनंदनो भूत्वा तं दिनस्मावधानं सन्न जात कदाचित् कुलो
चित्ते कर्मण्यहं नवर्तयेत कर्म न कुर्यात्तर्हि दृष्टो नश्ये मां कृत्वा हे पार्
थ सर्वशः सर्वे मनुष्या मम वर्त्म सोचित कर्म सागरं मार्गं मनुव
र्तन्ते रत् २१ ॥

मधुसूदनीटीका + लोकसंग्रहोपि नते कर्तव्यो विफलत्वादित्याशंका

+ यदि पुनरहमनेदितः अतलसः सन्न कर्मणि जात कदाचित् प्रवर्तये
नानुतिष्ठेयं कर्माणि तदा मम शिष्टस्य सुतोर्वर्त्म मार्गं हे पार्थ मनुष्याः
कर्माधिकारिणः संतः अनुवर्तन्ते प्रवर्तन्ते रत् सर्वशः सर्वप्रकारैः

२३

सदानंदीटीका

मार्गं सर्वप्रकारैस्ते नराः कर्माधिकारिणः सर्वदेव नुवर्तन्ते रत् सन्न
षंष्टा प्रभो यद्यहं जगतामीशः कर्माण्यतल सोपि सन्न कदा
चित् नानुतिष्ठेयं तदा सर्वशितर्मम २१ ॥

नीलकंठीटीका

यद्यहं कर्मणि तवर्तयेतर्हि मनुष्याः ममेव वर्त्मानुवर्तन्ते अनुवर्त
न्त कर्म न कुर्यात् त्रिसर्गः अनेदि तो नलसः सर्वशः सर्वप्रकारैः २१

प्रातरीटीका

श्रेष्ठैरुक्तं दृष्टान्तेपि न कुर्यात् त्रिसर्गः २१ ॥

रामकंठीटीका

इति यत्प्राप्तं तदेकाग्रं नृपुरुषविषयमेवेति निःसंशयतया प्रतिपादितवान् अथ तत्त्व
ज्ञापिसन्भगवां लोकवत्कर्मणि प्रवर्तन्ते रत् ॥

यद्यहेवर्णाश्रमोचितानि कर्माण्यनन्तरितः अज्ञातानस्यः सन् ।
 कदाचिदपिनवर्तेयं नतिष्ठेयं तत्सर्वपवमनुष्याः कर्मण्यधिकृता
 मानवाः प्रमाणाभूतचरितस्य समवर्त्ममार्गमाचारमनुवर्तेरन् प्र
 नुसरेषुः (वातरता) २३ ॥

लासिकी दललीटीका

यतिरेकेनाशप्रसक्तिरिमाह यदीति द्वितीयये अज्ञातकदाचि
 दतद्वितोः नलसः सन् सर्वैः प्रकारैर्यदिकर्मणि नवर्तेयं कर्मना
 नुतिष्ठेयं तत्सर्वमनुष्याः कर्माधिकारिणा समैववर्त्मानुवर्तन्तेः
 नवर्तेरन्वित्यर्थः २३ ॥

पंचोलीटीका

अकरणे लोकस्य विनाशहेतुं सूचयति यदिसाहमिति द्वितीयतम
 हे अतद्वितः अनलसः यदि ज्ञातकदाचिदपि कर्मणि नित्यवैमिति के
 कर्मणि नवर्तेयं हेतुर्थं सर्वशः सर्वप्रकारैः मनुष्याः समवर्त्मानुवर्तन्ते २४

२५ वीरसमिद्धोधिनी ॥

ननु यदि कृतकृत्योऽसि तर्हि किमर्थं कुरुष्वेत्याशङ्क्य लोकसंश
 दार्थमेवेत्याह यदीति द्वितीयाह यद्यदमतद्वितोऽज्ञातानस्यः
 सत्कर्मणि स्ववर्णाश्रमोचिते ज्ञातकदाचित् नवर्तेयं नानुतिष्ठे
 यं तत्समप्रमाणाभूतचरितस्य सतो वर्त्ममार्गमाचारं सर्वपवम
 नुष्याः कर्माधिकारिणो मानवानां नुवर्तन्ते नानुवर्तेरन् ना
 नुसरेषुविति २५ ॥

मधुभाष्य

२५ ॥

141

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्
विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्
विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्
विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्
विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्
विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्
विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्
विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्
विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्
विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्
विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्

भाषाश्रुवाद

तो फिर जो हम कर्मन करे तो कर्म न करने से जो लोगों
की हानि होयगी सोई देखावते हैं कि जो सावधान हो कर्म
में हम कभी न वर्तमान होय तो सब लोग हमारी ही राह
लेय अर्थात् हमारी नार करै २३

दोहा॥

जो उकदाचित ना करे कर्म निराल स में द सभ नर मार्ग ते
दि वलें पार्थनादि संदेह २३॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

नमो भगवते वासुदेवाय नमो भगवते वासुदेवाय
नमो भगवते वासुदेवाय नमो भगवते वासुदेवाय
नमो भगवते वासुदेवाय नमो भगवते वासुदेवाय
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

142

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

नमो भगवते वासुदेवाय नमो भगवते वासुदेवाय
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म वेदहे संकर
स्य च कर्ता सा सुपहत्या मिमाः प्रजाः २४ ॥

शंकरभाष्ये

तथाच को दोष इमाह उत्सीदेयुर्विनश्येयुरिमे सर्वे लोकाः लोक
स्थितिनिमित्तस्य कर्मणोः भावात् न कुर्या कर्म वेदहे किंच शंकर
स्य च कर्ता सा तेन कारणेनोपहत्या मिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्र
हाय प्रवृत्तस्त उपहतिं उपहननं कुर्यामित्यर्थः ममेष्टरस्यानु
ग्रहापयेत यदि पुनरहमिव ते कृतार्थबुद्धिरात्मविदमोवात
स्यात्मात्मनः कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इति २४ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

श्रेष्ठस्य तव मागीनुवर्तितं मनुष्याणां सुवितमेवेमाशंका हृषय
तितथाचेनादिता ईश्वरस्य कर्मण्यप्रवृत्तो नदनुवर्तिनामपि क
र्मानुपपत्तिरिति हेतमाह लोकस्थितौति इत्येष्टरेण कर्म क
र्तव्यमिमाह किंचेति यदि कर्म न कुर्यामिति शेषः संकरकर
णस्य कार्यं कथयति तेनेति प्रज्ञोपहतिरपि प्राप्यते चेत् किं न
या तव स्यादिति तत्राह प्रजानामिति तामनावरत्नमनुवर्ततां
सर्वेषां को दोषः स्यादित्यपेक्षाया मीश्वरस्य कृतार्थतया कर्मानु
ष्ठानाभावे नदनुवर्तिनामपि तदभावादेव स्थितिहेतुभावात् ए
यिद्यादिभूतानां विनाशप्रसंगादणां प्रमथर्मव्यवस्थानुपपत्तेश्च
धिकृतानां प्राणभूतानां पापोपहननप्रसंगान् परानुग्रहार्थं प्रह।
तिरीश्वरस्येत्तुक्तं तस्यति लोकसंग्रहाय कर्म कर्तव्यस्य कर्तव्या
भिमानेन सानाभिभावे ग्रामे प्रत्याह यदि पुनरिति कृतार्थबुद्धित्वे
हेतमाह आत्मविदिति यथावदात्मानमवगच्छन् कर्तव्याभि
मानाभावात् कृतार्थो भवत्येवेत्यर्थः अर्जुनादयत्रापि ज्ञानवृत्ति
कृतार्थबुद्धित्वं कर्तव्यत्वाद्यभिमानहीने तस्यमिमाह प्रमावेति न
स्य तर्हि कर्मानुष्ठानम फलत्वादनवकाशमिमाशंकाह तस्यापी
ति कर्तव्यस्यात्मविदापि परानुग्रहाय कर्तव्यमेव कर्मणाहेति शेषः २४

गी.
टी.
२

स्वामिकृतटीका

ततः किमतग्राह उत्तीदेयुरिति उत्तीदेयुः कर्मलोपेन तत्तदेषुः त
तत्तद्वर्णसंकरो भवेत् तस्याप्यहं कर्ता स्या भवेद्यमेव मिमाः प्रजा उ
परमां मलिनी कुर्या २४ ॥

विशाचभाष्ये

ततश्च कोटोपरमतग्राह उत्तीदेयुरिति अनेन कारणेन उपहस्यामि।
माः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तः कर्मोपहतिं कुर्यामिति ततश्च
ममेव स्यात्तदनुग्रहमापयेत्तदिष्टतरहमिव तत्कृतार्थवदितिः आत्म
विदमोवातस्यात्मविदं कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रहः कर्तव्य इति आत्म

सर्वः

संभेद उच्यते २४ ॥ रामानुजभाष्ये

प्रजापतेर्देवस्य सत्त्वं कर्तव्यं तदनुग्रहः उपहत्यामि। ततश्च कोटोपरमतग्राह उत्तीदेयुरिति अनेन कारणेन उपहस्यामि।
माः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तः कर्मोपहतिं कुर्यामिति ततश्च
ममेव स्यात्तदनुग्रहमापयेत्तदिष्टतरहमिव तत्कृतार्थवदितिः आत्म
विदमोवातस्यात्मविदं कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रहः कर्तव्य इति आत्म
संभेद उच्यते २४ ॥

यः कामदाचाराय तथर्मनिष्कारणादेवोत्तीदेयुः न हं भवेत्तदुःखा
स्वादाचाराणामपालनात्सर्वेषां शिष्टानां संकरस्य वा कर्ता स्यात्ततः
यवेमाः प्रजा उपहस्यां यवेमेव तमेपि शिष्टजनाग्रसंराजं ततः यो
युधिष्ठिरानुजः सन् शिष्टतया यदितान निष्ठाया मधिकरोषित
तत्तदाचारा नुवर्तिनो कृत्स्नविदः शिष्टाश्च मुमुक्षुः स्वाधिकारः।
स ज्ञानेन तः कर्मनिष्ठाया मधिकुर्वन्तो विनश्येयुः अतोऽप्यपेक्षे
न विदुषा कर्मवकर्तव्यम् २४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

यतः कर्मवासनां च न मोक्षं शक्नुवेति ज्ञानद्वारा च नाश्रयितं प्रय
वशिष्यतीति भवेति २४ ॥ परमार्थप्रवाही.

उत्तीदेयुरिति अहं वेत्तु कर्मन कुर्यात्तर्हि इमे लोका उत्तीदेयुः स्वक।

ननु संगोदासीनस्य तव लोकैः किं प्रयोजनमिच्छां कुरु वर्णाश्रमधर्मं प्रवर्तकः सन् परमकारु
णिकोऽस्मीत्याह ॥

मलोपेनभ्रंशेषुः ततश्चयोवर्णसंकरोभविष्यति तस्यकर्ताहमे
वस्यातत्रमत्कृपापात्रत्वेनस्थिताः प्रजाउपहस्योमालियोः पदनाः
कुर्या यथासार्गभ्रंशानां नानायात्रवोरादिभीतिर्माभूदितिह
यथाकोपिमार्गदृष्टाभवतिप्रकृतेयितयेव ~~तथावत्तानुवर्तनेन~~
~~रुसमवेजयन्तीटीका~~ २४ ॥

वनमालीटीका

ततः किमतश्चाह उत्तीरेपुरिति ग्रहमीश्वरश्चयदिकर्मनकुर्या
तसामदनुवर्तिनांमन्वादीनामपिकर्मलोपेतलोकस्थितिहेतोः
कर्मणोलोकाउत्तीरेपुरितशेषः तयावर्णसंकरस्यकर्ताह
मेवस्यातेनवेमाः सर्वाः प्रजाग्रहमेवहमाम् तमालनायकपया
प्रहजोहमीश्वरः कथंहमामितिभावः २४ ॥

रुसमवेजयन्तीटीका

तथावत्तानुवर्तनेस्वधर्माद्वृत्तेनजीवानामधःपतन
मितीह ॥

उत्तीरेपुरितिधर्मसंस्थापनायसर्वधर्मकृतश्रेयसगतकउनुभिस्त
तुः प्रजापालकोहवेद्यदिसकुलोचि ~~तथावत्तानुवर्तनेन~~
~~रुसमवेजयन्तीटीका~~ तेषास्त्रीयंकर्मनकुर्यांनक
रोमितहीमेसर्वमउक्ताचारकर्मकारिणोमहाचाराधीनधर्मव्यवसा
यिनोलोकाजनाउत्तीरेपुरिभ्रंशवाराभवेयुः शास्त्रीयेकुलाचारेभ्रंशे
सतिकुलमर्यादलोपात्तेकरस्यवर्णसंकरस्यकर्ताहमेवस्यावप
नरतएववर्णसंकरदोषतस्मात्स्थिताः प्रजाः प्रजापालकोभूत्वा
हमुपहसाधर्माकरणात् ~~मलिनाः कुर्या तस्माद्यथाहमेवप्रजासंरक्षणायकमक~~

रोमितथातममुत्रमकुलप्रस्तः पाण्डु
नदलोपमस्तुभ्रंशो ममशास्त्रादिक
मेत्यक्तातोनेप्रवर्तिष्येतेहिंसेताननिष्ठा
दृष्टासर्वेतांनिजनासनेनिष्ठासुहीद्विष
स्ववर्णविचनकर्मपरित्यजन्तीतिभावः २४

+ श्रेष्ठस्तवमार्गानुवर्तित्वमनुष्णाण मधुसूदनीटीका अचितमेवकोदोषइत्यतश्चाह

+ ग्रहमीश्वरः वेद्यदिकर्मनकुर्यां तसामदनुवर्तिनांमन्वादीनामपिक
मानुषपतेः लोकस्थितिहेतोः कर्मणोलोपेनेमेसर्वलोकाउत्तीरेक
वितशेषः ततश्चवर्णसंकरस्यकर्ताहमेवस्या तेनवेमाः प्रजाग्रह
मेवोपहस्योधर्मलोपेनविनाशये कथंवप्रजानामनुग्रहायंप्रहृतरं
सरोहंताः सर्वाविनाशयेयमित्यभिप्रायः यद्यराचरतीत्यादौपरा
यण्योजनान्त्रकेवललोकसंग्रहं पश्यन्कर्तमहंसि अथितश्रेष्ठाचारीता
दपीत्याह यद्यदिति तथाचममश्रेष्ठस्यादृशशाचारस्तादृश्यवम

नांचतुः लोकानाम

गी.
टी.
२

दनुवर्तिनात्त्वयानुष्टेयो न स्याते येणात्परमार्थः कीदृशस्तवाचारो यो
मयानुवर्तनीयश्चाशं कायां न मे पाथे सादिभिस्त्रिभिः श्लोके स्तत्त्व।
दर्शनमिति त्रिनृतवेष्टरस्य लोकसंग्रहार्थं कर्माणि कुर्वीत सापिक
हंताभिमानाभावात्कापिततिः मम तन्नीवस्य लोकसंग्रहार्थं क
र्माणि कुर्वीत सा क हंताभिमानेन तन्नाभिभवः सादिमतश्चाह १४ ॥ ना५

सदानेदीटीका

यद्यदेकमणो कुर्यात्तदा मदनुवर्तिनां कर्मकरणतो लोकस्थितिरे
तोषकमणाः १ लोपेतेते विनश्येयः सर्वकर्माधिकारिणः तदा क
र्माहमेव संविर्णानां संकरस्य च २ समाः सर्वाः प्रजास्तेन धर्मलोपेन मे
करात् ग्रहमेवोपदस्योयः प्रवृत्तौ नुग्रहाय मेः ३ २४ ॥

नीलकंठीटीका

ततश्च किमिति मत्तश्चाह उत्तीरेषुरिति यद्यदाचरतीत्यादेरपरायो।
जना न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन्कते मर्हसि अपितु श्रेयाचारत्वाद्
पीत्याह यद्यदिति तथाच मम श्रेष्ठस्य पादशाचाचारस्तादृश एव म
दनुवर्तिनात्त्वयानुष्टेयः न स्याते येणात्परमार्थः कीदृशस्तवाचा।
ये यो मयानुवर्तनीयश्चाशं कायां न मे पाथे सादिभिस्त्रिभिः श्लोके
स्तत्त्वदर्शनमिति मधुसूदनश्रीपाराः २४ ॥

शान्तीटीका

ततश्च को दोषश्चाह उत्तीरेषुः सदाचारानवगमात्मात्मनोपेन वि
नश्येयः तथाच वर्णाश्रमधर्माणां मिश्रीभावस्य मया दाया अनिय
मात्कतीत्याम् अतएव विशुद्धलीकरणादिमाः प्रजा उपदस्याम्
ममेष्टरस्यानुग्राहकत्वं हीयते इत्यर्थः २४ ॥

रामकंठीटीका

किंचातश्चाह ॥ यद्यदेकलोकवत्त्वासवोदितं कर्मानाचरेयं तदमी लोकाः समस्ता।
निभुवनानि संसारपुरुषोचिततत्त्वकर्मफलोपभोगाधिकरणभू
तास्तु उत्तीरेषुः उन्नादेविनाशं भजेयुः कर्मनिवन्धनादिलोकानां स्थि
तिः किंच तथाविधं कर्माकृतं संकरस्य वर्णाविभागमिश्रीभावस्य का।

जीप्रवर्तकोभवेयम् सर्वेहिपुरुषाः प्राप्तास्तीयेकमाकुरुवाणामनु
 वर्तमानाः स्वस्वतन्त्रातिविहितं कर्म यथेष्टमन्यजातिविहितता
 दिनाविशेषेनाप्यवरतः संकीर्णवर्णनामाश्रयः अतोहमेवर्ण वः
 संकरदोषस्य कर्माणां किंवा तस्मात्प्रजातान् कर्मभूमिजनानः २५
 प्राप्तास्त्वोदितकर्माधिक्यतासर्वान्सौरिणः पुरुषानुपदमां उ
 पचानेन विनाशेन योजयेयम् यत्तादिप्रजायथाविहितं कर्मानाव
 रंत्यः स्वर्गादिप्राप्तेर्येनानि सर्गतस्तत्तज्ज्ञानशून्यत्वात् केवलतत्तत्ता
 इतमात्पुरुषार्थोद्भवहिंस्रताः तत्कर्तार्यगभावशामिलतत्तांति
 नाशमाश्रयः तदिदं परमेश्वरेष्वापरिकल्पितजगत्कीडानियमे।
 बुद्ध्यापकत्वं मयैवाः चरितं भवेदन् २५

लासिकी वसुन्तीटीका

ततश्च किम् असत्प्राद उत्तीदेयुरिति यद्यदेकं कर्म न कुर्यात् तदिमेतो
 का उत्तीदेयुः कर्मलोपेन नश्येयुः कर्मनिवन्धनादिनो कस्यितिः
 ततश्च वर्णसंकरो भवेत् तस्याप्यहमेव कर्मा भवेयं ततश्चेमाः प्रजा उ
 पदमां मतिनीकुर्याम् २५ ॥

पंचोत्तीटीका

तमेव दोषे दर्शयति उत्तीदेयुरिति चेत् यदिग्रहं कर्मनिमित्तमिति के
 न कुर्यात् तदिमेतोकाः स्थितिनिमित्तस्य कर्मणः प्रभावान् उत्तीदे
 युः विनश्येयुः वपुनः संकरस्य वर्णसंकरस्य कर्माप्यहमेव स्यां भवा।
 मिश्रमाः प्रजा उपदमां मया एव उपहता सुरिगर्थः २५

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

ततश्च किमित्यादौ उत्तीदेयुरिति यद्यहमीश्वरः प्राप्तास्त्वोदितं
 कर्म न कुर्यात् नाचरेयं तदमीलोका उत्तीदेयुर्विनाशो भजेयुः
 मदनुवर्तिनां मन्वादीनामपि कर्माणां चरणलोकस्थितिहेतोः
 कर्मणो लोपादिति भावः किंच संकरस्य वर्णविभागमिष्टीभा

145
 वस्युव तथाविधं कर्माकुर्वन् न ह मेव कर्तास्यां सर्वे हि मदनुया
 यिनो जनाः स्वस्वं कर्म त्यक्त्वा पदजातिविहितं तयथेष्टं कुर्वा
 णाः संकीर्णवर्णतामाप्नुयुरिति भावः ततश्च किमित्याह
 इमाः कर्माधिकारिण्यः प्रजा अहमेव धर्मलोपेनोपदन्त्या वि
 नाशयेयं अयमशभिप्रायः एतादिकर्माधिकारिण्यः प्रजाम
 दनुयायित्वा म्मां तूस्मीमासीनं विलोक्य भोगमोक्षोभयफल
 कथया विहितकर्मानाचरणत्वर्यापवर्गाभ्यां दूरबहिष्कृ
 तानरकतिर्यक् प्राप्तिलक्षणं विनाशमाप्नुयुः कथं वा दस्मी
 म्भरः सर्वत्र समः करुणामयश्चेतासामनुग्रहार्थं प्रवृत्तः सन्
 अथो गतिप्राप्तलक्षणेन विनाशेनैता योजयेयमिति अतो म
 यापिलोकसंग्रहार्थमेव कृतं स्ववर्णाश्रमोचितं कर्मानुपपन्नं
 स्वमपितदर्थमेवाचरेति २४॥

मधुभाष्य

२४॥

भाषाश्रुतवाद

तो उसमे जो होगा सो कहते हैं कि जो हम कर्म न करें तो धर्मलोप हो जाय औ धर्म लोपसे प्रज्ञानष्ट होयगी औ वेमर्जा द हो राह कोर जो जिसके मतमाने सोरकरे तो संसारमे उ राचारसे वर्णशेकर जमैंगे फेरि इस श्रुतिवितके कर्ता भी ह मी ठहरे श्रुती प्रजा आपही नष्ट किया यही होगा २४

दोहा ॥

होय विनाश यदलोक जो कर्म करों में नाहि वर्णसंकर क
ताबनों प्रजानाश होय जाहि २४ ॥

[illegible]

सक्ताः कर्मण्यविहंसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विहंसो यथा सक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं २५

शंकरभाष्यं

सक्ता इति सक्ताः कर्मण्यस्य कर्मणाः फले सम भविष्यतीति के
विद्विहंसो यथा कुर्वन्ति भारत कुर्याद्विहंसो नाम विनया असक्तः
सन् तद्वत् किमर्थं करोति वक्तुमविकीर्ष्यथा कर्तुमिच्छुः लो
कसंग्रहं २५ ॥ ग्रान्तरिक्तटीका

दृष्टान्तदोषान्तिकरूपं श्लोकं वा करोति सक्ताश्चादिना असक्तः ।
सन् कर्तव्याभिमाने फलाभिसन्धिं वा कुर्वन्निति यावत् २५ ॥
स्वामिभक्तटीका

तस्मादात्मविदापि लोकसंग्रहाय तत्कृपया कर्मकार्यमित्युपसंहर
ति सक्ता इति कर्मण्यसक्तश्चिकीर्षुः संतः प्रत्यायया कर्मकु
र्वन्ति असक्तस्सन्निदानपितृपुत्रैव कुर्यात् लोकसंग्रहं कर्तुमिच्छुः २५
पिशाचभाष्यं

ततश्च सक्ताः प्रसक्ताः फलाभिसंधौ विद्वान्ज्ञानी तथा तेन प्रकारे
ण असक्तः फलाभिसंधिरहितश्चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुर्लोकसंग्रहं
लोकसंग्रहं कर्तव्यं धर्मोपादानं २५ ॥

रामानुजभाष्यं

अविहंसो यथात्मयुक्तस्त्वविदः कर्मणा सक्ताः कर्मणा वर्जनाय सं
वेधात्मात्मयुक्तस्त्वविनया तदभासरूपज्ञानयोगेनाधिकृताः कर्म
योगाधिकारिणः कर्मयोगं एव यथात्मदर्शनाय ऊर्वन्ते तथात्मनि
युक्तस्त्वविनया कर्मण्यसक्तो ज्ञानयोगाधिकारयोग्याः स्वयंपदेश्यशि
ष्टलोकस्वरूपाय स्वाचारणशिष्टलोकानां निश्चयं चिकीर्षुः कर्मयो
गमेव कुर्यात् २५ ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका

यतस्तेन सम्यग्ज्ञानेन शृताः अतो बुद्धेर्भेदे विगतनेतेषां परमो य
मनर्थश्च सन्तु यथायमेवैव प्रथियमेवा २५ ॥

परमार्थप्रपाटी

सक्ता इति अविहंसः परमार्थानभिज्ञाः कर्मजज्ञाः कर्मसि सक्ताः

एवमस्मदृष्टान्तेन सद्भिर्वापि कथं वर्तितव्यमित्याह

गी.
टी.
र

संगात्कर्मणाः फलावशंभावनियमश्चेति निश्चितफलाशयाप्रवृत्ताः
सेतोयथा कुर्वन्ति एवमसक्तोपि विद्वान् तथाविधमार्गमनुलेख्य
कुर्यात् किंभूतः लोकसंग्रहविकीर्षरिति पूर्ववत् २५॥

वनमालीटीका

ननु तेनेव तानि नोपि कर्मणे विद्वत् कर्मणोः को विशेषस्तथा
ह सक्ता इति सक्ता मदीयमिदं कर्मनेनेदं फलमेभवत्ति मितिभीमे
नः असक्तो भगवत्कारितमिदं कर्मनमदीयमनेन सयव प्रपन्ना
मिति भीमानुलोकसंग्रहमिदं कर्म कुर्यात् अतो महदेतरेतत्
कर्मणोरिति भावः २५ ॥

ऊसमेवेजयन्तीटी.

नन्वीश्वरस्य सर्वतत्त्वस्य तत्त्वज्ञानवत् लोकसंग्रहार्थं कर्मवशं भवति
तनुकेन प्रकारेण तं करोषीत्येवमशक्येनोक्तं लिखतस्तवाचिन्त्य
स्वयं प्राप्तिमतेनानन्तप्रकारेण
हं परं तु मत्प्रत्यक्षानामल्पशक्तौ
नामनीमानां परतन्त्राणां जीवा
नामधेके चित्तानि न केविद्वानि
नः सन्ति ते सर्वे केन केन प्रकारेण
कर्मजुर्वन्तु भवेद्यमेव पवप्रका
शमिदमेवेति चेन्न तत्राह ॥

मन्त्रिणः दुष्टेनित्यः यद्यपि मम स्वकलोचितकर्मसागे दोषो
न भवेत्समर्थतान् परंतु स्वकर्मसागेन प्रजानां त्रकारोपतनं भवे
दिति भावः स्वस्य लोकोपकारकत्वेन तत्संग्रहार्थं निजकर्मकरणां
दूरीयित्वा प्राप्तव्यविद्यानां जीवन्मुक्तानां लोकसंग्रहार्थमवश्यं क
र्मकरणीयमिति निजासावदमुक्तजीवसाधारणेन दर्शयति सक्ता
इति हेभारतभरतवंशजप्रविदोऽसुभुतवः प्रात्मज्ञानविरहि
ताः कर्माधिकारिणः प्रात्मज्ञानाभासेन अधिकारिणो जनाः
कर्मणि सक्तास्तफलाभिकोत्तया तस्मिन्निष्ठाः सन्तो यथा कर्म
कुर्वन्ति तथा विद्वान्स्वोचितकर्मचरणेन निर्मलीकृतान् करण
तया लब्धात्मज्ञानवान् लोकसंग्रहस्य धर्माचरणेन लोकानां धर्म
निश्चयविकीर्षः कर्तुमिच्छुः कर्मण्यसक्तः फलाभिलाषशून्यः सन्
कर्मकुर्यात् ननु यस्मात्परतिरेव स्यादित्यत्र तस्य कार्यं न विद्यतः
तिवदता भगवता प्राप्ततस्य प्रात्मनि संतुष्टत्वेन येदिकुपारलो
किकफलस्य हाश्रयत्वेन कर्तव्येनास्तीत्युक्तं इदं लोकसंग्रहार्थं
विशेषावश्यं कर्मकर्तव्यमिति सुकृतेन विशेषरतिरेकसमं कर्म
करणानां करणमुद्यादिफलाभावेन कर्मन करणीयम् किन्तु लो
कसंग्रहार्थं कर्तव्यमिति सर्वत्रापि व्याख्येयम् अत्र यदि लोकसं
ग्रहार्थमेव कर्मकर्तव्यमिति भगवतो विशेषा मुपपन्ना तर्हि यस्य
विशेषः कर्मदृष्ट्या ये लोका कर्मकर्तव्यं सेनावश्यं कर्तव्यं नायेनाप्र।

कर्तव्य

विशेषः

147

यजुषो भगवता दयो विद्वंसो निष्काम
कर्मफलानां प्राप्तयन्तस्तथा त्वमपि कश्चि
सिद्धिं प्राप्नुयस्व मंगला प्रप्स्यसीति सत्त्वोपायः
यद्वा भगवान् तस्या रतः प्रीति युक्त रत्यर्थः +

सिद्धे न प्रसिद्धे नापि देशान्तरमुपवृत्त्या प्रसिद्धिं प्राप्य न कर्तव्यमि
ति प्रतिभाति तथा वाद भगवात्कृतं ज्ञातः नित्यमज्ञातवर्ण
मृत्तिमयेतद्वा स्यात् ज्ञातीनां तव सत्त्वोपाये नैव विधेयं किंच तेति +

+ ननु तवेव सारस्य लोकसंग्रहाय कर्माणि कुर्वन् मधुसूदनीटीका सापि कर्त्तव्यं भिमाना भावान् कामिनातिः मम तु जीवस्य
लोकसंग्रहाय कर्माणि कुर्वन् सकर्त्तव्यं भिमानेन ज्ञाना

+ सक्ताः कर्त्तव्यं भिमानेन फलाभिसेधिना च कर्मण्यभिनिविष्टाश्च भिभवः स्यादित्यत आह +
विदो मोः सा यथा कुर्वन्ति लोकसंग्रहे कर्त्तव्यं भिद्विद्वान्नात्मविदा
पितृष्वेव कुर्यात् किंच सक्तः स न कर्त्तव्यं भिमानेन फलाभिसेधिना
कुर्वन्निमग्नः भारतेति भरतवंशोद्भवत्वेन भात्तानेन तस्या रतत्वे
नवात्वं यथा कृष्णस्यार्थवोधयोगो सीति दर्शयति ।

२५॥ सरानेदीटीका

नलीश्वरस्य नवत कर्त्तव्यतादेरभावतः न ततिर्मेतन्नीशस्य ततिज्ञा
नाभिभूतिनः १ कर्मणि क्रियमाणे सादिमाशंकादमाधवः यथा
फलानुगणेण कर्त्तव्यं भिनिवेशतः २ कर्मण्यभिनिविष्टाश्च कुर्वन् ।
यत्ताः सकर्मतत तथैव कर्त्तव्यं भिद्विद्वान्नात्मविदो लोकसंग्रह
कुर्यात् सक्ता फले रागे कर्त्तव्यं भिमतिं तथा तथा च क्रियमाणेपि
नमः कर्मणां विदो न हि ४ ततिर्नापि मुमुक्षोवापीश्वर्यं प्रकुर्वतः ।
किंच कर्त्तव्यं पीः कर्म फले रागस्य वंधने ५ हेतुलस्मात्तथैव कर्त्तव्यं तं
मोतिबंधने भात्तानेन तद्वत्त्वेन यथा कर्त्तव्यं बोद्धुमर्हसि ६ यद्वा कृष्णकु
लोत्पन्नतया भारतशब्दतः २२५ ॥

नीलकंठीटीका

यदि मादृश एव तं कर्त्तव्यं सितथापि परानुग्रहाय कर्मणि कुर्वि
माद सक्ता इति कर्मणि कर्मफले कुर्वन्ति कर्माणीति शेषः प्रस
क्त इति केदः २५॥

ग्रानदीटीका

विद्वद्विद्वदिशेषे दर्शयति फलारिभेदेन कर्मणि सक्ताश्च वि
दो मो यथा महता प्रयासेन कुर्वन्ति तथैव विद्वान् सक्तोपि लोकसं

ग्रहेचिकीर्षमंहताप्रयासेनऊर्णदितितियोजनम् अतिहृदरान
मत्रमहताप्रयासेनकरणोदृष्टान्तमात्राय २५ ॥

[illegible]

ननु तवेष्टरस्य लोकसंग्रहार्थं कर्मकृत्वाणामपि कर्तृत्वाद्यभिमानाभावात्त्रकापि दितिः जीवस्य तद्वोधवतोऽपि कर्मकृत्वाणामस्य तद्विभक्त्यविभक्त्यन्यथा समाधानानुपपत्तेर्वैयर्थ्यानिःस्य दित्यत आह स
कारति अविदोऽसौ बोधशून्याः कर्मणि सकृः फलाभिलाषेण तस्मिन्
न विताः यथा कर्मकृद्वन्ति तथा लोकसंग्रहं चिन्तयन्ति प्ररुषः लो
कस्याप्रवृत्तस्य जनस्य संग्रहं स्वोक्तं चिन्तयन्ति सकृः सकलाभि
लाषकर्मत्वाद्यभिमानाभावेन तदनिमग्नचित्तः सकर्मकृत्वात्
तत्त्वसादस्य संग्रहादित्येवैव विशेषरूपत आह विद्वान् अत्यन्त
उत्कृष्टस्वरूपसंबोधसमाहितः तत्रैकम् परमार्थवत्कृतम्

नः स्वानुभवे विनाशमस्या मोनजानानिशीधास्वादमिव दिज इति ।
 तदुक्तं कृत्वा एव योगिनो विविधैर्वैशेषैर्नराणां मुपकारिणः भ्रमन्ति ।
 पृथिवीमेताम विलीनस्य इति शिवाः अलस्यादियथा लोके यो मिव द्या
 कं योगीतिः न तत्राणो ग्रहाणो वतथा हते तयोगिन इति २५ ॥

पंचोत्तीरीका

आत्मविशेषि स्वात्मनः कर्तव्याः भावेऽपि पराश्रयार्थं कर्म कर्तव्यमि
 त्याह सक्ता इति हेभारत यथा अविहंसः अनात्मताः कर्मणि सा ।
 क्ता कर्मफले कवः कर्मकृतेति तथा विद्वान् असक्तः कर्मफलेतिः
 स्पष्टः लोकसंग्रहं चिकीर्षुः लोकानुग्रहं कर्तुमिच्छन् स कर्मकृत् २५

रणवीरसमिद्धोपिनी ॥

यस्मादकरणेन प्रजाविनाशस्तस्मादेवं कर्तव्यमित्याह सक्ता
 इति कर्मणि विषये विहंसः किं कर्तव्यं किंचा करणीयं किमि
 दमाचरणीयमुतेदमित्यादि विषये निश्चयदीनाः सक्ता भवा
 दृष्टोषुकृतानुवर्तिलक्षणासंगाः श्रेष्ठानुवर्तिनो जना यथा ऊ
 र्वति ऊर्ध्वं विहितं कर्माचरेयुः समवर्त्मानुवर्तते इति वल्लि उर्थ
 लद्विहान्कर्मसु निश्चयात्मकबुद्धि विधिपुष्टकलक्षणां लोक
 संग्रहं चिकीर्षुर्भवा दृष्टः क्षत्रियप्रवरस्तथा ऊर्ध्वं विहितं क
 र्मानुतिष्ठेत् यतो सक्तः प्रकारो वै विसृतिश्च्युतेः अः विसृ
 स्तस्मिन्मयीसरे सक्तः मदनुष्ठितं कर्म स्वप्रवृत्तौ प्रमारातया
 जानन्मदनुवर्तीति यावत् अयमश्रयः यथा हे कृतकृत्यो
 यि स्वानुवर्तिजनसंग्रहार्थं कर्माण्याचराम्येव एवं मत्सक्तो
 यि जनस्तथा ऊर्ध्वं यथा तदनुवर्तिनोत्येपि जनास्तत्कर्म
 चरणं प्रमाणीकृत्य स्वकर्मणि प्रवर्तेरिति २५ ॥

२५॥

149

भाषाअनुवाद

इसवाले आत्मज्ञानी को भी लोगों पर कृपाकरि सिद्धादे
ने के अर्थ कर्म करना चाहिये इसी को कहते हैं कि हे
भारत अर्जुन कर्ममें आसक्त होकर जैसे अज्ञानी लोग
कर्म करते हैं तैसे लोगोंके उपदेश की श्रुति करि विद्वान
न कहे तानी भी कर्मकरै तो धर्मकी मार्ग बनी रहै गी २५

होहा॥

सक्त होयके कर्त निमहे अर्जुन जह कर्म त्यों असक्त
होय पंडित करै लोक हित धर्म २५॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

150

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ ५५ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

मी.
टी.
२०

कर्मसंगिनामनादिकर्मवासनयाकर्मण्येवतियातनेनकर्मयोगाधि
कारिणोकर्मयोगादयथात्मावलोकनमस्तीतिनबुद्धिभेदेनजनयेत्किं
नहिंआत्मनिकृत्स्नवितयात्तानयोगसत्तापिश्रुवाककर्मयोगपवत्ता
नयोगतिरपेक्षयात्मावलोकनसाधनमितिबुद्धिपुङ्गवःकर्मवाचर।
सर्वकर्मस्वकृत्स्नविदःशान्तिजनयेत् २८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

तदाह स्वयंचैवव्यमानःकर्मणिऊर्यात् नवलोकानोबुद्धिभि
न्यात् २९ परमार्थप्रपाटी.

अथकृपालुनालोकानांतत्तत्तानमेवकथंनोपदिश्यतश्चाशंकानस्य
तानांततोपदेशाधिकारश्चाह नबुद्धिभेदमिति कर्मसंगिनांकर्म।
मार्गप्रवृत्तानामतानामात्मोपदेशानबुद्धिभेदेनजनयेत् यतस्तथा
कृतेसत्प्रभयप्रवृत्तास्यात् नहिंकिंकुर्यादिमाह जोषयेदिति पुङ्गवः
कर्मकौशल्यवान् विद्वानपिसमाचरन्सम्यग्चरन्सर्वकर्मणि।
जोषयेत्सेवेत् २९ ॥

वनमालीटीका

ननुतत्तत्तानेनापिलोकोपकारंस्यादतःकथमुच्यतेकर्मणोवलोक
संग्रहेस्तज्ज्ञाह नेति अज्ञानात्मात्मतत्त्वज्ञानतात्तानाधिकृतोका म
र्मसंगिनामदीपमिदंकर्मानेनेदफलंममभविष्यतीतिकर्मण्यभि
निविष्टातोयाबुद्धिरिदंकर्माहेकरिष्येतेनेदेफलंभोदशतितस्याभे
दे आत्मतत्त्वोद्देशेनविपर्ययसंकर्माकर्तव्यंनजनयेत् किंतुपुत्रो
वदितः सन्विद्वान्लोकसंग्रहेविकीर्णविद्वदधिकारि काकाणि
सर्वकर्मणिसमाचरन् तेषोअशुभायजोषयेत् सम्यग्ज्ञानात्म
तत्तानाविषयास कृत्तानामुमुत्तणो बुद्धिविचालेनकृतेकर्मस
प्रवृत्तिर्नतेतानस्यवाच्यमत्रतेनोभयप्रवृत्तस्यादितिभावः २९ ॥

ऊरुमवेजयतीटी.

ननुलब्धात्मज्ञानेनेननिवृत्तनिवृत्तिरिदियथापारआत्मावभवस
त्वेकसिंधोमग्राविदास्वयमेवान्यंतःस्वरूपंकर्मावरितालोकान्
शरयतीति ततोचितंस्वस्वस्वत्वाःमार्थःस्वसहनमयेषामपि
दःस्वरूपंकर्मणिपातनमित्येतदिउषामाचरणानशोभतेतस्मात्क

ममाजयित्वा लोकान् विहाय मम मेयत्ताने कुतो नोपदिशेयतः
 स्वस्य लोकस्यापि च सर्वस्यारिनिवेन शर न बुद्धिभेदमिति अत्ताना
 मनादिका ला शास्त्रीयकाम्य निविशदिकर्मकरणेनासेतमलिना।
 न करणतयाः विज्ञानात्मनस्तानां कर्मसंगिनामनादिकर्मवासना।
 या कर्मण्येवात्मनश्च ज्ञाता ज्ञतया कर्मणि सक्तानाममुमुक्षुणां जना
 नां बुद्धिभेदे कर्मणः सकाशाद् बुद्धि विचालनेन न नयेत् न कुर्यात् किं
 तुलयात्मज्ञानत्वेन ज्ञानयोगनिष्ठेऽपि तिरयेत् कर्मयोग एवात्मद
 र्शनाय यश्चेवं बुद्ध्या युक्तो विद्वानात्मज्ञानी स ये सर्वकर्मणि समा
 चरन् सम्यक् सावधानतया कुर्वन् तत्र तानि नां कर्मणि प्रज्ञेन नयन्
 ज्ञोष्येत् प्रीत्या सेवयेदत्ता कर्मणि कारयेदित्यर्थः २५॥

+ ननु कर्मोपायैर्नैव लोकसंग्रहः कर्तव्यो मधुसूदनीटीका नततत्त्वज्ञानोपदेशेनेति कोहेतरत आह +

+ अत्तानामविवेकिनां कर्तृत्वाभिमानेन फलाभिसंधिना च कर्मसंगि
 नां कर्मण्यभिनिविशन्त्यानां बुद्धिरहमेतत् कर्म करिष्ये एतत् फलं च
 तं भोक्ष्यति इत्यादि विचालने अकर्तृत्वोपदेशेन न कुर्यात् किं त्रुक्तो
 वह्नितः सन् विद्वानलोकसंग्रहं चिकीर्षुः अविद्वदधिकारीणि सर्वा
 णि समाचरन् तेषां प्रज्ञा मुपायजोष्येत् प्रीत्या सेवयेत् अनधिका
 रिणामुपदेशेन बुद्धि विचालने कर्तृत्वकर्मसु प्रज्ञानि हने ज्ञानस्य चानुमते
 रुभयभ्रष्टत्वात् तथा चोक्तं अतस्मात्प्रवृत्त्यसंवेद्येति यो वदे
 त् महातिरयजातेषु सतेन विनियोजित इति ॥ २५ ॥
 ननु सत्त्वगुणैक्येन कर्मणा निःस्पृहत्वात् न कर्तव्यं न च कर्मणि सेवयेत् सा
 त्त्विकमर्गातिरेक्येन विद्वदिति वाच्यं २५ ॥

सदानेदीटीका

कर्मण्येवात्मनः साम्येऽपि विद्वान्मात्मानं ज्ञातव्योः अथासत्त्वज्ञानोपदेशे
 त्वादेः परस्परते । विद्वान्मात्मानिका माया प्रकृतिः चारमेव । अनुशा
 नेन धर्मस्य कर्तव्यो लोकसंग्रहः तत्त्वज्ञानोपदेशेन कर्मणाः ज्ञाना
 चालयेत् । अविवेकवता यास्तिकर्तृत्वाभिनिवेशिनां फलाभिसंधि
 नां बुद्धिरिदं कर्म करोम्यहं १ भोक्ष्ये हेतुफलं वेति तस्याः कुर्यात्त्रवाल
 ने अकर्तृत्वोपदेशेन किं त्रुक्तमस्मादितः ३ आत्मवित्तु सर्वकर्म ।

गी.
टी.
र.

गिचिकीर्षलोकसंग्रहे कुर्वेस्तेषां समुदायप्रज्ञां प्रीत्या वसेवयेत् ५
अकर्तृलोपदेशेन कृते बुद्धेर्विवालेने कर्मप्रज्ञानिहमास्या इमं प्रश्ने
जनस्ततः ५ वित्तप्रदेशभावात्प्राज्ञानानुमतिदृष्ट्या उभयप्रवृत्ता।
पुंसां स्थानयोक्तं महर्षिणा ६ अतस्मादप्रवृत्तस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदे
त् महा निरयजालेषु मतेन विनियोजितः ७ २६ ॥

नीलकंठीटीका

विद्वान्प्रज्ञानां कर्मसासक्तानां बुद्धिभेदे बुद्धेः स्थालने न जनयेत् नो
मादयेत् किंतु तान् सर्वाणि कर्माणि जोषयेत्सेवयेत् कथं प्रकृष्टा
दतो भूत्वा समाचरेत् २६ ॥

आनन्दीटीका

परिचायं कर्मन कुर्यादज्ञानां बुद्धिभेदः अनेन कथं न कृतमिति वा
मोहस्यादिमाह विद्वान्मुक्तः सर्वोक्ते कर्मयोगे समाहितः सर्वाणि
कर्माणि नियतानि कुर्यात् अज्ञाना मपरमार्थविद्वान्मत्तयव कर्म
संगिनाम् बुद्ध्या मोहं भ्रमं न जनयेत् सर्वं कर्माणि जोषयेत् स्वद
ष्टान्तदर्शनेन यथावत्प्रियतेषु कर्मसु योत्साहयेत् तत्कर्म दृष्टैः
पथैश्चिकित्साया रोगोदेषभेषजैः यथा तथैव समो ध्यात्वा
पायेन स्वल्पैः २६ ॥

+ अयोग्यसत्त्वज्ञानोपदेशो विना रामकंठीटीका आधेवपर्यवस्येदिमाह +

+ विद्वान्बुद्धेः प्रकोपयोक्तास्तान् समाहितः सत्सम्यग्प्रज्ञा
संज्ञायादित्यतानि कर्माणि वरत्रनुतिष्ठन् अज्ञानां सभावतप
वसंप्रतिपरमेष्ठेः स्फुरन्नुत्पद्यमाना विभ्रान्तो विवेकज्ञानां
अतएव कर्मसु यत्तादिसाधनभूतेषु भागेषु यत्प्रसक्तत्वा दिनाहेतुना
संगिनो तत्रैव सक्तानां बुद्धेः प्रज्ञाया भेदे तादृशा तं गात्या व्यावर्तनो
त्पादयेत् ते सत्ताः सन्नो यदि तत्त्वज्ञाने कर्मसागमार्गेण युता यत्ने
तत्रैव सत्तात्वादेव तत्त्वज्ञाने प्रतिष्ठा मत्तममानां सर्गादिहेतोश्च।
कर्मयोगात्प्रवृत्तेः बुद्धिभेदे प्राप्ता सत्प्रभयप्रज्ञायेव पर्यवस्येत् अ
तस्तोस्तथाविधानत्वात् सर्वाणि कर्माणि येषु हिते गृहीता संगीता
निजोषयेत्सीमासेवयेत् संपन्नं दनुशानप्रत्यापनेन रम्यं परमेष्ठेः स्फुरन्

नियमितजगद्व्यवस्थासुमानविच्छेदायस्वस्मिन्स्वस्मिन्कर्मणि
लोकमनुष्ठानप्रवर्तयितुं प्रवृत्त्यापिलोकवह्निहितानांकर्मणा
मनुष्यमनुष्ठानमुपाहितम्

लासिकी ~~समसमीती~~ का

ननु रूपयातनत्वात्तमेवोपदेशे प्रकृतेः साह नेति विदाम्यबुद्धोऽ
कशात्मनो समाहितः सम्यक् वर्णाश्रमसंन्यसमाचरकर्मकुर्व
णः कर्मसंगिनां फलाभिलाषेण तत्पराणामज्ञाना मीश्वरतिरो
धानशक्ता बोधशून्यानां बुद्धेः प्रज्ञाया आत्मोपदेशेन भेदे तादृशा सं
गात्प्रव्यावर्तनजनयेत् किन्तु सर्वकर्मणि जोषयेत्सीतासेवयेत् प्र
त्यया कर्मसु प्रदानिहतेर्बोधस्य चानुत्पत्तेस्तेषामुभयभ्रंशः स्यादिति
भावः तदुक्तं अतस्त्वार्यप्रबुद्धस्य सर्वत्र येति यो वदेत् महानिरय
ज्ञानेषु स तेन विनियोजित इति २६ ॥

पंचोलीरीका

ननु प्राप्तिविदा कृपया परमब्रह्मज्ञानमेवोपदेश्यं किं उः स्वात्मके
कर्मणि स्वयंप्रत्यपरप्रवर्तने नरसाशंकाग्रनधिकारिमात्रेमाह ननु
द्विभेदमिति विद्वान् प्राप्तिवित्कर्मसंगिनो कर्मण्यसक्तानामनात्मवि
दांनु द्विवालनेन जनयेत् कर्मणि अदाभंगेन कुर्यात् विद्वान् प्राप्ति
वित् पुक्तः प्रभियोगपरः सर्वकर्मणि नित्यनैमित्तिकानि समाचर
न् न प्रज्ञात् जोषयेत् कर्मकारयेत् २५ ॥

॥ रावीरसमिहोधिनी ॥

153
किंच ननु हीति कर्मसंगिराणं कर्माधिकारिणां कर्मतत्परा
राणां वाज्ञानां देतुवादानभिज्ञानां जनानां बुद्धिं श्रेष्ठानुष्ठित
वर्णाश्रमोचितं कर्मावश्यं विधेयमित्येवं निश्चयान्मिकांभि
नतिचालयतीति बुद्धिभेदे देतुवादस्तं न जनयेत् किं नु वि
हान्निश्चयात्मकवेदनविशिष्टेषु कर्मसङ्कषालः स्वयं स
र्वकर्माणि चोराचोरात्मकानि स्ववर्णाश्रमोचितानि सम्यग्य
था देयकालमाचरेत् तान्त्वा नुवर्तिनो जनानपि तानि कर्मा
णि जाययेत्प्रीत्या सेवयेदिति २६

मधुभाष्य

२६॥

भाषा अनुवाद

तो फेरि सब को तत्वज्ञान ही का उपदेश करना चाहिये ऐसा
कही सो नही यह कहते हैं कि अज्ञ जो कर्म में आसक्त
हैं तिनको आत्म उपदेश देकर बुद्धि का भेद उत्पन्न कभी न क
रे अर्थात् कर्मसे उन को न कुछ वै वल्ले उनसे और भी कर्म
करा वै तो फेरि उनसे किस तरह कर्म करावे सो कहते हैं ।
कि आग्रहावधान हो कर्मका आवरण करत उनसे करावे वै
नही तो उनकी बुद्धि चल विचल करावनेसे फिर कर्म में
उनकी अज्ञ चली जायगी और जो ज्ञानकी भी उन्नति न भ
ई तो उनकी दोनो राह नष्ट भई विचारे अज्ञानी उधर के भी
न भये और श्चरसे भी गये यही होगा २६

दीक्षा॥

कर्मसंगिको अज्ञको न बुद्धि भेद सो करत सेवत हे सभ
कर्मकों पंरित युक्ता चरत २६॥

154

[Faint, illegible text from bleed-through]

4

॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्माकर्ताहमिति मयते २० ॥

शंकरभाष्यं

अविद्वान् अतः कथं कर्मसु सज्जनस्याह प्रकृतेरिति प्रकृतेः
प्रकृतिः प्रधाने सत्त्वरजस्तमसो गुणानां साम्यावस्था तस्याः प्रकृ-
तेर्गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपे क्रियमाणानि कर्माणि लौकिका-
नि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैरहंकारविमूढात्मा कार्यक-
रणसंघातात्मप्रत्ययोः हंकारस्तेन विविधं नानाविधं मूढः आत्मा
नः करणं यस्य सोऽयं कार्यकरणधर्मी कार्यकरणभिमामवियया
कर्माणात्मनि मयमानस्ततः कर्मणामहं कर्तेति मयते २० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

अज्ञानो कर्मसंगिनामित्युक्तं तेनोत्तरसोकस्य संगतिमाह अवि-
द्वानिति कर्तृत्वमात्मनो वास्तवमित्युपगमादिद्वान् कथं कुर्व-
न्नेव तस्याभावं पश्यतीत्याशङ्काह प्रकृतेरितिकर्मसुविशेषः श-
क्तिप्रकारं प्रकटयन् वाकरोति प्रकृतेरित्यादिना प्रधानशब्देन
मायाशक्तिरुच्यते अविवेकभयतः संवध्यते २० ॥

स्वामिकृतटीका

ननु विशिष्टापि चेत्कर्मकर्तव्यं तर्हि विद्वद्विशेषोः को विशेषश्चाशं-
को भयो विशिष्टे दर्शयति प्रकृतेरिति दाभ्यां प्रकृतेर्गुणैः कार्यैरि-
द्विधैः सर्वप्रकारेण क्रियमाणानि यानि कर्माणि तासु हमेव कर्ता
करोमीति मयते अत्र हेतुरहंकारेण देहेंद्रियादिवात्माध्यासेन वि-
मूढ आत्मा बुद्धिर्यस्य सः २० ॥

पिशाचभाष्यं

इदं च कर्तृत्वमात्मनो परमार्थरूपं कथं प्रकृतेरिति प्रकृतेरव्यक्तस्य
गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शा-
स्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकाराणि अहंकारविमूढात्मा अहंकारः प्रय-
त्नकारणसंघातेषु तात्मनि अहमिति बुद्धिस्तदाहंकारेण विमूढः या

गी.
री.
र.

मूढोपान्यायस्य सोऽयमहेकारविमूढात्माकर्ता ग्रहमेवोक्तमणामि
तिकर्तव्यमिति मयते २० ॥

गमानुजभाष्यं

अथ कर्मयोगमनुतिष्ठतो विदुषो विदुषश्च विशेषदर्शयत्कर्मयो
गापुलितमात्मनो कर्तव्यानुसंधानप्रकारमुपदर्शयति प्रकृतेरिति
प्रकृतेर्गुणोऽसत्तादिभिः स्वानुरूपं क्रियमाणानि कर्माणि प्रमहेकार
विमूढात्माहेकर्तव्यमिति मयते ग्रहेकारेणाविमूढात्मायस्यासौ ग्र
हेकारेणाह मयोऽप्रकृतावहमिममभिमानस्तेनात्मानात्मस्वरूपेण
एककर्मस्वहेकर्तव्यमिति मयत इत्यर्थः २० ॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

अज्ञानमित्युक्तं तदज्ञानं दर्शयति प्रकृतिसम्बन्धिभिर्गुणैः सत्ता
यैः किल कर्माणि क्रियेते मूढात्माहेकर्तव्यमिति ग्रहवत्प्रमिष्टवात्मा
नेव भाति २० ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ कर्मकरणोऽसर्वेषां विधिस्तत्पवतथाव विददविदुषोः कोभे
दइमाह प्रकृतेरिति दाभ्यो प्रकृतेर्गुणैः प्रकृतिकार्यैरिदियैः कि
यमाणानि सर्वाणि कर्माणि तामहमेव करोमीति ग्रहेकारेणाहेदि
दिपादिषात्माध्यासेन विमूढात्मावदियस्य सग्रहे कर्तव्यमिति मयते
कर्तव्याभिनिविष्टो भवति तेन वक्ष्यते २० ॥

वनमालीटीका

विददविदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येऽपि कर्तव्याभिमानतदभावाभ्यां वि
शेषदर्शयन्नसत्ताः कर्मणीति स्यो कार्यविहणोति प्रकृतेरिति दाभ्यो।
प्रकृतेः सत्तादिगुणैस्तज्जनितदेहेदिपादिभिरुद्यववयानि कर्माणि
क्रियमाणानि सर्वशः सर्वाणि ग्रहेकारेणादेहादावहेममेवमभिमा।
नेन विमूढः स्वपविवेका समर्थश्चात्मानो यस्य सत्तानि कर्माणि।
ग्रहमेव केवलं कर्मेति मयते जीवसानाय विद्यादेहेदिपादावहेममे
वमभिमानसज्जनितकर्मण्यपि मरीयमिदमनेनेदं फलं भोक्ष्येति धीः।
ततः सखः स्वकर्तव्यादिकं मनसि तेनैव तत्र प्रविश्यामह कृतस्वामिन

संबंधेन सत्यमेव वर्तते तथा चाविद्याप्रसृताभिमानाभावे जीव
सादृशादौ संबंधाभावाददृष्टवदितसंबंधेन जीवे कर्तृत्वाय भा
वात् स्वतो कर्ता जीव इति भावः २० ॥

ऊ समवैजयन्ती दी.

ननु विद्वद्विडोः कर्मवृत्तौ तस्मात्प्रमेभवत्तत्रैकस्या
शक्तमनस्य शक्तमिति त्वप्रकृतमिव त्वज्ञासंगममभासने
साशंकानयोर्विशेषे दर्शयन्नात्मदर्शनस्या कर्तृत्वादिरूपमसाधा
रणसाधनमित्याह प्रकृतेरिति दाभ्यां प्रकृतेरिति कर्तृत्वभोक्त
त्वादियर्माश्रयोः दमर्प्यरूपोत्तानस्वरूपोपदेकारविमूढात्माः हे।
कारणप्रकृतिकार्यरूपेण विमूढो विशेषेणाधुमप्रकृत्यात्मचित्तेय
स्यासौ जनः प्रकृतेर्भगवतो मम मायायाः सा योऽतः प्रकृतिविद्यात्मा
पि नेतु महेष्टरमिति श्रुतेः गुणैः कार्यरूपैः सत्तरजस्तमोभिर्देहे।
दिय प्राणैर्वा भगवत्स्यैः कार्यकारणरूपैः सर्वैः सर्वप्रकारैः कि
यमाणा निलौकिका निवैदिकानि वकर्मणि अहममस्मदर्थकः
कर्ता स्वतन्त्रकर्ता नत प्रयोगश्च मनुना प्रकारेण मन्यते जानाति क
र्मणामिति वक्तव्ये सति कर्तृत्वित्त्वं प्रत्ययेन न लोकाद्यपि निष्ठात्वं
लप्यं रनामिति सूत्रेण पक्षी प्रतिषेधः श्रयं भावः शास्त्रानां तात्त्व
कर्तृत्वादियर्मावत्वेण नादिकालप्रवृत्तप्रकृतिसंबंधत्वेन तत्कार्य
भूतादेकोरेण संकुचितज्ञानाविधर्मतात्त्वस्वरूपधर्मादिसरणं
न स्यादतस्वरूपपायज्ञानादनात्मसज्जवर्गप्रकृतिकार्येषु
द्वीद्विपदेसादिषु सकीयज्ञात्वं कर्तृत्वादिकमोशयते स्म हे की
भूतादे स्तानादे कर्तृत्वेव मत्तानीज नो मन्यते वस्तुतस्तु कर्ता शा
स्त्रार्थवत्त्वादिसत्तात्त्वतएव कर्तृत्वादिकं सम्भवति ननु बुद्ध्या
दीनां तेषामचेतनत्वजडत्वादियर्मावत्वेन तात्त्वकर्तृत्वादियर्मा
श्रयत्वासम्भवात् उग्रदेण बुद्ध्यादौ कर्तृत्वादिकं ये मन्यन्ते
ते त्वत्तानि तमा इति २१ ॥

दिताः

+ विद्वद्विडोः कर्मवृत्तौ तस्मात्प्रमेभवत्तत्रैकस्या शक्तमनस्य शक्तमिति त्वप्रकृतमिव त्वज्ञासंगममभासने
+ प्रकृतिर्माया सत्तरजस्तमो गुणमयी मिथ्या ज्ञानात्मिका पार एतीति लोकार्थविह्वलति
दाभ्यां +

गी.
री.
र.

मीश्वरीशक्तिः मायातत्प्रकृतिविद्यातमापिनेतमहेस्वरमिति श्रुतेः
तस्याः प्रकृतेः गुणैर्विकारैः कार्यकारणरूपैः क्रियमाणानिलोकि
कानिवैदिकानिव कर्माणि सर्वशः सर्वप्रकारैः अहंकारेण कार्य
कारणसंवातातमप्रत्ययेन विमूढः स्वरूपविवेकासमर्थ आत्मा
तः करणं यस्य सोऽहंकारविमूढात्मा अनात्ममात्मा भिमानी तानिक
र्माणि कर्ता ह मिति मन्यते कर्तृध्यासेन कर्ता ह मिति ह्यस्य यः तेन न
लोकाव्ययनिष्ठा खलु र्थरनामिति सही प्रतिषेधः (निर्गुणतया न
निरुद्धः) २७ ॥

सदानंदीटीका

कर्मानुष्ठानसाम्येपि विशेषश्चात्तातत्तयोः अथासतदभावाभ्यां क
र्तृत्वादेः प्रदर्शने ॥ मिथ्यात्वात्तानिका मायाप्रकृतिः पारमेस्वरी का
र्यकारणरूपेण तस्याः परिणतेर्गुणैः २ क्रियमाणानिकर्माणि प्रोक्ता
निलोकि कानिव सर्वप्रकारैस्तत्राये कार्यकारणसंदर्भो १ आत्मत्वात्
सतः स्वात्मविवेकात्तममानसः तानिकर्माणि कर्ता हे करोमीत्य
भिमन्यते ४ अक्रिये कर्तृत्वात्सादात्मात्तानाहृतो जनः जन्मस्य
समयीवोरोसे स्मृतियातिरुः सहो ५ २७ ॥

नीलकंठीटीका

अविद्यात्कथं कर्मसमज्ञतरस्य तत्राह प्रकृतेरिति प्रकृतेः पार
मेस्वरीः सत्तरजसमोगुणामिकाया देवात्मशक्तिस्रगुणैर्निगू
ढामिति श्रुतिप्रसिद्धायाः शक्तेर्गुणैः कार्यकारणसंवातात्मकैः ॥
क्रियमाणानिकर्माणि अहंकारेण स्वस्मिन्नध्यस्तेन विमूढः तदीयान्
कर्तृत्वादीनात्मधर्मत्वेन पश्यन् आत्मनश्च असेगानंदसंविद्वपता ॥
मपश्यन् आत्मा अहंकारेण विमूढ आसावात्मा चेति विशदः अ
हं कर्माणि कर्मणां कर्तृतिमन्यते कर्तृध्यासेन कर्ता ह मिति ह्यन
प्रत्ययस्तेन नलोकाव्ययनिष्ठा खलु र्थरनामिति सही निषेधः अथ
यादवप्रत्यये कर्मणां कर्ता ह मिति सहाभावं २७ ॥

ग्रानदीटीका

अविदसः कर्मकरणप्रकारदर्शनप्रस्तावेन प्रकृतात्मके पारमे

+ अतश्च प्रबुद्धा प्रबुद्धयोस्तस्यैव कर्तृत्वं तस्याप्येव च कर्माणि असकृत्कृतस्त्वफलभेद इति स्थिते तस्यैव कर्तृत्वे तस्यैव च कर्मसु क्रियमानेषु कथं फलभेद इति नवधारित प्रबुद्धा प्रबुद्धविशेषस्मार्जनस्य संशयमाशंकमानः संसारिणो योगिनश्च समानेपि व्यवहारे यथा फलभेदोपपत्तिस्तथा विभज्य विशेषेण निपादयितुमाह +

सुरेन्द्रपुंसेविकारमुदिशति सोऽपादारभाष्टान्ते प्रकृतेर्देवासु रसर्गाविभागेन वक्ष्यमाणैर्गुणैः क्रियमाणानि अधिष्ठानेन तेषां कर्ताकरणवद्वयविधम् विविधावद्वयकृष्टादेवैवैवात्र पंचममि सादिपुष्पाक्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च अहंकारेण सत्ताभिभवाद्जन्यमसौ हृदे केण विमूढः अनात्मनिकार्यकारणमंशुते आत्मबुद्ध्या मोहं प्राप्तात्मानः करणयस्यसः कर्ताह। नृमिति मयते पंचकमर्था केवलमात्मानं कर्तारं जानाति २०॥

रामकंठी टीका

+ इदं किं विष्णुशरीरं वा विक्रमानं वा शास्त्रोक्तमशास्त्रोक्तं वा कर्म येन केनचित्कर्तृक्रियते तत्र नासौ केवलः कारणं किं त्वधिष्ठानं तेषां कर्तृमादिनावक्ष्यमाणः पंचपदार्थाः कारणं तेव सर्वपदसत्त्वरजसमोलक्षणं प्राकृतगुणमया पदेति वक्ष्यति अतः प्राकृतेः सम्बन्धिभिर्गुणैः क्रियमाणानि सर्वाणि वावस्थितानि कथं भागशः सात्विकमधिष्ठानादिकारणं सात्विकं कर्मो रभते रजोमये राजसंतमोमयेतामसमिति विभागेन कर्तृरपि मुक्तसंगो न देवादीमादिनां त्रैगुण्यं व्यवक्ष्यमाणानाहुणानामेव कर्तृत्वे पश्येवमिते अहंकारेण शरीरादिष्वात्मप्रसयेन विमूढात्माः प्रबुद्धस्वभावः संसारी अहमेव केवलः कर्तेत्यधिष्ठानादिकारणान्तरनिर्णयेन केवलं शरीरादिपदे कृत्रिमेस्वात्ममारेपयति अत्र गुणपरतत्वेनादृष्टात्ममहंकारमारेपयन् गुणोद्येव सकः न कदाचित्संसारवन्धनेन भ्यो विमुच्यते २०॥

लासिकी दसहंजी टीका

ननु विदुषापि चेत्कर्मकर्तृत्वं तर्हि विदुदविदुषोः को भेद इत्यत आह प्रकृतेरिति दाभ्यो प्रकृतेः सम्बन्धिर्गुणैर्गुणविकारैः अधिष्ठानेन तेषां कर्तृमादिनावक्ष्यमाणैरिन्द्रियादिभिः सर्वाणि कर्माणि क्रियामाणानि भवन्ति अहंकारेण देहादिष्वात्मायासेन विजडग्रन्थिरेण विमूढात्माः प्रबुद्धस्वभावो तत्सर्वकर्तारमिति मयते जानाति अत्र इयं वस्तुतरेकं कर्तृत्वमारेपयतीत्यर्थः २०॥

गी.
टी.
२

पंचोलीटीका

अविदाकथं कर्मसुसज्जतेऽमाह प्रकृतेरिति अहंकारविमूढा
त्मादेहेत्यात्मवृत्तिः अहंकारत्वेन मोहितचित्तः प्रमानप्रकृतेः गुणो
र्विकारैः देहेन्द्रियैः कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयानि च सर्वप्रका
रैः क्रियमाणानि अहंकर्ता इति मन्यते २७ ॥

रागावीरसमिद्धोत्थिनी ॥

पुनरपि निश्चयदाह्यायुक्तमेवार्थमाह प्रकृतिरिति विभिः
प्रकृतेरित्यत्रोपेयं चमी तथाच प्रकृतिं प्रधानव्यापारं वि
लोका गुणो ज्यासूत्रतंतु ७ रजोसत्त्वाद्यौ प्रोक्तौ बलवैभीमं इदि
ये दृष्टादावप्रधाने च दोषान्यस्मिन्निषेधेणोऽन्यनुप्रासनादुक्तैः
कर्मैन्द्रियैः क्रियमाणानि कर्माणि सप्रयोगादीन्यापारान्कर्ता
दं भवेयमिति मन्यते निश्चिनोति कर्माधिकारी तत्र विद्यादिरिति
शेषः कथं भूतः अहंकारविमूढात्मा हमित्यव्ययं कोथे ३ त्याप
चमदासिंदे देवी चंडमथावत गृहीता वास्यके प्रोष्ठिरस्तेनाः
सिनाक्चि नदित्यादिवत् तथाच हंकराणं हंकारः कोथ सर्वको
व्यापारस्तत्र विमूढात्मा यस्य सः ततो नञ्समासः कोथेन प्र
स्रप्रयोगादि कुर्वीत इत्यर्थः यदा प्रकृतिसंबन्धिभिर्गुणैः सत्त्वा
जस्तमोभिः क्रियमाणानि सर्वाणि सान्त्विकराजसतामसानियथा
कर्मत्रिवर्ण्यधिकृतानि कर्माणि अहंकारेण विमूढात्मा नः
कराणं यस्य सतादृशो हंकर्तेति मन्यते अयमभिप्रायः परमेश्वरे
ण यथा वर्ण्योदितानि विविधानि कर्माणि तादृशी प्रकृतिमुत्पा
द्यतदधिकारिणः कार्यते न पुनः स्वातंत्र्येण ते ऊर्वते किंतु मोहि
तांतः करणत्वात् तत्र स्वातंत्र्यं मत्वा तत्सुरापपापफलभाक्ताभिमाने
न स्ववर्णाश्रमविरुद्धे प्रवृत्तिविदिताश्रुनिवृत्तिकामयेत अतस्त
मपिराजसप्रकृति कोमये श्वरेण प्रदितो स्वतंत्र इव राजसपुट्टादिहं
कर्मकुरु ततश्च न ते पापसंबन्ध इति २८ ॥

मधुमाष

प्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैरिन्द्रियादिभिः प्रकृतिमपेक्ष्य गुण
भूतानिदितानि तत्संबंधीनि च न हि प्रतिबिंबस्य क्रिया
कर्मभेदस्य गुणभेदस्य च तत्तद्वित् गुणा इन्द्रियादीनि गु
णेषु विषयेषु प्रकृतेर्गुणेषु इन्द्रियादिषु संसृष्टाः इन्द्रिया
द्यभिमानाद्विषयादिसंगः गुणकर्मसु विषयेषु कर्मसु
च प्राज्ञाया इन्द्रियायाश्च सत्त्वायाश्च सुभानि च अप्रधानानि
च गुणानि गच्छन्ते निरुक्तिर्गैरित्यभिधानात् सत्त्वाद्यंगीकारे
गुणा गुणोऽष्टित्युक्तं स्यात् अतः सर्वाणि कर्माणि मयेव
संन्यस्य भ्रान्त्या जीवधारोपितानि मयेव विसृज्य भगवाने
व सर्वाणि कर्माणि करोति इति मत्सृजेति च आत्मानमपि
कृत्य यच्चैतत्तदध्यात्मचेतः सत्यासक्त भगवात्करोती
ति निर्ममत्वेनाहं करोमीति फलमाह ॥

[illegible]

भाषा अनुवाद

जो कहो कि इस प्रकार जो ज्ञानी कर्म करे जो अज्ञानी जो
ज्ञानीके बीच का विशेष रहा इसी अभिप्राय पर दो श्लोकसे
दोनो का अन्तर देखावते हैं कि देखो मूढालोग प्रकृति जो
माया से इन्द्रियोंके द्वार जो सब कर्म करती है उन कर्मों को
हम करने हैं ऐसा मानि लेते हैं मानिलेने का कारण यह
है कि अहङ्कार से इन्द्रियों में अत्मा का अध्यास अर्थात् इन्द्रि
यों को आत्मा जानि कर उन की बुद्धिमूढ़ हो गई है २०॥

दोहा॥

माया गुणकर हत है उत्पत्तसमस्तिकर्म करें द्वंद्वकार विमू
ढमन माने दो कर्ता हैं परम २०॥

तत्त्वविद्वत्समहावाह्यगुणकर्मविभागयोः गुणा
गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते २८ ॥

शंकरभाष्ये

यः पुनर्ममते विद्वान् तत्त्वविदिति तत्त्ववित् महावाह्ये कस्य तत्त्ववि
त् गुणकर्मविभागयोर्गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदि
त्यर्थः गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयात्मकेषु वर्तन्ते नास्तेति
मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति २८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

अतस्य कर्मस्य शक्तिप्रका विउपलब्धभावमभिदधाति यः पुनरिति
तत्त्वं याचाम्य वेत्तेति युगमा तत्त्वविदिति त शब्देनादिशिष्टो निर्दिष्टः ता
प्रश्नपूर्वकं द्वितीयपादमवताप्य यावद्वे कस्यसादिना गुणानामेव
गुणेषु वर्तन्तानन्तमपुनं निर्गुणत्वान्तेषामिमांशका विभजते गुणा
इति कार्यकरणानामेव विषयेषु प्रहजिरात्मनस्तद्वृत्त्यन्तमेव
मिति सात्वातत्त्ववित् कर्मस्य दृढतरं कर्तव्याभिमानं न करोती
त्यर्थः २८

स्वामिकृतटीका

विद्वान्स्त्वनतया मयतरमाह तत्त्ववित् इति नाहं गुणात्मक इति गु
णोभ्यग्रात्मनो विभागाः नमेकमाणीति कर्मभोषात्मनो विभागः
स्तयोर्गुणकर्मविभागयोः सत्त्वे वेति मत्वा न सज्जते कर्तृत्वमिति वेशः
न करोति तत्र हेतुः गुणान्द्रियाणि गुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्ते नाहमिति
मत्वा शेषे स्पष्टं २८ ॥ विशाचभाष्ये

तत्त्वविदकतोऽप्यवित् गुणास्तत्तादयः गुणानो कर्तृभूतानो कर्म
णो च कार्यभूतानो विभागयोः सतोः गुणास्तत्त्वस्मत्त्वमोसिगुणेषु
कार्येषु गमनागमनादिकर्मसु कर्तृत्वेन वर्तन्ते तन्नित्यमयमानः न स
ज्जते नाहं कर्तृति मयतरमर्थः २८ ॥

समावृजभाष्ये

गुणकर्मविभागयोः सत्तादिविभागे तत्त्वकर्मविभागे च तत्त्ववित् गुणा

गी.
टी.
र.

सत्तादयः स्वगुणोपसेषकार्येषु प्रवर्तन्ते इति मन्त्रे गूणा गुणकर्मसहं क
इति न सज्जते २८॥ अभिनवगुणमकृतटीका

गुणकर्मविभागतत्त्ववित्तप्रकृतिः करोति मम किमायातमिमा
त्मानं मोचयति २८॥ परमार्थप्रयाटीका

अथ तानि नो विशेषेण दर्शयति तत्त्वविरिति गुणकर्मविभागयो
स्तत्त्ववित्तान्द्वेष्टात्मक इति गुणोभ्यामात्मनो विभागो इति विभक्त
ते तमेकमाणीतिकर्मभ्यामात्मनो विभागस्तयोस्तत्वे वेतीति तत्त्ववि
तगुणादेर्द्विधा गुणोपविषये प्रवर्तन्ते स्वभावतः प्रवृत्तानि इति
मन्त्रात् सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशेन करोति तदुक्तं भूलिपुमावुदेयं
हस्तलिनी कियते नभः पराग्रहस्तथैवात्मा विभुः प्राकृतैर्गुणैरि
ति २८॥

वनमालीटीका

विदांस्तथा न मन्यन्ते इत्यादतत्त्वविरिति तत्त्वे याथात्म्ये गुणकर्म
विभागयोर्वेतीति तत्त्ववित्त गुणादेर्द्विधा नः करणानिकर्माणि
तद्यापाररूपाणि गुणकर्म इति द्वे द्वे कवदावः तेभ्यो विभज्यते मम दे
हो मम देहं दिये मनश्चेमादिनाभियते स विभागस्तनोत्वेन विलक्ष
णप्राप्तात्तयोरात्मानात्मनो र्याथात्म्यवित्त गुणादेर्द्विधा याः गुणो
पविषयादिप्रवर्तन्ते तद्विद्वासादिकंचलभेते प्राप्तात्तद्यादिविका
रश्रमः केवलं कर्तृति मन्त्रादेहात्माभिमानादिना कर्मकर्तृत्वं तत्क
लभोगादौ न सज्जते २८॥ कृतमवेजयन्तीटी.

एवं तानी न भवतीति तदेवाह तत्त्वविरिति देमहावाहो निषुक्तगु।
णकर्मविभागयोः गुणश्च कर्मवगुणकर्मणी विभागस्तविभागो विभागश्च
गुणकर्मणो विभागो तयोर्गुणकर्मविभागयोः विभागो भेदः गुण।
विभागस्य गुणभेदस्य कर्मविभागस्य कर्मभेदस्य वतत्वे स्वरूपे वेतीति
तत्त्ववित्तत्वादिगुणकार्यरूपाणि त्रिविधादेकारबुद्धीदियभनात्मका
निशरीरशरणादिजडवर्गरूपाणि तत्कर्मणि वाहेन भवामियतप
तानि मम प्रकाशका महेत्वे तेषां प्रकाशकश्चिदात्तं दत्तान् स्वरूप

विभागश्च

करतिवेनीत्यर्थः गुणास्त्वदादयश्चरप्रेरितास्ततो गुणेषु तत्तत्का
 र्येष्वहेकारादिष्वर्तते प्रवर्तते न तत्त्वात्त्रेणोति मत्वातेषु न मज्जते न
 त्वविदिवाशक्तिं न करोति महाबाहो इति संबोधनेन सा मुदिकाल
 क्षणवोक्तमपि तत्त्वविदेनेषाभितिवेशं तत्ता प्रशदिकं कर्म कुर्विति सू
 चितम् २८ ॥

मधुसूदनीटीका विद्वांस्तनमन्यतइत्याह ॥

तत्रेयथात्म्येवेतीति तत्र विन् तत्राहेन तस्यात्तादृशेष्वमाह कस्य
तत्रमित्यत आह गुणकर्मविभागयोः गुणादेहेदियंतः करणानि
श्रुतेकारास्य दानिकर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि समकारास्य दानी
ति गुणकर्मैति हेदेकवशावः विभज्यते सर्वेषां ज्ञानां विकारिणाभा
सकत्वेन स एव भवतीति विभागः स्वप्रकाशज्ञानरूपोः संग आत्मा गु
णकर्मविविभागश्चेति हेदः तयोर्गुणकर्मविभागयोर्भास्यभासा
कयोर्ज्ञेयत्वेन ययोर्विकारनिर्विकारयोस्तत्रेयथात्म्येवेति सः गुणाः
करणत्वात्तादृशेष्वविषयेष्ववर्तते विकारित्वाच्च तन्निर्विकार आत्मै
ति मत्वा न सज्जते सत्किं कर्तृत्वाभिनिवेशमतस्तद्विदित्वेनैकैति हे
महाबाहोरिति संबोधयन् सामुद्रिकोक्तसमरूपलक्षणयोगित्वा
न्न एव जनसाधारण्येन तमविवेकीभवितुमर्हसीति सूचयति गु
णविभागस्य कर्मविभास्यवतस्तद्विदिति वाग्रस्मिन्ने गुणकर्म
णोरित्येतावतैव निर्वीहे विभागपदस्य प्रयोजनं चेति स
विदयोः काव्यं वदन्तसाधेयं विदित्विदं सामुद्रिके हेदेनैव विदितं
गुणलक्षणं ॥ २८ ॥ सदानेदीदीका

विद्वांसु मयते नैव तत्त्वेति यतः परं कस्य तत्त्वे तदिमाद्गुणकर्म।
विभागयोः १ अहंकारस्य दायवगुणादेहेन्द्रियादयः तेषां व्यापारभू-
तानि कर्माणि विविधानि च २ ममकारस्य दायवगुणादसाम्याभ्यन्तराणि
च अत्र हं हे कवद्वावे गुणकर्म इति बुध्यतां भासकत्वेन सर्वेषां जडानां
दिविकारिणां विभक्त्ये विभागोपेक्ष्य गम्यति चिद्धनः ४ स्वप्रका-
शतया संग्रहात्मा जडविलक्षणः भास्यभासकयोरेवं जडवैतस्यो हे-
योः ५ पाशात्संवेतियो विद्यायास्त्वनभवप्रकृतिभिः विकारितेन वर्ते-

गी.
टी.
र.

ते गुणादिकरणात्मकाः ५ गुणेषु विषयेष्वेवं नत्वात्माः विक्रियन्तः
आत्मनो निर्विकारं ते गुणानो विविकारिणो ॥ तानाकर्तृत्ववद्विर्न करो
तेषु विमूढवत् सामुद्रिकोक्तसच्चिद्रूपत्वात् विमूढवत् कर्तृत्वाभि
निवेशो माकार्षीरिति महाभुज ५ २८ ॥

३५

नीलकंठीटीका

161

एवं सकृत्कर्मवर्गोऽप्यदर्शयति तत्त्वविदिति गु
णकर्मविभागयोः गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति भाष्यं
नाहं गुणात्मक इति गुणो भ्यात्मानो विभागः नाहं कर्मात्मक इति कर्म
भ्यात्मानो विभागः तयोर्गुणकर्मविभागयोस्तत्वे वेतीति श्रीधरः म
धुस्तदनस्तगुणाः देहैर्दियांतः करणानि ग्रहेकारास्पदानि कर्माणि
च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानि गुणकर्मैति देहैकवद्भावः वि
भज्यते सर्वेषां जडानां भासकत्वेन पृथक् भवतीति विभागः स्वप्रकाश
ज्ञानरूपोऽसंग आत्मा गुणकर्मविविभागश्चेति हेतुः तयोर्जडजडयोस्त
त्वे यो वेति सः गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयेषु वर्तन्ते इति मतानस
जते कर्तृत्वाभिनिवेशेन करोतीत्यर्थः गुणविभागस्य कर्मविभागस्य
च तत्त्वविदिति पक्षे गुणकर्मणोरित्येव सिद्धे विभागपदे व्यर्थमिति
यः यदास्तत्त्ववित्तसगुणाः गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा गुणविभागे कर्मवि
भागो वनसजते इति योजना गुणानां सत्वरजस्तमसां विभागो बुद्धि
कारत्वा नैदियकर्मैदियविषयश्चेत् गुणविभवावस्थाने तस्मिन् सजते ३
दमदमिति तमस्यते तथा हि शरीरे गौरेः हं गौरेस्मि हस्ताभ्यामात्रे म
येदमात्रमिति वत्तषाट्टे मये देहमिति ग्रहेकारेणाभिमतं ममेद
मित्यभिमतं बुद्धौ विक्रियमाणायामहे सखीति च सर्वेषु बुद्ध्यादि
षु विभज्य गत्यमाणेषु पि प्रत्येकं प्रत्यक्षमप्यस्याह मिदमिति ममेदं
कर्मैति वमस्यते एतेन कर्मविभागो व्यावश्यकत्वेन व्याख्यातः अय
थाविदात्ममेव प्रादानादिकर्तृत्वं ३ः स्वादि मने वा पुनति अयं कर्म
विभागः प्रुतापि दर्शितः अंधो मणिमविदत् तमने गुलि रावयत् ।
अग्नीवः प्रत्यमुचत् तमजिह्वा अमुचतेति अंधः स्वयं प्रकाशहीनोपि
वत्तरादिर्मणिं रूपादिकं विषयमविदत्तका शयति अने गुलिः काष्ठ

लोहादिवत् जडत्वात् स्वयं कर्म कर्तुं मशक्तोऽपि र्गणादिः श्राव
यत्प्रासीद्यत् विषयेऽपादने अग्रीवः क्लिन्नशिरस्कवत् त्रिजोवा
हंकारस्ते प्रत्यये च त्रीवायो धारयति मये देलव्यमिति मन्यते
अजिह्वोधीयातः जडत्वात् स्वयं स्वगतसखः खयोऽपदश्च स्वग
तश्चादेः प्रकाशने असमर्थोऽपि अहं सखीः खीति चानुभवति
तथा च आत्मानात्मनो र्पाथात्पतो वा हने च हंकारादिषु तत्कर्मस
चाभिमानादिषु कुसमेषु सत्त्वमिवावुवर्तमानमात्मानं तेभ्यः एव
कर्मज्ञानं गुणाधीवत्त्वात् योगोऽपुः खरूपादिषु वर्तते तेन
त्वात्मेति मत्वा न सजतेः हेमेव हस्तादिसंवातरूपो ममैवेदमादा
नादिकं कर्मेति न सक्तो भवतीत्यर्थः २८ ॥

आनंदी टीका

सात्विकस्तथा नाभि मयते श्वाह चतुर्दशात्प्रभृतिप्रकरण
समाप्तिं यावत्तत्तपिष्णमाणास्य गुणानां सत्तादीनां विभागस्य क
र्मणः सत्तादिकार्यस्य प्रकाशादेस्तु विभागवित् सत्त्वं सत्त्वसंगेन
वर्ध्नाति श्वाहिविशेषं जानन् गुणाः सत्तादयोगुणाश्चैव प्रकाशादौ
वर्तन्ते गुणानामेवायं भावः शास्त्रनस्तु निर्विकारस्य न किमपीति
सत्तातसज्जते औदासीन्येन तिष्ठति सर्वमिदं चतुर्दशे गुणातीतल
क्षणो प्राग्भावापिष्णति भगवात्स्वयम् २८॥

रामकंटीटीका

गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविस्तरमार्थं वेदीयोगीश्वरः
गुणाः सत्तादयः गुणार्थे स्वप्रयोजने देहेन्द्रियविषयाद्यात्मकेषु
न तेनैव निष्ठन्ति नात्मनः सर्वदा स्वतन्त्रं प्रसन्नं संविन्मात्रं सभा
वस्य सौपर्यगमर्षयितुं प्रभवन्तीति सर्वदा सत्मात्मप्रतिष्ठनयान्
गुणोऽकर्मसंज्ञजनि ग्रहेकारममकारोतेषु न करोतीत्यर्थः अ
थ कीदृशो गुणानां विभागः कीदृशं कर्मणां किं वा तत्त्वमिति
व्याख्यायते इदं परमेश्वरेणाविमलस्वैच्छाविलसितस्वभावात्म
कसकलजगत्प्रपञ्चकारणत्वेनावभासितया पारमार्थिकात्म

गी.
टी.
२०

162

तत्ताभेदात्वातिमात्रशरीरतया तत्त्वभिन्नार्थविषयज्ञानक्रिया
नियमात्मकसत्तादिगुणमव्यापकमाख्यया अनाद्यविद्याप्रवच्य
सम्बन्धानामीश्वरेणैवायोमभेदेनावभासमानानोजीवनेगुणोरे
वारव्यजनकरणाभुवनभोगादिकलापत्वात्सर्वमेवगुणाधीनमिति
प्रायेनगुणाएवतेषांकर्तारः इत्येतेष्वेतद्विषयत्वेनगुणाविभागः
तथाविधास्तेजीवायानिकर्माण्यारभन्तेतेषुविषयसखत्वात्तत्र
तयासज्जति नदाधकभूतेष्वेदेषेणपराभवनीति एतावन्मात्रा
नियतचित्तवृत्तित्वादिसूक्ष्माभवनीति तद्विषयत्वेनसर्वकर्मणिग
गदेषमोहात्मकत्वात्संसारव्यकारणतयापर्यवस्यन्तीत्यमेवा
कर्मविभागः समात्मतत्त्वप्रतिष्ठितब्रह्मीनांयोगिनामव्याप्यगुणा
नांकर्मणांवविभागःतथादि तेगुणाःसत्त्वाद्योगुणानामेवार्थेप्र
योजनेसंसारिविषयत्वेनजगत्प्रवृत्तिरचनाशेषेणवर्तन्तेनास्मा
द्विषयत्वेनेषांसर्वदानस्तमितसंवित्प्रकाशमात्रव्यतिरिक्तंकिंचिद्
पान्तरंभवतीतिमन्वाना निरातिरिक्तशयनिज्ञानरतवस्वधात्मा
देवैकनिरताः कथंतेषुरागादिविषमविषरसमयेषुसज्जन्तीति
योगिविषयत्वेनगुणानगुणत्वेनस्फुरन्तीति अयेयोगिविषयो
गुणाविभागः एवंविधाहेतेयानिकर्माणिप्रारभन्ते तानिक्रियमा
णामेवयथोक्तज्ञानाग्निदग्धत्वात्संसारकारणतामायादयितमे
षांप्रभवन्तीतियेयोगिविषयः कर्मविभागस्तद्विशोदियोगीगुणा
तीतउच्यते यहव्यति नदेष्टिसंप्रवृत्तानितनिवृत्तानिकोत्तति उदा
सीनवदासीनोगुणातीतःसञ्च्यते तन्मयेतयोगीगुणकर्मविभाग
योरेतद्व्याख्यानेनेवव्याख्यातमिति (इतिव्याख्यानेनेवव्याख्यातमिति
क्रियमाणेषुसोपानेसंसारतयासंसारकालेनेवव्याख्यातमिति
इत्युच्यतेयथापत्तिरितिज्ञानमैतदुच्यतेतन्मयाज्ञानपरिनिमित्तव
देवैकविषयदेवैकव्याख्यानेनियमयितमाह) २८ ॥

लासिकीद्वयउत्तीटीका

विदांस्तथातमयेतस्माद् तन्मविदिति तर्कतिरेकेगुणकर्म

विभागयोस्तत्त्ववित् याथात्म्यवित् नाहं गुणात्मको नमेकर्म
 लीमेवं गुणागुणकार्याणीन्द्रियाणिगुणेषु तत्कार्येषु विषयेषु व
 र्त्तते ननु विदेहसदृशवेदितुं ननु संसृतिं प्रकृतेरिति स्वभावतः
 प्रवृत्तिं भजते तथाच श्रुतिः परं चित्त्वा निवृत्त्या त्वयम्भूरिति
 ३० ॥

पंचोलीटीका

विदेहस्तथानमयतेत्याह नत्वविदिति हेमदावाहोगुणकर्म
 विभागयोः तत्त्ववित् गुणविभागस्य कर्मविभागस्य याथात्म्यवेत्ता
 गुणान्द्रियाणिगुणेषु विषयेषु वर्त्तते नात्मा इति मत्त्वानसृजते।
 नाहं करोमीति मयते २८

रागवीरसमिद्धोधिनी॥

तत्त्ववित्ति हेमदावाहोगुणकर्मविभागयोः गुणाः संध्याद
 यः षट् प्रोक्तं गान्भीर्यादयश्च कर्माणि कर्मेन्द्रियव्यापारास्तेषां
 विभागयोस्तत्त्ववित्ति यः स न सृजते केन चित्त्वतिबंधकारिणा
 सदसक्तो न भवति न केन चित्त्वद्व्यापृतिप्रतिरोधः क्रियत इति
 यतः गुणाः प्रोक्त्यादयो गुणेषु धीरत्वगान्भीर्यादिषु वर्त्तते यद्वा
 गुणाः प्रोक्त्यादय उक्ताहकाराणां भूता गुणेषु संध्यादिषु नीति
 प्रकारेषु सत्सु वर्त्तते प्रवृत्तिविषयी भवन्ति इति मन्यते अयम
 भिप्रायः नीतिपूर्वमुद्योगी सर्वत्र प्रभुर्भवतीति २८ ॥

मधुभाष्य

163

भाषाअनुवाद

और तानी ऐसा नहीं मानते हैं सोई कहने है कि तन्मत्ता
नी तो हम इन्द्रिय रूप नहीं हैं ऐसे विचार करि इन्द्रियों से
आत्मा को जदा जानते हैं और हमारे कोई भी कर्म नहीं है
ऐसे विचार से कर्मों से अपने को पृथक् मानते हैं अर्थात्
इस प्रकार इन्दी औ कर्म से पृथक् बुद्धि हो कर जो तत्त्व व
स्तु सो जानते हैं हे अर्जुनवे और केरि कर्म में आसक्त न
ही होने अर्थात् हम कर्म करते हैं यह विचार नहीं करते
इसका हेतु यह कि माया के द्वारा सब इन्दी विषयों में
प्रवृत्त हैं हम सबसे प्रलग हैं यह उनका जाना है १८

दोहा ॥

हे अर्जुन गुण कर्म को जो उन्मत्त वेत्ता होय गुण में गुण व
र्तिय यह मनन बंधावे सोय १८

[The page contains faint, illegible handwritten text in Devanagari script.]

11 第 11 章

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

प्रकृतेर्गुणसंमूहाः सज्जने गुणकर्मसु तान् ।
कृत्स्नविदो मन्त्राकृत्स्नवित्रविचालयेत् २१ ॥

शोकरभाष्यं

ये पुनः प्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैः सम्यक्सूहाः संमोहिताः सज्जः
सज्जने गुणानोकर्मसु गुणकर्मसु वयं कर्म कर्मः फलाये
ति तान् कर्मसंगिनोः कृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनो मन्त्रा
न् कृत्स्नविरात्मवित् स्वयं विचालयेत् बुद्धिभेदकरणमेव चाल
ने तत्र कुर्यादित्यर्थः २१ ॥

ग्रान्दगिरिकृतटीका

विद्वानविद्वानित्युभावपि प्रकृत्य विद्वानविद्वयोर्बुद्धिभेदं कुर्यात् ।
दिसंपसंहरति ये पुनरिति प्रकृतेरुक्तायाः गुणैर्देहादिभिर्विकारैः
संमूहास्तानेवात्मत्वेन सम्यग्मानायेते गुणानो तेषामेव देहादीनां ।
कर्मसु बापादेषु सज्जने सक्तिं दृढतरामात्मीयबुद्धिं कुर्वन्तीमाह
प्रकृतेरिमादिना तेषामनात्मविदो सम्यग्मात्मविदुर्बुद्धिभेदं बापादये
दिमाह तानिमादिना २१ ॥

स्वामिकृतटीका

न बुद्धिभेदं जनयेदित्युक्तमर्थमुपसंहरति ये प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः
संमूहाः संतो गुणोच्छिद्विद्यादिषु तत्कर्मसु वसज्जने तान् कृत्स्नवि
दो मन्त्रा मनीकृत्स्नवित्सर्वज्ञो न विचालयेत् २१ ॥

पिशाचभाष्यं

ये पुनः प्रकृतेर्गुणैः वयं कर्तार इति समूहास्तैः सज्जने गुणानोक
र्मसु वयं कर्म कर्मः फलायेति समंते मयं ते तान् कृत्स्नविदः कर्मफ
लमात्रदर्शिनः मन्त्रा मन्त्रप्रज्ञानकृत्स्नवित्सर्ववित् स्ववित्रविचाल
येत् बुद्धिभेदकरणमेव चालनेनेन कुर्यादित्यर्थः २१ ॥

रामानुजभाष्यं

प्रकृत्स्नविदश्चात्मदर्शनाय प्रवृत्तः तेषां प्रकृतिहेतुत्वेन गुणप्रकृते
र्गुणैर्गुणवस्थितात्मनिसंमूहाः गुणकर्मसु क्रियासेव सज्जनेन न

गी.
री.
र.

165

कर्मसंगिनामित्युक्तं
कर्मसंगित्वेदर्शयति

द्विप्रकृतात्मस्वरूपे प्रतीतानयोगायनप्रभवन्ते कर्मयोगयवयनेषाम्।
धिकारः एवं भूतोस्तान्मानकत्तविदः कृत्स्नवित्स्वयं तानयोगस्या
नविचालयेत् तैकिलमेवः प्रहृजनावागनुवर्तिनः कर्मयोगव
स्थितमेतदृष्टा कर्मयोगात्रप्रवृत्तिनमनसोभवेष्टः अतः प्रष्टः स्व
यमपि कर्मयोगतिष्ठतात्मयथात्म्यतानेनोत्तमो कर्तृत्वमनुसं
दधानः कर्मयोगयवात्मावलोकने निरपेक्षसाधनमिति दर्शयि
तातानकृत्स्नविदो जोषयोदिसर्गः २५॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

प्रकृतिसंस्थिभिर्गुणैः सत्त्वैः कृतेषु कर्मसमूहाः सज्जितिसत्त्वा
दिगुणमाहात्म्यात् २५॥ परमार्थप्रपाटी.

अथ बुद्धिभेदेन नयेदित्यपसंहरति प्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैः स
त्त्वादिभिः संसृष्टाः मोक्षेशास्माः सत्त्वगुणकर्मसगुणो विंदियेष्टता
कर्मसदृष्टयश्चोत्तयादिषु वये सज्जितेनान् प्रकृत्स्नविदः एकैके।
द्विगुणसकान् कृत्स्नवेतीति कृत्स्नवित् कृत्स्नसर्वेदियवालकमा।
तानेवेतिसनविचालयेत् २५॥

वनमालीटीका

तदेवेदिविदविदुषोः कर्मानुष्ठानसाध्येन विद्वानविदुषो बुद्धिभेदेन
ऊर्णादित्युक्तमुपसंहरति प्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिरुत्तका
यदेहं द्विपादिभिस्तु संसृष्टाः अहंस्त्वलोहेकाणो मदीयमिदं कर्माने
नेदं फलं भोत्तेरत्यभिमानवन्तो गुणकर्मसगुणानोदेहं द्विपादीनां।
वापारेषु मदीयोयं वापारोनेनेदं फलं प्राप्नुयामिति सज्जिते कीदृशा
नकृत्स्नविदं कृत्स्नानामात्मानात्मनोपायात्म्यमजानेततो मेदानुष्ट
चित्तत्वेन तानाधिकारमप्राप्नोस्तान् कृत्स्नवित् प्राप्नोस्तान्पायात्मवि
त् विचालयेत् कर्मप्रज्ञातो न प्रयावयेत् २५॥

कृत्स्नमवेतयन्तीटी.

एवं योगकर्मविभागवित्स्वगुणकर्मसु तसज्जितरसकेदानीयेत
गुणकर्मससज्जितेनान् तान् तानीगुणकर्मभोनविचालयेदिति व
देत बुद्धिभेदेन नयेदित्यपसंहरति प्रकृतेरिति यैः कृत्स्नविदोत्त

ननु

एतत्पत्रं परमार्थप्रपाद्यं

५ तत्कर्मणि करचरण व्यापारं कुर्वतः शुद्धानपभ्रंशं न प्रापयेत् श्रुतिरपि शान्तपथी स योत एकै
 कमुपास्ते न सहेदा कृत्तो येषां त एकैकेन भवत्यात्मैवोपासीता त्र होते सर्व एकी भवन्ति तदे
 तत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा तेन होतस्सर्वं वेद यथाह वै पदेनानुविंद देव कीर्तिश्लोकं
 विन्दते य एवं वेदेति भाष्यं पूर्वश्रुतौ प्रातत्रैव प्राणो नाम भवतीत्यादिना सर्वेन्द्रियाण्यात्मन एव
 कर्म नामानि भवन्तीत्युक्तं तत्र य एकैकमुपास्ते आत्मानभितः स न एकैकेंद्रियोपास
 नां करोति न स वेद न जानाति एष एकैकेंद्रियेण अकृत्तो भवति अथ कृत्तः केन प्रकारेण
 भवतीत्याह आत्मेति सर्वेन्द्रियेषु स्वस्वविषयं गृह्णात्स सत्सु यदार्थभासको यमेवेत्येवोपा
 सीत यतोत्र आत्मनि सर्वे विषयः प्रतीतिरूपेण एकी भवन्ति तदेतदस्यात्मनः पदनीयं
 ज्ञातव्यं स्थापनीयं यस्मात्कारणदस्य स जगत्तोयमात्मा अनेनात्मना सर्वं वेद जानाति
 अतो ह परसादि सर्वपदार्थग्रहणे प्रतीतिरूपेण तैव ज्ञातो भवति तत्र दृष्टान्तमाह यथे
 ति यथा पदेन गोपदानुसारं गच्छतो गो ज्ञानं य एव वेद स कीर्तिश्लोकं यथाश्रुतिरिति
 प्राप्नोति तैत्तरीयकेपि अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामेकः सन् बहुधा विचारः शान्तं
 शुक्रानि यत्रैकी भवन्ति सर्वे वेदा यत्रैकी भवन्ति अत्र बहु प्रकारमिन्द्रिय मार्गे विचरन्ति
 शुक्रानि इन्द्रियवृत्तयः शेषं स्पष्टम् ॥ २५ ॥

ताः प्रेतावेशाया ये नानात्मनि देहादात्मबुद्धयः प्रकृतेर्मायाया
गुणैः सत्तादिभ्यो रहेकादिभिर्भेदात्पुनरुपेक्ष्य सत्तादिभ्यो रहेकादिभिर्भेदात्पुनरुपेक्ष्य
तागुणकर्मसगुणानां देहेन्द्रियादीनां कर्मसु क्रियासु गुणेषु देहादि
षुकर्मसु तेषां व्यापारेषु वा सत्तानेव यं सकामकर्मणो वसुक्तिं प्राप्स्या
मः किमात्मदर्शनेनेमेव सनात्मविषयेषु गुणकर्मसु निरतिशय
मतिं कुर्वन्मत्तसत्तानयोगप्राप्त्यनर्हः कर्मण्येवाधिकारिणस्तान्
मदानात्मज्ञानग्रहणधारणासमर्थान्कृत्स्नविद्यायात्मसुखज्ञाना
नविवालयेदेतेषां तानाधिकारिणां कर्माधिकारिणां मात्मविमु
क्तत्वेनानात्मतादात्म्येन कर्मयोगप्राप्त्यधिकारः कर्मयोगव्यतिरेकमा
त्मज्ञानमेतानुपदेष्टामितेनार्द्धितेषामनधिकारित्वेनोपदेशो विफ
लो भवेदिति निश्चितविद्वान्स्वयमेवात्मावलोकनसाधनभूतानि स
र्वानि कर्माणि कृत्वा तानपि कर्माणि कारयेदमयो भवतो विभ्रष्टत्वे
न तेन न्यस्येति तस्मात्तमपि विद्वानतः कर्मकुर्वित्यर्थः २५॥

+ तदेवं विद्वद्विडोः कमात्रज्ञानता मधुसूदनीटीका येन विद्वानविडो बुद्धिमोहेन ऊर्यादित्युक्तप्रपञ्चं
हरति + प्रकृतेः पूर्वोक्ताया मायाया गुणैः कार्यतया धर्मैर्देहाभिर्विकारैः दि०

सम्यक्कर्मकाः स्वगुणस्फुरणेन नानेवात्मत्वेन सम्यग्माताः तेषामे
व गुणानां देहेन्द्रियातः करणानां कर्मसव्यापारेषु सत्ताने सक्तिव
यं कर्मकर्मस्तत्फलायेति दृष्टं तस्मात्तत्पुनरुक्तिं कुर्वन्ति ये तान् क
योः मंसंगिनोः कृत्स्नविदोः नात्ममात्माभिमानिनो मंदानः शुद्धचित्त
त्वेन तानाधिकारमप्राप्तान्कृत्स्नवित्तरिपणीत्सविनस्वयेन विवा
लयेत्कर्मप्रज्ञातो न प्रव्यावयेदित्यर्थः येन प्रमेदाः शुद्धांतः करणाः
ते स्वयमेव विवेकोदयेन विवलेति तानाधिकारं प्राप्तां अभिप्रायः
कृत्वा कृत्स्नशब्दो मात्मानात्मपरतया प्रमथानुसारेण वार्तिककृदि
यात्वात्तो सदेवेत्यादिवाको भः कृत्स्नवस्त्यतोऽदयं संभवस्तद्विरुद्ध
स्युक्तोः कृत्स्नस्य वस्तुनः यस्मिन् दृष्टेयं दृष्टेयं सतदमश्लेष्यते
तथाऽदृष्टेपि दृष्टः स्यादकृत्स्नस्तादृश्यात्तरतिप्रनात्मनः सावयव
तादनेकधर्मवत्तावकेन विडर्मेण केन विदवयवेन वा विशिष्टेन
स्मिन्नेकस्मिन्ब्रह्मादौ तानेपि तथैव तरेणावयवांतरेण वा विशिष्टः

गी.
ही.
र.

सपवाः तातोः वशिष्यते तदयः वपरादिरतातो वशिष्यतयव तथा
तस्मिन् यदादावतातेपि पदादि तातः सादितित तातेपितसाः यस्य
वाः ताना मदतानेप्ययता नाचमो कृत्स्न उच्यते कृत्स्न हयशाते
वतता नेकस्य विदवशेषसाभावादिति सो कद्वयार्थः
॥ १६७ ॥

सुतानंदीटीका

मायायाः कार्यरूपेण गुणैः परिणतेर्जनाः देहेदिपादिभिः सम्य।
उत्पत्त्यास्तत्राभिमानिनः ॥ तेषां देहेदिपादीनां व्यापारेषु प्रमादताः स्त्री
यांबुद्धिं प्रकुर्वन्ति तात्कालिकं कर्मसंगिनः २ मेदानमुद्विग्नतादेहाया
त्माभिमानिनः तानाधिकारमशामायिरिणोत्सविस्सयं ३ नैवशा
व्यावयेत्कर्मप्रज्ञतोत्सविदोजनान् ४ ॥ १६ ॥

नीलकंठीटीका

यवंसकासकयोः कर्माणि विभज्य सक कर्मानुवादपूर्वकं ननु।
दिभेदे जनयेदतानामिदं पक्रातमुपसंहरति प्रकृतेरिति गुणै
रहंकारादिभिः स्वस्मिन्नप्यस्तेः संमूढाः एकीभावेन अभेदाध्यासे
नमूढास्तु प्रकृतेः प्रकृतिसंबन्धिषु गुणेषु देहादिषु कर्मसंगमना
दिषु च सज्जते अहमयेवासाणो ममेवेदं यत्तादिकं कर्मेति सज्जते स
त्ताभवंति तान्मूढत्वात् अकृत्स्नविदः आत्मज्ञानहीनान् आत्मा।
विदिकृत्स्नवित आत्मनोवाग्ररेदशनेन अवगोचनमसावितानेनेदेसर्वे
विदितमिति श्रुतेः मेदानशास्त्रार्थग्रहणा समर्थान् कृत्स्नवित आ
त्मविज्ञविवालयेत कर्मनिष्ठानो न प्रचावयेत् तेषामुभयभ्रष्टत्वा
पतेः प्रकृतेर्गुणैः संमूढाः गुणानो कर्मसंसृजत इति शक्तो योजना २५

शान्तीटीका

सिः

प्रकृतेर्गुणैः सात्त्विकराजकृतामसिकुलैः संमूढा मिथ्यात्ता
नात्वात्मनिकर्तृत्वाभिमानिनः गुणकसुसज्जते सत्तायाशया
विषयेभ्यः स्पृहयन्ति तानकृत्स्नविदः अनात्माभिमानिनः मत्सर

सिः

+ प्रबुद्धो बुद्धयोक्तत्वेण कर्मसु क्रियमाणेषु मोक्षसंसारलज्जलक्षणफलभेदप्रपञ्चे दार्ढ्यं प्रबुद्धस्य
यथा प्रतिपादितज्ञानकर्मसमुच्चया उपानपरिनिष्ठितबुद्धेर्लोकविषयं व्यवहारं नियमयितुमाह +

परमार्थज्ञानमशक्तान् कृत्स्नवित्तदरिणीनविद्यालयेन तेषां लो
कानामविदुषां संग्रहायै स्वयंनियतकर्मकुर्यात्तानपि कारयेत् ।
यथा नैते तत्तत्समैकस्य दर्शनाद्विष्णुमीभूय पतिताः स्वरिमयः

रामकंठीटीका

[illegible]

लासिकी वस्त्रपत्तीटीका

विष्णुण सामं प्रकृतिः तत्सम्बन्धिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिः सम्यक्काले
 धेवोन्मुखेन निरस्तुतस्वस्वरूपायुषोऽष्टाण्यकार्येषु देशदिषु तत्कर्म
 सवसज्जने शुद्धकारममकारो भजने तात्कर्मसंगिनोः कृत्स्नविदोः
 कृत्स्नपरिमिते देशायात्मत्वेन मन्यमानाः ननु यवमन्दाज्जानू तात्कर्म
 कारमप्रामात्स्यविपरिप्राणात्मविन्नविवातयेदात्मोपदेशेन कर्म
 प्रज्ञानो न प्रव्यावयेत् कृत्स्नाकृत्स्नशब्दोद्दिष्टात्मानात्मपरतया युस।
 यानुसारेण वार्तिककृद्भिर्वाख्यानौ २५ ॥

पंचोत्तीर्ण

ननु हि भेदं जनयेदित्युक्तमुपसंहरति प्रकृतेति प्रकृतेर्मायायाः गुणा
संख्याः गुणैरतिशयेन मोहिताः गुणकर्मसदेहेन्द्रियादीनां व्यापारे

गी.
टी.
र

सृजते ते वयं कर्मरतिमयं तेनान् अकृत्स्नविदः अकृत्स्नकर्मफ
लमात्रदर्शिनः कर्मसंगिनः मेदानकृत्स्नविन् आत्मविन् नचाल
येत् नपेरयेदित्यर्थः २५ ॥

रणावीरसमिहोधिनी ॥

168 प्रकृतेरिति त्वल्लोपेयंचमी अगुणकर्मस्विति वृद्धः तथावा
यमर्थः ये गुणसंभूताः गुणोर्मोर्त्वा मप्रधानेनूपादौ सूदं
द्वियेत्यागेषोर्थादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरजुषु शुक्लादावपि
बुद्ध्यां चेति दैमकोपान् गुणो बुद्धिः सावात्र निश्चयात्मिका तस्यां
संभूतानिश्चयदीनाः संदिहाना इति यावत् ते प्रकृतेः प्रकृष्टा
कृतिप्रधानव्यापारप्रमाणीकृत्य अगुणकर्मसु नगुणा अगुणाः
प्रधानानि तेषां कर्मसु यद्गुणकर्मस्वितियथास्थितमेव यदं
गुणाः कर्मद्वियाणि तेषां कर्मसु शास्त्रप्रयोगादिव्यापारेषु सजंते
सक्ता भवंति प्रधानस्य वर्णाश्रमोचिते कर्मणि प्रवृत्तिप्रमाणी
कृत्या न्येपितदनुवर्तिनस्तत्र प्रवृत्तिमंतो भवंति प्रधानान्वयि
नो गुणा इति न्यायादिति तात्पर्यं अतश्च कृत्स्नविन् लब्धसर्वपु
रुषार्थः तान् अकृत्स्नविदः अलब्धलब्धव्यान् न विचालयेत्स्व
यंप्राप्तप्रप्तव्यत्वात्स्वजातुचितकर्मानावरणेन स्वकर्मणाः स
काशान्न प्रव्यावयेदिति अतस्त्वेयमपि स्वात्मानं कृतकृत्यं मन्य
से तथापि लोकसंप्रदायं कर्मकृत्वित्यभिप्रायः यद्वा प्रकृष्टप्र
धानाकृतिः स्ववर्णाश्रमोचितेषु कर्मसु प्रवृत्तिस्तस्याये गुणाः
स्वर्गादिभोगकीर्त्यादिनूपाणि फलानि तत्र संभूता अन्यथा तेन
विप्रतिपन्नानरकादिपापफलभिमानिनः येन नागुणेषु प्रथा
नेष्वन्यवर्णोचितेषु भिक्षावरणादिषु कर्मसु सजंते तत्परा भवं
ति यद्वा शाकाश्च म्लोचः न विद्यंते गुणामहावीरसंभावितत्वरूप
कीर्तिराज्यभोगादि लक्षणापेदिका स्वर्गादिभोगलक्षणा

आमुष्मिकाश्च येषु तान्युपगच्छन्ति अथ कीर्त्ययोगाति लक्षणोभ
 यलौकिकदोषोत्पादकानि कर्माणि क्षात्रादीनां भिक्षाचरण
 दोनितेषु सज्जन्ते देहकृत्स्नविन्न विन्नवित्तौ विचारिते इत्यनुशास
 नात् विन्नविचारितं कृत्स्नं कर्म जातं येन मदनुग्रहाद् जातसर्व
 कर्मतत्त्वदेर्जनताम्रं दानं जज्ञानं अकृत्स्नविदः सकाशात् अ
 भावे स्वल्पभावे च सादृश्ये च विपर्यये कृत्सायामपि न भूते यो
 रिष्टदौ च शुभोक्तिश्चित्यनुशासनात् निंदार्थेन भूतथा च करणं
 कृत भावे किं प न कृत अकृत निंदित कर्माचरणं तत्र स्नाति
 निमज्जति अकृत्स्नानिंदिताचारनिमग्रावित संवित निश्चयस्त
 स्याः सकाशाद् विचालयेत् स्वजात्युचित कर्मानुष्ठानेन भवादृ
 षाः श्रेष्ठ इति शेषः तान् स्वकर्मणि प्रवर्तयेदिति भावः २५॥

मधुभाष्य

२५॥

卷之四
 四庫全書
 禮記集說
 卷之四
 禮記集說
 卷之四

भाषा अनुवाद

सो कहते हैं कि प्रकृति जो माया तिसके गुण जो सत् २
ज तम तिन से सम्पक मूढ़कहे मोह को प्राप्त जो जन हैं
तेई गुणों के कर्ममें अर्थात् सात्विक राजस तामस त्रिगु
ण कर्ममें आसक्त होय कर्मका सङ्ग करते हैं तिन अ
संपूर्ण ज्ञानी मरमति मनुष्यों को उस कर्म के आनंदसे म
ग्न मन जनों को कर्म करने से उनको क्लेशवित कहे स
म्पूर्ण ज्ञानी सो न चलावे अर्थात् उनको कर्म रहित न करे २५

सौरदा ॥

माया गुणकर मूढ़ बांधे जो गुणकर्ममहि मंद अल्पज्ञ
दि मूढ़ ते दिन चालें सर्ववित २५ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

170

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्या ध्यात्मानं चेत्तस्य नि
राशीर्निर्ममो भूत्वा शुद्धस्वविगतजराः ३० ॥

शंकरभाष्ये

कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेनास्तेन मुमुक्षुणा कर्मकर्तव्यमिति चे
तेमपीति मयि वासदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि सर्वाणि कर्मा
णि संन्यस्य नित्यिष्या ध्यात्मानं चेत्तस्य विवेकबुद्ध्याहं कर्ते चराचरं भूत
वत् करोमीत्यनया बुद्ध्या किंच निराशीः सत्ताः शीः निर्ममो मम
भावश्च निर्गतो यस्य तव सत्त्वं निर्ममो भूत्वा शुद्धस्वविगतजरो
विगतसन्तापी विगतशोकः सन्नित्यर्थः ३० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

यद्यपि कर्मण्यसौःधिक्रियते तथापि मोक्षमाप्नोति तेन कर्म
सक्त्यं मोक्षस्य कर्मासाध्यत्वाच्च न तेन कर्म कर्तुं शक्यं कर्मणः
सापेक्षितविरोधित्वादिति शङ्कते कथमिति श्लोकेनोत्तरमाह उ
च्यते इति यथोक्ते परस्मिन्नात्मनि सर्वकर्मणां समर्पणे कारण।
माह अध्यात्मेति उच्यते इति यथोक्ते परस्मिन्नात्मनि सर्वकर्मणां
समर्पणे कारणमाह अध्यात्मेति विवेकबुद्धिमेव वाकरोति अह
मिति दर्शितरीत्या कर्मसु प्रवृत्तस्य कर्तव्यान्तरमाह किंचेति सत्ता
शीः फलप्राप्त्यनारीनः सन्नित्यर्थः निर्ममो भूत्वा पुत्रप्राप्तादिष्विति शे
षः ननु बुद्धेः नियोगो नोपपद्यते पुत्रप्राप्तादिसात्मानस्य सन्ता
पहेतोः नियोगविषयत्वायोगादिति तत्राह विगतेति ३० ॥

स्वामिकृतटीका

तदेवं तत्र विहाय कर्मकर्तव्यं न नाद्यापि तत्र विह्यते अतः कर्मैव कर्म।
विताह मपीति सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य समर्प्य अध्यात्मानं चेत्त
स्य अंतर्गता मयी नोदं करोमीति दृष्टान्तिराशीर्निष्कामो न एवमकल
साधनं मदर्थमिदं कर्म तेन मम तात्पर्यमभूत्वा विगतजराः सक्तशो।
कश्च भूत्वा शुद्धस्व ३० ॥

पिशवभाष्ये

तेन कर्माधिकारी मपीति मयि वासदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वकर्मभो

गी.
टी.
२

२५
कुरिसर्वाणि कर्माणि सञ्च स्यात्मात्तवेतसाविवेकवृत्त्यातिराशी
निर्ममः कर्मणि तत्कलेवाममत्ववर्जितः प्रपुण्य विगतजरः विगत
सेनापः १० ॥

रामानुजभाष्ये

ज्ञानयोगाधिकारिणोपि ज्ञानयोगादस्यैव कर्मयोगो न स्पृश्यस्ते
पूर्वमेवोक्तं अतोव्यपदेश्यो लोकसंशयः सायनमेव कुर्यात्प्रकृतिविव
क्षात्मासम्भावनिरूपणो न गुणेषु कर्तृत्वमारेण्य कर्मावधानप्रका
रउक्तः गुणेषु कर्तृत्वानुसंधानं न दमेव आत्मज्ञानस्वरूपप्रपुक्रमि
देकर्तृत्वमपित गुणसंबंधकृतमिति प्राप्तविवेकेन गुणकृतम्।
मिसनुसंधानं इदानीमात्मनोपरमपुरुषपादरीरतया तत्रिया।
मत्वरूपनिरूपणेन भगवति प्ररुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतेव
कर्तृत्वमारेण्य कर्म कर्तव्यतोद्यते मयेति सर्वेष्वरेष्वरेस।
वभूतात्मभूते सर्वाणि अप्यात्मचेतसा संस्पृश्यानि राशी निर्ममो वि
गतजरोऽप्युदादिकं सर्वमेवेदानीं कर्म कुरुषु आत्मवियत्वेन स्तद।
आत्मचेतः आत्मस्वरूपविषयेण अनुतिशतसिद्धेन ज्ञानेनेत्यर्थः।

नां५

अतः प्रविष्टः शास्त्राजनां सर्वात्मा अतः प्रविष्टं कर्तारमेतं यथा
त्मनिति ह्यज्ञात्मानो जरो यमात्मानेदयस्यात्मा शरीरे यथात्मानमेतरो
यमयति सत आत्मांतर्क्यमदतरेवमाया अतयः परमपुरुषप्रवर्ति

म५

तत्तुरीर नतमिमात्मानं परमपुरुषं च प्रवर्तयितारमावतते सुता।
यस्य प्रसाधितारं सर्वेषामिमाया सर्वस्य वाहेरुदिसंनिविष्टः ईश्वरः
सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयत्यसर्वभूतानि यंशो दिशो
निमाययेति वक्ष्यते प्रतोमकरीरतया मत्सर्वमात्मस्वरूपानुसंधा
नेन सर्वाणि कर्माणि मयैव कियमाणा निमयि परमपुरुषे सं।
स्पृश्यानि च के वरत्नभरा राधना नीति कृता तु फलेति राशास्तत।

एव तत्र कर्मणि ममतारदितो भूत्वा विगतजरोऽप्युदादिकं कुरुषु
सहृयेण स्वकीयेनात्मना कर्तृत्वकार्ये कवरणां साराथनैकप्रयोजनो भूत्वा
यः परमपुरुषः सर्वेष्वरेष्वरे मव कर्माणि कारयति इमनुसंधाय
कर्मसममतारदितं प्रज नानादिकाल प्रवृत्ताने तपापसेवेनेन क
यमदभविष्यमीत्येव भूतजर निर्मुक्तः परमपुरुष एव कर्म भिरारा

पितोवथान्नापववाद्युस्सरत्कर्मयोगमेवक्रुष्टेत्यर्थः ३० ॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

तस्माद्युक्तः स नृजघेत कर्माणीत्युक्तं तत्र कथमिति स्फुटयति
मयि सर्वाणि कर्माणि नाहं कर्तैति संयस्य स्वतंत्रः परमेश्वर एव
कर्ता नाहं कश्चिदिति निश्चित्य लोकानुग्रहे विकीर्णलोकाचारं
प्रदात्तकमनुतिष्ठ १० ॥

परमार्थप्रपाटीका

[illegible]

गी.
टी.
२.

ममताश्रयोभूतानतोविगतजरः सनयद्यस्व
३० ॥ वनमालीटीका

पवंजीवः पकृतिगुणसहितपवकर्तानकेवलौतः प्रामाप्रामविवे
केनगुणोषेवकर्तृत्वमितनुसंधायमुमुक्षुणास्वोचितकर्मकार्यमि
त्युक्तमिदानीमेतर्पामिणामधिकरंतेनिधायकर्मकार्यमिमाह ।
मपीति श्रुत्वा नेपरमात्मानमविकृतमचेतस्तदध्यात्मवेतस्तेन श्रोमा
स्वतंत्रकहेतेन प्रतीयमाणानिकर्माणि भगवानेवोतः स्यः कारय
तिनकेवलोहेकरोमीति बुद्धानेन सयवर्पयतामिति च धियामये
वसेमस्य समर्थं मत्सदाभिन्नकामश्रयो निराशीर्निर्ममः अहेक
रोमिममेहेकमेति भावश्रुतः विगतजरः संतापहेतुत्वात्कोकयव
जरकहेनोक्तः ऐदिकयात्रिकनिंदापवादहेतुकशोकश्रयोभूता
प्रद्यस्वस्यधर्मानुष्ठानेऊरुष्य ३० ॥

ऊसमवेजयन्तीटी.

इमेवंसस्यस्वाभाविकेधर्मभूतेकर्तृत्वेपकृतिगुणोष्णारोप्यगुणप
वकर्मकर्तृनाहमित्यात्मानंमत्वाविहात्कर्मसमाचरेदित्युक्तमय
चतत्कर्मज्ञानादप्यधिकमित्यपिनियतेऊरुकर्मत्वमित्यादिनापूर्वं
मेवोक्तमिदानीं गुणारोपितमपि स्वतत्कृतानि सर्वाणिकर्माणि चे
सुरेभगवत्पारोप्य सर्वेषामात्मनामीश्वरपरात्मा मत्समुत्वायने
सर्वजीवास्त्वयेवात्मायास्तदधीना भवेतीमेवंभावेनस्वोचितकर्म
कुर्विमाह मपीति अध्यात्मवेतसात्मनियसेतस्तदध्यात्मवेतस्तेन
विभक्त्यर्थः व्ययीभावः अन्नः प्रविष्टः एवास्ताजनानां सर्वात्म्यप्रज्ञः प्र
विष्टकर्तारमेतं यः श्रुत्वा निति ह्यत्रायतो नरो यमात्मानवेदय श्रु।
त्मानमन्तरोयमयतिसते श्रुत्वा नर्प्याम्यमृतं प्रशासितारं सर्वेषां
वस्यते च सर्वस्य वाहेरुदिसत्रिविष्टः ईश्वरः सर्वभूतानां रुदेषो जनेति
इति आमयं सर्वभूतानियंत्राह्मनिमाययेत्याद्यनेकश्रुतिसूति
भिः पुरुषोत्तमप्रवर्त्येतरात्मीयभूतमात्मानं पुरुषोत्तमं च तत्सर्वमे
यितारमित्येवंप्रतिपाद्यमानेन ससुखविषयभूतेन तानेनेमर्थस्त
र्वाणिकर्माणि लौकिकवैदिकानिवमपि सवान्नरात्मनिसर्वात्म।

+ एवं कमीउत्तानसाम्येण ज्ञाविज्ञयोः कर्ते मधुसूदनीटीका त्वाभिनिवेशतदभावाभ्याविशेष उक्तः इहानीमज्ञस्यापि प्रयुतो
रप्रयुत्वपेक्षया भगवदपेक्षा फलाभिसंथा भावं च विशेष वदत्र ज्ञतयार्जुनस्य कर्मधिकारं दृढयति +
मयि भगवन् विना सदेवे परमेष्ठिनो र्मुक्तिरिति

अथात्मवेतसाः

सदानेहीहीका

कथंमुमुक्षुणात्तेनकर्मण्यधिकृतेनच कर्तव्यंकर्मणास्वीयमि
त्यज्ञाद्विमापतिः । मयिसर्वात्मनीत्याहुःसर्वज्ञेपरमेश्वरे श्रोतानि
सर्वकर्मणि लौकिकानि समर्प्य च ग्रहं कर्तुं श्रमणी नस्तदर्थं भवति

गी.
टी.
र

हा करोमीसनयाव्यानिका मोममतोक्तिः ३ उर्यशोनरकश
मिहेतशोकविवर्जितः प्रथमेतिविधेयानिकुरुकर्माणिशास
तः ४३ ॥ नीलकंठीटीका

173

मयीति त्वेतप्रतोमुमुक्षुमपिसर्वोतर्यामिरासर्वाणिकर्मा
णिसेमसमर्प्य प्रधात्मचेतसाशात्मानमधिकमप्रवृत्तेशासे
प्रधात्मेतत्रप्रवृत्तौनचेतसा शाकपार्थिवदिवत्तममपदलोपीम
मासः शात्मानात्मविवेकवतेमर्प्यः ईश्वरप्रेरितोदेकरोमीसनया
व्यानिराशीः फलमनिच्छन्निर्ममोलब्धे समत्वाभिमानशून्य
प्रभवाप्रथमविगतजरोविशोकः सन् ३०

शानदीटीका

एवंनियतस्यकर्मणोवशकरणीयतांप्रतिपाद्यप्रकृतेनियोजयति ।
मयिपरमात्मनिवासदेवेसर्वाणिकर्माणिप्रधात्मचेतसावत्पंशीःफ
लस्सदाहीनः निर्ममः यत्कर्तव्याभिमानः प्रतएवविगतजरःत्य
क्तशोकमोहः प्रथम इत्यमेवचेतसामयिसर्वकर्माणिसम्यग्मष्टा
दशोसिद्धान्तयति ३० ॥

५ माणवस्यार्पणयुक्ता
सत्रस्यसम्यक्कृत्यानां
निक्षेपमिवस्थापयित्वा
अत्यंतमोक्षप्राप्त्यन
निरा

+ इतिलोकसंग्रहापेक्षयाउद्योगमानमपि
प्रागुक्तमपिज्ञाननिष्ठत्वेनकर्मावृत्तानम

रामकंठीटीका

कर्मयोगिनोयथाकैवल्योद्येवपर्यवस्यति तथातस्या
जनउत्पत्तेननिश्चिन्नादे +

+ सर्वाणिशासविहितानियतदानतपःप्रभृतीनिकर्माणि प्रधा
त्मचेतसायथाप्रतिपादितस्वरूपात्मनिष्ठेनसामयिपरमकारणे न
परमगुरोसम्यक्सम्यक्कृतमर्प्येकएवपरमेश्वरः प्रथमाध्यायेप्रतिपा
दितस्वरूपः सर्वप्राणिभिः क्रियमाणानां सर्वकर्मणां कर्तासेव्यामात्रे
णस्रशक्तिविभवरूपाणां निर्माता नतद्यतिरेकेणकचिदपिकर्तृ
त्वेपारमार्थिकमस्ति गुणपरतन्त्रनयानुदेहादौतदभिमानोमायावि
लसितपदेमनयाभावनयासत्रासविधिसम्पाद्य प्रतएवाशंसनी
यवस्तुविरहात्रिराशीः प्राशीर्भ्यः प्रार्थनाभ्यो निष्क्रान्तोतएवसर्वभा
वेषुपरियहाभावात्रिमोममेदमितिसंसारिपुरुषोचितायाः प्रतिप
त्तेर्निष्क्रान्तोभूताविगतजरः यथोक्तवित्तानामृतावगाहनान्निवृत्तस
देहादिसमस्तसर्जयः समुत्पन्नसमरात्मकमवसरोपनतमवशका

२५
 चैव स्वकर्मावृत्तिहेतुः कृतवत्तु यमेव प्रायः परिममातोयेनामकर्मासु
 सुव्यापुष्टानात्मकउपदेशासरो यतः प्रथमेनावत्पलावनास्यप्र
 तिपदिता द्वितीयेतिज्ञानसहस्यपरिवर्तितम् तृतीयेतत्संस्कृतस्य
 कर्मणोवप्यावृत्तेयतेतिमदमानोभगवानस्यपरमरहस्यभूतस्य।
 स्वमात्रममावृत्तिपादनायैवोक्तवोच्यतेः फलमाह) ३०॥

लासिकीवल्लुनीटीका

एवंलोकसंग्रहायापिकर्मावृत्तीयमानेयथायोगिनः कैवल्यायैव
 पर्यवस्यति तथार्जनमुदिष्टं प्राशक्तमपिकर्मयोगं प्रतर्कयति।
 प्रातिमयीति तेषां बुद्ध्याविराशीर्निष्कामो निर्ममः सर्वभावेऽप्यम।
 मनामृयोभूता सर्वाणि कर्माणि लौकिकौ वैदिकानि वा ध्यात्मचेतसा ^{नि}
 त्मनिष्ठेन मनसा मयि परमेश्वरे परमगुरौ सत्यस्य समर्थ ईश्वरायै
 व कर्म रूपं कृतं न भवत्यकरोमीमेवं तथावागमेष्टपदिष्टम् शिवोभू
 त्वा शिवं यजेदिति एतदेव वक्ष्यमाणं कर्मणां समर्पणम् तथाविग
 तजरः सकृदशोकोऽप्यस्वस्वकर्मावृत्तिष्ट ३०॥

पंचोलीटीका

कथं प्रतः कर्मण्यधिकृतेन प्रज्ञेन मुमुक्षुणा कर्मकर्तव्यमिमाह म
 यिसर्वाणीति हे प्रज्ञेन प्रध्यात्मचेतसा ईश्वराय भवत्यकर्म करोमीति
 बुद्ध्या मयि परमेश्वरे सर्वाणि समस्तानि कर्माणि समस्य निराशीः
 सकृदफलेकः निर्ममः समतारहितो भूत्वा विगतजरः विगतशोकः
 सन् ३०॥

रत्नवीरसमिद्धो धिनी॥

मयीति सर्वाणि चोराणि चोराचोराणि च कर्माणि स्वजान्युचि
 तानि प्रध्यात्मचेतसा यत्नाधिकृतेन चेतसानिश्चित्य कृतानि
 मयी चोरे समर्प्य एतेन स्वधर्माचरणेन चोराः प्रीयतामिति नि
 राशीः सिद्धसिद्धोऽसमः निर्ममो ददृशुः शदिषु समतारहितः

अथ यथा शोकोत्पत्तिप्रसंगेन कर्माकरणाप्रसंगात् अतएव
विगतज्वरः शोकज्वररहितः सन् पुष्टस्वस्थमभूत्तं समर
कर्मानुतिष्ठेत्यर्थः ३॥

मधुभाष्य

३॥

174

भाषा अनुवाद

सो देखो तल्लानी कोभी कर्म करना उचित है औ कहते
आये हैं और तमनो अभी ऐसे कुछ तल्लानी भयेभी न
हीं हो इससे अच्छी तरह कर्म करो कर्म करने में तो त
मारा अधिकार ही है यह भगवान कहते हैं कि आत्मा में वि
जदे सब कर्म हमारे में अर्पण करके अर्थात् हम अनर्था
मी भगवानके आधीन होय कर्म करते हैं और यह हम
रा काम है हम करते हैं इस विचार औ फलकी आशाको
उकर तथा शोक हर करि तम ने खटक पुड करो यह क
हा ३०

सौरदा॥

मोमहिकर्महिं त्यागसमभुं निश्चय वितकर होनि रासम
महोदकरहुं पुडतं विगतज्वर ३०॥

1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 26

[Faint, illegible text from bleed-through]

修 臨

450

[illegible]

येमेमतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्तिमानवाः शुद्धा
वन्तोऽनसूयन्तोमुच्यन्तेतैः पिकर्मभिः ३१ ॥

शोकभाष्यं

यदेतन्मम मते कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्ते तन्नया ये। येमश्ति
मदीयमिदं मतमनुतिष्ठति अनुवर्तते मानवा मनुष्याः अज्ञा
वन्तः अदधानाः अतस्तयवन्तोः स्यामपि परमगुरौ वासुदेवेः ऊ
र्वन्तो मुच्यन्ते तेऽप्येवम्भूताः कर्मभिर्धर्माधर्माद्यैः ३१॥

शानरगिरिकृतटी.

प्रकृते भगवतो मतमुक्तप्रकारमनुसृतैवानुतिष्ठतो क्रममुक्ति
फले कथयति यदेतदिति शास्त्राचार्योपदिष्टे अदृष्टार्थे विश्वास
वत्ते अदधानत्ते शृणोषु सेवाविष्करणमसूया अपि यथोक्ताया
मुक्तेरमुख्यतया तन्नाथः ॥ १ ॥

सामिहृतदीका

एवं कर्मानुष्ठाने गुणमाह येमे मतमिति महाकोशदातेनोतस्येते
 उः स्वात्मके कर्मणि प्रवर्तयतीति शेषदृष्टि म ऊर्ध्वतश्च मे मदीये मतम
 नुति ह्येति ते पि शनैः सम्यक्त ज्ञानिवत् कर्मभिर्मुच्येते ३१

पिशाचभाष्यं

यदेतन्मममतेकर्मकर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तथा येमश्रितिये
धिकारिणः मेमममतमिदं उक्तं सत्यं पतिसं सदाश्रुतिहंतिमा
नवाः अथावेतोअनसूयेतोमयिवासदेवेउपदेष्टुमिअसूयारदिताः
तेपिकर्मभिः सकलकिलिषेर्मुच्येते ३॥

ਸਮਾਜੁਜਭਾਸ਼ੰ

तमीश्रुताणां परमेमहेसुरेपतिं विषयेनादिश्रुतिमिदं हि सर्वेषु
रत्नं सर्वशेषिते ईश्वरत्वे नियतत्वं पतितं अयमेव साक्षात्पनिषत्सा
रभूतोर्थश्चादयेमेमतमिति ये मानवा आत्मनिष्पन्नार्थकारि
णः अयमेव शास्त्रार्थरतिनिश्चितयेतंतिहंति येनानुतिहंतोपि न मनु
अस्मिन् शास्त्रार्थे अदधाना भवेति येनानुतिहंतोपि न मनु

गी.
टी.
र.

संभवयंति नाभ्यस्येति अस्मिन्महागुणोपासार्थे दोषदर्शनो न भव
तीत्यर्थः ते सर्वे न हन्ति भिरनादिकालप्रारब्धैः सर्वैः कर्मभिर्भुञ्ज्यं
तेनेपिकर्मभिरितपिशब्दादेर्गोष्ठ्यकरणादानीमननुतिष्ठेतीति च
अस्मिन्नासार्थे अदधानाग्रनस्यवश्च अदधानाग्रनस्यवचसीणा
पापाप्रविरेणोवनमेवशासार्थमनुष्टायमुच्यते तत्रमर्थः ३१

अभिनवगुप्तकृतटी.

यत्तन्मनमाश्रित्यः कश्चिद्विचिक्करोति तत्तस्य न वेधकं ३१

परमार्थप्रवादीका

५ एवमनुष्टाने गुणमाहये

इति इदं मे मतं ये महाकेशावन्तः अनस्यन्तः ३ः स्वास्य देकर्मणि।
प्रवर्तयतीति दोषदुष्टिरदिताः संनोनुतिष्ठेति नेपिशब्देनानिवक्त
मभिर्भुञ्ज्यते ३१ ॥ वनमातीटीका

ननु विदोसः कर्मज्वरंतीति मया कार्यमित्येतावदेव न किं तमदर्थं
बुणाद्यानिः कामविहितकर्मानुष्ठानं ज्ञानभक्तिप्रसादद्वारेण सु
क्लिदेनुरिति मम मतः कार्यं कर्मसादयति इदं निःकामनया विदि
तकर्माचरणं मम मतं नित्यं तत्फलस्य मोक्षस्य नित्यत्वात् त्रिसमि
त्युक्तं नित्येव दबोधितत्वेनानादिपरंपरया गतं मानवामनुष्ठापि
कारिना कर्मणा अदावेत आचार्योपदिष्टं सयमननुभूतेष्वेव मे
वेनदिति विद्यासः अदानं हन्ते अनस्यन्तः गुणोपदोषाविकारो
सूयासाः ३ः स्वात्मके कर्मणि मां प्रवर्तयन्नकारुणिको यमिसेवेत्
पाप्रकृते प्रसक्तानोदित्वा मयि गुणैर्मे हृदं कर्तव्येन नतिष्ठेति नेपिम
इति ज्ञानप्रसादद्वारा कर्मभिः कर्मरूपा नायविद्यया मुच्यते ३॥

ऊसमवेजयन्तीटीका

सर्वेषां साररूपे मम मते स्थितानां अदावेतामनस्यतामेव जना
नामुत्तमफलेषादितरेषां ननु नतिष्ठतामभ्यस्यन्तां सर्वे विफलं स्या
दितादृहाभ्याम् ये मम मतमिति ये मानवाः मीयन्ते ज्ञानतत्त्वमनेनेति
स्थानं प्रमाणं प्रमाणं शास्त्रेवदंति प्रभुवंतीति मानवाः प्रामशास्त्रज्ञाना
भवंति तत्त्वमानवाः यो ब्रह्माणो विदधाति सर्वं यो वेदोऽयं प्राद्विणो।

नितमीश्वराणां परमेश्वरं तदेव तानाम्परमेव देवतं पतिं वि
 सुस्येतादिशास्त्रप्रतिपाद्यस्य मेममम सर्वेश्वरस्य दमव्यवधाने
 तेदा नैमेवोक्तं फलाभिलाषस्य नैव पणो वित्तकर्मा नुष्ठानरूपं नित्यं
 शास्त्रस्य नित्यत्वेन न होयितानादिपरंपरा प्राप्तं मत्तं सम्मतं ज्ञानं वा
 अनुतिष्ठन्ति ते स्थितवन्तस्तत एव कर्मभिर्मुच्यन्ते स्मिन्मते अज्ञावन्त
 इदमिदं मेवेति निश्चयेन विश्वासवन्त एव भवन्ति ते कर्मभिर्मुच्यन्ते ये
 स्मिन्मते न स्य नो गुणोऽदोषा विष्कारमकुर्वन्त एव भवन्ति ते कर्म
 भिर्मुच्यन्ते **अपि** शास्त्रोपायः योगव्यवच्छेदार्थकः शास्त्र
 पांडुरपवेति वत् यदा ये मानवा मेमत मनुतिष्ठन्ति अनुतिष्ठन्ते
 पिकर्मभिर्मुच्यन्ते येवाननुतिष्ठन्तः अज्ञावन्तः केवलं अज्ञा मात्रं क
 र्त्तन्ति ते पिकर्मभिर्मुच्यन्ते येवानस्य नो अदधानाः केवलमनस्य
 नोः स्य मात्रं न कुर्वन्ति ते पिकर्मभिर्मुच्यन्ते अननुतिष्ठन्तोऽपि अ
 दधाना गुण बुद्ध्या चानादिकालपापमया दुष्टिदुष्टिद्वारा स्वल्पकाले
 नैव मेमते स्थित्वा मुच्यन्त इत्यर्थः यदा अज्ञावन्तोऽपि न स्य नोऽपि मुच्यन्ते
 ये मानवा मेमत नित्यमेवाननुतिष्ठन्ति ते मुच्यन्त इति किमु वक्तव्यं।
 नित्यं ३१ ॥

मधुसूदनीटीका ^{+ फलाभिसंधिराहितेन भगवदपेक्षा बुद्ध्या विहितकर्मा नुष्ठाने सत्तुष्टिज्ञानप्राप्तिद्वारेण शुक्तिफलमित्याह +}
 + इदे फलाभिसंधिराहितेन विहितकर्मा चरणरूपं मम मत्तं नित्यं
 नित्यवेदोचितत्वेनानादिपरम्परागतमावश्यकमिति वा सर्वदे
 तिवा मानवामनुष्ठाये के विमनुष्ठाधिकारित्वा कर्मणां अज्ञावन्तः
 शास्त्राचार्योपदेष्टेऽर्थः ननु भूतेष्वेवैतदिति अज्ञाविश्वासः नदंतः
 अतस्तयंतः गुणोऽदोषा विष्कारणमसूयासाचडः स्वात्मके कर्म
 णामाप्रवर्तयन्तः कारुणिकोपमित्येवं रूपा प्रकृते प्रसक्ता नामसू।
 यामपि गुरोवा सुदेवे सर्वसहयः कुर्वन्तोऽपि ननु तिष्ठन्ति तेऽपि सत्तु
 द्दिज्ञानप्राप्तिद्वारेण सम्पत्तानिवन्मुच्यन्ते कर्मभिर्धर्माधर्माद्योः
 (३१ ॥)

सरानंदीटीका
 येमदीयं यथोक्तं वमतमावश्यकं सदा अज्ञावन्तोऽनुवर्तन्ते नराः कर्मा
 धिकारिणः मयी च गुरोर्विसौ सर्वभूतानुकंपिनि अहोऽः स्वात्म

गी.
टी.
ट.

केकूरेकर्मणीशः प्रवर्तयन् २ मासकारुणिको ये स्यादिसुदारयु
तोषपि असुयोदोषबुद्धिं वा कुर्वन्तो यमंतमराः ३ नेपिधीशुद्धितस्त
नज्ञानशान्तिमुखेन च सम्यग्ज्ञानिवदेवाशुधर्माधर्माख्यकर्मभिः ४
बंधनापरपर्याये मुच्यन्ते मत्स्यसादनः ५ ३१

नीलकंठीटीका

येमरति येनेपिक्वाटशाः मेमममते असत्ता कर्मानुष्ठाने अनुति
ष्टेति अनुवर्तन्ते मानवाः अज्ञावन्तः अनसूयन्तः अज्ञोषमपश्यन्तः
नेपिस्सकर्मभिः धर्माधर्माख्यैः मुच्यन्ते ३१ ॥

शान्तीटीका

उपसंहरति येविहंसः मेपरमात्मनः प्रजायते रिदं मतमविउषा।
विउषावास्वाये लोकसंग्रहाये नियते कर्मावश्यं कार्यमिसुपदेशमनु
तिष्ठन्ति ते अज्ञावन्तः श्रेयः शमो निश्चयवन्तः अनसूयन्तः नियते जा
तिधर्मे यत्तादौ हिंसादिदोषाननाविर्भावयन्तः ते सर्वैः किलिषैः पापै
र्व्यकैरैदिकैः पारलौकिकैर्वा कर्मफलैर्मुच्यन्ते श्रेयः प्राप्नुवन्ति ३१

+ एतावताग्रयेन प्रायः परिसमाप्तो यज्ञानकर्मसुप्रसू
नस्यप्रतिपादिता द्वितीये विज्ञानसंरूपपरिवर्तिते तृ
भगवानस्य परमरहस्यस्य समतस्य प्रभावमाह येशति येमा
प्रभावप्रतिपादनाय बोधावोधयोः फलमाह +
रामकंठीटीका याउष्टानामकउपदेशसारे य तः प्रथमेतावत्सलाच
तीयेतत्संस्कृतस्य कर्मणो वृणाउ ह्येतेति मन्यमानो

एतावताग्रयेन प्रायः कर्मयोगोपदेशः परिसमाप्तः प्रथमे स्य प्रस्ता
वनादितीये ज्ञानसंरूपपरिवर्तिते तृतीये तत्संस्कृतकर्मणो वृणाउ
नष्टेयते ये वै भूतस्य परमरहस्यस्य समतस्य प्रभावमाह येशति येमा
नवाश्रमननरोक्तमेमतमभिप्रायं सर्वशास्त्रसर्वसंभूतम् नित्यं स
र्वकालं ये मानवाः शास्त्राधिकृता मनुष्या अनुवर्तन्ति सम्यग्गवगम्या
नुतिष्ठन्ति ते सर्वैः किलिषैः पापैर्मुच्यन्ते न पुनर्वन्धने कीदृशाः सन्तः
अज्ञावन्तो यथा प्रतिपादितमन्तर्ह्येति विविक्लप्रतिपत्तिजनितय
योक्तृफलसंभावनात्मिकया अज्ञोपज्ञाः अतएवेतन्मतविषयाम
सूयामतत्तज्जनोविताम ऊर्वन्तः ३१ ॥

लासिकीदन्तलीटीका

एतावताग्रयेन प्रायः कर्मयोगोपदेशः परिसमाप्तः प्रथमे स्य प्रस्ता
वनादितीये ज्ञानसंरूपपरिवर्तिते तृतीये तत्संस्कृतकर्मणो वृणाउ
नष्टेयते ये वै भूतस्य परमरहस्यस्य समतस्य प्रभावमाह येशति येमा
नवाश्रमननरोक्तमेमतमभिप्रायं सर्वशास्त्रसर्वसंभूतम् नित्यं स
र्वकालं ये मानवाः शास्त्राधिकृता मनुष्या अनुवर्तन्ति सम्यग्गवगम्या
नुतिष्ठन्ति कथं विधाः अज्ञावन्तो यथा कृत्वा फलसंभावनाया प्र
काशयन्तो दोषदृष्टिं म ऊर्वन्तः त एव कर्मभिरपि संसारदायिना

३५
या

द्वयकैरपिमुच्यतेन पुनर्बध्यते ३॥

पंचोलीटीका

एवंकर्मानुष्ठानेगुणमाह येमेमतमिति येमानवाःममइदंमत
मीश्वरार्थकर्मकर्तव्यमिमुणासनंनित्यंश्रद्धावेतःअनुसूयंत
सहिसुतारहिताअनुवर्तन्तेतेपिकर्मभिःधर्माधर्माद्यैर्मुच्यन्ते ३॥

इरावीरसमिद्धाधिनी॥

यत्तादृशाचरणस्यफलमाह येमेमतमिति येपुमांसः
मे ममइदंपूर्वोक्तंमतंसदानुतिष्ठंति अहंशास्त्राचार्योप
दिष्टेयंननुभूतेष्वेवमेतदिति विश्वासः फलावश्यंभाव
निश्चयश्चतुहंतः अनुसूयंतःगुणेषुदोषारोपलक्षणसू
चारहिताः तेकर्मभिर्देतुभूतैर्मुच्यन्तेमुक्ताभवन्ति ३॥

मधुभाष्य

येमइति येतेवंनिवृत्तिकर्मिणस्तेपिमुच्यन्तेज्ञानद्वारा
किंस्वपरोक्षज्ञानिनः ननुसाधनात्तस्मिन्निवृत्ता
दीनिकर्माणिअपरोक्षेष्टादृष्टये अपरोक्षेष्टादृष्टिस्तु
कोकिंविन्नमार्गते सवित्तदंतराध्यायमुक्तयेसाधनंभवे
त् नकिंविदंतराध्यायनिर्वीणायपरोक्षदृक् इतिमुक्तं
नारायणाष्टाक्षरकल्पे अतएवसमुच्चयनियमोपिनि
राकृतः एवंवैकिमितितंमतंनानुतिष्ठंतिलोकाइत्यत
आह ३॥

भाषा अनुवाद

इस प्रकार कर्म करनेमें उपकार कहते हैं कि जो इस हमारे मतमें अज्ञा युक्त हो और अस्वभाव रहित अर्थात् निन्द्य न करि के कि उत्तरी कर्ममें हमको प्रसन्न करते अर्थात् लगाव ते हैं ऐसी दोष दृष्टि न करके जो कोई यह मेशमत अङ्गी कार करके करे सो कर्मके द्वारा क्रम क्रमसे ज्ञानीकी तर ह कर्मसे मुक्त होय पर होय ३१

दोहा ॥

मोरे मतकों नित्य यह वर्तत देन रजोय अहं युक्त नहि दोष
थर बुटे कर्ममें सोय ३२॥

2000 2000 2000

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
 श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीविष्णवे नमः ॥
 श्रीशिवाय नमः ॥ श्रीब्रह्माय नमः ॥ श्रीनारायणाय नमः ॥
 श्रीरामाय नमः ॥ श्रीलक्ष्मणे नमः ॥ श्रीसीतलाय नमः ॥
 श्रीहनुमान्‌नाथाय नमः ॥ श्रीजगन्नाथाय नमः ॥
 श्रीधर्मराजाय नमः ॥ श्रीपद्मनाभाय नमः ॥
 श्रीचक्रवर्तीनाथाय नमः ॥ श्रीसूर्याय नमः ॥
 श्रीवासुदेवाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
 श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीविष्णवे नमः ॥
 श्रीशिवाय नमः ॥ श्रीब्रह्माय नमः ॥ श्रीनारायणाय नमः ॥
 श्रीरामाय नमः ॥ श्रीलक्ष्मणे नमः ॥ श्रीसीतलाय नमः ॥
 श्रीहनुमान्‌नाथाय नमः ॥ श्रीजगन्नाथाय नमः ॥
 श्रीधर्मराजाय नमः ॥ श्रीपद्मनाभाय नमः ॥
 श्रीचक्रवर्तीनाथाय नमः ॥ श्रीसूर्याय नमः ॥
 श्रीवासुदेवाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

三、四、五

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ये ते तदभ्यस्यन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मते सर्वज्ञा
न विमूढा स्तान् विदिनश्चानवेतसः ३१ ॥

शोकभ्राष्ट्रं

ये त्विति ये तददिपरीता एतत् सममते अभ्यस्यन्तो निदन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मते सर्वेषु ज्ञानेषु विविधेषु मूढास्ते सर्वज्ञानविमूढा स्तान् विदिनश्चानवेतसोऽविवेकिनः ३१ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

भगवन्मताननुवर्तिनो प्रत्यवापित्वं प्रत्यापयति ये त्विति तददिपरीतत्वं भगवन्मताननुवर्तिभ्यो वेपरीतं तदेव दर्शयति एतदिमादिना अभ्यस्यन्तस्तज्ज्ञानमपि दोषमुद्भावयन्त इत्यर्थः सर्वज्ञानानि सगुणानिर्गुणा विषयाणि प्रमाणा प्रमेयप्रयोजनविभागतो विविधत्वं ३१ ॥

स्वामिकृतटीका

एवं कर्मावधाने गुणमाह ये मे मतमिति महाकोशप्रज्ञावंतौ न स्युं तोऽऽत्मा के कर्मणि प्रवर्तयतीति दोषदृष्टि म ऊर्वतसु मे मदीयं मतमनुतिष्ठन्ति तेषां ने सम्यक्तत्वात् न कर्मभिर्मुच्यन्ते वि एते दोषमाह ये ते तदिति ये तमे सममतमीश्वरार्थं कर्मकर्ता व्यमिश्रमुशासनमभ्यस्यन्तो हि संतो ये नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते सो विवेकशून्या न तपव सर्वस्मिन् कर्मणि ब्रह्मविषये यज्ञाने तज्ज्ञानविमूढा त्रहान्ति हि ३१ ॥

पिशाचभाष्यं

ये तपतस्सममते अभ्यस्यन्त इत्येतः नानुतिष्ठन्ति न ऊर्वन्ति मे ममेसरस्य मतं सर्वाणि वतानि ज्ञानानि तेऽविमूढानपरमार्थविदः विदिविजानीदिनश्चानवेतसः अविवेकिनः ३१ ॥

रामानुजभाष्यं

न भगवदभिमतोऽपि सदृशं मनुतिष्ठतामप्रदधानानामप्यस्यन्तो न च दोषमदयेति तत्सर्वमात्मवस्तुमकरीरतणामरागधनशेषभूतं मदेकप्रवर्त्यमिति मे मतं नानुतिष्ठन्ति नेव मुनु संशयसर्वाणि कर्माणि

गी.
ली.
र.

णि कुर्वते यवनप्रदधने ये वा भूयं नो वर्तते तान् सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषे
षेण मूलास्तनपवनघानवेतसो विज्ञेयतः कार्यदिवस्तयाथात्म्य
निश्चयः तदभावादवेतसः विपरातज्ञानाः सर्वत्र विमूढाः ३२
प्रभिनवप्रमकृतटी.

180

ये ते तदिति

एतस्मिंस्तज्ञाने येन प्रज्ञालवसे विनष्टा प्रविरतं जन्ममरणदिभा
विनात् ३२॥ परमार्थप्रपाटीका

विपक्षे दोषमाह येन प्रज्ञाद्विरूपितप्रकाररहिताः संतो मे मते नानु
तिष्ठन्ति तानवेतसो स्तां स्तथा सर्वज्ञानविमूढान् कर्मज्ञान २॥
हितात्रष्टान्विदि ३२॥ वनमासीटीका

अतिरेके दोषमाह यस्मिन्नेनास्तिका प्रप्रदधामा प्रभूयं नो
दोषमुद्रावयंतः एतन्मममते नानुतिष्ठन्ति तानवेतसो विज्ञान् ।
अतएव तानविमूढा सर्वथा योग्यात्रष्टान् सर्वप्रवृत्तार्थप्रष्टान्
विदि ३२ ऊसमेवेजयनीटीका

सर्वनियंतर्जगद्गुरोर्मममत्तमननुतिष्ठतामभ्यस्यतां भगवदि
मुखानां ज्ञानां दोषमाह ये ते तदित्येतत्पुनः मदिमुखा ज्ञाना
एतच्चेतनस्यमात्मवस्तुमत्प्रवर्तते न मदारथनाह मदात्मकं म
दधीनस्थितिप्रवृत्तिकमिति मे भगवतः पुरुषोत्तमस्य मते ज्ञानं
नानुतिष्ठतीत्येवमात्मस्वरूपानुसंधानेन सो विज्ञानि मदारथनर
पाणि सर्वाणि कर्माणि न कुर्वन्ति यदा तश्चेनाप्रज्ञाया अपि य
हणं प्रप्रदधानामयावद्भूतं तीर्थादनेदेवा यर्वने कृतमना यने
कंदातमपि दत्ते शास्त्रप्रवणं वारं वारं कृतं तथापि मम किंचिदपि
फलं प्रवृत्तारथनादिकं न स्यादमुत्र मोक्षादिकं फलं केन दृश्यते ३॥
तेन फलाशापि शाविना नरुदयतपाततदसुप्रविनष्टविद्यास
तेनाप्रज्ञावन्तो मे मते अतिसारभूते प्रज्ञेन कुर्वन्ति अभ्यस्यन्तो
मायामनुष्णः पमकर्मकर्ता भोक्ता निर्गुणश्चेवेदो मप्येषा धर्मक
र्मादिकर्तृरियत्तादिभोक्तार्यनक्तकस्याणकारुणादिगुणाणां वेम

अमृतो

पिशिशुपातयों एकादिवरायेपपुः सेतोमेमतेनानुतिहंतिना
 नूनानांनष्टानिपसंसारिणामराधनलक्षणं शास्त्रीयंकर्मक
 लात्मानं संसारात्तमोचयन्ति प्रसृतससकरादिवदिसयभोगेत
 येतस्ततोः शास्त्रीयकाम्यनिषिद्धकर्मचरणो नैवमलिनोतकरण
 तयास्वपरस्वरूपतानमप्राणानाराधितमुकुंदचरणतेनात्मवि
 मुखाजन्ममरणालक्षणोऽः लात्मके संसारे पुनः पुनरात्मानेपा
 तयंतरमेवमात्मचातिनोनिगसंसारिणस्त्वितिजानीदिकृतयवे
 यतोः चेतसो न विद्येते चेतां सिवस्तयथात्मनिशीयककरणानिय
 षांतेः चेतसस्तान्चेतसेववस्तुसदृपनिश्रयोभवतितदहितानि
 परीतज्ञानानिपथः अतएव सर्वज्ञानविमूढान् सर्वेषु चेतना^{चेतन}
 ब्रह्मसुप्रमाणप्रमेयप्रयोजनेषु वाज्ञानेषु विमूढान् विशेषेण।
 मूढान्मूढान् सर्वसामर्थ्यप्रधानानिपथः अनेन मोक्षेनाज्ञेनसा
 कर्माकरणो भगवता भयमपि दर्शितम् ३२ ॥

मधुसूदनीटीका + एवमन्वयेण उक्तायतिरेके दोषमाह +

वतां तशास्त्रः अद्वैतधर्ममश्रुतां सूचयति तेन येनास्ति वादश्रु
 धानाः अभ्यस्ये तो दोषमुद्रावयेतः एतन्मममतेनानुवर्तते ना
 नचेतसोऽष्टविज्ञान अतएव सर्वज्ञाने सर्वत्रकर्मणि ब्रह्मणि सगु
 णो निर्गुणो वयज्ञानो तत्र विविधे प्रमाणतः प्रमेयतः प्रयोजनत
 श्रविमूढान् सर्वप्रकारेणायोग्यात्रज्ञान् सर्वपुरुषार्थप्रधान
 विदिजानीदि ३१ (एतन्मममतेनानुवर्तते तेन येनास्ति वादश्रु
 धानाः अभ्यस्ये तो दोषमुद्रावयेतः एतन्मममतेनानुवर्तते ना
 नचेतसोऽष्टविज्ञान अतएव सर्वज्ञाने सर्वत्रकर्मणि ब्रह्मणि सगु
 णो निर्गुणो वयज्ञानो तत्र विविधे प्रमाणतः प्रमेयतः प्रयोजनत
 श्रविमूढान् सर्वप्रकारेणायोग्यात्रज्ञान् सर्वपुरुषार्थप्रधान
 विदिजानीदि ३१ ॥

सदानंदीटीका

एवमुक्तान्वये मोक्षे दोषमाह विपर्यये येन नास्ति सतः अशरी
 नापतन्मतेमम दोषमुद्रावयेतो नानुवर्ततेति उर्थियः तानतो
 उष्टविज्ञाने अमंदभाष्यास्तधिकृतान् २ सर्वत्रकर्मणी शेषासगु
 णो निर्गुणो वयज्ञानो तत्र विविधे प्रमाणतः प्रमेयतः प्रयोजनत
 श्रविमूढान् सर्वप्रकारेणायोग्यात्रज्ञान् सर्वपुरुषार्थप्रधान
 विदिजानीदि ३१ ॥

गी.
टी.
८

नीलकंठीटीका

विपक्षे दोषमाह येति सर्वशब्दश्चरवाची सर्वसमाप्तिविना।
नोमिसर्वरतिनिर्वचनान् तस्यज्ञानेविषयेविशेषणमूढानपागे
ह्येणापिते ईश्वरमज्ञानेनोदेहमात्रनिष्ठास्तान्नष्टान्सर्गापवर्ग।
अष्टान् अवेतसःविवेकशून्यान् ३२ ॥

शान्दीटीका

अत्रयतिरेकमुत्तेन दोषमाह सर्वेषुज्ञानेषु हेयोपादेयनिमित्तेषु।
विमूढानिपर्यस्तान्नपवाचेतसः चेतस्यशून्यात्रष्टात्रिरयगामि
नोविदि ३२

रामकंठीटीका

येप्रनरेतदेवंविधेमन्मतमभ्यसूयन्तोमोहतिमिरतिरस्कृतसम्य
ज्ञानतोदोषाधिरोयणादिनाविगाहोक्तानुतिष्ठन्तिनावरन्तिता
सर्वेषुसमस्तेषु हेयोपादेयनिमित्तयविषयेषुज्ञानेषुशास्त्रेषुवि
मूढान् विपर्ययप्रमयानिशेषेणमूढानिवितानिनष्टानिदिभोगा
पवर्गलक्षणभयतोपिफलास्युतास्तोर्गतिप्राप्तिलक्षणंवि
नः नाशंशामाजानीदि एतस्तेषांचेतोक्तःकरणमसम्यग्दर्शितास्तदा
पिनास्तेव ३२

लासिकी दत्तपत्नीटीका

किंवयेति विपक्षे दोषमाह येनेतरिति तः प्रनः ये एतन्मे मतमी
तिसमाहितेन कर्मकर्तृशक्तमित्येवं रूपेण दोषारोपेण विगाहे
नोक्तानुतिष्ठन्ति तासर्वेषु हेयोपादेयनिमित्तयेषुज्ञानेषुविमूढा
स्तथाः चेतसोः विवेकात्रष्टाश्रुषार्थादुष्टानिदिजानीदि ३२

पंचोलीटीका

तद्विपरीतकरणे दोषमाह येनेतरिति तः प्रनः ये एतन्मे मतमी
सरायें कर्मकर्तृशक्तमित्येवं रूपेण दोषारोपेण विगाहे
नोक्तानुतिष्ठन्ति तासर्वेषु हेयोपादेयनिमित्तयेषुज्ञानेषुविमूढा
स्तथाः चेतसोः विवेकात्रष्टाश्रुषार्थादुष्टानिदिजानीदि ३२ ॥

रत्नवीरसमिद्धेयिनी॥

व्यतिरेके दोषमाह येवेतदिति ये पुनरभ्यसूयंतो दोषमुद्रा
वयंतः मे समैतत्पूर्वोक्तं मतं नानुतिष्ठंति तान्सर्वज्ञानविमू
ढान् सर्वत्र योगयोगात्मके कर्मणि यज्ञानं निश्चय रूपं तत्र वि
शेषणमूढान् अतएव नष्टान्सर्वपुरुषार्थभ्रष्टान् अचेतसो
ऽष्टवितान् विद्विजानीहि ३२॥

मधुभाष्य

३२॥

...
...
...
...
...
...
...

182

1672. 聖德太子御宇

भाषा अनुवाद

अब इसके विपरीत आचरणमें जो दोष सो कहते हैं कि जो लोग इस तरह कर्मन करें ते विचार रहित हैं और कर्म तथा बुद्धिज्ञानमें भ्रष्टविवेक जानो सोई कहते हैं कि जो इस मेरे मत की निन्दा करते हयें इसमत में नहीं प्रवृत्त होते हैं उनको सकल ज्ञानके मूलात्मा नष्टबुद्धि जानो ३२

दोहा ॥

मममतमें थरें दोष जो वर्तेनाहिन सोय तिनसभ ज्ञानवि
मूढ़कों नष्टप्रचेतन जोय ३३॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि प्रकृतिं
यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ३३ ॥

शांकरभाष्य

कस्मात् पुनः करणात् तदीये मते नानुतिष्ठन्तः परधर्माननुति
ष्ठन्ति स्वधर्मे च नानुवर्तन्ते तत्प्रतिकूलाः कथं न विभ्रंति तच्छा
सनातिक्रमदोषात् तत्राह सदृशमिति सदृशमनुश्रुपं चेष्टते चेष्टां
करोति कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिर्नाम पूर्वकृत
धर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृतिस्वस्याः
सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवानपि चेष्टते किंपुनर्मूर्खस्तस्मात् प्रकृ
तिं यान्ति अनुगच्छन्ति भूतानि निग्रहः निषेधश्चः किं करिष्यति ।
ममचायस्य वा ३३ ॥

शान्तगिरिकृतटीका

भगवन्मतानुवर्तनमन्तरेण परधर्माननुष्ठाने स्वधर्माननुष्ठाने च
कारणं दृच्छति कस्मादिति भगवत्प्रतिकूलत्वमेव तत्र कारणम् ।
मिमांशकाह तत्प्रतिकूलता इति राजानुशासनातिक्रमे दोषदर्श
नात् भगवदनुशासनातिक्रमेऽपि दोषसम्भवात् तत्प्रतिकूलत्वे भ
यकारणमित्यर्थः उत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति सदृशमिति सर्व
स्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशावर्जिते कैमुतिकस्याये सूचयति ता
नवानपीति सर्वाण्यपि भूतान्यनिकृन्त्यपि प्रकृतिसदृशीं चेष्टां ग
च्छन्तीति निगमयति प्रकृतिमिति भूतानां प्रकृतेरधीनत्वेऽपि प्रकृ
तिर्भगवता निग्रहोत्पादोत्पाद निग्रह इति का पुनरियं प्रकृति
र्घदनुसारिणी भूतानां चेष्टेति दृच्छति प्रकृतिनामेति भगवदभि
प्रेता प्रकृतिं प्रकटयति पूर्व्वेति आदिशत्वेन ज्ञानेच्छादि संग्रह
ने यथोक्तः संस्कारः स्वसत्त्वा प्रवर्तकश्चेत् प्रलयेऽपि प्रकृतिः ।
स्यादित्याशंका विशिनष्टि वर्तमानेति सर्वो जन्तुरित्युक्तं विवेकि
प्रकृतेरतथात्वादभिप्रायविशेषादिति यायमनुस्मरन्नाह ज्ञानवा
निति ज्ञानवतामज्ञानवतां च प्रकृत्यधीनत्वाविशेषे फलितमाह

गी.
टी.
८

तस्मादिति प्रकृतिं याति प्रकृतिसदृशी वेष्टो गच्छन्निच्छन्मपि भू-
तानि इत्यर्थः प्रकृतेर्भगवता तत्तत्त्वेन वा केनचित् नियदमाशङ्क्य
वतारितवतर्थादस्यार्थापेक्षिते प्रत्यतिममवेति ३३ ॥

स्वामिकृतटीका

ननु तर्हि महाफलतादिदियाणि रसनिष्कामाः संतः सर्वेऽपि स्वधर्म-
मेव किं ननु तिष्ठन्ति तत्राह सदृशमिति प्रकृतिः प्राचीनकर्मसंस्कारा-
दीनां स्वभावः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशमनुश्य-
मेव गुणदोषज्ञानवानपि वेष्टेने किंपुनर्वक्तव्यं अतश्चेष्टनरति यस्या-
दूतानि सर्वेऽपि प्राणिनः प्रकृतियांति अनुवर्तन्ते एवेति चेद्विद्वन्नि-
ग्रहः किं करिष्यति प्रकृतेर्वल्लिखतादिमर्थः ३३ ॥

पिशाचभाष्यं

तथाहि सदृशमनुश्यं वेष्टेने स्वस्याः प्रकृतेः प्रकृतिर्नाम सर्वकृत-
धर्मा धर्मादिसंस्कारः वर्तमानजन्मादावभिपुक्तायः सा प्रकृतिः
तस्या सदृशमेव सर्वजंतुः ज्ञानवानपि किमुत मूर्खः प्रकृतियांति।
भूतानि निग्रहो निर्गोपः किं करिष्यति मम वा न स वा ३३ ॥

रामानुजभाष्यं

एवे प्रकृति संसर्गाणामनुगोदेककृते कर्तृत्वे तच्च परमपुरुषाय त-
मिमनु संधाय कर्मयोगयोग्येन ज्ञानयोगयोग्येन वा कर्मयोग-
स्य सुशक्तत्वादप्रमादत्वादनुगतात्मज्ञानतया निरपेक्षत्वादिनरस्य
दुःशक्तत्वात्सप्रमादत्वात्कुरीरधारणार्थं तथा कर्मापेक्षत्वात्कर्मयो-
गयवकर्तव्यव्यपदेशस्य विशेषतः स एव कर्तव्य इति बोद्धेऽ-
तपरमध्यायशेषेण ज्ञानयोगस्य दुःशक्तया सप्रमादलोच्यते सद-
शमिति प्रकृतिविविक्तत्वात्मात्मस्वरूपं तदेव सर्वदा नु संशेयम्।
मिति शास्त्राणि प्रतिपादयन्ति ज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः प्राची-
नवासनायाः सदृशं प्राकृतविषयेऽप्येव वेष्टेने तत्प्रकृतियांति भूता-
नि तदिच्छिद्यं जेतवो नादिकालप्रवृत्तवासनामेव यांति तानि वा स-
नानुगुणानि भूतानि शासकतो निग्रहं किं करिष्यति ३३

अभिनवशुभकृतटीका

योपि च ज्ञानी न तस्य व्यवसारे भोजनादौ विपर्ययः कश्चित् अपि
तस्योपि सत्ता प्रवृत्तिमेव चेष्टते यवमेव जानन् यतो भूतानां ह।
पि व्यादौ नो प्रकृतौ विलयः आत्मा वा कर्तृनि समुत्तरति कस्य।
जन्मादि निग्रहः कथं न हि वंधयं उच्यते ३३

परमार्थप्रपाटीका

ननु सर्वज्ञात्तारोपि भगवदाका विसर्गमिदं दियानि गिरस कथं स
धर्मावरणं न कुर्वन्ती सा ह सदृशमिति तानवानपि सत्ताः प्रकृतेः
सदृशं चेष्टते प्राचीनकर्मसंस्काराधीनः स्वभावः प्रकृतिस्तदृशं
तदनुत्पद्यं यथा भवति तथा गुणदोषज्ञानवानपि चेष्टते किं पुनर
तच्छेष्टत इति यतः सर्वाणि भूतानि प्रकृतिं याति अनुवर्तते
एवं सतीदिय निग्रहः किं करिष्यति प्रकृतेर्वलिहन्तान् ३३ ॥

वनमालीटीका

ननु राक्षसवतवशा सनाति क्रमेभ्ये पश्येत्तः कथं मसूयेत सत्वम
तेनानुवर्तते कथं वा सर्वपुरुषार्थसाधने प्रतिकूला भवन्ती सत प्रा
ह सदृशमिति प्रकृतिं प्राचीनधर्माधर्मज्ञानेच्छादिसंस्कारोवा
र्तमानजन्ममभिव्यक्तौ तिवलवान् तं विद्याकर्मणी प्रत्यारभे
ते पूर्वप्रज्ञाचेति श्रुतेः न स्याः स्वीयायाः प्रकृतेः सदृशमनुत्पद्यं स
र्वज्ञतत्तानवानपि सत्ता विदपि गुणदोषविदपि वा चेष्टते किं पु
न मूलतः प्रतो भूतानि सर्वप्राणिनं प्रकृतिं समनुवर्तते पुरुषार्थ
श्रेयसादेतभूता अपि तत्र ममराजो वा निग्रहः किं करिष्यति म
हानरकसाधनत्वं ज्ञातापि दुर्वसिनः प्रावत्यात्मा ये प्रवर्तमाना
नमच्छासनाति क्रमदोषादिभ्यतीति भावः ३३

ऊंसमवेजयनीटीका

एवमनादिकालप्रामप्रकृति संबंधेन विस्मृतात्मपरमात्मस्वरू
पाणां प्राकृतेष्वेव वस्तुवात्मात्मीयाभिमानानामनादिकालप्रवृ
त्तशुभाशुभकर्मसंसर्गमलिनीकृतान्नक्षरणा नो ज्ञातिनाम

गी.
टी.
२

185

ज्ञानिनो सर्वेषां क्षेत्रज्ञानामेतत्करणमुदये लोकसंग्रहे देहयात्रादि।
सिद्धयश्चात्मज्ञानोपलब्धये च भगवत्पराधनरूपः कर्मयोगः कर्मव्य-
यवस्य शक्यतादिसक्तमितानी मध्यायशेषेण तेषां ज्ञानयोगस्य उः श-
क्यते वदन्नादिगुणत्रयोद्वेककृतकर्मजमायाविषयवासनायाः सा-
माज्ञानिनामपि उः शक्यतादिमाह सदशमिति ज्ञानवानपि प्रकृ-
तिकायेष्वेतेन तत्रोपशब्दादिविषयेषां सक्तिकृत्वा चेतेन त्रयो जी।
वो वध्यतेऽतो मुमुक्षुभिरेतेष्वनुगमनकर्तव्यं तेषां स्वदाराचेतनाचे-
तनेष्वरस्य ज्ञानविशिष्टोपि स्वस्याः सकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिः।
गुणकार्यरूपायाः कार्यकारणभेदविवक्षया प्रकृतिरित्युच्यतेऽना-
दिकालप्रवृत्तायाः शब्दादिविषयवासनायाः सदशमनुवर्त्तते।
प्रवर्त्तते यत्र यत्र वस्तु प्रवासना जायते तत्र तदुपलब्धये तदनुसारेण
चेष्टने चेत्तर्ज्यतस्याः स्वप्नमूर्त्तस्याविवेकिनो वासनाधीनानुव-
र्त्तनेनाश्रयमिति भावः ततो हेतोर्भूतानि वासनाविशिष्टानि वक्ष्या-
दिपिपीलिकात्राणि प्राणिनः प्रकृतिं विपरीतिकारिणी मनादिका-
लप्रवृत्तौ सर्वपुरुषार्थभ्रंशकरी संसारतरुबीजभूतां सांसां वा स-
नाश्रयोपानुवर्त्तते तेषां वासनाश्रयाणि नांशाः स्वप्रकृतिकुला।
वागणोभूतानो निग्रहः शास्त्राचार्यप्रपञ्चोदाहः किं करिष्यति प्र-
नादिर्वासायाः प्रावस्यतां निवर्त्तयिते न शस्यति तस्मान्नमपि
प्रकृत्यधीनोऽसि परधीनस्य सखसंकल्पादिकं सर्ववर्षं भवति त।
साज्ञानयोगोऽराग्रहे परिग्रहेऽप्यकर्मयोगवद्विद्विक्ताशयः ३३

+ ननु रात्रि वतवशासनातिक्रमेभ्योपपन्नं
सर्वपुरुषार्थसाधनप्रतिकूला भवेती

मधुसूदनीटीका

तः कथमस्येतत्तवमतेनानुवर्त्तते कथं वा
त्यत आह ॥ +

+ प्रकृतेर्नामप्रजन्मकृतधर्माधर्मज्ञानेकादिसंस्कारोवर्त्तमानज-
न्मस्यभियुक्तः सर्वतोवलवान् तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्व-
प्रज्ञाचेति श्रुतिप्रमाणकः तस्याः सकीयायाः प्रकृतेः सदशमनु-
वर्त्तमेव सर्वो जेतज्ञानवानवस्य विदपि पञ्चादिभिश्चाविशेषादिति
मायात् गुणदोषज्ञानवानचेष्टते किमुमूर्त्तः तस्माद्ज्ञानिसर्व।
प्राणिनः प्रकृतेः योऽनुवर्त्तते पुरुषार्थभ्रंशहेतुभूतामपि तत्र म-

मवागजोवा निग्रहः किं करिष्यति रागोत्कंठेन उरिता त्रिवर्तयि
 तेन शक्तोतीत्यर्थः महानरकसाधनत्वे ज्ञानापि उवासाना प्राव
 त्यामापेष्टप्रवर्तमानानुमत्ता सनातिक्रमदोषादिभ्यतीति भावः
 ननु राज्ञश्चेशस्य तवात्तातिक्रमेभ्ये पण्ये तस्मै मतेनावुतिष्टेती
 तिकथं तव १ प्रतिकृताः कथं वा ते पुरुषार्थे कसाधने एष प्राज्ञ
 न संस्कारो धर्माधर्मादिगोचरः २ वर्तमानभवेद्यत्तः सर्वतो बल
 वंशयः प्रकृतिसास्त्रकीयायास्तस्याः सदृशमेव हि ३ सर्वोपि शु
 णादोषजश्चेह ते किमु मूढधीः तस्मात्सर्वे नुवर्तन्ते प्राणिनः प्रकृ
 तिसिक्ता ४ पुरुषार्थे तये हेतुभूतामपि उरस्यो राज्ञो वा मम वात
 त्रनिग्रहः किं करिष्यति ५ रागोत्कंठेन उरिता त्रिवर्तयिते तमाः
 महानरकहेतुत्वे ज्ञानाते वासनावत्तात् ६ प्रवर्तमानाः पापेषु म
 दात्तातिक्रमादपि न विभ्यतीति तास्यं हेरेर्नाशयणस्य च ७ ॥

सदानंदीटीका

ननु राज्ञश्चेशस्य तवात्तातिक्रमेभ्ये पण्ये तस्मै मतेनावुतिष्टेती
 तिकथं तव १ प्रतिकृताः कथं वा ते पुरुषार्थे कसाधने एष प्राज्ञ
 न संस्कारो धर्माधर्मादिगोचरः २ वर्तमानभवेद्यत्तः सर्वतो बल
 वंशयः प्रकृतिसास्त्रकीयायास्तस्याः सदृशमेव हि ३ सर्वोपि शु
 णादोषजश्चेह ते किमु मूढधीः तस्मात्सर्वे नुवर्तन्ते प्राणिनः प्रकृ
 तिसिक्ता ४ पुरुषार्थे तये हेतुभूतामपि उरस्यो राज्ञो वा मम वात
 त्रनिग्रहः किं करिष्यति ५ रागोत्कंठेन उरिता त्रिवर्तयिते तमाः
 महानरकहेतुत्वे ज्ञानाते वासनावत्तात् ६ प्रवर्तमानाः पापेषु म
 दात्तातिक्रमादपि न विभ्यतीति तास्यं हेरेर्नाशयणस्य च ७ ॥

नीलकंठीटीका

ननु ते चेत्तव मतेनावुतिष्टेति तर्हि कथं तवोत्तरा मितमित्यत आ
 ह सदृशमिति स्वस्याः प्रकृतेः स्वकीयस्य प्राग्भवीयधर्माधर्मसं
 स्कारस्य सदृशमनुत्पत्तानवानपि चेह ते किमु मूढः पश्चादिभि
 र्वाविशेषादिति यायात् तस्मात्प्रकृतिं पतिश्रुतसरेति भूतानि
 प्राणिनस्तत्र मम वास्यवानिग्रहः किं करिष्यति न किमपि अ
 दमपि पूर्वकमीयेत्येव तान् प्रवर्तयामीति भावः ११ ॥

शानदीटीका

कथं नानुतिष्टेतीत्याशङ्क्य परिहारपूर्वकं मरणोत्पादानुपपत्तिमे
 व स्थिरयति ज्ञानवानपि इदं मया कार्यमिदं नु कार्यमिति यवस्य
 त्रपि स्वस्याः प्रकृतेः सात्त्विकाराजस्याः तामस्यां सदृशं प्रवर्तते चेति

गी.
ही.
ह.

186

हमेवकार्याकार्ये श्मादिवत्प्रमाणसमावाचर्येवेष्टेववहरति
यतोभूतानिप्राणिनः प्रकृतिं संस्तभावमेवयानि नियहोनुशा
सनेसउपदेशः किंकरिष्यति इतिममममाननुष्टानेदेतः प्रथ।
वनयोत्पत्तीतिज्ञानवाक्यतयवसायोपिभवान् सस्याः प्रकृतेः
तत्रियजातेः सदृशोवेष्टेने यदमनुतिष्ठेमेव यतोभूतानिप्रकृतिं
यानि नियहोदृढः किंकरिष्यतिवर्षयेवेति प्रथमुदेशः प्रथ
वेतमहद्वारेनमोक्षसीमादेः सिद्धान्तपिष्यमानस्यापदेशस्यविहि
तः ३३ ॥

+ इदानीमुक्तमवार्थतद्वत्प्रतिपत्तयेरामकंटीकी विनेयोपकाराद्योक्तिभेदेर्नाहूपैः प्रतिपा
दयन्कर्मणात्प्रागुपपत्तिमेवदृढं चित्तमाह +

+ इहसर्वैः कश्चिदेहवाननादिप्रवृत्त्यप्रवृत्तयाप्रकृतासम्बन्धोयतः
सर्वस्याशरीरेदियविसयादिकंसर्वमेवविशुद्धमनोज्ञानवानया
विभूतदेहदेहिदिवेकप्रज्ञापिपुरुषः सस्यास्तेनतेनप्रकारेणश
रीराधारमभक्तयापरिणतजादानीयतमायत्रायाः प्रकृतेष्वरे।
स्रयानगत्कारणभावेनोद्भावितायागुणत्रयात्मिकाया प्रविद्यायाः
सदृशमनुष्टेवेष्टेनेववहरति किमनेनोक्तंभवति दृष्टतत्त्वोपिप्र
कृताख्यशरीरादित्वात्मनोवाक्कापैर्येकिंचित्कर्मचरति तत्रियु।
णामेवोपपद्यते तस्याविपुंचतकर्मज्ञानवताप्यशक्यपरिहारमि
ति प्रागपिप्रतिपादितेरस्यसर्वभूतानिप्रकृतिंयानिसर्वथातामे
वाश्रयन्ते नतनद्यतिरिक्तेनसृष्टित्वेनसृष्टित्वेवाप्युत्सहने ततो।
नियहोनेदंस्वजातिविहितकर्महंकरिष्यामीतिनियमः किंकरिष्य
तीतिशक्यतिपादितप्रकारेणसर्वकर्मप्रतिषेधस्याशक्यत्वादकिं
चित्करपवभविष्यति यदिवानियहोपिकर्मैवानुष्ठानोपादाननि
वर्त्यनतादागदेष्टानुविष्टंसदृष्टात्मकत्वात्प्राकृतमेवसम्पद्यतेरमे
वमप्यकिंचित्करोप्रियहः श्ममपरिहार्येकर्मणिज्ञानवानुमुक्षः
किंऊपीतिमाह ३३ ॥

लासिकी रत्नमालीटीका

इदानीमुक्तार्थप्रतिपत्तयेकर्मणात्प्रागुपपत्तिमाह सदृशमिति

स्वप्नाप्रसाधारणायाः प्रकृतेर्गुणसाम्यात्तत्कस्यस्वरूपविसरणा
 रूपस्य जीवन्हेतोः स्वभावस्य सदृशसत्तात्तु देकावृत्त्येतावन्नानपि
 दृष्टतन्नोपि गुणदोषज्ञानवानपि वा चेष्टते मनोवाक्कायैर्यत्किंचि
 कर्म करोति तत्प्रकृत्यनुगुणमेव किंप्रवक्तव्यमज्ञचेष्टते इति भू
 तानि सर्वे प्राणिनः प्रकृतिं याति सर्वथा तामेवाश्रयन्ते न तत्तद्यति
 रेकेण ससितं सन्दितां वा लक्ष्यते अथवा भूततत्त्विरहा नियतो न दे
 स्वजातिविहितं कर्म करिष्यामीत्याग्रहः किं करिष्यति उक्तयुक्ता
 कर्मणां उच्यते इति भावः ३३

पंचोलीटीका

ननु कस्मात्तु नः तदीये मते नानुतिष्ठेति स्वधर्मविहाय परधर्मवान्वर्त
 ते तत्प्रतिकूलत्वात्कामाति क्रमदोषात्कथं न विनश्येतीत्यग्रहः सदृशमि
 ति ज्ञानवानपि प्रमात्स्वस्थाः प्रकृतेः प्रचीनकर्मनियतस्वभावस्य सदृशं
 चेष्टते करोति भूतानि प्राणिनः प्रकृतिं प्रचीनकर्मसंस्कारेणातिश्रु
 सरेति नियतः निवारणो किं करोति ३३ ॥

राजीवसमिद्धो धिनी ॥

ननु यदि स्वधर्माचरणमेव सर्वपुरुषार्थहेतु इति भावतः सर्व
 स्वधर्ममंतत किमिति न सर्वे तथा नुतिष्ठेतीत्याशङ्काद सदृ
 शमिति ज्ञानवानपि स्वधर्माचरणत्यागयोर्गुणदोषज्ञान
 विशिष्टोपि स्वस्थाः प्रकृतेः स्वभावस्य सदृशमनु रूपमेव चेष्ट
 ते किमु तदज्ञ इति यतो भूतानि सर्वे प्राणिनः प्रकृतिं स्व
 भावयां त्यनुवर्तन्ते एवं च सति निग्रहश्च प्रेरणादित्तराः किं
 करिष्यति अयं भावः सत्त्वादिप्रधाना विविधा भूतानां प्रकृतिः
 सावनमत्प्रेरणाया कस्य विधिनिवर्तते किंतु विदोषापनोदार्थं
 मत्प्रेरणा तत्तत्तु न विधिनिषेधवैयर्थ्यं तथा च त्वराजसप्रकृति
 कत्वात्स्वयमेव स्वधर्मभूतं पुंड्रमनुशास्यसि मया तु गुर्वदिदृशान

मातृशोकस्यतत्कालंविद्येयस्यापनोदार्थं बोध्यमिति विद्वे
पंयविद्वत्स्यस्वयममनुतिष्ठेति ३३॥

सधुभाष्य

सदृशमिति प्रकृतिः पूर्वसंस्कारः तथापि शक्तिरिति निग्र
दः कार्यः निग्रहात्सद्यः प्रयोजनाभावेपि भवेत्स्येवातिप्रय
त्नतश्चाशयवानाद ३३ ॥

187

भाषा अनुवाद

जो कहो कि तो फेरि महाफल के अर्थ इन्द्रियों को नियंत्र
करके और कामनाको तागि सभी लोग क्यों नहीं इस तर
ह स्वयम् का अनुष्ठान करते हैं तो इसपर कहते हैं कि
पूर्व कर्मके संस्कारके अधीन जो स्वभाव तिसके अनुसा
रगुण दोष के ज्ञानवान भी चेष्टा करते हैं तो फेर अज्ञ विचा
रे जो स्वभाव अनुत्प चेष्टा करते इसमें और का कहना है
जब कि स्वभाव चलवान है तबकि और इन्द्रिय नियंत्र को
ई कर सकें है तो स्वभावके अनुत्प चलन ही पड़ता है ३३

दोहा॥

ज्ञानी भी निजप्रकृतिके सदृश वर्तें सोय वर्तें जीवस्वभाव
सैं नियंत्र करे का कीय ३३॥

[Faint, illegible handwritten text]

0 0 0 0

सकृत्तानिष्ठसाधनतत्त्वानिबन्धनं प्रस्तुत्यैव

गी.
ही.
द.

शास्त्रविदितादपि संध्यावेदनादेर्निवर्तयति तथा शास्त्रेण प्रतिषिद्धस्य
वस्तवदतिष्ठाननुबन्धिने जापिते सकार्यभावात्केवलमिष्टसाधनतात्ता
नेमधुविषसंज्ञकान्नभोजनदौ तत्र रागजनयितेन शक्तौ नि पवेवि।
हितस्य शास्त्रेण वस्तवदतिष्ठाननुबन्धिने बोधिते सकार्यभावात्के
वलममिष्टसाधनत्वज्ञाने भोजनादाविवत्तत्र न हे जनयितेन शक्तौ
निततस्याप्रतिबंधं शास्त्रविहिते प्ररुषे प्रवर्तयति निषिद्धाच्च निवर्तय
तीति शास्त्रीयविवेकशब्देन स्वाभाविकरागद्वेषयोर्कारणोपम
देनोपमर्देन प्रकृतिविपरीतमार्गे प्ररुषे शास्त्रद्वेषं प्रवर्तयितं शा।
क्तौ तीति तशास्त्रप्ररुषप्रयत्नयोर्वैयर्थ्यं तयोरागद्वेषयोर्वैयर्थ्यं
गच्छेत्तदधीनो न भवेत् अथितशास्त्रविचारोपविवेकेन नौ वा श
येत हियतस्तोरागद्वेषो स्वाभाविकदोषप्रपुक्तौ प्रसमुमुक्तोः परि
पेथितौ शास्त्र १४ ॥ रुसमवेजयन्तीटीका

ध०

190

ननु प्रकृत्यधीनं सर्वो जीवो भवतीति भवता यत्कृतं तद्वत्तनास्य
त्रममाग्रहः किं त प्रकृत्या व्यावसनात् मनसः सकाशात् इदं पेंद्रि
यदारेव विषयेषु प्रवर्तते नायेन मार्गेणातः प्रथममिन्द्रियरूपेण
पिपायतस्यावदिः प्रसरणं ति वाप्योभ्यनटस्याभ्यनरकरणो नात्म
स्वरूपेण प्रयोग्य सर्वसंजनस्या नायासेनैव ज्ञानयोगस्य तस्यैव क
ष्टरूपेण कर्मयोगेन किं फलं स्यादित्याशंका वा सेंद्रियाणां विग्रह
यवतः शक्तौ पस्तज्ञानसाधनं कुर्जनस्य शास्त्रभूतो विग्रह कर्तारौ राग
द्वेषाद्योस्तस्माद् इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वी सयाज्ञान
कर्मैन्द्रियाणां सेंद्रियः सूच्यतेः तो न पुनरुक्तिदोषशंका गंधोपि स्यात्
इन्द्रियस्य श्रोत्रं चोणातिजिह्वा त्वस्य ज्ञानेन्द्रियस्यार्थं शब्दस्य शरी
परसगन्धरूपे विषये पुनरिन्द्रियस्य वा क पाणि पादपास्य स्यात्स्य
कर्मैन्द्रियस्यार्थं वचनादानविहरणोत्सर्गानद्वेषे विषये रागद्वेषो
रागोऽनादिविषयवासनामवस्तदभिलक्षितेषु प्रवृत्तिमित्रकलत्रा
दिषु वस्तुप्रीतिविशेषः द्वेषोऽभिलक्षितेषु प्रवृत्तिमित्रकलत्रादि
वस्तुप्रीतिविशेषः द्वेषोऽभिलक्षितेषु प्रवृत्तिमित्रकलत्रादिषु

प्रयु

माल

वैरविशेषः रागश्च देवश्च रागदेवौ तौ द्वौ च वस्थितौ च वस्थ्यायां
 तौ च वस्थ्यायां नियमपरः रागश्च नुक्कलपववस्तुनिति एतन्न
 प्रतिकूलदेवः प्रतिकूलपवति एतन्न नुक्कलश्चेन्नियमेनैव
 तिष्ठन्नश्च यः ज्ञानयोगारंभकं पुरुषं परस्वस्वाभिप्रयुक्तेरि
 दिये स्वस्वाभिलषितेषु विषयेषु पातयन् इत्यर्थः नो ज्ञानेच्छा
 जनस्त्वयो रागदेवयोर्वशां नागकेन ज्ञानानुष्ठानसमये तयो
 र्थान्मे ज्ञानादप्येदित्यर्थः कुतपवेदियस्मादस्य ज्ञानसाधनवतो
 जनस्य नो रागदेवो परिपंथिनो वैरितो भवत्तु ज्ञानज्ञानाभ्यां संवि
 स्सारयित्वा नादिसिद्धं स तभं विषयाभ्यां समेव पुनः पुरुषं ज्ञाना
 भ्यां सवन्नेकारयतो ज्ञानसाधनावनः सर्वस्य जनस्य उर्जयावनि
 वार्यविवर्जनीयो महात्तो शूरागदेवो भवत्तु ज्ञानयोगा
 गाभ्यां सिद्धौ जनस्य विद्यमानयो भागदेवयोस्तौ वीर्येन्दिये निग्रह
 पिडः साध्यपवेति भावः ३४ ॥

लाघ५

+ ननु सर्वस्य प्राणीवर्गस्य प्रकृतिवशवर्तित्वे मधुसूदनीटीका लौकिके वैदिके पुरुषकारविषयाभावादि धिनिषेधानर्थका
 + इदियस्येति वीर्यस्य सर्वस्य मिदियाणां मर्ये विषये शब्दे स्योऽपे १॥ ज्ञाने न च प्रकृतिस्त्वयः कश्चिदास्ति यं प्रतिनदर्थं वत्स्येति
 शास्त्रं +

सेगंधे च एवं कर्मेदियविषये पिववतादौ अनुकूलेषां सुनिषिडे
 पिरागः प्रतिकूलेषां सुविहिते पिहेश्चैव प्रतीदियायं रागदे
 वौ च वस्थितावानुकूलस्य वस्थ्यायां स्थितौ न तन्नियमेन सर्वत्र नो
 भवत्तु तत्र पुरुषकारस्य चायं विषयो यः ज्ञानेव शेषेनागकेदिति
 कथं यादि पुरुषस्य प्रकृतिः सावलवदनिष्ठानुवेधित्वज्ञानाभावसं
 हकृतेष्टसाधनत्वज्ञाननिबंधने रागं परस्मैव शास्त्रनिषिडे कले
 जभत एतादौ प्रवर्तयति तत्रावलवदिष्टसाधनत्वज्ञानाभावसं
 तानिष्टसाधनत्वज्ञाननिबंधने देवं परस्मैव शास्त्रविहितारपि स
 प्यावेदनादेति वर्तयति तत्र शास्त्रेण प्रतिषिद्धस्य वसवदनिष्ठानुवे
 धित्वेतापि ते सहकार्यभावात् केवलरूपेष्टसाधनताज्ञानं मधुविष
 संज्ञात्रजमभोजने तत्र रागजनयिते शक्नोति एवेति दितस्य
 शास्त्रेण अवलवदिष्टानुवेधित्वे वापि ते सहकार्यभावात् केवलमनि
 ष्टसाधनत्वज्ञानं भोजनादाविवतत्र न देवं जानयिते शक्नोति तन्न

शास्त्रस्य

स्व

ध५

गी
टी.
र.

191

आप्रतिवडंशासंविदिने पुरुषं प्रवर्तयति निषिद्धाच निवर्तयतीति ।
शास्त्रीयविवेकविज्ञानशब्देन साभाविकरागद्वेषयोः कारणोपमर्श
त्रप्रकृतिविपरीतमार्गे पुरुषं शास्त्रद्विप्रवर्तयितेश्चोतीति नशा।
सुखप्ररुषकारसत्वेयर्थप्रसंगः नयोरागद्वेषयोर्वशां नागकेन्द्रद।
धीनोनप्रवर्तततिवर्ततवा किंनशास्त्रीयतदिपुनस्तत्तानेनतत्का
राविचरतदारागोनोनाशयेत दियस्मात्तोरगद्वेषोसाभाविकद्वेषय
प्रकौ प्रसुप्ररुषस्यप्रयोर्थिनः परिपयिनोशब्दं श्रेयोमार्गस्यविचक
कीरोदस्यवरवपथिकस्य रद्वडयं दशाज्ञापमादेवाश्चासुराश्चतनः
कानीयसाएवदेवायायसा असुरास्यप्रलोषस्यर्थेतेमादिप्रकृतौसा
भाविकरागद्वेषनिमित्तशास्त्रविपरीतप्रवृत्तिमसरत्नेन शास्त्रीयप्र
वृत्तिवदेवत्वेन निरूप्यव्याख्यानमिति विसरेणोत्तुपरम्यते (१०)
~~ननु शास्त्रीयविवेकविज्ञानशब्देन साभाविकरागद्वेषयोः कारणोपमर्श
त्रप्रकृतिविपरीतमार्गे पुरुषं शास्त्रद्विप्रवर्तयितेश्चोतीति नशा।
सुखप्ररुषकारसत्वेयर्थप्रसंगः नयोरागद्वेषयोर्वशां नागकेन्द्रद।
धीनोनप्रवर्तततिवर्ततवा किंनशास्त्रीयतदिपुनस्तत्तानेनतत्का
राविचरतदारागोनोनाशयेत दियस्मात्तोरगद्वेषोसाभाविकद्वेषय
प्रकौ प्रसुप्ररुषस्यप्रयोर्थिनः परिपयिनोशब्दं श्रेयोमार्गस्यविचक
कीरोदस्यवरवपथिकस्य रद्वडयं दशाज्ञापमादेवाश्चासुराश्चतनः
कानीयसाएवदेवायायसा असुरास्यप्रलोषस्यर्थेतेमादिप्रकृतौसा
भाविकरागद्वेषनिमित्तशास्त्रविपरीतप्रवृत्तिमसरत्नेन शास्त्रीयप्र
वृत्तिवदेवत्वेन निरूप्यव्याख्यानमिति विसरेणोत्तुपरम्यते (१०)~~
३४ ॥

के.

सरानंदीटीका

नवेवंप्राणिनः सर्वे प्रकृतेर्वशवर्तिनः विधादिशास्त्रानर्थक्यं प्राप्ते
तद्विद्यते जनः १ न कश्चित्प्रकृतेर्हीनोयेप्रतिस्नातदर्थवत् पोरुषस्य
पिवेयर्थे प्राप्तिमित्यवोच्यते २ इदियाणां समस्तानां शास्त्रादिविषये
खिले रागः शास्त्रनिषिद्धेपि हेमं हि दितेपि च ३ प्रतीदियार्थमित्ये
वं रागद्वेषो व्यवस्थितो प्रातिक्रमानुक्रमाव्यावस्यातत्रकारणो ४
तत्र पुरुषकारस्य शास्त्रस्य विषयस्त्वयं नतयोर्वशां नागकेन्द्रास्त्रीया
त्तद्विवेकतः ५ अतनिष्ठानुवंपित्तत्तानाभावपरः सरं ३ एसाधनता
त्तानेदेतरागोद्वेराणां ६ परस्त्वैवते रागेति विद्धे प्रकृतिर्दिमा क
लेजभदाणादौ च प्रवर्तयति पुरुषं ७ अभीष्टदेततात्तानाभावेनैवोप।
हेदितं अनिष्टदेततात्तानेदेतदेवोद्वेराणां ८ परस्त्वैवसादेवशा
स्त्रीयादपि पुरुषं निवर्तयति निमादः प्रकृतिः कर्मणा वशं ९ शास्त्रे
णात्तापितानुवंपित्तत्ताना विदितेभीष्टदेतत्तत्तापितेतत्तं १०
येवधः १० विनिश्चित्यास्तिकस्तत्रयथाशास्त्रं प्रवर्तते तदा सा प्रकृति

स्त.

३५

ह्येते ज्ञानवेते नरे वलात् ॥ नशक्रोति तस्मान्नेते रागदेवशेकरा
 विषसंस्कृमिषात् भोजनादौ यथात् ॥ निवृत्तिर्दृश्यते भीष्टे
 तत्ताज्ञानवाधनात् तपोवित्तयादौ वाभीष्टसाधनताधिया ॥
 प्रवृत्तिर्दृश्यते निष्टे तत्ताज्ञानवाधनात् शास्त्रीयं ज्ञानमाश्रित्य राग
 देवो विनाशयेत् ॥ रागदेवो यतः शत्रुमात्ममार्गवियोजको आधा
 मिको विव्रकरो ये यो मार्गतिः स हो ॥ शास्त्रीयज्ञानसामर्थ्यामो
 रुषेण प्रमानयं समूलोत्तौ समुक्ते तं शक्तो मात्मावबोधतः ॥ ३५

नीलकण्ठीटीका

एवं तर्हि पुरुषस्य स्वात्मेनाभावादि धिनिषेधशास्त्रार्थमिमांश
 व्याह इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति दिव्यं च न वीसायं प्रतीदियं स
 स्वेयं शब्दादौ च न दौ च विषये रागदेवो अनुकूले रागः प्रतिकूले हे
 षस्य च स्थितौ निमग्नो भवति तत्र तयोर्वशं नागच्छेदिति शास्त्रस्याभ्य
 युक्ता पुरुषस्य च तदनुष्ठाने स्वात्मेन मस्ति दियतः तौ रागदेवावेवा
 स्पृशाणि नः परिपंथिनो विरोधि नो दृष्टदारेण प्रवर्तकत्वात् न तत्र प्रक
 तवृत्तारिश्चरो स्पृष्टपरिपंथी तस्यैव स्पृष्टादिरोषापत्तेः अयं भावः
 यथा स स्तनेन स्वात्मेन च न जेनापराधेन कृपितो राज्ञाः पराधिते
 दिति गदादौ निगृहीते स्वीयान् भटान् प्रवर्तयति स एवाद्यतनेन नरा
 न्मानेन प्रसारितपनेतेषामेव भटानामाधियमेति प्रेक्ते यत्प्रवे
 कर्मानुसारी ईश्वरो रागादिद्वारा पुरुषं बाधमानोपि विधिप्रतिषेध
 शास्त्रानुसारिणां तेनैव भक्तिध्यानप्रणिधानेनावर्जितः एनं रागा
 दिजयेति प्रेक्ते तस्मादिधिप्रतिषेधशास्त्रस्य नानर्थक्यं पुरुषस्य स्वा
 त्मेन सत्तात् नापीसरेवैषम्यादिकं प्राणिकर्मायतत्वादिति ॥ ३५ ॥

आनन्दीटीका

अत्रेदं तात्पर्यम् तव हि भिताचरणे रागः पुङ्करो न देवः त
 योर्वशो माभाव तौ दितव्येयः प्राप्तिनिरोधकाविति ॥ ३५

रामकण्ठीटीका

यो यस्मैन्द्रियस्यार्थो विषयः शब्देः शब्दादिस्तत्र तज्जर्थे रागदेवो वा

192

लासिकी ~~दरुपनीटी~~ का

पंचेलीटीका

यदि सर्वो जंतुः स्वकीयप्रकृतिसदृशमेव वेष्टते प्रकृतिशून्यमसकृष्टि
त्रास्तिततः पुरुषप्रयत्नविषयसाभावात् शास्त्रानर्थक्यप्राप्तौ रदं उ
च्यते इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्य इन्द्रियाणां इन्द्रियस्यार्थे प्राप्तादिविषये राग
द्वेषो रदं रागः अनिष्टे द्वेषस्तो सुखस्थितौ अवर्यं भाविनौ न पौर्वणं ना
गच्छेत् इन्द्रियस्मान्नो ग्रस्य परिपंथिनौ श्रेयो मार्गोऽस्य परिपंथिनौ तत्क
रोशव ३५ ॥

रागवीरसमिहोधिनी॥

विज्ञेयमेवदर्शयति इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्येन्द्रियस्यसर्वेषामिन्द्रियाणामर्थे स्वस्वविषये रागहेषौ व्यवस्थितौ अनुकूलेऽस्वानुप्रायितलक्षणो रागः प्रतिकूलेऽस्वानुप्रायितलक्षणो हेष इत्येवं प्रकारेणावश्यं भावितया स्थितौ ततश्च तदनुभूया सर्वेषां प्रवृत्तिरिति तथापि न तयोर्व्यापारो क्लेश इन्द्रियस्मात्तौ रागहेषावस्य कर्मप्रवृत्तस्य परिपंथिनौ स्वयमवस्थाजन्यमहाफलासद्विस्तृतयेव ततः प्रव्यावर्तार्थं विज्ञेयजनकत्वेन प्रवृत्तत्वाविति ३४ ॥

मधुभाष्य

इन्द्रियस्येति तथाप्युक्तम् संस्कारो बलवानेव ब्रह्माद्या अपि तद्व्यापारः तथापि सोऽन्यथा कर्तृव्यापार इति प्रयत्नत इति तथाप्युक्तं पुनरुक्तं कर्मस्य तत्राह ३४ ॥

一、
 二、
 三、
 四、
 五、
 六、
 七、
 八、
 九、
 十、

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्ण उवाच ॥
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुतसः ॥
 मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सज्जनाः ॥
 अहं हि परमो भक्तः किमिच्छामि धनं वा ॥
 राज्यं वा पादं वाऽथ ह्यसौ पुण्यमात्मनः ॥

भाषा अनुवाद

जो बलवान सभाही के अनुसार कर्ममें सबकी प्रवृत्ति है तो यह कर्म करना और यह न करना जो शास्त्र विधि और निषेध करना सो व्यर्थ है इस शंका पर कहते हैं कि इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य ३३ बार कहने से हर एक इन्द्रिय को अपनी अपनी विषयके अनुकूल वस्तुमें प्रीति और प्रतिकूल विषयमें वैर कि कहे विरक्तता रूप राग द्वेषादि अवस्था होगा सो इसी से राग द्वेषके अनुसृत कर्ममें प्रवृत्ति होना यह यद्यपि सब को सभा व सिद्ध है पर तौ भी राग द्वेषके वर्णीभूत होना न चाहिये यही शास्त्रोंमें नियम कर राखा है त्यों कि सुमुक्त पुरुष के वे ३ विघ्नकारी और विघ्न हैं तात्पर्य यह कि विषयोंके स्मरण के द्वारा राग द्वेष प्रगट करवाय वह स्वभाव असावधान पुरुषों को अपने बलसे अति जोर धारा प्रवाह की नाई अनर्थमें प्रवृत्त करावता है परन्तु शास्त्रों उस अनर्थ प्रवृत्तिके पहिले ही विषयों में राग द्वेष का प्रतिबन्धक रूप कहे रो कनेवाला जो भगवत् आराधन जिसमें प्रवृत्ति करवाते है उससे देखो कि प्रवाहमें परने के पूर्व ही नौका प्राप्त पुरुष के समान उस अनर्थ से शास्त्र द्वारा मनुष्य बचिजाते हैं ३ मसे स्वाभाविक प्राप्त कर्म त्याग करके धर्ममें प्रवृत्त होना अवश्य कर्तव्य है तात्पर्य यह कि तम स्वभाव प्राप्त करुणा को कोटि घट करो ३४ ॥

दोहा ॥

राग द्वेष द्वे इन्द्रियके इन्द्रिय विषये मादि तिनके वशान दोष
ए जान पावु इह तादि ३४ ॥

श्रेयास्तथर्मेविश्रुताः परथर्मास्तनुहितात् स्वयं
मेतिथनेश्रेयः परथर्माभयावदः ३५ ॥

शंकरभाष्यं

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो ममते शास्त्रार्थमप्यमया परथर्मेति धर्मत्वाद
नुष्ठेय एवेति तदसत् श्रेयानिति श्रेयान् प्रशस्ततरः स्वधर्मं स्वकीयध
र्मे विश्रुतोऽपि विगतगुणोऽपि अनुष्ठीयमानः परथर्मात् स्तनुहितात्
साद्गुणैर्न सम्पादितादपि स्वधर्मे स्थितस्य निधने मरणमपि श्रेयः
परथर्मे स्थितस्य जीवितात् कस्मात् परथर्मा भयावदः नरकादित
तणो भयमावदति यतः ३५ ॥

श्रीतदगिरिकृतटीका

रागद्वेषयोः श्रेयोमार्गप्रतिपत्तये प्रकटयितुं परमं तोषमासद्गारा स
मनन्तरमो क मवतारयति तत्रेसादिना व्यवहारभूमिः सममर्थः शा
स्त्रार्थस्यामया प्रतियतिमेव प्रमापयति परथर्मेपीति स्वधर्मवदि
मपेरर्थः अनुमानं ह्यनुत्तरत्वेन मो कमुपपादयति तदसदिति त
त्रधर्माद्युदाहरणानात् परिवादधर्मस्य भित्ताशनादितत्तास्य ।
स्तानुष्ठेयतया मयापि कर्तव्यत्वं शास्त्रमिमांसायावच्छे श्रेयानिति
उक्तेः । ये प्रश्नपूर्वकं हेतमाह कस्मादिमादिना स्वधर्ममवधूय प
रथर्म्ममनुतिष्ठतः स्वधर्मातिक्रमकृतदोषस्य उच्यते इत्यत्र तस्मात्
साधीयानिमर्थः ३५ ॥

स्वामिकृतटीका

तदेवं स्वाभाविकी पञ्चादिसदृशी प्रवृत्तिस्तथा धर्मे प्रवर्तितव्यमित्युक्ते
तद्विस्वधर्मस्य प्रज्ञादेर्ः तत्राप्ययथावक्तव्यमशक्यत्वात् परथर्म्मस्य ।
वादितादेः सुकरत्वात् धर्मत्वाविशेषाच्च तत्र प्रवर्तितमित्युक्ते प्रसाह ।
श्रेयानिति किं विदंगदीनोऽपि स्वधर्मः श्रेयाश्च शस्ततरः स्तनुहितात्
कलांगसंश्लेषात् कलादपि परथर्मात्सकारात् तत्र हेतुः स्वधर्मप्रज्ञादोष
वर्तमानस्य निधने मरणमपि श्रेयः स्वर्गादिशपकत्वात् परथर्म्मस्त
परमभयावदो निषिद्धत्वेन नरकप्रापकत्वात् ३५ ॥

विशाचभाष्ये

गी.
टी.
द.

किंचास्यतः श्रेयानिति यतः स्वधर्मनिधने श्रेयाश्च शास्त्रतः स्वधर्मो विगुणः
कतिपयोगैः रदितः परस्वधर्मः परधर्मस्तस्मात्परधर्मात्स गुणद्विगुणा
न विनायतः श्रेयः प्रशस्ततः परधर्मो भयावहः भयमावहनीयः यः
द्विपूर्वकारिप्ररुषे प्रसिद्धमित्यर्थः द्विपूर्वकारिप्ररुषे प्रसिद्धानुदर्श
नात् ३५ ॥

समानुजभाष्यं

१९५
अतः स्वशक्तया स्वधर्मीभूतः कर्मयोगो विगुणोऽपि प्रमादगर्भप्रकृति
संसृष्टस्य शक्तया परधर्मभूतादुपयोगात्स गुणादपि किंचित्का
लमनुहितात्स प्रमादस्य यात् स्वेनैवोपादातमयोग्यतया स्वधर्मणि
वर्तमानस्यैव मिज्जन्मस्यैव फलतया निधनमपि श्रेयः अतः रायाह त
नयानंतरजन्मस्यैव फलकर्मयोगारंभसंभवात् प्रकृतिसंसृष्टस्य
स्वेनैवोपादातमशक्तया परधर्मभूतो ज्ञानयोगः प्रयः प्रमादगर्भतः
या भयावहः ३५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी.

सर्वथा मुक्तसंगस्य स्वधर्मचारिणो नास्ति कश्चित्पापात्मको बंधः
स्वधर्मो हि दूदपादनपापी स्वस्तिरुपव न तेन कश्चिदपि रिक्तो ज
तर्जायते इति भाष्यः ३५ ॥

परमार्थप्रणाटीका

ननु धर्मो विशेषाकमदमादि संप्रत्यये तं ब्रह्म कर्मवानुस्ये स्वपरदि
साप्रधानत्वेन तः स्वनिदाने तत्र धर्मकथं प्रवर्तितव्यमिति सा शंका ।
श्रेयानिति सुष्ठु यथा भवति तथा अनुहितात्परधर्माकमदमादिसं
पदुपेतादास्या धर्मात्स काशा उक्तप्रकारेण विगुणोऽपि स्वधर्मः श्रेया
त्प्रशस्ततः प्रोक्तः यथा सौभाग्यादिगुणोपेतायाः परमातुः स
काशात्कुरुपापिसमातादितवदा भवति अतः स्वधर्मसंगे श्रेयः
श्रुतिबोधितस्वर्गादिसाधनत्वात् परधर्मस्तभयावहः निषिद्धेन
निरयप्रापकत्वात् अथवा वेदेन चातर्वर्णिके कथं कल्प्येतेति ३५ ॥

वनमालीटीका

ननु स्वाभाविकरागादेष प्रयुक्तयथादिसाधारणप्रवृत्तिसागेन सा
स्त्रीयमेव कर्मकार्यं चेत्तर्हि सुकरं भित्तादिकमेव कार्यमनयाद श्रेया

नितिस्वस्यवर्णाश्रमौप्रतियो विहितः सस्यधर्मोविशुद्धोपिकिंवि
 दंगहीनोपिश्चेयानुश्रेष्ठः परधर्मात्स्वप्रतिविहितात् स्वनुहिता
 त् सर्वोपगुक्तादपि **अतः स्वधर्मे** किञ्चिदंगहीनेपि स्थितस्य निधने
 मरणमपि श्रेयः परधर्मस्य जीवितादपि स्वधर्मस्य निधने ३८
 लोके कीर्त्तावहे परलोके च स्वर्गादि प्रापकं **परधर्म** स्वर्गकीर्त्तिक
 रत्नेन परउत्तरकप्रदकत्वेन भयान्वयेयतः ॥५॥

ऊसमवेतयनीटीका

नन्नादिकालप्रवृत्तानां वासनारागदेषाणां उपाणां मधीनसर्व
 एव जीवः साचेतसंस्पजनस्य यथाज्ञानयोगोऽः साध्यस्यानया क
 र्मयोगोपिकथं न स्यात्तज्ज्ञानकर्मानुष्ठाशोरुभयोरपि स्वात्तेना
 भावसाध्यमित्याशङ्क्य सर्वेषां ज्ञानां परधीनत्वेन कार्यस्य सिद्धिः।
 सिद्धोरनिश्चयादेव स्वस्वाधिकारप्रयुक्तं धर्माचरणं श्रेयस्करोमे।
 वस्यादतस्तदेव कर्तव्यमन्याधिकारप्रयुक्तं धर्माचरणं श्रेयस्करो
 मेव स्यादतस्तदेव कर्तव्यमन्याधिकारप्रयुक्तं धर्माचरणं श्रेयस्करो
 कर्तव्यं जनेरित्याह श्रेयानिति स्वनुहितादप्यनया साध्यादपि
 यदा स्वनुहितात्सगुणात्सफलादित्यर्थः यद्यपि स्वनुहितादिति
 पदस्य सुष्माचरितमित्येवार्थः स्यात्तथापि स्वधर्मे विशुद्धातिवि
 शेषणाधीनितरपराधस्याकांक्षितत्वात्सगुणात्सम्यक्त्वेन च दत्ते
 वशास्त्वानेकार्थत्वादित्यर्थः परधर्मात्स्वाधिकाररहितधर्मात्
 ज्ञानयोगोपादिगुणः कष्टसाध्यो विफलोपि वा श्रेयानुप्रशस्यत
 १ः नन्वतिकष्टकर्मकृत्वेन कर्ता यदि श्रियेत तर्हि किं स्यादित्याशं
 का स्वधर्मे स्थितं मरणमपि वरमित्याह स्वधर्म इति स्वधर्मे कर्म
 योगे स्थितस्य कर्तुः पुरुषस्य निधने मरणमपि श्रेयः प्रशस्यत
 रं परधर्मात्ज्ञानयोगात्सोभयावहः भयप्राप्तिकरः श्रेयभावः अ
 नादिप्रकृतिगुणसंसर्गजनितानां दिवासनारागदेषाधीनतयाशा
 स्वीयकाम्यनिषिद्धकर्मचरणेनातिमतिनाशप्रदं पराधिकारं
 धर्मभूतज्ञानयोगं विहाय स्वाधिकारधर्मरूपं महागुणतत्त्वाणां
 कर्मयोगं समाचरेत् यदि प्रकृतादेरधीनत्वेन कर्मसिद्धिर्न स्यात्तत्रे

गी.
री.
८

196

वतत्कर्वाणः सन् मत्समपि प्राप्नुयात्तर्हि सर्गादिभ्यस्तत्फलं भु
क्तासकृतशेषेण पुनरपि सत्कलोत्पन्नो भूता तत्र सर्वाहितसंस्कारे
ण तदेवावरत्रात्मसात्तात्कारा नोत्तमभते यदित्वाधिकारभूतं कर्म
योगे प्रमादालसादिनामकापराधिकाररूपं ज्ञानयोगं उच्यते हेणो।
गी करोति तर्हि पूर्वतस्तत्कर्मपक्षादपि मतिना तत्करणेनाल
य ज्ञानरमेव मुभयतो भूयो भूता धर्ममागमवाय उपलब्धतेने
हर्निदापकीर्मादिभ्यस्तत्फलं भुक्तासकृतशेषेण पुनरपि सत्कलोत्पन्नो भूता तत्र सर्वाहितसंस्कारे
ण तदेवावरत्रात्मसात्तात्कारा नोत्तमभते यदित्वाधिकारभूतं कर्म
योगे प्रमादालसादिनामकापराधिकाररूपं ज्ञानयोगं उच्यते हेणो।
गी करोति तर्हि पूर्वतस्तत्कर्मपक्षादपि मतिना तत्करणेनाल
य ज्ञानरमेव मुभयतो भूयो भूता धर्ममागमवाय उपलब्धतेने
हर्निदापकीर्मादिभ्यस्तत्फलं भुक्तासकृतशेषेण पुनरपि सत्कलोत्पन्नो भूता तत्र सर्वाहितसंस्कारे
ण तदेवावरत्रात्मसात्तात्कारा नोत्तमभते यदित्वाधिकारभूतं कर्म
योगे प्रमादालसादिनामकापराधिकाररूपं ज्ञानयोगं उच्यते हेणो।

८

+ ननु स्वाभाविकगणहेषप्रयुक्तपञ्चादिसा मधुसूदनीटीका धारणप्रवृत्तिप्रहारलेन शास्त्रीयमेव कर्मकर्तव्यं
चेत्तर्हि यत्कर्मविज्ञानादिनैव क्रियते किमिति उः खल्वहेनेय नैव तत्राह +

+ श्रेयाश्च शस्यतः स्वधर्मो यवर्गो माश्रमवाप्रतिबो विहितः सतस्य
धर्मो विप्रलोपि सर्वगोपसंहारमंतरेण कृतोपि परधर्मात् स्वप्रत्य
विहितात् सनुष्ठितात् सर्वांगोपसंहारेण संपादितादपि न हि वे
दातिरिक्तमानगमो धर्मः येन परधर्मोऽप्यनुष्ठेयः धर्मत्वात् स्वध
र्मवदिसनुमानेन तत्र माने स्यात् वोदतालक्षणोऽर्थो धर्म इति याया
न अतः स्वधर्मे किं विदेगहीनेपि स्थितस्य निधने मरणमपि श्रेयः
प्रशस्यतरे परधर्मस्य सजीवितादपि स्वधर्मस्य स्थितिर्न हि इह लोके
कीर्त्तयते परलोके तस्य गार्हपत्यं परधर्मस्ति हा कीर्त्तिकरत्वेन
परत्र नरकप्रदत्वेन च भयावहा यतः प्रतो गगदेवादिप्रयुक्तस्वाभा
विकप्रवृत्तिवत्परधर्मोऽपि हेयपदेत्यर्थः एवं तावद्भगवन्मतो गी।
कारिणां श्रेयः प्राप्तिस्तदेनेगीकारिणां च श्रेयोमार्गश्च ह्यनुक्तं।
श्रेयोमार्गश्च श्रेयानफलाभिसेधि पूर्वककाम्यकर्मोचरणे च केवलपा
पमाश्रयणे च वृत्तिकारणानि कथितानि ये ते तदभ्यस्येन श्रमा
दिना तत्राप्यं संप्रदस्योक्तः अज्ञानानि स्यात्तया उद्यतिजलमफने।
प्रकृतेर्वशावर्तितं गगदेवां च प्रकृतौ परधर्मरुवितं चेत्तस्मात्तु मार्ग
वादकाः

सदानेदीटीका ॥ १५ ॥

सदानेदीटीका

ननु स्वाभाविकी रागद्वेषहेतुप्रवृत्तिको तत्त्वाणां स्वीयमेवेदं कर्म
कर्तव्यमस्ति चेत् १ तदा यदेजसाकर्तेशोभिताशनादिकं तदेव
क्रियतां किं मे पुद्गेन प्रमदायिना २ मैवं स्वधर्मो ये वर्णाश्रमाप्रमं प्रति
बोद्धितः क्रमास्य वनस्यास्ति प्रशस्तः ३ स सर्वगोप
संहारमंतरेण कृतोपि च स्वप्रसविदिता इमां सर्वगैः संपिता रपि
अतः स्थितस्य स्वधर्मो किंचिदगाननुहिते अपि स्यात्तरणं श्रेयः पर
धर्मस्य जीवितान् ५ रदकीर्णवदो यस्मात्तरलोके सुखावहः स्वध
र्मस्तु धीमद्विः स्वयं प्राप्तावेदिभिः ६ परधर्मस्तु लोकानामिहा
कीर्तिकरो यतः परानप्येदो वोरनरकादिप्रदानतः ७ तस्मादागा
दिवशाय धर्मो देयो मुमुक्षुभिः ८ ॥ १५ ॥

नीलकंठीटीका

यस्मादेवं तस्मात् श्रेयान् प्रशस्ततरः स्वधर्मः स्वसर्वार्णप्रमा नु
येणार्थेण विहितत्वात् विगुणोद्दिष्टादिमिश्रोपि किंचिदगदीना
पि परधर्मो न हि सादिदोषरहितपरधर्मोपेत्या स्वनुहितान् सर्वो
गोपसंहारेण सम्यगनुहितारपि सपवश्रेयान् स्वधर्मो पुद्गदो नि
धने मरणमपिश्रेयः विहितत्वात् परधर्मो भेदवर्ण्यदिर्भयाव
हः त्वयि स्य न वति विदत्वात् तस्मात्सतेत्रेणानया स्वधर्मपवानु
ष्टेयशतिभावः ॥ १५ ॥

ग्रान्तीटीका

यतदेवोपदिशति अत्राप्ययमभिप्रायः स्वधर्मः स्वजातिविहित
सर्वत्रयस्य धर्मो पुद्गलकरणविगुणः वधादिदत्तनेन विरुद्धगु
णोपि ससुखसखमनुतिष्ठितमनुष्ठानं यत्प्रेरणापरधर्मोपेतो
भित्ताचरणत्वात्काशान् श्रेयान्तिप्रशस्तः नप्रादि यदाजयेमा
यदिवा नो जयेपरिति स्वधर्मो पुद्गलशक्तिनिधने मरणं श्रेयः निः
श्रेयसकारणमिमर्थः परस्य भित्ताः धर्मः भित्ताचरणं भयावहः
श्रेयः प्रामो प्रमवायभूतः विहितसावश्यकस्य कर्मणा सागारित्य

२५

+ तदेवंगणोपपन्नवशात्सर्वस्मिन्कर्मणि प्रबुद्धस्याप्रबुद्धस्य वा सर्वस्य कस्यचिदशक्यप्रतिषेधे
येवस्थितेसकर्मोत्पन्नलक्षणधर्मः प्रबुद्धनापाचरणीय इत्याह +

गी. र्थः तथाचैतस्योद्देशस्य सिद्धान्तोऽप्ये ३५ ॥
टी. रामकेहीटीका

र. + योयस्य वर्णाश्रमनैयमेन शास्त्रविहितो धर्मः सदाचारः सत्त्वेन वा
वस्थितः स ऊतश्चित्कारणानुत्पन्नकल्पेनाननुष्ठीयमानत्वादिगुणो
पि सैर्गुणो विरहितोऽपि सन् सनुष्ठितात्सहस्रमूर्त्तिसंविधानतया नु
ष्ठितादावागम्यधर्मात् विजातीयसमाचरन् श्रेयाश्च शस्यतरः शा।
म. स्वविहिता ननु विहिता नुष्ठानजप्रमवायदोषस्याभावात् यतएवं नः
स्वधर्मेनुष्ठीयमाने पारलौकिकशुभफलप्राप्तिरतस्तस्मिन् स्वधर्मे स
तिनिधने मरणमपि यत् तत्क्षेयः प्रशस्यतरं तस्यात् परसम्बन्धि
नो हि धर्मात्सनुष्ठितात्सतः यउदयोराज्यलाभादिस्तस्मादपि तस्य
लोकात्तरे विरुद्धफलहेतुत्वात् ~~विजातीयसमाचरन् श्रेयाश्च शस्यतरः शा।~~
~~स्वविहिता ननु विहिता नुष्ठानजप्रमवायदोषस्याभावात् यतएवं नः~~
~~स्वधर्मेनुष्ठीयमाने पारलौकिकशुभफलप्राप्तिरतस्तस्मिन् स्वधर्मे स~~
~~तिनिधने मरणमपि यत् तत्क्षेयः प्रशस्यतरं तस्यात् परसम्बन्धि~~
~~नो हि धर्मात्सनुष्ठितात्सतः यउदयोराज्यलाभादिस्तस्मादपि तस्य~~
~~लोकात्तरे विरुद्धफलहेतुत्वात्~~ ३५ ॥

लासिकी चण्डीटीका

ननु रागादिनियमे सत्यपि प्रकृत्यधीनेव चेत्सुरुषस्य प्रवृत्तिविधि नहि
निषेधशास्त्रवैयर्थ्यप्रसक्तैः स्वावहापुडादितादिवर्यैव श्रेयसी
मतप्राद श्रेयानिति सनुष्ठितात्सकलोगसंस्पर्शकृतादपि परधर्मा
दिजातीयधर्मात्सकाशात्सधर्मावर्णाश्रमविभागेन शास्त्रेण वि
हितो विगुणोऽपि निष्कृष्टोऽपि अथवा किंविदेगहीनोऽपि श्रेयाश्च श
स्यतरः अत्र हेतुः स्वधर्मे स्थितस्य निधने मरणमपि श्रेयः किंपुन
जीवितम् इह लोके कीर्त्यावहत्यामरलोके च स्वर्गादिप्रापकत्वा
त्परधर्म इहा कीर्तिकरत्वेन परत्र नरकप्रदत्वेन वभयावहः अतः
शास्त्रस्य राजादेशवन्नियामकत्वादतवर्त्तमानवैयर्थ्यमिति ३५

पंचोलीटीका

परधर्मोऽपि धर्मत्वादनुष्ठेय एव इति मन्वाने प्रत्याह श्रेयानिति स्वध
र्मो विगतगुणोऽपि अनुष्ठीयमानः परधर्मात्सनुष्ठितात् संगणतया।

संपादितात्तुश्रेयान् प्रशस्यतरस्वधर्मस्थितस्य निधनं मरणमपि।
 श्रेयः परथमो भयावहः नरकादिलक्षणं भयं भवति यथा स्वधर्मः।
 मयात्मज्ञाने विगुणः सत्त्वादिगुणारहितः परेषामिन्द्रियाणां धर्मान्
 प्रवृत्तिजनितान् संसारपातहेतोः सकाशादात्मज्ञानश्रेयोमुक्तिहेतु
 त्वात् स्वधर्ममयात्मज्ञाने निधनं श्रेयः अतः न भवतात् परथमं इन्द्रियम्।
 हतिको धर्मः भयहेतुः संसारहेतुत्वात् ३५

रागवीरसमिद्धो धिनी ॥

किं बहुना यतावदेव सारतया ज्ञेयमित्याह श्रेयानिति स्वउक्ति
 तासंवांगसंप्रत्युक्ततादपि परधर्मात् परेषां ब्राह्मणवैश्यादी
 नां धर्मो भिन्ना वराणां कृष्यादिहतिरूपस्तस्मात्सकाशात् स्वधर्मः
 स्वस्मिन्नाश्रमे वर्णे वाधिकृतो धर्मः क्षत्रियादेर्गुहादिलक्षणः
 श्रेयान् इदं कीर्त्यादिजनकत्वेन परस्वर्गादिप्रापकतया च प्र
 शस्यतरः अतश्च स्वधर्मे गुहादि रूपे मरणमपि क्षत्रादेः श्रेयः
 प्रोक्तफलवत्त्वात् परधर्मः प्रोक्तलक्षणः परस्य क्षत्रादेर्भया
 वदः इदं कीर्तिकरत्वेनासुखनरकप्रापकतया चोभयलोक
 भ्रंशक इति अतश्च रागद्वेषप्रयुक्तस्वाभाविकप्रवृत्तिवत्परथ
 मी पित्याज्य इति भावः ३५ ॥

मधुभाष्य

श्रेयानिति बहवः कर्मकारणाः संतिकोथादयः कामश्च
 तत्र को बलवानिति पृच्छति ३५ ॥

[illegible]

1875-1876

[The page contains several lines of extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]

भाषा अनुवाद

स्वाभाविक प्रवृत्ति त्याग करि धर्ममे प्रवृत्त होना अवश्य कर्तव्य है किन्तु निज धर्म उःखदायक पुत्र रूपके करनेमे असमर्थ औ परधर्म शुभ करने वाला अहिंसा रूप ये दोनों भी धर्म परस्पर समान हैं तो इन दोनोंके मध्यमे पर धर्म ही मे प्रवृत्त होने की रज्जा करते हुये अर्जन के प्रति भगवान कहते हैं। कि साङ्गेपाङ्ग सम्पूर्ण किये हुये परधर्म की अपेक्षा अङ्ग हीन होने से भी स्वधर्म श्रेय कहे सुन्दर है अर्थात् स्वधर्म पुत्र प्राप्तिमे प्रवृत्त पुरुष का मरण भी श्रेय कहे श्रेष्ठ लाभ है क्योंकि उस से स्वर्गादि प्राप्त होता है परन्तु परधर्म भयदायक अर्थात् निषिद्ध है इससे नरक प्राप्ति का कारण होता है सो ई कदा कि स्वधर्मे तिथने श्रेयः परधर्मे भया वहः ३५

टोका

श्रेष्ठ स्वधर्म जोगुण विना श्रेष्ठ नमगुण परधर्म मरण श्रेष्ठ निज धर्ममे परधर्मदिमें भय धर्म ३५ ॥

अर्जनउवाच अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति शू
यः अनिक्तत्रयि वार्षेयवलादिव नियोजितः ३६

शोकरभाष्यं

यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान् पुंसो रागद्वेषौ यस्य परिपन्थिना
विति चोक्तं वित्तिसन वधारितं च यत्कं तत्संतिमे निश्चितमेव
मेवेति ज्ञातमिच्छन्नर्जनउवाच ज्ञाते हि तस्मिन् तदुच्छेदाय यत्नं क
र्यामिति अथेति अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन् गतेव भूमोऽयं पा
पं कर्म चरणाचरति पुरुषः स यमनिच्छन्नपि हे वार्षेय हसिकुल
प्रसूत वलादिव नियोजितो गतेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ३६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

प्रागेवानर्थमूलस्योक्तत्वात् पुनस्तज्ज्ञातमया प्रष्टेन ययतिरिमाशं
क्याह ययपीति वित्तिसंविधेयुः तिसं दर्शितमिति यावत् पुनव
धारितमनेकशोकतादनेकधावा विवेकात्मादिभिर्विकसितत्वादिस
र्थः नन्वर्थमूलं परिहर्तव्यं तत् किमिति ज्ञातमिच्छते तत्राह ज्ञाते ही
ति कुर्यामिति तज्ज्ञानमर्थवदिति शेषः वाकारम्भार्थं तमयश
हस्य गृहीत्वा प्रश्नवाक्यं याकरोति अथेत्यादिना अनिक्ततोऽपिवला
देवउच्चरिते प्रेरितत्वे दृष्टान्तमाचष्टे गतेवेति विनियोज्यत्वमेवकासा
पेक्षत्वात्तदभावे तदसिद्धिमाशंका प्राशक्तं स्मारयति गतेवेत्युक्त इति ३६

स्वामिकृतटीका

तयोर्नवशमागच्छेदित्युक्तं तदेतदशाकं मत्वा नोर्जनउवाच अथ
केनेति हसिवंशेवतीर्णो वार्षेयस्तस्यामेव रागद्वेषां नर्थं यं पा
पं कर्तुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तः प्रेरितो यं पुरुषः पापं चरति कामको
यो विवेकवलेन निरुपतोपि पुरुषस्य पुनः पापप्रवृत्तिदर्शनादपि
नयोर्मूलभूतः कश्चित्पुनर्नको भवेदिति संभावनया प्रश्नोऽर्जनस्य ३६

पिशारभाष्यं

तस्य कारणवृत्तस्य पापार्जनउवाच अथेति नियोजित इव ३६
गमानुजभाष्यं

सुखस्य कर्तृत्वात् तदर्थं भूतः सर्वमोहादिष्वलोपयन्नाद्यगर्भयज्ञानि-
कस्य सङ्घः साधनयोगापरार्थम् अथायेत्यानयो गायप्रवृत्तः पुरुषस्त्वये
विषयाननुभवितमनिह्यत्रापिकेतप्रयक्तो विषयाननुभवश्चैष पापेव।
लान्नियोजितश्चावरति ३५ ॥

पापेपापतयाविद्वत्पिजनकं तत्र प्रवर्ततेति प्रश्नः अथ प्रश्नस्यो
त्थानेयमाशयः स्वधर्मो यदि स हृदयादनपायित्वादमाजः कथं
तस्य धर्मो वरणमेवामिति कोयं स्वधर्मो नाम येनातिरिक्तो जेतुरि
त्युक्तं भवति अत्रोत्तरं समुपदिष्टं यदि स्थे प्रागंतका वरणं कृतो
येन विसृज्य न तत्र तदभावकृत इत्याशयेन यथोक्तं नाहं नो गमः हा
भ्यामेतच्छब्दाभ्यामनयो रमेतवैषम्यं सूच्यते एतौ च कामक्रोधौ नि
मग्नौ धिक्तावयो माविनाभावेन वर्तन्ते तेनैकैकं रूपं तथैव वाच्ये ।
एष वमहस्यसखस्याशनो ग्रासकरः महतः पापस्य हेतुत्वाच्च क्रो
धपवपापदायी एते च वैरिणो प्राप्नो जानीयान् तत्तर्थाद्युपजातकं
ज्ञातस्वरूपं च वेदांतं सशकं भवेदित्यभिप्रायेणार्जन उवाच भव
तेषां कथं क्लृप्तकथं चैव विवर्धते किमात्मकः किमाचारस्तत्मा च
ह्येकतः अथ वोमनौ किं कारणं वर्धने च को हेतुः स्वरूपं वा स्य ।
कीटक उवाच टीका भूतस्य किमाचार इति किं करोतीति प्रश्नः १६

अथतयोर्नवशमागकेदितियुक्तं तदशकोमन्मानः एकति
प्रयेति + ३५ ॥

वहवः पापप्रवर्तका उक्ता रागादयः तेषु को वलवान्ये विजेते
महायत्ने करिष्यामीत्यभिप्रायेण एकति अथेति अथे तथान्तरं न
पापं कर्तुमनिकृत्तव्यं नरः बलात्कारेण प्रेरितश्च पापं करोति
स केन प्रेरितः करोति ते वदेति प्रश्नार्थः ३८

भो वास्येय वृत्ति कुलोद्भव
 वृत्ति पापं कर्तुमिच्छन्निव
 पुरुषः केन प्रयुक्तः सन्
 पापं चरति किं वत् तलादिव
 तलात्कारेण नियोजितश्च
 आतप्रश्न यथा तया हमिति
 त्वयन् वास्येयेति संवृद्धिः

एवं प्रकृतिशलादेकारवासना रागादेषात्तानयोगस्य विरोधिनस्तेति
यतः कर्मण्येवैते पुरुषे मेरयेति तस्मात्परमभूतं तानेति दायस्यथ
मह्यं कर्म समाचरेति भगव उक्तिं निशम्य विचार्य यययेते कर्मणि
पुरुषस्य प्रयोजकाः कर्तारो भवन्ति तथापि स्वधर्मभूतेऽपि कर्मणि म
म बुद्धिस्थितिं न प्राप्नोति प्रसूनपरमभूतं तानेति दायस्यथ
कोपि प्रवतः पापकर्मणि परकोस्तीत्येवं मनसि निधाया ज्ञेनो भगवन्ते
हृत्कृतिस्तत्र यकेनेति अथ शब्दो नानाशे कार्यकोः निश्चये कथयति
केन केन चिदनिर्दिष्टेन पुरुषेण वा तर्कमीश्वरेण वा ब्रह्मणा वा सत्वे
न केन वेदमस्तकेन वा धर्मणा धर्मणा वा भागेन वा पापं कर्मणा
वेति तत्रोत्तर्यामिणाः परमात्मनः परममित्रस्यैव जगत्कर्तृर्ज
गदुर्गजगत्पितृर्देयासिन्धोऽस्मस्य भगवत्स्त्वप्रेरणोत्तपापे कर्म
णानसंभवति जगदाध्यापतेरनिर्मेतत्प्रसङ्गात् त्वेषम्यते हृत्पादि
दोषप्रसंगाच्च यवब्रह्मणो न सम्भवति जगत्पितृर्वेदतनोस्तस्य प्र
ज्ञानोपाये प्रेरणो मदनुचितं भवतीति सत्त्वस्य पापे प्रेरणोत्तवि
वेकिनो सम्भवति विवेकिनस्तत्सत्त्वे च पापेन कुर्वन्तीत्यर्थः वे
दमस्तकस्योपनिषद् रूपस्य निवृत्तमार्गादर्शितेन प्रवृत्तिमार्गः।
प्रवृत्तन कथाया प्रपञ्चसम्भवात् वासप्रेरकत्वेनात्रः प्रेरकसायोगा
च्च धर्मस्य तपापे प्रवर्तयितुं वा संभवात्स्वरूपहानिप्रसंगाच्च अथ
र्मस्य पापे प्रेरणोत्तधार्मिकानामेव न तधार्मिकानाम् भाग्यस्य तत
तस्मात्प्रणयनुसारेणैव प्रेरणो भवति न त सर्वेषां पापयवकर्म
णि पापे तपापि न पवर्जननि यानि कर्माणि कारयति न त प्रणय
वतः पापे पापेन प्रत्यस्येतेति श्रुतेः तस्मात्केन केन चिदनिर्दिष्टे
न पुरुषेण प्रपुक्तः सत्त्वरितः सत्त्वमित्येव गत्यादि निर्देशेन सत्त्वे।
वात्मा रसते एहाउर्याधनस्य दौरात्पं सत्त्वात्तमेव गत्या भगवन्।
तेदर्शयतीति योत्सते अयं ज्ञानयोगो यतः मेवात्मा तन्मत्वे वा सा
दिभिः पुनः पुनर्यममुपविष्टोऽपि उर्याधनो वा पुरुषः पुरुषः शरीरस्यो
द्देवार्से यद्वसि वंशोद्भवमुत्थादिभ्यश्चेति हकृत् प्रतिक्रमपीदमुत्तः ख

गी.
ही.
द.

201

फलरूपेणास्वनिषिद्धं कर्म कर्ममिकाश्रयोपिवलातनियोजित इव
लंत शरीरे च तयवसंभवस्य सौत शरीर्यपि पया कश्चिदलवतः १५५
कश्चिदुर्वलजने कस्मिंश्चित्कायेनियोजयति तथा केनवलवतरेण प्र।
योजकेन नियोजितः प्रेरितः प्रयोक्तृस्तथाप्यनिरपदे चरति प्रावर।
ति हे वासं ययथा त्वं वासं यस्तथा ह मपि वासं यी प्रजोः तः सगोप्यमपि
मो वक्तुं नावुचितमिति सखो यथा शयः येन प्रेरितस्तत्र यजीवात्मा
पापं चरति तस्य स्वरूपे वदेत्तं न प्रमाभिप्रायः ३६॥

तत्र काम्यप्रतिषिद्धकर्मप्रवृत्तिकारणमप्यत्र मधुसूदनीटीका यमगवात्मनमत्र वर्तितं तत्र कारण
वधारणाय +

+ ध्यायतो विषयान् प्रेस्यमादिता पूर्वमनर्थमूलमुक्ते सो प्रते च प्रक
ते गुणसंमूहाः ३ मादिता वद्विधे कथिते तत्र किं सर्वाण्यपि सम
प्राधान्येन कारणानि अथैव कमेव मुख्यं कारणमित्यत आह तत्तत्स
हकारीणां केवलं तत्रां सर्वेषां एव कनिवारणे महान् प्रयत्नः स्यात्
अथैव कस्मिन्नेव विरोधे कमेव स्यादिति चेत्तु हि मे केन हेतुना प्रप्र
क्तः प्रेरितो ये च तन्मताननुवर्त्ती सर्वज्ञानविमूढः पुरुषः पापमन
र्थानुबन्धि सर्वफलाभिसंधि उरः संकाशे चिदादिशत्रुवधसाध
ने च श्रेयादिप्रतिषिद्धं कलेजभ्रतणादिबहुविधं कर्माचरति स्
ये कर्तमनिकत्रपि न तनिहतिरूपं परमपुरुषार्थानुबन्धित इति
एकं कर्म कत्रपि करोति न च पारतंत्र्ये विनेशं संभवति अतो येन वा
लादिव नियोजितो राज्ञे वभसस्तस्मात् विरुद्धं सर्वां नर्थानुबन्धितं जा
नत्रपि तादृशं कर्माचरति तमनर्थमार्गप्रवर्त्तके सो प्रतिबुद्धि तात्वा
समुक्ते राययते यमित्यर्थः हे वासं य हस्तिवेशे मन्माता मदृक्ते क।
यपावतीर्णेति संबोधनेन वासं यी मनो हंत यानो पोतणीयति
सूचयति

एतः नाः

~~तत्र काम्यप्रतिषिद्धकर्मप्रवृत्तिकारणमप्यत्र मधुसूदनीटीका यमगवात्मनमत्र वर्तितं तत्र कारण
वधारणाय +~~

सदानंदीटीका

यद्यप्यनर्थं मूलं प्राग्व्यायतो विषयानिति प्रोक्तं तथाप्युक्तं राग

हेषोऽशत्रुप्रकीर्तितौ । प्रकृतेऽणसंस्फुरितादौवहविल्लगत
 पुंसः पृथक् पृथक् सर्वेषां विनिवारणे २ महाप्रयास एव स्यादतः
 सर्वस्य कारणं किमेकेयत्रिहमास्यात्कृतकृत्यतमेजसा ३ ममे
 साशयवानादहरिप्रमर्जनोवचः केनायेदेतभूतेनपेरितः पुरु
 षोवशः ४ अनिष्टहेतुकं कर्मनिषिद्धं चरति स्फुटं अनिष्टत्रयं
 कर्तुं भूमागतेवयेनमः ५ वलात्रियोजितो जानन्नप्यनिष्ठानुबंधि
 तत् कर्मानुवरतीत्येनेपेरकेवृद्धिमां प्रति हसि वंशेवतीणां त्वा
 नोपेतो हं हरेत्तया ७ १६ ॥

नीलकण्ठटीका

ईश्वरोऽथर्माथमौ रागहेषो वा पुरुषस्य प्रवर्तको भवतश्चात्मनोऽस्मा
 तं प्रमत्तानोर्जन उवाच अथ केनेति केन ईश्वरादीनामत्यतमेन ।
 वा प्रपुक्तः प्रवर्तितः सन् प्रये पुरुषः पापमनिष्टं चरति करोति अ
 निष्कृत्रित्यनेन रागहेषयोः प्रवर्तकत्वेनिरस्तं सति हि रागो रक्का
 भवति अतश्चाया अभावाद्वा गाभावः रागस्याप्रवर्तकत्वेन ।
 मूलभूतसंस्कारहेतोर्धर्माथर्मयोरप्रवर्तकत्वेन तत्प्रतत्तापेत्
 स्पृशरस्यापीति सर्वेषामाक्षेपः तस्मान्मुखं प्रवर्तकेयतहाय
 मित्यर्थः वलादिवनियोजितः विहिगरीतश्चेत्यर्थः १६ ॥

आनन्दीटीका

तयारागहेषोपरिपथिनौ प्रोक्तौ तयोः कृतउत्पत्तिः इत्यर्जन उवाच
 प्रथययेवं स्वधर्मा उदयः परधर्मादनुदय इति तान्वा पुरुषो निष्क
 त्रपि वलादिव व्यापारितः केनायेपेरितः पापमेव कुरुते कुरु कर्मैवा
 चरति १६ ॥

+ एवमात्मनि एतया शास्त्रबोदितसकर्मज्ञ रामकण्ठीटीका एतन्मणवर्गसिद्धिहेतुरिति भगवत्प्रतिपादितसकलप्रकरण
 + अथैवं भगवता प्रतिपादितलक्षणोयमात्मा केन स्वामिनेव प्रपु सिद्धांतश्रुत्या प्रतिपादित
 कः प्रेरितः सन् कुरु कर्मा कर्मशेषा पंगुति फले किं लिखमत्रिह त्वं ह्यस्यात्मनो धर्मस्य पार
 पिः त्रनभिलषन्नं वलादकम्पहाठादिष्विषयप्रवृत्तिनिवार्यनियो तत्रमेव विधमनुपपन्नम
 जितो व्यापि रितपवाचरति अनुनिष्ठति () १६
 लासिकी वल्लभटीका

गी.
टी.
८.

ननुशास्त्रदिग्मेधनस्य निष्कृतोऽपि पुरुषस्य प्रतिविडाचरणो
कोहेतरिसेवंपिप्रक्षिप्रजंनउवाच अथेतिप्रश्ने देवास्मैयहसि।
वैशावतीणांयेपुरुषोतिष्ठन्नपिकेनप्रयुक्तःप्रेरितःसन्स्वामिने
वभ्रमश्चादिष्टःपापेशास्त्रनिषिद्धमाचरन्नुतिष्ठति ३५॥

पंचोलीटीका

यद्यपि ध्यायतो विषयान्न तौ ह्यस्य परिपंचिना विमादिना रागद्वेषो सं
सारपातहेतुत्वाद न र्थमूलमित्युक्तं तथापि विदितं भूतवधारितं च
तत्तु ३५ तौ संति संनिष्ठितं वेदमेवेति तत्तु केदायसात्तु मिच्छन्ने
न उवाच अथेति अथ अयं पुरुष केन प्रयुक्ते पापे वरति देवास्मै यश्च
निष्कृतपिवलादि वनियोजितः रत्ताभ्रमश्च वलात्प्रेरितः ३५॥

रत्तावीरसमिद्धोऽयिनी॥

अथ प्रतिविद्धकर्मप्रवृत्तिकारणापनोदार्थं भगवन्मतमनुव-
र्तितं तत्कारणं ज्ञातुं मर्ज्जन उवाच अथेति अथ शास्त्रः प्रश्ने अथ
मूलदण्डो जनः पुरुषः पुरुषगुणविशिष्टोऽपि अनिच्छन् पा
पं कर्तुं मनभिलषन् अपि बलादुदादिवैष्टविषयां प्रवृत्तिं नि
वार्य नियोजितो व्यापारितः केन स्वामिने वभृत्प्रेरितः सन्
पापं प्रतिविद्धं स्वधर्मपरिहारापूर्वं परधर्मभूयं पापायायकं क
र्माचरत्यनुतिष्ठति तं मां प्रतिबुद्धि यतो दं ज्ञात्वा तन्मूलो केदा
यप्रयतेयेति प्रश्नाभिप्रायः वास्मैयेति संबोधनेन मन्मातुस्त
ववहसि कुलोत्पन्नत्वेन नोपेक्षणीयो ह्यमिति स्वस्य प्रसार
पात्रतां दर्शयति ३६॥

सुभुभाष्य

अथेति अथेत्यर्थांतरं तयोर्नवप्रामागच्छेदिति प्रश्ना
पकं यस्तु बलवान्मवर्तकः सपक्षः कामः कोऽप्येष यव

तज्ज्ञानात् कामात्क्रोयोभिजायत इति सुक्तं यत्रापि गु
रुनिंदादिनिमित्तः क्रोयस्तत्रापि भक्तिनिमित्तनिंदाका
मनिमित्तयव येन न्ययावदिति ते संस्कारा न्नसूक्ष्मं जा
नन्ति उक्तं च मृते कामान् क्रोयापाजायतेति कथं वने
ति मदाशानः मदाहिकामभायं मदान्नमदायादिका
राणां तान्मदायापा सर्वपुरुषार्थविरोधित्वाद्देरी कथं
विरोधीसः इदमेव नाहृतं यथाधुमेनाग्निहृतः प्रकाश
रूपोऽप्यन्येषां सम्यग्दर्शनाय तथा परमात्मा यथादर्शो
मलेनाहृतो न्याभिव्यक्तिदेतुर्भवति तथातः करणप
रमात्मा देव्यतिदेतुर्न भवति कामेनाहृतं यथोत्वेना
हृत्य बहो भवति गर्भस्तथा कामेन जीवः प्रासृतो जात
मपि ज्ञानं परमात्मोऽपरीक्षायनप्रकाशात् कामेनाहृतं
ज्ञानिनोपि किमल्पज्ञानिनः कामरूपेण कामाद्वेन
नित्यवैरिणा दुष्पूरेण दुःखेन दिकीमः पूर्यते नदीदि
यादिपदं सुखेन लभ्यते यद्यपीदं पदं प्राप्तः पुनर्ब्र
ह्मादिपदमिच्छतीत्यलं बुद्धिना स्तीत्यनलः उक्तं च ज्ञा
नस्य ब्रह्मणश्चाग्नेर्युग्मो बुद्धेर्मलं तथा प्रादर्शस्यायजी
वस्य गर्भस्योत्त्वोदिकामक इति ३६॥

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

भाषा अनुवाद

नयोन वशमागच्छेत् इस श्लोकसे कहा कि राग द्वेष के वश
न होना फेरि विरोध हेतक पुत्र को स्वधर्म कदि आता देते हैं
इस पर अर्जन कहते हैं कि हस्ति वंशमे अवतीर्ण हे वास्येय
हे कृष्ण अतर्थात् पाप करने में शक्का न रहतेभी किसीकी।
पेरणासे यह पुरुष पाप आचरण करता है काम क्रोधको वि।
चार बलसे रोक के भी मनुष्यकी पापकर्म करने में फेरि प्रवृ
त्ति देत पड़ती है इस से यह जानि पड़े है कि कोई उस कामूल
भूत कारण होगा जो बलकर के करवाता है इह संभावना प
र सन्देह करते अये अर्जन ने प्रश्न किया है ३५

दोहा॥

किसको प्रेरित पुरुष यह पाप करत है नित विनशब्दादे
हस्तिभव परवशा जोरित वित ३६॥

श्रीभगवानुवाच कामप्यक्रोधयस्वरजोगुण
समुद्भवः महाशनोमहापाप्माविद्येनमिद्वैरिणो ३०

शोकरभाष्ये

शृणुते ते वैरिणो सर्वानर्थकरे येनैवैवमिदं भगवानुवाच ये
सर्वस्य समग्रस्य धर्मस्य पशसः श्रियः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य च
णो भगवतीङ्गना पेषर्णादि षड्के यस्मिन् वासदेवे नित्यमवृत्ति
वभत्तेन सामस्तेनच वर्तते उत्पत्तिं प्रलयैश्चैव भूतानामवृत्तिं ग
तिं वेति विद्यामविविधं सवाचो भगवानिति उत्पत्तादिविषयेव वि
ज्ञानेयस्य सवासदेवो वाचो भगवानिति काम इति कामप्यस
र्वलोकवशं कुर्वन् शत्रुर्यत्रिमिता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां सप
सकामः प्रतिहतः केनचित् क्रोधत्वेन परिणामतेऽतः क्रोधोऽप्ये
षपव रजोगुणसमुद्भवो रजश्च तद्गुणश्च रजोगुणः समुद्भवो य
स्य सः कामो रजोगुणसमुद्भवो रजोगुणस्य वा समुद्भवः कामोऽस
द्भूतो रजः प्रवर्तयन् पुरुषं प्रवर्तयति तस्यैव सहकारितः इति
गुणद्वयैः तिनो रजः कार्यं सेवादौ प्रवृत्तानो प्रतापः श्रूयते महाश
नो महदशनमस्येति महाशनोऽतएव महापाप्मा कामेन प्रेरितो
जन्तः पापं करोति अतो विद्येते काममिदं संसारे वैरिणो ३०॥

शान्तनुरितिरुक्तटीका

सम्यक्तियतिवचनं प्रस्तौति शृणुति तस्य वैपरीमं स्फोरयति।
सर्वेति अप्रस्तुतं किमिति प्रस्तूयते तत्राह येनमिति भगवच्छब्दा
र्थं निर्दिशयितुं पौराणिकं वचनमुदाहरति ऐश्वर्यस्येति समग्रस्य
येतत् प्रत्येकं विशेषणोः सम्बध्यते अथ शास्त्रस्याशाह्वयार्थः
समुच्चयार्थः मोक्षशब्देन तद्गुणयोक्तानं विवक्ष्यते उदाहृतवचस
स्मात्पर्यमाह ऐश्वर्यादीनि सवाचो भगवानिति सम्बन्धः तत्रैव
पौराणिकं वाक्यान्तरं पठति उत्पत्तिमिति भूतानामिति प्रत्येकमु
त्पत्तादिभिः सम्बध्यते कारणार्थो बोधनिप्रत्ययशब्दो क्रियामात्रस्य

गी.
टी.
२०५

पुरुषात्तरगोचरत्वसम्भवादागतिर्गतिश्चेत्तागाभिर्मोसम्यदापदौ सू
चेते वाक्यान्तरस्यापि तात्पर्यमाह उभयादीति वेगीमुक्तः साक्षात्ता
शविज्ञानमित्युच्यते समग्रैष्यर्थादिसम्यक्तिसमुच्चयार्थश्चकारः उक्त
तत्त्वणो भगवान् विमुक्तवानिति तदाह कामरति कामस्य सर्वलो
कशत्रुत्वं विषययति यन्निमित्तेति तथापि कथं तस्यैव क्रोधत्वं न
दाह सपयशति कामक्रोधयोरेव हेयत्वयोननार्थं कारणं कथय
ति रजोगुण रति कारणं दारा कामादेरेव हेयत्वमुक्ता कार्यदा
रापि तस्य हेयत्वं सूचयति रजोगुणस्येति कामस्य पुरुषप्रवर्तक
त्वमेव रजोगुणजनकत्वमिमांशकाह कामोदीति तत्रैवानुभवानु
सारिणी लोकप्रसिद्धिप्रमाणयति तस्योदीति तस्य योग्यायो।
यविभागमन्तरेण वद्भविष्यत्वं दर्शयति महाशनरति वद्भविष
यत्वप्रपुक्तं कर्म निर्दिशति अतश्च सर्वविषयत्वेपि क्रतोः स्या
पत्वमिमांशकाह कामेनेति कामस्योक्तविशेषणवत्त्वे फलितसा
ह अतश्च १० ॥ स्वामिकृतटीका

अतोत्तरं श्रीभगवानुवाच कामरति यस्तथाप्येहेतुः एष कामय।
व ननु क्रोधोपि सर्वलोकः इन्द्रियस्येन्द्रियार्थेभ्यस्तत्त्वं असौ न तनः
एष कर्किं नु क्रोधोप्येष कामपवदिकेन चित्त्वं ततः क्रोधात्त
नापरिणामते अतः पूर्वेष्वेकेनोक्तेपि क्रोधः कामज एव क्रोधः
रत्नभिप्रायेणो कर्कशोच्यते रजोगुणात्संभवतीति तथा।
नेन सत्वव्याख्यानमिलयन्तीते कामोपि तीयनरति सूचितेयत्वं काम
मिदमोत्तमार्गे वैरिणो विदि प्रयत्नवत्समाणाक्रमेणाहं तद्यप्यवयतो
नामोदातेन संधातेशक्यते यतो महाशनः महदशनं यस्य ३३
त्यर्थः नवासौ साम्रासंधातेशक्यः यतो महापाप्मात्यः ३४ ॥

पिशाचभाष्यं

आत्मप्रहृति कारणं श्रीभगवानुवाच कामरति एषः कामः क्रोधो
अरलोगुणसमुद्भवः महाशनः महदशनं यस्य समहाशनः विष

यमेवानुपरतः अनपवमहापाप्मा महापाप्मापापेयस्माद्भवति
समहापाप्मापनं कामक्रोधमिदं अधिकारेः प्ररुषाणां विषये
शत्रुविदि १० ॥ रामानुजभाष्ये

अस्योद्भवाभिभवदूषेणवर्तमानगुणमयप्रकृतिसेसृष्टयः
स्पृष्टानयोगस्यरजोगुणसमुद्भवः प्रवीनवासनाजनितशब्दा
दिविषयकामोमहापापनंतर्विशयेष्वेनं कर्म यतिपवप्रता
तिदेतभूतंवेतनं प्रतिक्रोधदूषेणपरिणतोमहापाप्मापरदि
सादिप्रवर्तयति अनंरजोगुणसमुद्भवं रजानयोगेविरोधितं
वैरिणंविदि १० ॥ अभिनवगमकृतटी.

अत्रोत्तरे श्रीभगवानुवाच यवसूक्ष्मः परः शत्रुर्देहिनामिंद्रियैः
सह सखतंउरवासी नोमोदयमार्थतिष्ठति कामक्रोधमयोचो
स्तम्भहर्षसमुद्भवः अहंकारोभिमानात्माउत्तरः पापकर्मभिः
हर्षमस्यनिर्वर्मेषशोकमस्यददाति च भयेनास्यकरोमेषमोदये
स्तमुद्भुद्भुः सयसकलुषः सद्रक्किद्रेतीधनेजयः रजःप्रहृतो
मोहात्मा मानुषाणामुपद्रवः यथावत्सूक्ष्मउत्पत्तिममयेतद
इंद्रियेषु एवंवर्तमानं सखतंउत्पत्तिमिर्वेत्ययते वस्तुतस्तुतः
त्वमोदमयस्वामसत्वात् अनपवमोदयन् कामेति स्तवःकला
यभिमानस्तुक्तोयोहर्षः अहमोदशरति अनपवाद अहंकार
इति अनपवगवीहर्षतेभिमानस्वभावः सखतुदिप्रकारेणवजा
यतेइतित्रयः प्रश्नाःपरिरुताः सयसरति किंदाणिप्रेततेअसु
ताकिंदेणास्येह लोकपरलोकोनाशयामीति तथावमोतथर्मे
षु यत्क्रोधनेयजतेयददाति यद्वातपस्तप्यतेयजहंतिवैवस्तुतस्तु
इतेस्यसर्वमोदः अमोभवतिक्रोधनयेति रजसःप्रहृतस्तमो।
इत्यर्थः १० ॥

परमार्थप्रपाटीका

मोवालेयहलिजालोदयहालवानेवार्तनिकाति ववप्ररुषः के

यदाविवेकिनोपि पुरुषस्य सत्तुगुणः प्रकृतौ भवति तदारजो गुणः प्रदुर्भवति तस्मात्कामक्रो
धावुत्पद्येते तयोः क्रमेण स्वद्वयमाह महाशान्ति तत्र कामो महाशानः दुष्पुरुषात् क्रो
धस्तु महापाप्मा अतिक्रूरतात् अनयोः कर्मयोः उर्जयत्वं व्यंजितं एवमेतं कामं क्रोधं वा वैरिणं
विद्वि तथाच प्राप्नुयेव पापे प्रवर्तयति ननु मित्रं यथा तं वंधुसहृदिव्यय कामेन स्वधर्मत्यागद्वये
पातके प्रवर्तयसीत्यर्थः

संज्ञः

गी.
टी.
र.

~~मनुजः सत्तुगुणः प्रकृतौ भवति तदारजो गुणः प्रदुर्भवति तस्मात्कामक्रो
धावुत्पद्येते तयोः क्रमेण स्वद्वयमाह महाशान्ति तत्र कामो महाशानः दुष्पुरुषात् क्रो
धस्तु महापाप्मा अतिक्रूरतात् अनयोः कर्मयोः उर्जयत्वं व्यंजितं एवमेतं कामं क्रोधं वा वैरिणं
विद्वि तथाच प्राप्नुयेव पापे प्रवर्तयति ननु मित्रं यथा तं वंधुसहृदिव्यय कामेन स्वधर्मत्यागद्वये
पातके प्रवर्तयसीत्यर्थः~~

वनमालीटीका

कामपववत्तलवोस्तनमूलकत्वांक्रोधादीनामित्युत्तरयतिकामर
तियस्तयाहृष्टोद्देतवलादनर्थमार्गप्रवर्तकः सपयकामपवमहा
नृशत्रुः यत्रिमितासर्वानर्थप्रामिः प्राणिनोकामपवकेनचिदेतना
प्रतिहतः क्रोधोपेयकामपवपनस्मिन्नेवमहागौनिकारितेसर्वपुरु
षार्थप्रामिरित्यर्थः तत्रिवारणोपायत्तानायतत्कारणमाह रजो
गुणसमुद्भवः ३ः त्वप्रवृत्तिवत्तलात्मकोरजोगुणपवसमुद्भवः
कारणोयस्यययपित्तमोगुणोपित्तस्यहेनस्तथापिउः त्वप्रवृत्तौव
रजसपवप्राधान्यात्तस्येवनिर्देशः यदागुणरजसः प्रवृत्त्यात्मक
स्यसमुद्भवउद्देयोयस्मात् कामोदिविषयात्मकः उद्देतो रजः प्रव
र्तयतिपुरुषेउः स्वात्मकेकर्मणिप्रवर्तयतिनेनायमवप्येहेतव्य
इतिभावः सामदानभेददेशाश्चत्वारउपायास्तत्रप्रथमत्रिकस्या
संभवेदेशः प्रयोक्तव्यइतिवक्तं त्रयाणामसंभवेवोधयतिमहाश
नोमहापाप्मेतिमहदशनेयस्येति सः यत्स्थित्यांवीदियवंदि
राप्यपमवः नातंतोकस्यतत्सर्वमितिमत्ताशमेवजेदितिस्यतेः
प्रतो नदानेनसमाधाने नापिसामभेदाभांयतोमहापाप्मासुयः
प्रतउद्देमोक्षमार्गेवलवंतमेनेवैरिणोविहि ३॥

रुसमवैजयन्तीटी.

एवमर्जनेनष्टष्टोभगवानर्जनस्योत्तरमाह कामरतियोनादिका
लप्रवृत्तशुभाशुभकर्मवासनाजनितशब्दादिविषयाभिलाषः संसा
कामः पापेकर्मणिपुरुषस्यप्रेरकोभवतिनायः ननुक्रोधोपिप्रा
मिनादिकंविवायेमारणायैवकेवलंपुरुषेप्रेरयेति कथमयोना
स्तीत्युच्यते इतिवेतगद क्रोधपवइति ययषः कामः सपवेषः क्रोधः
कामाद्विज्ञेनभवति यथाजलेतिमितभूतैर्देशकालवस्तुभिर्मृता
कर्पूरगरलादिशुपेनामरणादिपरिणामंभजतेयत्नात्रिमितनिना

206

वैय

म

प

स्वयेणैवतिष्ठति न त परिणामने तथा कामोपपत्तिर्येदेश काला
 निमित्तेः कोपद्रवो भवति प्रियेर्देशादिभिस्तस्वयेणैवतिष्ठति न त
 कोपद्रवो परिणामे प्रामोति तस्मात्तेन विविधवस्तुना सदेत भूतेन
 विवेन कामयव कोपो भवतीत्यर्थः कीदृशो रजोगुणसमुद्भवः रजो
 गुणो न सह समगुद्भव इत्यतिर्यक्तयासः सत्तगुणश्च रजोगुण
 जयात् कामस्य जयोः नायासे नैव भवेदित्यर्थः ननु दद्यादितानेन
 कामजयः सुलभो भवेत्सत्तगुणश्च रजोगुणजयेनातिप्रयासेन किं स्या
 दिति चेदत आह महाशत इति महदशने भोजने यस्य तथासः स
 मस्तु विषयप्रदानेनाप्यस्योदरमृति न भवेत् ३ः एतत्वादिनिभावः य
 वेचेतर्हि सामभेदाभ्यामस्य जयो भवेदिति चेत्त आह महापापेति
 अतिदारुणोपः सहसा परधनपरदारदिहरणेषु गोवासाणादि
 हिंसादिषु च पुरुषस्य वर्तयति सामभेदाभ्यामप्युत्पीनैः पुरुषैर्जते
 कथं शको भवेत् यतोऽस्य जयस्त्रिभिरुपायेन भवेदतस्तथोपाये
 चिंतयते नैव शको नान्योपायेनेत्यर्थः नन्वस्य पापत्वेपि भित्तकौदा
 सीमादिवदेन मुपेत्यतिरक्तसच स्वकार्यं कुर्यादस्य जये विना का
 वाहति भवेदित्याशंक्योपेक्षणीयोपेक्षमहान्शत्रुः स्यादित्याह ए
 नमिति एते काममिहास्मिन् ज्ञानयोगे संसारे वा वैरिणो महोत्तेश
 उं विदितं जानीहि यथा पूर्वशत्रुविद्याशत्रुत्वेऽप्युपाधनमुपेत्य त्व
 यावनवासादिभ्यश्च महत्कष्टं प्राप्तुं न रिता नीमपितमुपेत्य तेन मा
 रयिष्यसि चेत्तस्य यत्नामनुपेत्य हनिष्यसे त्वं तथा यं जीवोपनादिभ्य
 र्वै पूर्वमित्रं बुद्ध्या भोगशत्रुभूते काममुपेत्य हामुत्र फलभोगवाञ्छ
 यानाना यो निषसरा सरनरपशुपत्ति सरीसृपादिषु पुनः पुनर्भूत्वा
 भूत्वा तत्र हि स यस्तत्र ३ः एतदिकं फलं भुक्त्वा भुक्त्वा जन्ममरणरूपे
 संसारचक्रेऽभ्युदितानीमपि कामजयमकृत्वा तत्रैव भ्रमति तथा
 येपि भ्रमिष्यति तस्मादिवेकवानकोपिकदापि कामरूपस्य शत्रोरु
 पेक्षा न कुर्यात्किंतु सर्वप्रकारेण तं हन्यादेवेति भावः ३३

मधुसूदनीटीका

एवमर्जनेन एषे अथोक्तत्वाद्दुः काममय एवायं पुरुषः इति आत्मैवेदमप्युपासीदेक एव सो
 कामयत जायामे स्यादथ प्रजायेयाः अविर्जने स्यादर्थकमेकं वीयेत्यादि कृतिसिद्धयन्तरं ॥

गी.
टी.
र

यस्य या एष्टो हेतुर्वत्तादनर्थमार्गे प्रवर्तकः सपसकाम एव महान् ।
शत्रुर्धन्निमित्तः सर्वानर्थप्रामिः प्राणिनां ननु को योऽपि चित्तगदौ
प्रवर्तको दृष्टश्च तत्राह को योऽपि स कामयं केन चित्तहेतुना प्रतिहतः
को यत्नेन परिणामतेः तः को योऽपि स कामय एव एतस्मिन्नेव महावैरि
निः प्राणिवारिते सर्वपुरुषार्थप्रामिरित्यर्थः तत्रिवारणोपायज्ञानाय त
त्कारणमाह रजोगुणसमुद्भवः उः स्वप्रवृत्तिवत्तात्मको रजोगुण
एव समुद्भवः कारणं यस्य अतः कारणानुविधायित्वा तत्कार्यस्य सोऽपि
तथा यद्यपि न मोगुणोऽपि तस्य कारणं तथापि उः स्वप्रवृत्तौ चरन्तस्य
एव शब्दात्मा तस्यैव निर्देशः एतेन सात्विकाहमारजसिद्धीणोऽपि ।
हीयत इत्युक्ते अथवा तस्य कथमनर्थमार्गे प्रवर्तकत्वमिति तत्राह र
जोगुणस्य उः स्वप्रवृत्त्यादितदाणस्य समुद्भवो यस्मात् कामो हि विष
याभिलाषात्मकः स्वयमुद्भूतो रजः प्रवर्तयन् पुरुष उः स्वात्मके कर्म
णि प्रवर्तयति तेनायमवश्यं हेतुश्च श्रमभिप्रायः ननु सामदानभेददे
शः चत्वारोऽवतपायाः तत्र प्रथमत्रिकस्यासंभवे च तर्थादं उः प्रणोक्तः ।
द्योनतदहादेवेत्याशं कत्रयाणामसंभवे वक्तुं विशिनष्टि महाशानो
महापापेति महदशनमस्येति महाशनः यत्तदृथिव्यां व्रीहियवेदि
रणे पशवः स्त्रियः नालमेकस्य न त्सर्वमिति मत्ताशमेव जेदिति स
तेः अतो न दानेन संधानं शक्यं नापि सामभेदाभ्यां यतोऽपि प्राप्नुयुः महाः
तेन हि वत्तात्वेरितोः निष्फलमपि जानन्मायं करोति अतो विद्विजा
नीहि एनेकामिदं संसारं वैरिणो तदेतत् सर्वं विवृते वार्तिककारैरा
त्मेवेदमग्र्यासीदित्यादिश्रुतिव्याख्याने प्रवृत्तौ च यथोक्तस्याधिका
रिणः सातेऽसति संसारस्य नो कस्मात्प्रवर्तते न त्वनिःशेषविधस्तसं
सारानर्थवर्त्मनि निवृत्तिलक्षणो वाच्यो केनायं प्रेर्यतेः वशाः अनर्थपरि
पाकत्वमपि जानन् प्रवर्तते पारंते अस्ते दृष्टा प्रवृत्तिर्नेदृशी क्वचित् ।
तस्माच्छ्रेयोर्थिनः प्रेमः प्रेयोको निष्कर्मणि वक्तव्यमत्रिगसार्थमित्यर्थात्सा
मराश्रुतिः अनाप्तपुरुषार्थोऽयं निःशेषानर्थसंज्ञकः इत्येकामयता
नाप्तासुमर्शान्साधनेर्जडः जिह्मासति तथानर्थानविद्वानात्मनि ।

व३४

महाः

निवृत्तेऽव

श्रितान् अवियोद्भूतकामाः सन्नयोत्पत्तिरुच्यतिः प्रकामतः
क्रियाकाचिदृश्यतेनेहकस्यचित् यद्यदिजुरुतेनेतस्तत्काम।
स्यचेष्टितं कामपृष्ठोपपृष्ठश्यादिवचनेः सन्तेः प्रवर्तकोनापरो
तः कामादयः प्रतीयन्त इति आकामतरतिमनुवचने अमनस्य
हे (॥ ३० ॥)

का. सदानंदीटीका

एवेष्टेर्जनेनादभगनुत्तरवचः अथोखत्वाहुरित्यादिश्रुतिसिद्ध
मसंशयं १ अथ तैर्वैरिणो यं तेष्टकस्याप्येतदः सदे बलादनर्थमा
र्गस्मिन्कामपथप्रवर्तकः २ सर्वावर्णपरिग्रामिनिमित्तेषां बुद्ध्यात्मा
नः केनचिदेतन्नाकामः प्रतिवदुःसपवदि ३ क्रोधः परिणतोभाति
तस्मिन्कामेनिवारिते सर्वश्रेयःपरिग्रामिस्ततोऽप्यष्टाकाराणां ४
चलप्रवृत्तिः स्वात्मा यस्य हेतुर्ज्ञातुः यदा रजोगुणस्यायं कार
णोत्तमभद्रपृथक् ५ नायं समादिभिः साध्यो हेतुर्दोहो रजिः महा
शानत्वादानेन संघातं नैष शक्यते ६ यन्मथि यो व्रीहि यं वहिरण्यं पश
वः स्त्रियः नालमेकस्य तत्सर्वमिति मन्त्राशमेव जेतुं संघातं सा
मभेदाभ्यामस्य यत्नात्त्रयाकाने तेनायं मेरितो जेतुं महापापे प्रवर्तते
अतो जानीहि संसारे काममेतद्वैरिणं तदेतद्विद्वन्ते सर्ववार्तिके
श्रीसुरेश्वरैः प्राप्ते वेदमिति श्रुत्वा व्याख्याने निर्मलैः पदैः प्रवृत्तौ
च निवृत्तौ च यथोक्तस्याधिकारिणः १० स्वातंत्र्ये सति संसारस्तौ कस्मा
त्प्रवर्तते न तन्निःशेषविधस्तु संसारानर्थवर्त्तन्ति ११ निवृत्तित्तत्त
तो वाच्यं केनायं प्रेर्यते वशः अर्थपरिणकत्वं मपि जानन् प्रवर्तते १२
पारतंत्र्यमते दृष्ट्वा प्रवृत्तिर्न दृष्टीकृत्वित् तस्माच्छ्रेयार्थिनः पुंसः प्रेरको
निष्टकर्मणि १३ वक्तव्यस्तत्रिरासार्थमित्यर्थो स्यात्पराश्रुतिः अना
मपुरुषार्थोपनिःशेषानर्थसंज्ञकः १४ इयं कामयतानां मानुषमर्थी
त्मा यन्नेर्जतः जिह्वासति तथा न तथा न विद्वानात्मनि स्थितान् अविद्यो
द्भूतकामः स त्रयोऽखलितिवश्रुतिः अकामतः क्रियाः काश्चिदप्यं
ते नैष्टकस्य चित् १५ यद्यदि कुरुते जेतुं स तन्नामस्य वैदिते कामपथ
क्रोधपथस्तादिवचनस्मरतेः प्रवर्तको नापगतः कामादयः प्रती

取

गी.
टी.
२.

208

यते १८१० नीलकंठीटीका

अत्रोत्तरं काममयपवायं पुरुषश्चादिश्रुतिसिद्धं भगवानुवाच काम
पवति पवति सिद्धः कामः सो कामयत जायामेसादय प्रजायेयाय वि
तं मेसादय कर्मकुर्वीयेति श्रुतेरिदं मेभूयादिति तीव्राभि
लाषहेतुभूतश्चेतसाः नवस्थिततापादको हतिविशेषः सवचेनोत्पद्य
व कामः संकल्पश्च यकम् पतत्सर्वं मनश्च यसेहारात् सपुष्पकामः
केनचिन्निमित्तेन प्रतिहतः कोपश्च येण परिणमतेः तः कोपोभिजा
लनात्माप्येष पवतमेतमिदं शरीरं तः स्थितं वैरिणं विद्धि कुतो वैरी ।
यतः रजोगुणसमुद्भवः रजो रजनात्मकः प्राकृतो गुणः तस्य गुणो ।
कार्यभूतो ह्यस्य संगोतावेव उद्भवो यस्य सः रजः कार्यत्वात् उः स्वेकफ
लो यमतो वैरी यद्वा रजोगुणस्य लोभप्रवृत्त्यादितत्तास्य समुद्भवो य ।
स्मात् ननु विषयाभिलाषात्मकः कामो विषयार्थेण न शास्यति वि
षयस्य दोलभ्यनिश्चये स्वतः पवतानि वर्तते प्रथमं च रूपदर्शनाभिला
षादिमाशंकाह महाशानो महापाप्मेति महत्तदात्ममपारणीये अ
पानमस्य सतथा यथोक्तं न जानु कामः कामानामुपभोगेन शा
स्यति हविषाकृत्सर्वमेव भूयपवाभिवर्धते रति यत्तद्विषयां व्रीदि
यवेदिरणं पशवः स्त्रियः नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शामेव
जेदिनि तथा महापाप्मा अत्युग्रः सहिसदृशः प्रबोधि तोपिन
निवर्तते न हृदयमपि उश्चिकित्सः महाशानतात्रायै वैरी तानसाध्यः
नापि सामभेदसाध्यः असुग्रत्वात् अतो हेतव्यमेवेति ३०॥

प्रातर्नीटीका

अत्रोत्तरं भगवानुवाच पवति च मानस्वरूपः कर्ता ह्यमिह भिमन
तस्वरूपो हेतुकारयव कामः प्रेक्षितेव स्तनिसंकल्प उदं मेभूयादिति रा
गोरजोगुणादित्वेव लता उमत्रोस्ति तथारजोगुणसमुद्भव
षो हेतुकारयव प्राप्तस्य कामस्य कश्चित्प्रतिवातात्कोपश्चित्तजलनर
पो भवति पवः कीदृशः महाशानः उत्तरोत्तरवर्धमानैर्विषयभोगैर
हसः महापाप्मा सर्वव्यसनहेतुः रज्ज्वा नोत्पन्नो वैरिणं विद्धि अस्मि
देशस्य निस्तरोये अथास्य स्वरूपं नितासरज्जन उवाच भवत्येष कथं

तः

कस्य कथं वैवर्धयते किमात्मकः किमाचारस्तत्तमावत्त्वप्रश्न
 नः एतत्प्रश्नवत्तद्वयेकमेवोत्तरं भगवानुवाच एषस्तत्परः श
 बुद्धिर्हिनामिन्द्रियैः सह सखतन्त्रश्वासीनो मोहय मार्घतिष्ठति
 एषेहंकारः सूक्ष्माश्चिदाणि पराणी सूक्ष्मानाश्रयमखेन उले
 तः परः शत्रुः देहिनामिन्द्रियैः सहितः सखतन्त्रश्वासीनः कोपेन
 उः खलेपि रागेन केवले सखे रवोपविष्टः मोहयन् प्रनात्मनि दे
 वाः साक्षात्तुडिंजनयंति हति कथं भवतीत्यस्योत्तरम् कामकोप
 मयोचोः सखदृष्टसमुद्भवः श्रद्धेकारो भिमानात्मा उस्तरः पाप
 कर्मभिः कामकोपमयः कामकोपाभापरस्परमव्यभिचारद्व
 लः चोरं पर्यन्ते भयकृत् सखामिच्छोच्छ्रायवुद्धेः दृष्टद्विषयप्रमा
 देन निरंशुतात्मा सुसमुद्भवो हृदियस्य अभिमानः प्रतसिंस्त
 त्तिर्मिच्छात्ताने सखात्मा स्वरूपेण यस्यायमहंकारः पापकर्मभिस्त
 कशास्त्रचारेस्तमुद्भवः उस्तरः कथं वर्धतेत्युत्तरम् ५ दृष्टमस्य नि
 वृत्तं वशोकमस्य ददाति च भयं तास्य करोते यमोहयं सुसुद्भुद्भुः
 प्रस्य देहिनः मुद्भुद्भुमोहयं त्रेहोहंकारः दृष्टीयकामे प्रवृत्तस्य तद
 र्धं निर्वर्तकं न चिदभिजातेन हरीकृतं कथंचित्स्यात्तमपीदं न ह मि
 ति शोकं वददाति प्रतपवशत्रुरस्य भयं च करोति किमाचारस्तुत्तर
 म् सपषकत्वयः तदः छिदात्मीषीधनेजयः रजः प्रहृतो मोहात्मा
 मनुष्याणामुपदेवः सपषोहंकारः कलषो दोषकारिणादाविल
 समोक्षयत्वात् तदोपमः छिदात्मीषो दोषावकाशं दहैवान्तः प्रवि
 ष्णस्योहती मोहो यथात्तानत्रयः मानुष्याणामुपदेवः ३० ॥

रामकंदीटीका

तत्रोत्तरं भगवानुवाच ॥ येन प्रमुक्तो यमुक्तस्वरूपानाद्यवि
 यादिके शपाशपरवशः पुरुषः पापमाचरति सपषकामः परि
 णामविरसत्ता कसखतवसाधनभूतविषयो मुखः संकल्पः
 एषपवचेतनाचेतनरूपप्रतिपक्षप्रतिद्वयमानत्वात्कोपः तडा
 पवानप्रवृत्तिहेतुर्देषः सम्पद्यते सोयमिच्छादेषात्मको दोषो र

गी.
टी.
२.

209

जोगुणसमुद्भवः रजोगुणादिवयसखाभिलांस्मरुगगदेवदेतोः
प्रकृतिर्यमात्मसुद्भवति अतएवमहाशानः उत्तरोत्तरविवर्धमानग
र्वलात्मददपवसितमशनेविषयाहरणलतणोयवहारोयस्य स
तथाततच्च सर्वस्यतस्यभोगस्यः। त्वेकविपाकलात्मसापाप्मागुरु
तरपातकमयोर्गतिहेतुत्वात् तदेवेविधमिहसंसारवैरिणोर्त्तरदा
रुणः। स्वदायित्वादानतापितेविडिजानीदि तेनप्रपुकोयंपुरुषःपा
पमाचरति अथतस्यैतमेवस्वरूपेजिज्ञासरर्जनउवाच भवमेव
कथंरुसकथंवेवविवर्धते किमात्मकःकिमाचारस्तममावस्तए
कृतः पृष्ठवैरितेनप्रतिपादितःकामायात्मकोदोषःकथंभवतिके
नप्रकारेणस्थितिलक्षणं सत्तामनुभवति केनप्रकारेणविवर्धते।
प्रसरति कश्चास्यात्मास्वरूपंकचास्याचारः किमाचरतीति तत्सर्व
मसंशयंपृच्छतोवृद्धि अथप्रप्रवतएयंकमेणोत्तरंभगवानुवाच।
एषसूक्तःपरःशत्रुर्देहिनामिन्द्रियैःसह सखत्तत्रवासीनोमोदय
त्यर्थतिष्ठति कामकोपमयोचोरःस्तम्भद्वयसमुद्भवः प्रदेकारोभि
मानात्माउत्तरःपापकर्मभिः दृष्टमस्यतिवर्मेषशोकमस्यददातिव
भयंवायकरोमेषमोदयंस्तमुद्भुतः पसरजोगुणप्रभवःकाम
कोपदूयतयाप्रसूनोदोषःशरीरिणामतिप्रयासत्रत्वेपिउर्लतत्वा
त्परःसूक्तःशत्रुःसकाहेकारपवपर्यवस्यति यतरक्षित्याणिपरा।
एणाङ्गरिणादिना तस्येवपरमसूक्तनेप्रतिपादयिष्यति किमात्म
कशतिप्रप्रेकिमात्मकत्वमेवास्याधुनेवाभिधनेसचेवेविधःशत्रुःप
रिवारभूतेरिन्द्रियैःसहितःकामकोपादिनिशातशसुप्रहारिभिः
तैरेवायंसर्वशणिनोविशसति तस्यउर्जयत्प्रतिपादनायंसर्वश
त्रुविलक्षणमवस्थानमाह सर्वः। त्वहेतुत्वेमसिसखतनेसखात्म
केवर्गेरवासीनउपविष्टोतपवमोदयंस्तिष्ठति देहायात्मप्रमयत
तणोविपर्ययज्ञानमार्गेणयस्थितिमनुभवतीति भवमेवकथं।
मित्यस्यप्रश्नोत्तरमेतद्याख्यातम् अथकथंविवर्धतरस्यस्याख्या
यतेकामकोपमयःकामकोपावुकद्रूपोप्रकृतिर्यस्यसतथाविधः

रु५

समस्तगर्वस्तथाहर्षस्य विषादपरिणामस्य प्रमोदस्य समुद्रा
वत्तन्निष्ठानम् अतएव चोरेदरुणायव कामकोपस्तम्भहर्षा
दिदोषात्मनाविवर्धते उक्तायेभजतीमुक्तंभवति अथकिमात्म
करस्यप्रप्रसोत्तरेवाख्यायते एवमवेदेहिनाशत्रुः प्रहेकारमे
तोभिमानात्माभिमानोजातायावच्छेदभाजिगुणात्रयमयत्वादा
निमादिदोषैकसमाश्रयेणारीरादावहेवास्मरणोहेदेवदतोहमभिन्न
नवानहेवपुष्पानहेविदग्धोहमाह्वारमेवमायनात्मनात्मप्रतिप
त्तिनिवृत्त्यनेमिष्याज्ञानेसप्राप्तास्तुभावायस्यतादृश अतएवपा
पकर्मभिर्भूतः सम्यग्ज्ञानाभावादेयोपादेयविवेकशून्यतेसति
पापमवमयेचोरसंसारनिरयनिपातनिमित्तभूतकर्मचेष्टितये
षोतादृशैरस्त्रैरसंगेभजद्भिः पुरुषैर्भूतैरुक्तमः अथकिमाचारस्त
जोत्तरेवाख्यायते अस्यत्वेवत्तस्यैषोहेकागाद्यः शत्रुहेर्षसमात्मसं
विउपलभमानानुनदन्तिवर्मापमार्यशोकेशोचनेददति समर्पय
ना नि अनेनदिशत्रुव्यामहेतिः शरीरादात्मत्वेनप्रतिपत्रेवाधिप्रिय
विप्रयोगायुपद्वयोपहसमानमनुशोचति कष्टेविनष्टोस्तीतिप
रिदेवने अतएवस्यैषशत्रुर्भयमधिकरोनीहविषयोपवातहेत
भ्यः सत्वासमुत्पादयति किंरुर्वत्रेवमावरति प्रतितरणमोहयन्
यथाप्रतिपादितविपर्ययलक्षणंवेविश्रमर्पयन् रमनेनाहेकारा
ख्येनशत्रुणोद्विगपरिवारेण सखियुक्तावस्थितेनकामकोपस्तम्भ
मोहहर्षादिदोषात्मनाविवर्धमानेनहर्षापहादिकमावरताप्रपक्तः
सन्तैवतः पापमावरतीमर्जनपञ्चेविनिर्णीयतस्यैवाहेकारस्य।
विनत्यस्वरूपेप्रतिपादयितमाह सपक्षकत्वः सद्धिद्विप्रेतीथ
नेजय रजःप्रवृत्तोमोहात्मा मनुष्याणामुपद्रवः सपक्षयथाप्रति
पादितस्वरूपोहेकारः समस्तमर्मानामुपद्रवः सर्वदोषविधानं सं
सारहेतुत्वात् यतः कलषः गुणत्रयात्मकत्वात्त्रिमलिनः ततएव
वानिसत्वात् तद्भंशुरः तथाहिद्विप्रेतीवाथावकाशजागृकः
शिष्टेस्यार्थम

ना

४५
४५

११ ॥

गी.
टी.
र.

लासिकी रत्न उनीटीका

अश्वत्थं श्रीभगवानुवाच कामरति प्रतिविज्ञाचरणोयस्त्वयाष्टस्यो
हेतुः सपसकामोविषयोऽसुखः संकलशयोभिलाषः ननुक्रोधोऽपि
वारादौहेतुर्दृष्ट इत्यत आह क्रोधोऽप्यसकामपदकेनचित्प्रतिहतः क्रोधा
त्मनापरिणामनेसपसकामोऽगुणसमुद्भवः रजोगुणात्संभवतीति न
केवलं प्रतिविज्ञाचरणोपदेहेतुर्दृष्टेनमिदं वैरिणाम् इह मोक्ष
मार्गं पन्नं कामं वैरिणामातनायिनं जानीहि तत्र कंशिवसूत्रेऽपि
लाषादहिर्गतिः संवासायेति ततोयं सामादिभिरुपायैरक्षुण्णं
त्वयः तत्र हयोरसंभवेविशेषणदागह महाशानोमहदशनयस्य
स नासौ दानेन संन्यातेशक्यते इत्यर्थः तत्राचरन्तिः पश्यिष्यामी
दियं हि रणं पशवः स्त्रियः नालमेकस्य तत्सर्वं मिति मनाशमेव
जेत् इति अथ वामहस्योत्सवस्य सतोषसुखरूपस्यात्मसुखरूपस्य
वाः शानोऽवधायक इति तत्र कं यश्च कामसुखलोकेऽप्यदिव्यं मह
त्सुखम् इत्यात्तयसुखस्यैतेन नार्हतः सोऽशी कलामिति त
थानापि सास्त्रासन्नातं शासः यतो महापाप्माः सुश्रुः ३०॥

पंचोलीटीका

सर्वलोकवैरिणोऽसर्वानर्थहेतुमर्तनेनष्टं भगवानुवाच कामरति
षकामः सर्वलोकशत्रुः यत्र मित्रासंसारप्राप्तिः पषकामः प्राणिनां
सपसकामः केनचित्प्रतिहतः क्रोधोभवति अतः क्रोधोऽपि कामपव
रजोगुणसमुद्भवः रजोगुणउत्पन्नः रजोगुणस्य वाहेतुः महाशनः म
हत अशनयस्युः शरत्तात्स अतएव महापाप्मा मरणापहेतु इह सं
सारे पन्नं वैरिणं विदीक्ष्यते इति ३०

राणवीरसमिद्धेयिनी॥

अश्वत्थं श्रीभगवानुवाच कामरति येन प्रपुक्तस्त्रं पापं कर्तुं स
जोभवसि पषकामः पुत्रमित्रादिविषयः स्नेहः तदर्थं कांक्षति

तस्य भोगादेर्गुहेतेषां मरणसंभावनया तैर्विना सिद्धेस्तत्तीवि
तकामनापूर्वकस्य भोगाद्ये परागलक्षणस्य गुर्वदिवधेन सा
परलोकभ्रंशोभूदिति ते यामहिसया तस्याप्यभिलाषलक्षण
श्चानेकविधः किं नो राज्येन गोविंदेत्याभ्ययावदध्यायसमाप्ति
हितीयाध्यायिकेन कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादि श्लोकत्रयेण च भ
गवता भ्रमेण मिथ्या संभावितः स यत्पुनरिव तव पापे प्रवर्तयति
यन्निमित्तं यानर्थं प्राप्तिश्च भवतस्सावदस्तीति ननु को योपियाप
प्रवर्तको दृष्टश्चुत इत्यत आह एष काम एव केन चिद्देतना प्रति
दत्तः स न को यद्दूषेण परिणमते ततश्चास्मिन्नाद्यनर्थजाते
प्रवर्तयति यतो यं रजः रंजयति निश्चयमाहुरागोतीति संज्ञायां क
प्रत्ययः धूलिवन्निश्चयात्मकालोकावरकः नयेतेन व्यासः
किं विदोषजातं विचारयति रजश्चाहो दंतं पुंलिंगोपि तथा चोत्प
लिनी पुष्पेरेणो गुणे चैव रजो यं रजसा सदेति रजो यं रजसा सा
यं स्त्री पुष्पगुणधूलिष्विति जयश्च ननु ऊतो स्योत्यतिरित्यत आ
ह गुणेभ्यश्च क्षरादिभ्यश्च इदियेभ्यः समुद्भवत्पत्तिर्यस्य सः चक्ष
वादिपुत्रादिप्रत्यक्षे पुंल्लिङ्गैस्तव तथैव जातेति भावः यद्वा
गुणोत्पत्त्यकारप्रश्लेषः तथा चायमर्थः गुणाः प्रोक्तार्यः योरुषल
क्षणव्यंजकास्तेषां मभावो गुणं प्रव्ययं विभक्तीति समासः अगु
णस्य समुद्बोध्यस्मात्सक्तीवतापादक इत्यर्थः अत एव महाश
नः मदीनयंतरे भूमौ मद उद्भवते जसो रित्यनुष्णा सनादकारां
तपुंलिंगो मदप्राह उत्सवते जो वाचकः मदं ते जो प्रातिकवली
करोति ते जो प्रासक इति यावत् अत एव मदस्य पुंल्लिङ्गसवस्य
नाशान इति किं वायं महापाप्मा मदंतः पाप्मानो यस्मिन्निधिः

तेसः मद्वापायप्रवर्तक इति यावत् तस्मादेनमुक्तलक्षणं का
ममिदप्रारम्भमाणोस्वयमभूतेषु हे वैरिणं विदिजानीदिश्रेयो
निमित्तात्तस्मात्प्रव्यावनादिति भावः अतश्चायं सर्वथा दंतव्य
इति तात्पर्यं ३० ॥

三

भाषा अनुवाद

अर्जुन ने जो एका कि रक्षा विना भी किसी की प्रेरणा से।
 पुरुष पापाकारमे प्रवृत्त होता है इसीका उत्तर भगवान करते
 हैं कि सब को अपने वश करने वाला ओ प्राणियों का परम
 शत्रु सकल अनर्थ प्राप्तिकारी यह काम जो कामना सोई कि।
 ही कारण से प्रतिहत भया अर्थात् कामना जो सिद्ध नभई तो
 वही काम बदलकर रजोगुण से है जन्म जिसका ऐसा क्रोध
 रूप होय पुरुष को अहंकार के वश कराय रजोगुण की सेवा
 में डालदेता है वहक्रोध केरि महाशन है अर्थात् महत् भोजन
 है जिसका सो ऐसा महापाप्मा कहे पाप रूप परम शत्रु है यह।
 तमजानो तात्पर्य यह है कि कामही जीवों की प्रेरणा देता है
 परन्तु रजोगुण की हडि होने से रजोगुण की लय होती है
 केरि रजोगुण का कार्य काम कहे कामना का जन्म नहीं होता
 है सो इस मोक्षमार्ग के वैरी कामरूप शत्रु को सर्व कथित उपा
 य से नाश करना ही उचित है देखो कामना के अत्ररूप भोग
 मिलने से भी उनका भोग चिरकाल करते भी सन्तोष नहीं हो
 ता है इसी से कहा कि महदशनकहे वश खाने वाला काम।
 सो भोग करने से भी पूर्ण नहीं होता है ३० ॥

दोहा ॥

कामक्रोध यह रजोगुण हंसे संभव होय महाभक्षी म
 हा पाप है जाण वै विद्वानकोय ३० ॥

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme blurring.]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

भूमेनावियतेवक्रिर्यथादर्शो मलेन च यथा
लेनाहतो गर्भस्तथा तेनेदमाहते ३८ ॥

शोकभाष्यं

कथं वैरीति दृष्टान्तैः प्रमाययति भूमेनेति भूमेन सहजेनावियते
वक्रिः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन यथा वादर्शो मलेन च य
थोलेन गर्भवेष्टनेन जगदना आहत आकादितो गर्भस्तथा ते
नेदमाहते ३८ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

उत्तरश्लोकमवतारयति कथमिति अनेकदृष्टान्तोपादानं प्रति।
पतिसौकर्यार्थं सहजस्य भूमस्य प्रकाशात्मकंवक्रिंप्रति आहत
कत्वसिद्धये विशिनष्टिप्रकाशात्मकेनेति ३८ ॥

स्वामिकृतटीका

कामस्यैव वैरित्वं दर्शयति भूमेनेति यथा भूमेन सहजेन वक्रिरावि
यते आकाशते यथा वादर्शो मलेनागतकेन यथा वोलेन गर्भवेष्ट
नचर्मणा गर्भः सर्वतो निरुध्याहतः तथा प्रकारत्रयेणापितेन
कामेनाहतमिदं ३८ ॥

पिशाचभाष्यं

कथं सर्वैरीत्यत्र भूमेनावियते विधीयते वक्रिर्यथा यथा वादर्शो
दर्पणः मलेन च कालिमाखेन दूषीयते यथा च उलेन जगदना
गर्भाशयगतः प्राणी तथा तदनेन कामेन कोपेनेदं विवेकप्रभवं
ज्ञानमाहतमाह तत्र सकलपुरुषार्थप्रकाशकज्ञानवरणादारेणा
यकामः कोपश्च वैरीत्यभिप्रायः ३८ ॥

रामानुजभाष्यं

यथा भूमेन वक्रिरावियते यथा वादर्शो मलेन यथा वोलेन गर्भस्तथा ते
न कामेनेदं ज्ञानमाहते ३८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

दृष्टान्तत्रयेणात्र परस्परतम कार्यकरत्वेन गुणास्पदत्वेनोक्तं ३८
परमार्थप्रपाटी.

213

वनमालीटीका

नदेवदृष्टोतेन स्पृष्टयति भूमेनेति यथा भूमेनाहृतोऽग्निर्वैद्यैर्न दृष्टः
नेतथेदं हृदि स्थितं परमात्मस्वरूपं जीवस्य यथार्थस्वरूपं वाहनम
परितोषीश्वरं कामाविष्टेन न दृष्टत इत्यर्थः यथा वमलाहृत आदर्शो
मुखोऽभिव्यक्तिहेतुर्न भवति तथेदमेदीकरणं जीवेश्वराभिव्यक्ति
हेतुर्न भवति यथोत्प्रेतगर्भवेष्टेनाहृतो गर्भः संकुचितत्वात् स्व
व्यापारक्षमो न भवति तथेदं जीवस्वरूपं मनस्यप्यत्रेनोक्तसंबन्धेन स्व
स्तिनविद्यमानेन कामेनाहृतं स्वयाप्यात्म्यत्वात्नेपरमेश्वरार्पणवत् ३०
मं न भवतीत्यर्थः ३८ ॥

कुरु मे वैजयन्ती टी.

नत्वेवेवेक्तामल्लर्हितस्यजयः केनाप्यशक्यशक्याभावेज्ञानाभावोः
ज्ञानाभावेसुतरामोलाभावस्तदभावेशास्वावाय्याद्युपदेशरूपंसा
र्वसाधनकदेववर्णतद्यर्थसतिजगदोपायमासर्ववर्णाश्रमादि
धर्ममर्ण्यादलोपात्सर्वजगदुष्टस्यादुष्टसमस्तवीर्यमनुष्णस्या
स्मिन्नस्मिन्नकामोःस्मिन्निमित्तेजोधरमादिरूपविवेचनाकर्तारभा
वत्तेनकामजयस्याप्यभावःस्यायतोब्रह्मशिवादीनांदेवानामपिका
माधीनत्वंश्रूयतश्चाशंकायांतस्यज्ञानावरकत्वेनावस्थात्रयंवृद्धे
त्तजयोपायमाह धूमेनेति यथावदिरनलोधूमेनसहजेनाविपत्ते

2. 12

आकाशतश्चनेन धूमस्यातिकोमलत्वादक्रिधर्मः प्रकाशोऽस्य
दिशेनाहतोऽप्यतिस्फुल्लमलिनश्चः सनवक्रिः प्रसरत्येव न च दा।
भ्यंतरस्पर्दीयकवदनस्योः प्रकाशश्च भवति न ह त्सहजेनाति
स्फुल्लेन कामेने देतानमाकादितमपि स्वपरस्वरूपेण रक्षात्वेव।
तितस्य प्रथमावस्थासूचिता यथाचादर्शो दर्पणे मलेनागतके
नाविद्यते तथा तेन कामेने देतानमाहतमित्यनेन च यथाधूमा
पेक्षया मलस्य कठिनत्वात् दर्पणो यथास्थिते प्रतिविंबे दर्शयिते
नशक्रोति तथा पूर्वावस्थापेक्षया कामस्य तीव्रत्वात् ज्ञानं स्वय
रतत्वं प्रकाशयिते नशक्रोतीति तस्य मध्यावस्थासूचिता यथा च।
गर्भजत्वेन जरापुण्याहृतो वेष्टितस्तथा तेन कामेने देतानमाहत
मित्यनेन च यथा मलपेक्षया जरायोरतिस्फुल्लत्वाद्गर्भः करचर
णाद्यंगान् प्रसारयितुं नशक्रोति स्वयमप्यपरैर्न दृश्यते तथा
मध्यावस्थापेक्षया कामस्यातितरस्फुल्लत्वात् ज्ञानवद्विः प्रसा
रयितुमपि तमत्र भवेत्परप्रकाशकमयेः स्वयंदृश्यं च कथं चि
दपि न भवतीति तस्य ह्यवस्थासूचिता एवमवस्थात्रयस्यैव सका
मस्य ज्ञानावरकत्वेऽपि उर्जयत्वेऽपि केन चिदुपायेन विचारणात् तस्य
जयोपि संभवेत् तथा हि यथा यावत्काण्डादिप्रकोवक्रिस्तथा च
देवधूमोऽमतिः सात्काण्डाद्यभावे सति धूमोऽज्ञारस्याप्यभावस्तथा
यावद्विषये हि यमं योगप्रकृतं ताने सार्तवदेव कामस्यातदभावे
कामस्याप्यभावाय नस्तज्ञानस्य परोक्षविषयत्वम् ननु कामस्या
पि परोक्षविषयत्वमस्यैवतिवेत्सत्यं प्राकृतविषयरहितस्य तस्या
कामस्य तेन मोक्षसाधकत्वादभीष्टपदसाक्षात्कामस्यार्थः य
थाचागन्तुकमलप्रकोदर्पणः सिंहादिद्रव्येण मार्जितः सत्यति
विस्मरहीतं शक्रोति तथा भगवदाराधनरूपेण सात्त्विकेन कर्मणा
मार्जितं कामा मलरहितं ज्ञानमात्मतत्त्वं गृहीतं शक्रोत्येव एवं च ग
र्भोऽपि यावदुदरे तिष्ठति तावज्जरापुंमोऽवयिते नशक्रोति यदा तद
रहितत्वाद्धूमोऽपतति तदैव जरापुंमोऽप्यकास्वसंश्लेषेणातिष्ठत्यमाने

गी.
टी.
२

देशासः सत्रमानपिमादपिजरीनानंदयतितथायावत् सानवि।
षयेषुवर्ततेतावत्कामेसकंनशक्रोतियदातविषयसंगात्रिसमा
मस्वरूपेतिष्ठतितदातसहजेनैवकामेसजतीसभिप्रायः ३८

+ तस्यमहापाप्मतेनैवेरित मधुसूदनीटीका मेवदृष्टांतैः स्पष्टयति +

+ नत्रशरीरारंभात्प्रागंतः करणसालबहतिकत्वात्सूक्ष्मः का।
मः शरीरारंभकेनकर्मणासालशरीरविकित्रेनबहतिकेनः।
करणकृताभिव्यक्तिः सन्स्थोभोभवति सपवविषयस्यचिंतमा
नतावस्थायांप्रनः प्रनरुदिव्यमानः स्थलतरोभवतिसपवप्रन
विषयस्यभुज्यमानतावस्थायामप्येतोदेकंप्रामः स्थलतरोभव
ति तत्रप्रथमावस्थायांदृष्टांतः यथाधूमेनसहजेनप्रकाशात्म
केनप्रकाशात्मकेवकिरावियते द्वितीयावस्थायांदृष्टांतः यथा
दर्शमलेनाः सहजेनादर्शोत्पन्नंनरमुदिकेन चकारोवांतरैवेथ
र्मसूचनार्थः आवियतश्चिक्रियानुकर्षणार्थश्च द्वितीयावस्थाया
दृष्टांतः यथोत्वेनजगत्कणागर्भवेष्टनचर्मणातिस्थलेनसर्वतो
निरुद्धाह्नोर्गर्भः तथाप्रकारत्रयेणापितेनकामेनेदमाह्नंनेप्रवृ
मेनाह्नोपिवकिरीदादिलक्षणंस्वकार्यं करोतिमलेनाह्नस्त
दर्शः प्रतिविंबयदणलक्षणंस्वकार्यंनकरोति स्वकताधर्ममात्र
तिरोर्धनातस्वरूपतत्त्वपलभ्यतपव उत्वेनाह्नस्तगर्भो नहस्त
पादादिप्रसारणार्थंस्वकार्यं करोतिनवास्वरूपतत्त्वपलभ्यतश्चि
शेषः (तथातेरेदमाह्नमितिस्वरूपदवापिस्वरूपेति) ३८ ॥

सदानंदीटीका

महापाप्मनयानस्यस्पष्टयतिवेरितो दृष्टांतैस्तत्रकामोयेवतर्दी
प्रोच्यतेकमात्रं मनसोः लब्धवृत्तित्वाच्चरीरारंभतःपरा सूक्ष्मः का
मः शरीरेकार्ये स्थलः सहतिके २ विषयेचिंतयमानेसात्कामः स्थ।
लतरस्ततः भोगस्यावसरंनोदितः स्थलतमस्ततः ३ प्रकाश
नधूमेनसहजेनानलोयथा प्रकाशात्माह्नोदाह्नमुत्संकार्यं करोति
च ४ मलेनागंतकेनासावादृशत्वाह्नतः स्वके प्रतिकायाग्रहेका

214

यैकुरोति यथा स्फुटं ५ सकृता धर्ममात्रस्य तिरोधानवशात्स च
उपलभ्यत एवामौ स ह्येतावदुपपन्नः ६ जराश्रयान्नो गार्भः स च
पेणानलभ्यते हस्तपादादिष्वेष्टानकरोति यथेष्टतः ७ तस्य कार
त्रयेणोदं कामेनाकायते तथा ८ ३८ ॥

नीलकंठीटीका

अस्य वैरितमेव विवर्णोति धूमेनेत्यादिना उलेन गर्भवेष्टनेन ज
राश्रयान्न तेन कामेन रंदं च त्वमाणां ज्ञाने आहतं आवरणीयस्यैति
व्यात तदनुगुणं दृष्टोतत्रयं ज्ञेयं ३८ ॥

आनदीटीका

उपदवत्तमुपमया ह अनेनाहंकारेण यमात्मा हतस्तिरोहितः ३८

+ तेनास्योत्पत्तिरस्य किं कृतमित्या गमकं दीटीका ह ॥

+ एतेनाहंकारेण यमसंसारि पुरुषाणां मात्मा तथा हनो निरुशक्तित्व
मापादित उपमानेनैतत्प्रकटयति कथमाहतः यथा ईश्वरत्वा
दिदोषजन्मना कलंकेन भूमाख्येन वक्रि रग्निरावियते तिरुडभासर
शक्तिः सम्पद्यते तथैवायमात्मा मायापभवेणानेनैवाहंकारात्मन
दोषेण निरुडसस्रपप्रमवमर्षात्मकस्वशक्तिः क्रियते तथा य
थादर्शो दर्पेण रजोतिः सासादिसम्बन्धजन्मनामलेनावियते ।
निरुडयथावस्थितभावसुराललतास्तशक्तिपरमायः क्रिय
ते तथैवायमात्मानेनावियते निरुडजगत्पदार्थप्रथमसामर्थ्यः
क्रियते तथा यथा जननी कोष्ठवती जीव उलेन गर्भशय्यावियते
निरुडसर्वद्विपपरिस्पन्दनशक्तिः क्रियते तथैवायमात्मानेन नि
रुडसर्वकर्तृत्वलतास्वशक्तिः क्रियते तथैवायमात्मानेन उयेणा
हंकारात्मानेन प्रतिस्वभावसर्वतन्त्रसर्वकर्तृत्वलतैस्त्वधर्मत्रय ३९
तिरोधकत्वं प्रतिपादितम् (निरुडसर्वशक्तिनिरोधो यमात्मा
नेति का सत्योत्पत्तिरस्य किं कृतमित्या गमकं दीटीका ह ॥) ३८

लासिटीटीका

अस्य वैरितमेव दृष्टान्तैः स्पष्टयति धूमेनेति यथा धूमेन सहजेन
वक्रिरावियते उपमया तिरुडभासरशक्तिः क्रियते ननु भू

गी.
टी.
र.

माहतेपिवक्रितीहादिलक्षणसकार्यकरोतीमत्राह यथागन्त
केनमलेननिः श्वासादिजन्मनादर्शोव्रियते निरुद्धप्रतिविम्बय
दणलक्षणकार्यःक्रियते ननुसंस्तनामात्रतिरोधानेसमपिस।
रूपतस्मादर्शोऽपलभ्यतपवेमत्राह यथाजगुसासदेनोत्तेनजरा
पुणागर्भोनिरुद्धक्रियस्तिरोहितस्वरूपक्रियते तथातेनकामे
नसदृजत्वाद्दृश्यसर्पणविषयायुमितत्वाद्यागन्तकेनमोक्षनि
रोधकत्वाजगुसासदेनेदेतानमाहृतम् निरुद्धशक्तिक्रियास्वर
पेक्षनम् ३८ ॥

पंचोलीटीका कथंवेरिणमितिदृष्टानेनप्रत्यापयति

धूमेनेति यथाधूमेनवक्रिःश्राव्रियतेचप्रतःश्रादर्शःमलेनावि
यतेयथाउत्तेनगर्भवेष्टनेनगर्भःश्राव्रियतेतथातेनकामेनेदमा
त्मज्ञानमाहृत्यदेहिनाकाकारिते ३८ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

अथास्यवैरित्वं दृष्टांतैः स्पष्टयति धूमेति यथाधूमेन सदृजे
नवक्रिः प्रकाशकश्राव्रियते निरुद्धभास्वरशक्तिः संपाद्यते
यथाचादर्शोदृश्यगोमलेनागंतुकेन रजोनिष्वासादिसंबं
धजन्मनाव्रियते निरुद्धयथावस्थितभावस्युरणलक्षण
स्वशक्तिः क्रियते यथाच गर्भोमातृकृदिकोष्टवर्तीजीवउ
त्तेनकललेनाव्रियते निरुद्धसर्वेन्द्रियपरिस्पन्दनशक्तिः
क्रियते तथैव तेनोक्तलक्षणेनकामेनेदंवक्ष्यमाणानिश्च
यात्मकंज्ञानमाव्रियते निरुद्धस्वधर्मविषयप्रवृत्तिजनक
तालक्षणस्वशक्तिक्रियतेइत्यर्थः ३८ ॥

मधुभाष्य

३८ ॥

भाषा अनुवाद

अत्र विशेष रूपसे काम की शक्ति देखावते हुये कहते हैं ।
कि जैसे धूमसे आग औ मल से दर्पण उल्हा जो भिल्ली चमड़ा
तिससे गर्भ प्राप्त करे लपेटे हैं तैसे ही काम जो कामना ति
स से यह ज्ञान भी प्राप्त करे ऐसा है ३८ ॥

दीक्षा ॥

अग्नि छपे ज्यों धूमसे मलसे दर्पण होय गर्भ दके ज्यों
जेहसे ज्यों प्राप्त तिहसोय ३८ ॥

1955年 第7期

一、凡屬本局管轄之各機關團體學校及社會團體
 二、凡屬本局管轄之各機關團體學校及社會團體
 三、凡屬本局管轄之各機關團體學校及社會團體
 四、凡屬本局管轄之各機關團體學校及社會團體
 五、凡屬本局管轄之各機關團體學校及社會團體
 六、凡屬本局管轄之各機關團體學校及社會團體
 七、凡屬本局管轄之各機關團體學校及社會團體
 八、凡屬本局管轄之各機關團體學校及社會團體
 九、凡屬本局管轄之各機關團體學校及社會團體
 十、凡屬本局管轄之各機關團體學校及社會團體

1005

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
 श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

आवृत्तेनानमेतेनज्ञानिनोनित्यवैरिणा काम
रूपेणकौन्तेयउष्परेणानलेनच ३५॥

शंकरभाष्ये

किंपुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यत् कामनावृत्तमित्युच्यते आवृत्तमिति आ
वृत्तमेतेनज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ज्ञानीहिजानात्यनेन अहमन
र्थं प्रयुक्तः पूर्वमेकान्तः उःस्वीच भवति नित्यमेव अतोऽसौ ज्ञानिनो
नित्यवैरी नतमूर्तस्य सदिकामं तस्माकाले मित्रमिव पश्येत्तत्प्रा
ये उःस्वे शप्ते जानाति तस्मादाह उःस्वित्त्वमापादितइति नपूर्वमे
वानोज्ञानिनो एव नित्यवैरी किंरूपेण कामरूपेण कामरूपेणैव न
यमस्येति कामरूपस्तेन उष्परेण उःस्वेन एरणमस्येति उःस्वेः
तस्तेनानलेननाम्यालंपर्यामिविद्यतइत्यनलस्तेन ३५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

सामान्यतो निर्दिष्टं विशेषतो निर्दिष्टं आकांक्षापूर्वकमननरस्योकमव
तारयति किंपुनरिति कामस्य ज्ञाने प्रसावरणसिद्ध्यर्थं ज्ञानिनो
नित्यवैरिणोत्यादिविशेषणं प्रतीकमाशययावच्छे आवृत्तमित्यादिना
ज्ञानिनो प्रति वैरित्वेऽपि नित्यवैरित्वे कामस्य कथमित्याह ज्ञानी
हीति अनर्थप्राप्तिमन्तरेण कामस्य प्रसंगावस्था पूर्वमेवेत्युच्यते
अतःशब्देन कामप्रसक्तिरेव परामर्श्यते नित्यमेवेत्यस्यवस्था का
यावस्था च कामस्य कथ्यते ननु सर्वस्यापि कामात्मता न प्रशस्ये
ति कामोनित्यवैरी भवति ततः कुतो ज्ञानिविशेषणमिच्छाशंकाद
न निति अतस्य नासौ नित्यवैरीत्येतदुपपादयति सहीति कार्यं।
प्राप्तिप्रागवस्था पूर्वमित्युक्ता अतः प्रतिवैरित्वे सम्यपि कामस्य नि
त्यवैरित्वाभावे फलितमाह अतइति स्वरूपतो नित्यवैरित्वाविशेषे
पि ज्ञानाज्ञानाभ्यामवात्तरभेदसिद्धिरित्यर्थः आकांक्षादारा प्रकृतं
वैरिणमेव स्फोरयति किंरूपेणोत्यादिना ३५॥

स्वामिकृतटीका

इदंशब्दनिर्दिष्टेदंशयत्नैरितेस्फुटयति आवृत्तमिति इदं विवेकज्ञा

नमाहृतमेतेन अज्ञस्यत्वं भोगसमये कामः सखदेतरेव परिणामेन
वैरितोऽप्रतिपद्यते ज्ञानिनः पुनस्तत्कालमप्यनर्था न संधानात्तुः ख
हेतरेव परिणामेन वैरितोऽप्रतिपद्यते ज्ञानिनः पुनस्तत्कालमप्यनर्था न संधानात्तुः ख
माहृतमेतेन अज्ञस्यत्वं भोगसमये कामः सखदेतरेव परिणामेन
वैरितोऽप्रतिपद्यते ज्ञानिनः पुनस्तत्कालमप्यनर्था न संधानात्तुः ख
हेतरेव परिणामेन वैरितोऽप्रतिपद्यते ज्ञानिनः पुनस्तत्कालमप्यनर्था न संधानात्तुः ख

श्रावते विहिते विवेकज्ञाने यत्नेन कामेन ज्ञोयेन वस्तानि नोपि किमु
नमूर्खस्य नित्यं वैरिणानित्यं वैरिनेन नित्यं वैरित्वं ज्ञानमपि धान्वा
रकं का मश्ये एतुः प्रेरणा न तेन चतुःत्वेन प्रयत्न इति दुष्करः न विद्यते
लेपर्याप्तिरस्येत्यनलः भूयो भूयो तिस्रयमेव यावदर्थमानेन कामेन प्र
पक्तः श्रेयोर्थी पुरुषः पापं चरनीमर्थः ३५ ॥

आवेण प्रकारमाद प्रसज्जेतोत्तानितोत्तानसुभावसात्त्वविषयं।
 तानेरातेन कामकारेणविषयव्यामोद जननेनिसवैरिणाहृतंउः
 हरेणसर्मानंदविषयेणानलेनचपर्याभिरहितेन ३५ ॥

अयमित्यात्माकामरूपशब्दाद्योयतश्चरति अनलेनवाग्निनेवह
रयितमशकोनदृष्टादृष्टद्वयदाहत्वात् ३५ ॥

अथैतदेवविविच्यार्हं ब्राह्मणमिति सर्वकामक्रोधोद्वेगद्विरूपि
नौग्रंथेकतेनाह यतः कामएवकेनाप्यादिमः सर्वक्रोधतेनपरिणाम
ति एवमेकेनकामरूपेणज्ञानेमाहते किंभूतेनज्ञानिनःप्ररुषस्य
निसर्वैरिणा अज्ञस्यभोगावसरेकामः सर्वहेतुर्भवति परिणत
ते किंभूतेनज्ञानिनः उद्वेगस्यनिसर्वैरिणा अज्ञस्यभोगावसरे
कामः सर्वहेतुणामेवः सर्वः ज्ञानिनस्तुअनर्थानुसंधानेननिसं
उःसर्वहेतुत्वात् निसर्वैरिणोत्तुं किंभूतेनउः एरेणानलेनचःउः
रणउर्भरेणविषयाप्रामावतले नाग्रिद्वेण अथकामस्य

सूत्रपंडितभूतं च निरूपयितुं शातपथी श्रुतिरपि एतावान्ने कामो नैतश्च नातो भूयो विंदे न स्मा
दप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यात्कामयते प्रजायेयाद्य विज्जे मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति
सयावदप्येतेषा मे कैके न प्राप्नोत्यहृत्तत्र एव तावन्मृत्यते तस्याहृत्तनेति भाष्यं पूर्वश्रुत्यानि
रूपितः काम एतावान् एतावान् एतादृशः अत्र नेदिति निपातो निषेधार्थः सकामः सन्न भवति
तथापि अतः कामात्सकाशात् भूयो महत्तरं न विंदते न जानाति यत एवं तस्मात्कामात्प्रथममे
काकी मातृगर्भादेक एवोत्पन्नः अनंतरं जाया मे स्यादिति कामयते अथानंतरं प्रजायेय प्रजाये
न भूयासं आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः तस्योष्णार्थं विज्जे मे स्यान्नदर्थं सेवा कृष्णादि कर्म क
नैवमित्येतावान् काम इति पूर्वोष्णत्वयः अथ कामस्य उष्णतमाह सयावदिति सकामयमानः
पुत्रः एतेषां पूर्वोक्ताता कामानां मध्ये यावदेकैक कामं न प्राप्नोति तावदहं मरुत्तत्र एव अहं कृता

वनमातीटीका

नथातेनेदमाहृतमित्तकंविहणोतिआहृतमिति तायतेनेने
 तितानमेतःकरणं एतेनकामेनाहृतम् नथाप्यापातसखहेतना
 उपादेयःस्मरतआहृतानिनरति अतोविषयभोगकालेकामेमि
 त्रमिवयपुंस्तकार्यःखेप्राप्तेवैरित्वेवेति कामेनेदेउःखेममप्रापि
 तमितितानीत भोगकालेतसरिणामेवउःखीभवतीति तानिने
 सोनिसवैरी कीटशेनकामश्रेणकामश्कारसासेवश्येयस्ते
 न नतविवेकिनसखहेतनात्रतत्राणउचितस्तुशब्दःप्रेरणान
 लेन चवश्वार्थे नविद्यतेले प्रामिर्यस्यानलोपिः सयथास्वि
 षाप्रयितमशकस्तथापिभोगेनेमर्थः अतोनिरेतरसंतापदे
 तविवेकिनरवाविवेकिनोपिदेयपवासो नजातकामःकामाना
 मुपभोगेनशास्यतिहविषाकृत्वमेवभूयपवाभिवर्द्धतइति
 स्मृतेः यदेकायाविषयसिद्धिनिवर्त्यत्वादिकारूपःकामोविषयभो
 गेनस्वयमेवनिवर्तिष्यतेकिंतज्ञातियत्वेनातउक्तःप्रेरणालेन
 चेति विषयसिद्धातत्कालमिहानिहनावपिपुनरुत्पत्तिसेभ
 वात्रविषयसिद्धिरिका निवर्तिका किंतविषयदोषदृष्टेरेवतथे
 तिभावः १५ ॥

ऊसमवैजयन्तीटी-

एवदृष्टोतत्रयेणकामेनज्ञानस्यावरणंकामस्यजयोपायेवोक्ते
 दानीमपिदार्ष्टान्तिश्रेणकामेनज्ञानस्यावरणमेवाद आहृतमि
 ति तानिनशात्मस्वरूपानुसंधानशीलस्यज्ञानमिदमर्थमात्मवि
 षयमेनेनपूर्वाक्ततत्त्वद्वारेणहृतवेष्टितं ननुयतत्त्वह्यभायो
 निर्दिष्टसकउत्पेतायातस्यस्वरूपमाह कामश्रेणहृत्सेव्याभि
 लाषादिश्रेणानेवमस्यरूपेस्याचेतहि सर्वेषांप्राणिनामिहामुत्र
 चसखभोगप्रदत्तेनापेपरममित्तमवेत्तदाप्याविद्येनमिहवै
 रिणमितितउक्तंतत्कृतस्याशंकायामाह नित्यवैरिणेतिवैरीत
 कदाचिदपिउःखेददास्येतनित्यमेवदाणंदाणमेवसाधनसिद्धा
 वस्यायावाजन्ममरणान्तेवाप्रदे एतेमियत्रयत्रदेवतिर्यग्भूतप्रेता

गी.
टी.
र.

२१८

दियोनिषुसुगमरकादिषुलोकेषुजीवोपातिनत्रतत्रजीवेनसदका
मोपिगच्छतीत्येवरीत्यानिवेरीशत्रुस्तेननत्रजीवेनसदगच्छतिचे
इच्छतकालानिरत्रयथागतासदभ्योगच्छतिततदनेरत्रायेस्तोषि
तोरातस्मानुकूलकर्मकुर्वंतस्मैसखमेवददातिनतउःखेयनोःसरा
रस्यसर्वप्रकारेणभोगेनभ्रमेच्छापरिपूरकस्यदृष्टेःशत्रुरपिवशी
भूतस्मैस्तदनुकूलमेवावरति तथाकामोपीति चेत्तत्राहविशेषणा।
भ्यांउःप्रेरणानलेनचेति उःप्रेरणउःखेनयस्योदरमृशयितंशकोमते
नकुतयव्यतोःनलेनानलतत्त्वेनयथानलस्तमस्तस्वस्याएउमपि
भक्षति तथाप्यस्योदरमूर्तिर्नभवेत्तथायमपीत्यर्थः चशब्देनायंदा
ष्टभूतोःनलःकाष्ठादिविनाशायत्यस्यउरानलोवाहारेविनैववर्द्ध
तेग्राहारेणामेसतिशाम्यति कामरूपोःनलस्त्वाहारभूतंसमस्तत्र
स्वरुद्रैद्राद्याधिपसंशामोपिदिवागत्रौवर्द्धतयवकेनापुपायेनक
थेविदपिनशाम्यतीतिसूचितम् ३५ ॥

+ तथातेनेदमाहृतमितिसेग्रह मधुसूदनीटीका वाक्यविवरणेति +

+ ज्ञायतेनेनेतिज्ञानमंतःकरणविवेकवित्तानेवा इदंशुहनिर्दिष्ट।

तः५ मेतेनकामेनाहते तथावापातंस्त्वहेतवाउपादेयःस्यादिति। कामः५

आह तानिनोतिस्वेरिणाप्रसोदिविषयभोगकालेकामेनमिव मि५

यणनततकार्येउःखेणामेवेरितंजानाति कामेनाहउःखितमापा

पि५ दितरति तानीतभोगकालेज्ञानायनेनाहमनर्थेप्रवेशितरति प्र

नोविवेकीउःखीभवति भोगकालेवततपरिणामेवानेनेतिज्ञानेनो

मोनिमवेरीतिसर्वथातेनहेतव्यपेक्ष्यर्थः तर्हि किंस्वरूपोसाविम

तआह कामरूपेणार्कमेनमिकाहस्मासेवश्यंयस्यतेनकौतेयेति हे५

संबंधाविःकारेणप्रमाणंस्त्वयति ननुविवेकिनोहेतव्योपविवे

किनउपादेयःस्यादित्यतआह उःप्रेरणानलेनव चकारउपमार्थः

नवियतेःतंपर्याप्तिर्यस्यनलोवक्रिःसयथाहविषापरपितमश

काः तथायमपिभोगेनत्यर्थः प्रेतानिरंतरंसंतापहेतवाहिवेकिनश्वा

विवेकिनोपिहेयपवासो तथावसरतिः नजातकामःकामानामुपभोगेन

शास्ति इति वाक्यस्य सर्वत्र भूय एव अभिवर्धत इति अथवा रक्षा
या विषयसिद्धिनिवर्तनादिका रूपः कामो विषयभोगेन सय
मेव निवर्तिष्यते किंतु ज्ञातिनिर्वर्धनेत्यत उक्तं ३ः पूरेणातलेन
चेति विषयसिद्ध्या तत्कालमिच्छातिरोधानेपि पुनः प्रादुर्भावा
न विषयसिद्धिरिच्छा निवर्तिका किंतु विषयदोषदृष्टिरेव तथेति
भावः ॥ ३५ ॥

सदानंदीटीका •

तथा तेनेति वाक्यं च विहणोति हरिः स्वये रदं शब्दो दितं ज्ञानमेतः
करणमेव वा १ कामेनाकादितं तत्तत्तानि नो नित्यवैरिणा अतो
दिभोगकाले तं पश्यन्निवृत्तिमवाधमे २ प्रामेउः खेव तत्कार्यवैरि
तावेति ३ः खितः तानीतभोगकालेपि वेत्ति तेनाहमाग्रहात् १ अ
तर्थास्मिन् प्रकृतोस्मीत्यतो तस्य सदा रिपुः ३ कादस्मादिशेषो मोहे
तयः सर्वथा ततः ४ न विद्यते लेप्यं निर्यस्य सोत्पन्न उर्भरः यथा
पूरयितेनैव विषाणकतेन लः ५ तथा यमपि भोगेन हेयस्त
स्मादिवेकिना न ज्ञातव्यः कामानामुपभोगेन शास्ति ६ इ
विषाकसर्वत्र भूय एव अभिवर्धते इति स्मर्यापि कामस्य साग
एव विशिष्यते ७ दोषदृष्ट्या हि भोगे पुनर्भोगासक्तिरासरी ८ ३५

नीलकंठीटीका

आहतमिति ज्ञानेऽन्तःकरणसत्त्वे कीर्त्तनीयमेतत्सर्वमनस्य
वेति श्रुतेः एतेन कामेन रजोगुणात्मकेन आहते ज्ञानिनः अंतः
करणविशिष्टस्य प्रमातः नित्यवैरिणा कामरूपेण उच्छ्रेयापूर
यितमयोग्येन अयं हि पर्यमाणानर्थानेव प्रसवेत् अनलेन ।
अथापि पर्यनेवेत् अनलः नास्ते लेप्या निर्यस्य सतथा तेनानले
न न स नलः काहे स्पर्धयितं शकाः किंतु वर्धत एव तददयमपीत्य
र्थः अयं भावः अंतःकरणसत्त्वे हि वक्रिवत् प्रकाशात्मकं तत्सदृजे
न कामेन वक्रि रिव धूमेन आहते चेत् प्रमातारं अनर्थं पातयति अ
थथा तदेव सभावश्च ज्ञातविवेकवैराग्योपगंभृता तमुद्धरेत् अ

गी.
टी.
ल.

तोयेकामोत्तानिनोनिमवेरीति ३५

शान्तीटीका

219

ज्ञानासत्रात्माकथमाह नरणाह एतेनाहंकारेण कामरूपेण
मायाविनेवसेष्ठाकृतनानारूपेण रसाद्वयेणाः तपवदुष्परेण
रसाखनिरगाधेयं उष्णकेन हर्यते यामहद्विरपित्तमैः परलोरे
वखयते रसादिस्मरणसूरयित्तमशकोनानपवसर्वभक्षत्वादा।
हकत्वाज्ञानलेनाग्निनानिमवेरिणात्तानिनोत्तानगुणस्यात्मनो।
ज्ञानमाच्छादितम् ३५ ॥

+ यद्यपि सर्वशक्तिनिरोधको यमात्मने रामकंदीटीका हेकाराखो दोषस्तथाविज्ञानस्य प्राथम्यविव
त्तयेदमाह+

+ एतेन यथापत्तिपादितेन देहात्मात्मप्रत्ययलक्षणशत्रुणात्तानिनः
स्वात्मसंवेदनलक्षणमुख्यज्ञानवतः वेतनस्य तादृशमुख्यज्ञान
माहतेनिरुद्धं यतः कामोवासाधेनित्यनोभिलाषोरूपं यस्या
तपवा सोऽष्परेकेन विद्विषयेन सताहरयितं शक्तः यतोऽस्याहि
यमाणाविषयारागे विवर्धयन्तरदिपाणां वीजरोत्तरविशिष्टतर
विषयरसज्ञतां प्रसन्नस्तेभ्यो विरतिमावादयन्ति अतएवानलः
नास्यालंभावो विषयेभ्यो निवारणमस्तीति एवं विधेनानेन सभा
वसंवेदनलक्षणमुख्यज्ञानमाहृतम् तस्मिन्वाहते सर्वाः शक्तः।
योऽस्याहृता रतितात्पर्यम्

३५ ॥ लासिकी टीका

तथातेनेदमाहृतं रतिवाको विहणोति आहृतमिति एतेनका
मरूपेणाभिलाषात्मनात्तानिनः स्वात्मसंवेदनमुख्यज्ञानवतानि।
तवेरिणा सहजशत्रुणा ज्ञानं ससभावसंवेदनलक्षणं मुख्य
ज्ञानमाहृतं ननुत्तानिनो हलवोपज्ञस्य रूपादेयपदेमनग्राह उ
ष्परेणानलेनवेति च उपमानार्थः अग्निरिव हरयितुमशकाश
मर्थः तथाच स्मृतिः न ज्ञातकामः कामानामुपभोगेन शाम्यति
इति वाक्यसर्वार्थवत्प्रयपवाभिवर्धतेति अत्रानलेनवनवि
द्यते लेभावो विषयेभ्यो निवृत्तिलक्षणपर्याभिर्यस्यतेन अतो।
हलवः ३५ ॥

कता

पंचोलीटीका

किंप्रतस्तरिदं शब्दवाच्यत्वात्कामेनाहतेतदाह आहतमिति हेकौते।
यत्तेन कामेन निमग्नैरिणा सर्वदाशब्दोपेणः। तेन प्ररणयस्यसः ते
न कामरूपेण कामरूपेण यस्यसः कामरूपः कथं भूतेन न विद्यते अ
लेपरिपूर्णतायस्यसः तेन ज्ञानिनः आत्मज्ञानमात्मज्ञानमात्मज्ञानमात्मज्ञान
माकादिते आत्मज्ञानः कामे सर्वदा वैरिणं जानातीत्यर्थः ३५

रणावीरसमिद्धोधिनी॥

पुनरपि वैरित्वं स्फुटयति आहतमिति यत्तेन प्रोक्तलक्षणो न।
कामरूपेणानित्यवैरिणा ज्ञानिनो गुणदोषविदोपि स्वयमर्थ
रणानिश्चयवतोपि वासं वधिज्ञानं गुणदोषविषयं निश्चयात्मः
कं वा आहतमाकादितं हेकौतेय अतएवायं उच्यते सर्वसंज्ञा
यनसाधर्म्या उच्यते प्रवादतत्त्वः निश्चयमात्रविनाशनेन स
र्वस्यैदिकपारत्रिकस्य भोगायवर्गलक्षणस्य पुरुषार्थस्य विना
शनादिति किंवा यमनलोदहनवत्सतापजनकः यद्वानास्ति
अतएव निवारणमस्येत्यनलो निवारणीयः अतश्चायं नित्यवैरी
भवतादंतव्यतिभावः ३६॥

मधुभाष्य

३६॥

[Faint bleed-through from the reverse side of the page]

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

भाषा अनुवाद

फेरि भी काम का वैरित प्रकाश करते हैं कि विवेक ज्ञान^३ स
 कामसे आहत होता है यद्यपि ज्ञानी मनुष्य को यह काम
 भोगसमय में सुख का हेतु है पर तो भी शेष में वैरभाव प्रग
 ट करता है इसी से ज्ञानी लोगों को भोगकाल में भी अनर्थ ही
 जानि पड़ता है क्योंकि यह काम सुख का कारण है कौनेय प्र
 ज्ञन देखो यह काम अनेक दिन विषय भोग करते भी सन्तोष
 नहीं पावता दिन दिन और और इच्छा बढ़ती ही जाती जैसे
 आग इन्धन पाय अधिकर बढ़ती है औ सन्तोष नहीं होती है
 और जो कदाचित् विषय भोग न मिला या आसार्थ से भोग ही
 न कर सकें तो शोक सन्नाप होता इस से आखिर में तो दुख ।
 कोर सुख लेस भी नहीं है १५॥

दोहा॥

फक यो ज्ञान इन ज्ञानी को ज्ञानी को नित वैरि देख ज्ञन दुःख
 १ जो काम अग्नि इह दे रि ३५॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते एते
विमोहयत्येषां ज्ञानमाहृत्य देहिने ४० ॥

शंकरभाष्यं

किमधिष्ठानः पुनः कामो ज्ञानस्यावराणनेन वैरी सर्वस्य सपेक्षा।
यामाह ज्ञाने हि शरीरधिष्ठाने सत्त्वेन निवर्तणे कर्तुं शक्नोति।
इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमुच्यते ए
तेरिन्द्रियादिभिर्ग्राह्यैर्विमोहयति विविधं मोहयत्येषां कामो ज्ञानमा
हृत्याक्काय देहिने शरीरिणे ४० ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

कामस्य निराश्रयस्य कार्यकरत्वाभावे मत्ताप्रश्नपूर्वकमाश्रयं द
शयति किमधिष्ठानमिति कामस्य नित्यवैरिनेन परिजिहीर्षितस्य
किमधिष्ठानं ताप्यते तत्राह ज्ञानेहीति इन्द्रियादीनां कामाधि
ष्ठानत्वं प्रकटयति एतेरिति तन्नेताभिरिति वक्तव्येक्यमेतैरि
मुच्यते तत्राह इन्द्रियादिभिरिति ४० ॥

सामिकृतटीका

इहानीतस्याधिष्ठाने कथयेत्तज्जयोपायमाह इन्द्रियाणीति ह्यभा
विषयश्रवणदर्शनादिभिः संकल्पेनाप्यवसायेन च कामस्याविर्भा
वात् इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्याधिष्ठानमुच्यते एतेः इन्द्रियादि
भिः दर्शनादि व्यापारवद्दिशश्च भूतैः विवेकज्ञानमाहृत्य देहिने
विमोहयति ४० ॥ पिशाचभाष्यं

किं चास्य कामस्य कारणमुच्यते इन्द्रियाणि लोचनादीनि चक्षुरा
दीनि मनसं कल्पात्मकं बुद्धिरप्यवसायान्तिका अस्यास्य कामस्याधि
ष्ठानं कारणमुच्यते इन्द्रियेण प्रहितं प्रथमे मदलीलं विषमा लोच
मनसा तस्य सत्त्वे हेतुत्वं संकल्पाहमनेनैन्द्रियेणैव विषयं सेवेति
बुध्याप्यवस्य पुरुषः कामयते तस्मादिन्द्रियादीनि कामस्याधिष्ठा
नकारणं एतेरिन्द्रियादिभिः कारणैरेतदेहिने विमोहयति भोक्त
तु प्रतिपत्ते हि कारणं भवतीति ज्ञानं सम्पत्तानमाहृत्याक्काययन

रामानुजभाष्यं

अनेकरूपकरैयेकामआत्मानमनुतिष्ठतीमाह अधिनिष्ठमेभि
रयेकामआत्मानमिंदियाणिमनोबुद्धिरस्याधिष्ठानेयेनैरिदिय
मनोबुद्धिभिकामाधिष्ठानभूतेर्विषयप्रवणौर्देहिनंप्रकृतिसंज्ञि
हृत्तानमाहमविमोदयति आत्मानविमुखंविषयानुभवपरंक
रोतीत्यर्थः ४०॥ अभिनवशमकनदीका

नंदा

अस्य निवारणोपायमाह आराविंदियेषु सत्त्वनिष्ठानि यथाच
क्षयाशब्दं हिंदियप्रदेशपवकोयमात्मनोजनयति ततोमन
सिसेकले ततोबुद्धौ निश्चये एतद्द्वारेण मोहजनयन्तानं नाशयति

परमार्थप्रणाटी.

[illegible]

मदेदिनेजीवंविमोहयंति ४० ॥

वनमालीटीका

शत्रोरपि हानेताते हि सुखेन विजेतं शत्रुः सति तदपि हान
माह इदियाणीति इदियाणि शत्रादीनि मनः संकल्पात्मकं।
बुद्धिरथ वसायात्मिका अस्या कामस्यापि हानमाश्रय उच्यते य
नैरिदियादिभिः स्वापारवद्धिः स्वाश्रये विविधे मोहयति य
स कामोत्ताने विवेकमाह्वयाकायदेदिने देहाभिमानिने य
दिदिने देहाभिमानिने देदिने देहाभिमानिने ४० ॥

ऊसमवैजयन्तीटी.

ननु वेरीत उगी दि स्थाने प्रसिद्धा शस्त्रास्त्रायेरुपायेरितरे जय
त्येतत् कामरूपं शत्रुः ऊचति हति केनोपायेन च जीवं जयन्ती
त्येताया मस्यापि हानमुपाये च वदन्ननायासेन जयोपापमाह
हाभ्यां इदियाणीति इदियाणि दशोदियाणि इह लोके परेषां ध
राधन धामदारं पुत्रविद्या गुणादिश्रवणेन तत्र तस्यात्मिका मे जायते
गीतवारि वस्त्रादिश्रवणेन मृदुकादिमादिस्पर्शवित्रविचित्र
रूपमधुरादिरससुगंधादिरासाये स्पर्शादीनां श्रवणेन च तत्र ल
ब्धये काम उत्पद्यतेः सुत्रवत्त्वस्मरुदेदादिसरासरनागादीनां मे
यं श्रवणेन तत्र तत्र देवाङ्गनादिरूपा मृतयानादिश्रवणेन च त
त्र तस्यामे कामोत्पत्तिर्जायते एवमिदं च परदारदिनीलपीतादि रू
दर्शनेन पायसादिवस्त्रदर्शनेन चन्दनादिगन्धदर्शनेन कोमलादि
वस्त्रदर्शनेन वा कामो जायते एवं च मधुरास्त्रादिरसेन कामो जाय
ते मृदुकोमलादिस्पर्शेन कामो जायते चन्दनपुष्पादिगन्धेन कामो
जायते एवं च कर्मदियाणां मपि तत्र हिषयाणां श्रवणास्पर्शरसन
दर्शनघ्राणवचनादानविहरणानन्दोत्सर्गं कामो जायते रमेवेरी
त्या कामस्यापि हानमिदियाणि भवेन्तीत्यर्थः एवं मनवस्त्रनादृष्टा
दृष्टानां च श्रवणदर्शनजसंक्लेपेन कामस्योत्पत्तिर्जायते एवं वृद्धे
सर्वस्वगुणदोषादिनिश्चये कामोत्पत्तिर्यादितेव प्रकारेणोदिया

गी.
टी.
र.

णिचमनश्च बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठाने स्थानमुच्यते शास्त्रेति।
शेषः पतैरिन्द्रियमनोबुद्धिभिः स्वस्वामिलाषितवस्तुविषयव्याप
रेतानमात्मनो धर्मभूतं ज्ञानमाहत्याकायेषः कामो देहिने देहाभि
मानिनमात्मानं विमोहयति विविधप्रकारेण मोहयति वैचित्र्ये
करोति ४० ॥

+ ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सत्त्वेन सजे मधुसूदनीटीका तं शक्यते इति तदधिष्ठानमाह +

+ इन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगंधादृकाणि श्रोत्रादीनि वचना
ज्ञानगमनविसर्गानंदजनकानि वागादीनि च मनः संकल्पात्म
कं बुद्धिरथ वसायात्मिका च अथ कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते य
युक्तः कामो ज्ञानात् तपतैरिन्द्रियादिभिः स्वस्वव्यापारवद्विराश्रये विमोहयति विविधं
मोहयति येष कामो ज्ञानं विवेकज्ञानमाहत्याकाये देहिने देहाभि
मानिनं (४० ॥)

223
युक्तः कामो ज्ञानात्
एतदुच्यते ५

सदानेदीटीका

ज्ञाते शत्रोरधिष्ठाने सजे तं शक्यते जसा तदधिष्ठानमेवाह समा।
ज्ञानीन्द्रियाणि च शब्दादिशब्दकार्णवचनादिकराणि च संका
ल्पात्ममनो ज्ञेयं बुद्धिर्निश्चयश्चिणी २ कामस्य साश्रयो यस्मादेतैः सो
पीन्द्रियादिभिः स्वस्वव्यापारवद्विस्ताराश्रये मोहयत्यसौ ३ विवेक।
ज्ञानमाकायमूढदेहाभिमानिनं ४४.

हाः

नीलकंठीटीका

किंच इन्द्रियाणीति अयमर्थः इन्द्रियमनोबुद्धयोहिकामेनाधिष्ठिता
वायार्थप्रवणा भवेति तैश्च नष्टा भूते रये कामः ज्ञानं विद्याकाशरूपे।
आदर्शतत्त्वप्रत्ये यत्र योगिनो व्यवहितं विप्रकृष्टमतीतमनागतं वा
पश्येति यथोक्तमाचार्यैः विस्मदप्यण्टपमाननगरीतत्वे निजोत्तरीनं
पश्येत्तात्मनीति निजोत्तरीनं शरीरोत्तरीनं आत्मनिहारी काशाख्ये वा
ह्यणि तत्त्वमलेन आदर्शमिव आहृत्य देहिने देहाभिमानिनं विशेषेण
मोहयति विषाहान् देहाभिमानमयं योगिनमपि युष्मानावस्थायां किं
चिन्मोहयतीति गम्यतरति अक्षरयोजनास्पष्टा ४० ॥

ग्रानरीटीका

किमाश्रिमाहृतमिमाह श्रौतसवर्णादिकंचत्तरादीन्द्रियविषयी
करोति तदनुमनसाग्रहीतं संकल्पते ततो यासमिदमिति बुद्ध्या
विचार्य रक्षणमेवेति क्रमेण ज्ञानमाहृत्यैतैरिन्द्रियादिभिर्देहिनामा
ज्ञानमेवोद्वेकारो मोहयति ४० ॥

अथ किमधिष्ठायां ज्ञानमस्या रामकंदीटीका वृत्तलोतीत्याह ॥
अस्याहंकारस्य प्रतिपादितसंशयस्थिति विवृडिलतणावतष्टयस्य
न्द्रियाणि चत्तरादिवागादीनि तथा मनः संकल्पात्मकं बुद्धिरध्यवसा
यात्मिकाधिष्ठानं एतेषु कृतस्थिति रये यथोक्तं ज्ञानमाहृत्य देहि
नं देवजं मोहयति संशयानभिज्ञत्वं किंचित्तादत्तं किंचित्क रत्नका
रिणामोहेनाज्ञानेन पुनर्किंचित्तेनैवेति यः सः सः सः सः सः सः सः सः
४० ॥

लासिकी ग्रानरीटीका

ज्ञाने हि शरीरधिष्ठाने सखेन जेतं शक्यत इति तदधिष्ठानमाह ॥ ३
न्द्रियाणीति विषयदर्शनेन संकल्पेनाध्यवसायेन च कामस्याविभा
वादिमेतामधिष्ठानानि एतैरिन्द्रियादिभिर्दर्शनादि व्यापारवद्भिः
अग्रभूतैः यथोक्तं ज्ञानमाहृत्य देहिने देवजं मोहयति संशयानभि
ज्ञत्वं देहं च ध्यामादिना मोहेन पुनर्किंचित्तेनैवेति यः सः सः सः सः
४० ॥

पंचोलीटीका

शरीरधिष्ठाने ज्ञाने शत्रु निवर्हेण कर्तुं शक्यते इति कामं शरीरधिष्ठा
नमाह इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि शरीरादीनि मनश्चेतः करणं बुद्धि
र्ज्ञानं अथ कामस्याधिष्ठानमाश्रयं उच्यते एतैरिन्द्रियादिभिः पञ्चका
मः ज्ञानं प्राकट्य देहिने शरीरे मोहयति ४० ॥

ररावीरसमिद्धोयिनी॥

224
अथैतजयोपायंकथयति इन्द्रियाणीति ह्यभ्यां इन्द्रियानि च
क्षरादीनि मनः संकल्पात्मकं बुद्धिर्विषयाश्च वसाय लक्षणा य
तानि अस्य कामस्याधिष्ठानमुच्यते आरौ रूपमात्रादिभिर्विष
यैश्चक्षुः श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां सन्निकर्षेण दर्शनेन अवगापु
त्यतिः ततो मनसा तथाविधसंकल्पोत्पत्तिस्ततोऽथ वसाये
न कामस्योद्भव इति क्रमः एव कामयते इन्द्रियादिभिराश्रय
भूतैर्ज्ञाने निश्चयात्मकं गुणदोषविषयं वा संतमेवाहत्याच्छा
यदेति न प्राप्तीति भवदादिलक्षणां कर्माधिकारिणां कर्मसु
ग्रहणं विमोदयति शोकसंतापाद्युद्भवनेन आश्रयमाणा
तस्मात्प्रव्यावयतीति ४०॥

मधुभाष्य॥

वथार्थप्रज्ञोरधिष्ठानमाह इन्द्रियाणीति यत्तेर्ज्ञानमाह
त्यबुद्ध्यादिभिर्दिविषयगैर्ज्ञानमाह ते भवति ह्युत्पाद्यिष्ठा
नोदिप्रबुध्नपति प्रबुध्नने प्रापुथरूपज्ञानवत्तं ज्ञेय
माह ४०॥

भाषा अनुवाद

शुद्ध काम को रहने की जगह और उसके जय करने की उपाय हो शोक से कहते हैं कि विषयों का इन्द्रियों के द्वारा भोग होता है और मन से संकल्प रूप विषय वासना मानसिक कर्म तथा बुद्धि से निश्चय होना अर्थात् यह काम अवश्यक है जो इन सब बातों से जाना गया कि मन बुद्धि और इन्द्रिये । कामना के आधार स्थान हैं अर्थात् अमति और रहने की जगह हैं कोई काम विवेक ज्ञान को आच्छादन करे धेरि के देही जो आत्मा उसको मोह प्रक कर देता है ४.

दोहा ॥

इन्द्रिय मन और बुद्धि जो यादिके हे स्थान या सें कर दें मोह व
दृष्ट के जीव को ज्ञान ४०॥

५६

तस्मात्त्वमिन्द्रियाणानियम्य भरतर्षभ पाप्मानं
ने प्रजहिसे नैतान विज्ञाननाशने ४२ ॥

शंकरभाष्ये

यत्तद्वे तस्मादिति तस्मात्त्वमिन्द्रियाणोर्दो पूर्व नियम्य वशीकृतं
भरतर्षभ पाप्मानं पापाकारं कामं प्रजहि परिमज्जहि यस्मात्
त एनं प्रकृतं वैरिणं तान विज्ञाननाशने तानं शास्त्रत आचार्यत
श्च आत्मादीनामवरोधः विज्ञाने विशेषतस्तदनुभवस्तयोर्ज्ञानवि
ज्ञानयोः श्रेयः शान्तिहेतोरनाशने नाशस्तत्राशने प्रजहि आत्मनः प
रिमज्जेत्यर्थः ४२ ॥

ज्ञानद्विगिरुतटीका

का तेषां माश्रयते सिद्धे साश्रयस्य तस्य परिहर्तव्यत्वमाह यत्तरति त
स्मादिन्द्रियादीनामाश्रयतादिति यावत् पूर्व कामनिरोधात् प्रागवस्थ
यामित्यर्थः तेषु नियमितेषु मनोवृत्त्योर्नियमः सिध्यति तत् प्र
वृत्तेरितरप्रवृत्तिव्यतिरेकेणाफलतादिति भावः पापमूलतया का
मस्य तच्छब्दवाच्यत्वमुत्रेयं कामस्य परिमज्जते वैरित्वं हेतुस्तमेव
हेतुं साधयति ज्ञानेति तान विज्ञाननाशयोरर्थभेदमावेदयति ता
न भित्तिदिना ४२ ॥

स्वामिरुतटीका

यस्मादेवं तस्मादिति आहो विमोहात्पूर्वमेवेंद्रियाणि मनोवृद्धिं च
नियम्य पापत्रयमेनं कामं हि स्फुटं प्रजहि ज्ञानय यदा प्रजहि परिम
ज्ज तान मात्मविषये विज्ञानं शास्त्रीये तयोर्नाशने यदा ज्ञानं शा

तिदध्यासनं स्वाचार्योपदेशाज्ज्ञेयं विज्ञानं विज्ञाय प्रज्ञां कुर्यात्तेति श्रुतेः ४२

विशाखभाष्ये

यस्मादिन्द्रियाणि रागद्वेषमूलानि तस्मात्पापादौ यथामेति नियम्य निरु
द्ध एनं प्रकृतं वैरिणं पाप्मानं सकल पापहेतुं कामं प्रजही ४२ ॥

रामानुजभाष्ये

यस्मात्सर्वेन्द्रियव्यापारोपरं तत्तत्तत्तानयोगे प्रवृत्तस्यायं कामरूपं श
नुर्विषयाभिमुखीकरणं नात्मनि वैमुख्यं करोति तस्मात्प्रकृतिसेर

गी.
टी.
८

एतयेन्द्रियव्यापारप्रवणस्वमादौ मोक्षोपायारंभसमयपदेन्द्रियव्यापा
रूपेकर्मयोगोऽद्विद्याणानियम्येनैतानविज्ञानाशने आत्मसह
एविषयस्यज्ञानस्यविवेकविषयस्यचनाशनेपाप्मानेकामरूपेवै।
रिणंप्रजहिनाशय ४८॥

प्रभिनवशुभकृतटीका

स्मा

तदादाविंदियः अतः पाप्मानेकोपेयज अथवाज्ञानेनमनसा
वित्तानेनवुद्यानाशनेकारणं कृतेति क्रियाविशेषाणोऽद्विद्येष्टमत्रे।
संकल्पेनगरहणीयात्संकल्पितेवाननिष्ठितुयारितितामयम् ४९

परमार्थप्रपाटीका

अथक्रमेणास्योपरमप्रकारमाह तस्मादिति यस्मादयंबुद्धिर्षयं
तगतिसत्त्वाकारणादौ प्रथमतरेन्द्रियाणिवत्तरीनितियस्य
विषयपरास्तत्त्वानि कृत्वापनेपाप्मानमनुग्रहकामेप्रजहिपान
यकिंभूतेज्ञानवित्ताननाशने ज्ञानेशास्वमेविशेज्ञानमनुभवत्।
योः प्रतिबंधकीभूते ४८॥

वेनमात्मीटीका

तस्मात्स्वमादौ मोक्षतात्प्रागेवरेन्द्रियाणानियम्यवशीकृतेषुतेषु।
मनोबुद्धोरपि वशीकरणं स्यात् संकल्पाववस्ययोर्वासेन्द्रियप्र
वृत्तिदोरेवानर्थहेतत्वात् पाप्मानेपापमूलमेनेवेरिणंप्रजहिद्विद्य
तः ज्ञानेपरोक्षेवित्तानमपरोक्षेतयोर्नाशनम् ४९॥

ऊसमवेजयन्तीटीका

यस्मादिन्द्रियक्रियोपरतिरूपेज्ञानयोगसाधनेप्रवृत्तस्यप्रेसः कामो
वैरीविषयसमुखीकरणात्पात्मनिविमुखीभावेकरोतितस्मादि
तिहेभरतर्षभराजधिवंशोद्भवेत्यनेनतवकामविजयेप्रयासानभ
विष्यतीतिसूचितम् तस्मात्कारणात्प्रकृतिसंबंधनेनेन्द्रियक्रियाभि
मुखस्वमादौ मोक्षसाधनारम्भकालेसकलैन्द्रियव्यापाररूपेकर्मयोगो
ऽद्विद्याणिशोचरीनितियम्यवशीकृत्यवासेन्द्रियेषुवशीकृतेषुस
त्वेतत्करणानिसयमेववशोभविष्यतीत्यर्थः पाप्मानेपापमूलमेनेका
मंशत्रेप्रजहिद्यातपपरित्यज्यवाकृतपदेन्द्रियस्मात्ज्ञानवित्तानना

एतियमयेत्क्रोधा
दिकमिन्द्रियेषु प्रथ
मेन वृत्तणीयात् ज्ञानं
ब्रह्म विज्ञानं च भगव
त्सर्वीक्रिया नाशयती
ति हि यतः

२२६

स्मादिन्द्रियाधिष्ठानः कामो देहिनं मोहयति।

ज्ञानम् ज्ञानेव विज्ञानेव ज्ञानविज्ञानयोर्नाशानस्ते ज्ञाने शास्त्रीयं
 तस्य ज्ञानं स्त्रीपुत्रधनादीनां प्राप्तिकामानले न देद स मानरुदयः प्र
 रुषोः नेकप्रयत्नेनाप्ययनादिना सम्पादिते ज्ञाने तदवलोक
 नाप्ययनावसराभावादिसंरेतीत्यर्थः विज्ञानमात्मविषयं तस्य ना
 शाने कस्यचित्प्रेरणया संग्रहादसत्पवचो मज्जो भूत्वा ये कामरंदि
 यद्वारा जीवं विषयाः भिमुखे कृत्वाः जशिवसोभायां दिवदात्मवे
 मुख्यत्वेनात्मज्ञानं नश्यति ज्ञानशिरोमणीनाम नवरत्नात्मावलोक
 कन पराणां मजादीनामपि यो ज्ञानं नाशयति सोऽमेघा विषयान
 ज्ञानो ज्ञानं नाशयतीति किमु वक्तव्यं तस्मादिन्द्रियनियमेनेनाशय
 दिगाननाभावाद्यतो जन्म तत्रैवायं स्वीयत इत्यभिप्रायः ४॥

मधुसूदनीटीका

यस्मादेवं - यस्मादिन्द्रियाद्यधिष्ठानः कामोदेहि नो मोहयति तस्मात्त्वमादौ
 मोहनात् पूर्वकामनिरोधान् पूर्वमिवा रंदिपाणि प्रोवादीनि निय
 मवशीकृत्य तेषु दिवशीकृतेषु मनोबुद्ध्या रपिवशीकरणं सिध्यति
 तिसंकल्पाध्वसाय योर्वा सेंदिय प्रवृत्तिद्वारे वा नर्ण हेतुत्वात् अ
 तः रंदिपाणि मनोबुद्धिरिति एवं पृथक् निदिष्ट्या पीदिपाणीत्वे
 तावत्के रंदियत्वेन तयो रपि संग्रहादोवादे भरतर्षभ महावंशप्रसू
 तेन समर्थोसि यास्माने सर्वपापमूलभूतमेतं कामं वैरिणं प्रजह्ये हि
 परित्यजहि कटे प्रजहि प्रकसेण जहि मारयेति वा जहि शत्रुमिमं
 पसंहराग्व ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजं परोक्षं विज्ञानमपरोक्षं तत्
 फलेन यो ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयः प्राप्तिहेतुर्नाशने ४॥

सदानंदीटीका

यतो साविन्द्रियाधारः कामो मोहाय देहिनः तस्मात्त्वमोहनात् पूर्वका
 मनिरोधतः प्रोवादीनीन्द्रियाण्येव वशीकृत्य सर्वशत्रु पाप
 मूलं रिपुं कामं मारयेत् न मशेषतः ज्ञानं परोक्षमित्युक्तं शास्त्राचार्यो
 पोपदेशजं अपरोक्षं हि विज्ञानं श्रेयः साधनयोस्तयोः १ नाशने इष्ट
 ममेतत्तत्त्वज्ञानिरिपुंशदे ननु ज्ञानं समुत्पन्नं विज्ञानं यदा तदा वा

गी.
दी.
८

१२७

धिनात्तानतत्कार्येति ह्यसात्मनि निमित्तं कामस्योत्पत्तिमात्रेणात।
स्यनाशः कथं भवेत् ५ वेदोत्तमानसंसिद्धेस्तानेवित्तानसंयुते कामा।
दिमात्रनाशेवेह यातत्रपरिग्रहः ६ तानेवस्तुप्रमायते साधितं ब्रह्म
विद्वेः तत्कथं नश्यति तिस्रिं सतिमानेवस्तुनि ७ किंचित्तानस्यनाशे
न प्रतिदंदिममुद्भवः यथादीपप्रभानाशेति मिश्रसमुद्भवः ८ न
दिरुद्धमनिर्वाच्यानायेकाज्ञानवादिनां अनादिभावइत्यस्याज्ञानस्यास्य
जनः कथं ९ अथवाभवतामेवस्तुसिद्धोत्ततिर्भवेत् वा फेत्तानेसवि
ज्ञानेजातजातननश्यति १० तदुक्तेः कामतिस्रिं हिंसात्वे प्रकृतः क
दे तानवित्तानवाटितं कामस्यमत्रनोदरेः ११ तामयं किंचित्तकामस्य
हृत्प्रायेतनिंदया हेयत्वे स्यथावाकाभेदः स्यात्तत्पवत् १२ तत्तत्ता
नेसमुत्पत्तेर्जीवन्मुक्तमुनेरयं कामाभासः समुत्पत्तौ यदि प्रारब्धक
र्मणा १३ प्रकृतज्ञाननाशो सावत्तमो ज्ञाननाशने नथाप्येनवि
द्यास्यः कामइत्येव कथ्यते १४ मुमुक्षोरुपदेशार्थं हरिणा श्रोतिहा
रिणा अयमज्ञास्ति निष्कर्षो भगवत्सोमतः १५ बाधोप्यज्ञानवा
धाकृतिशिवरवोज्ञमवोयेन कामोवा मोये मोक्षमार्गो प्रवृत्तत
रिपुर्नैव विद्यासयोगः तस्मात्समुत्पत्तोरनुदिनमधिकं यत्तमा
स्यायवोधः साधो वित्तानमुक्तो हरिरिति वदति वसुविद्याप्रदाना १६
यदा कामस्य यदोद्योतत्सर्वमिद्वर्ण्यते तस्मात्तायतया प्राह ज्ञान।
वित्ताननाशने १७ ज्ञानवित्तानशब्दाभ्यां तत्फलं मुक्तिरुच्यते सादिधा
स्ति सदेहैका विदेहायेति तत्र १८ उभयेतत्त्ववित्ताने सात्तात्कारावरा
भिधे अवश्यं स भवेत्सुक्तो देहपातादनंतरे १९ जीवन्मुक्तिफलं काम
क्रोधादिभिरिहारीभिः प्रतिवध्यत एवेति दर्शनाय मिदोच्यते २०
अहो कामस्य उद्योतं किमुवाच मतः परं यदयं ज्ञानवित्तानफलं।
समुत्पत्तितत्त्वो २१ उद्धतः प्रतिवभाति जीवन्मुक्तिसत्त्वं मुनेः यस्याह
नोसप्राल्लो जीवन्मुक्तिसत्त्वाभिधः २२ प्राज्ञः सखयनेनेन ह्यवि
द्यं विवक्ष्यते यदि तज्जागतः कामोऽहं प्रारब्धकर्मणा २३ तत्त्वोत्त
त्सत्त्वं वासो प्रतिवभाति बोदिनः ननु ज्ञाने स्थिते तत्र स वित्ताने तत्त्वेन सि २४

कथं कामोद्भवस्तत्र संभवेदिति चेच्छृणु प्रारब्धकर्मश्रावणात्का
मोत्पत्तिर्न चेन्नसि १५ सतिभिष्याल्लोभेपिविषयेष्वच संभवेत्
ननु तत्त्वविरोचिते कामः प्रारब्धकर्मणा १६ जायते उपमाणा कि
मिति चेच्छीहरेर्वचः सदृशं वेष्टने स्वस्याः प्रकृतेश्च न वा नपि १७
प्रकृतियान्तिभूतानि निग्रहः किं करिष्यति तथैवाक्तं च वा सिद्धे नि
र्वाणे कुं भवा क्तः १८ तस्या ज्ञस्य च देहस्य या वदेह मयंकुमः लोक
वद्यवहारो येषां प्राप्ता शक्ताश्च वा सदा १९ येपरिज्ञानगतयो ये वा साः
पञ्चधर्मिणः लोकस्य व्यवहारेषु ते स्थिता लोका लवन् २० व्यवहा
रे येषे वा तस्मै वा तिलपंडितः वा सना मा उभे दोष कारणे बंध
मोक्षयोः २१ पावच्छरीरे तावदिदः खेडः खेसखेसखे असंसक्त
धियो धीरा दर्शयेत्यमुं इवत् २२ तथैव भाष्ये भा मया चायमर्थो
निदर्शितः पद्यादिभिश्चा विशेषादिभ्यः जाति स्फुरंत तथा २३ विदेत्
क्रुतिश्रुतिभ्यां देहादिभ्यां विलक्षणं विमुहंप्रमगात्मानं ब्रह्मैवं
विदने सुखे २४ प्राणा हन्मा दधर्मं तव्यवहारे विदो वराः नातिवर्तेत
इत्यादौ भा मया निर्णीयः कृतः प्रारब्धकर्मणा तात्ता दुधानामन्य
था यथा वर्तने तेन शास्त्रार्थे भूमितः व्यनपंडितैः २५ स्वस्वकर्माज
सारेण वर्ततो ने तथा तथा अविशिष्टः सर्वबोधः समा मुक्तिरिति
स्थितिः २६ इत्यादि से प्रदाय तै रयमर्थ उदीरितः ज्ञाते पितृत्वविज्ञा
ने प्रारब्धात्मेन कर्मणा २७ जीवतः प्ररुषसास्ति वित्तधर्मो सने
कथा रागद्वेषादिकः क्रेशहेतुत्वादेष्टतदिदः २८ महापित्तानुह
मापि बंधो भवति तत्तलो चित्तवृत्तिनिरोधेन तस्य योगेन वाराणां
शोके बह्विधं शास्त्रे जीवन्मुक्तिसुखा मये अतः कामोद्भाजी व
न्मुक्तेः स्वात्मविबंधने ४१ तदर्थं हरिणा शोके ज्ञानविज्ञाननाशनं
चित्तस्य सर्वदोषाणां राजा काम उदीरितः ४२ तत्रिराकरणे नैव स
र्वदोष निराकृतिः जीवन्मुक्तिसुखं तत्तचेतस्या विर्भवमपि यच्च।
कामसुखं तो के यच्च दिव्यं महत्सुखं दत्ता दय सुखं स्पेते नार्हतः पा
उशी कला ४४ कामोद्भावो मुमुक्षोर्हितत्वा पी प्रतिबंधकः तत्तस्या
त्मसुखात्वादप्रतिबंधक ईर्यते ४५ तदर्थं तस्य नाशाय यत्न आस्प

गी.
दी.
८

२२८

यथादरात् मुमुक्षुणात्मबोधायतनोनालसखायच ४६ इति
श्रीकरुणासिंधोर्द्वैतद्वैतकर्मणाः तात्पर्यगम्यते विसोः शास्त्र
योनेः रमायतेः ४७ तत्तत्तानेपि ज्ञानेभ्य मतिमिरहरेणांतिदेसजना
नो जीवन्मुक्तापि भाव्यं परमसुखदया सर्वविलेपनाणात् तत्र प्रा
रब्धदोषाद्यदि भवति मतौ कामशब्दः प्रचारो मोक्षो भाव्यं तत्काले।
तपिसपदि परं दृष्टुः खननं पणेत ४८ अथवा तज्जित्तो सौरुपदेशा
यमेव हि कामनिंदस्य पञ्चोक्तान्थादि श्रीहरेर्मते कामस्तस्मादि
पर्यायोक्तः एवो यत्र तिष्ठति ज्ञानवित्तानयोस्तत्र गंधोप्यसंनडले।
भः ५० वक्ष्यते बहुरिः साक्षात्प्राप्तो काम उच्यते विविधं नरकस्य
देहारेनाशनमात्मनः ५१ कामक्रोधस्तया लोभस्तस्मादेतत्र येन
जेत एते विमुक्तः कौलेयतमो हारे सिभिर्नरः ५२ आचारस्यात्मनः
श्रुयस्ततो याति परां गतिं कामलोभावभावकामशब्देन कीर्तितो
दीः क्रोधस्तस्यानुजोष्यत्र काममूल उच्यते कामः पञ्चक्रोधपञ्चशत्रु
रिणास्ये ५३ तस्मात्कामरिणा वं तर्भूतत्वेनैव तौ मतौ तस्मिन्मति
नगंधोपि श्रेयसः साधनस्य वा ५४ अत एव नैरिपुं कामं विनियम्य दि
याणि च नाशयन्ते सुखावाप्ते योरुषेणावलीयसा ५५ न विंदिय
तिरोयेन कथं कामस्य नाशने सति कामेतिरोधोपि तेष्वाभातीह उ
च्यते ५६ काममूलमिदं यस्माच्चोच्यते दीदिया अयं केनोपायेन नी
वेणात्मनः सां कामनाशने ५७ इत्युक्तं हरिः साक्षात्ज्ञानवित्तानसा
यने नाशने वाधने ज्ञानवित्ताने प्रस्यवेयतः ५८ ज्ञानवित्तानां रूपा
भ्यां साधनाभ्यां समूलतः नाशने यस्य कामस्य तत्र त्वं यत्नवान्भव ६०
देहेदियादिसेवातेयावरस्यात्मधीर्दृष्टा कामोपितावदेवास्ति व
लवानतिः स्वदः ६१ अविद्याहेतवः कामाः काममूलाः प्रवृत्तयः
धर्माधर्मौ च तन्मूलौ देहेन यो अयसतः ६२ अतो विद्या निरोधे स्या
त्रिरोधो विदुषः सदा निःशेषकर्महेतू नो विकाराणां तदेव न ६३
मुक्तं वार्तिके स्पष्टं तेतिरीयकभाष्ये अहंकारचिरात्मानावेकीक
ताविवेकतः ६४ इदं मे स्यादिदं मे स्यादितीका कामशब्दिता देहादि
भ्यां विविधानोक्तानेव स्यात्सर्वस्वनि ६५ समूलस्यैव कामस्य नाशने

तत्र

५३

भवति स्वये अतो मुख्य उपायो येन भवेत्समुपदिष्टते ६६ तानेना
स्वीयमाश्रित्य तत्तमस्यादिवाक्यं देशिकोक्तनयेयं विज्ञाने स्वात
भूतं ६७ नाशयत्तमिमं शत्रुं कामं योरुसमास्थितः ३ तेष्वेवाकृपा
सिधोत्तामये श्रीहरेर्विभोः ६८ संदर्भस्योत्तरस्यापि यमोस्मिन्त्यव
दि स्वारस्येन उचिता नोर्ज उवर्गादिवेवने ६९ स्वात्तानाथस्तदेहस्य
महमिति संश्रित्य स्यात्ति यावत्कामकोपादिदोषः प्रभवति भयद
स्तस्य तावत्सुमुतोः देहादिभ्यो विविद्याभयपदममलतत्तमात्ताय
सम्पक् धृते ताने सकार्ये सपनयति सधीः कामशत्रुं सुखेन ७०
कशास्त्री गीताख्यं हरिमुखसरोजादिगलितं कवास्माकं बुद्धिर्विष
यविषये के निपतिता तथापि श्रीकोतप्रचुरगुणालक्ष्मीविरचिते क
टाक्षे स्वकांके सवस्तवतो किञ्चलभे ७१ ६१॥

नीलकण्ठीटीका

तस्मादिति यस्मादिन्द्रियाण्यस्याधिष्ठाने सामेन सेवगिरिउर्गा।
दिकं तस्मात्तायेवनियम्यवशीकृत्यपने कामं हि निश्चयेन प्रजहि
यः प्रकर्षेण नाशं गिरिउर्गा दीनस्वायत्तीकृत्येव तस्य सामेनेनेति
राजानस्तदत्त हेतुयने हेतुः पाप्माने प्रत्युत्तजपि हेतुः तान वि
ज्ञान नाशानमिति ज्ञानस्य शाखाचार्योपदेशजस्य परोक्षस्य विज्ञा
नस्य निदिध्यासनपरिणकजस्यापरोक्षस्य च नाशने ६१॥

प्रातर्दीटीका

गुरुशाखायुपदेशान्तावबोधोत्ताने स्वात्मना सात्ताकारो विज्ञाने
नयोर्नाशनेन महंकारं जहीहि ६१॥

तदेवमेवंविधः शत्रुः कथंतिर रामकण्ठीटीका स्तार्थइत्याह ॥
यतपवविधो मोतनो स्याधिष्ठानभूतानिमनोबुद्धिसहितानि बुद्धीन्द्रि
यकर्मन्द्रियाणि सर्वेण्येव प्रथमं नियम्य योक्तुमात्मसूत्रप्रति।
ह्यात्मप्रत्ययनयारागद्वेषादिदोषोन्मेषनिषेधेन निरस्यपने पाप्मान
मज्ञानमयं महाकिलिषवप्रथमतएव ज्ञानस्य शाखादिहोरेण पर
मार्थबोधस्तथाज्ञानस्य स्वात्मसात्ताकारलक्षणस्य विशिष्टस्य
ज्ञानस्य नाशनेति रक्कारिणाम् परमं वैरिणं प्रनदीदिति रक्कुरु
हि

गी.
टी.
ट.

एषचपरमसूक्ष्मत्वात्परेणोद्योगेनापमादादिनाच पराजयःशत्रु
रिति (नित्यं सुखं नित्यं प्रतिपादयितुमाह) ४१ ॥

लासिकी टीका

यदयमेवंविधः शत्रुस्तत्तयेंदुनयश्चतश्चाह तस्मादिति तस्माद
धिष्ठानभूतानीन्द्रियाणि मनोबुद्धिसदितानि धीकर्मन्द्रियाणि च
सौमोदनात्पूर्वमेव नियम्य समात्मस्वरूपप्रतिष्ठात्मकेन प्रत्ययेन।
निगृह्य पापद्वयमेनं कामं चानय कीदृशं ज्ञानं स शास्त्रीयस्य वित्तं।
न स्यात्सामसात्कारलक्षणस्य नाशनेति रक्षाणि मू तथा च मेकिः
कामजानामिते मूलं संकल्पकिल जायसे न त्वां संकल्पिष्यामि स
मूलो न भविष्यतीति ४१ ॥

पंचोली टीका

अधिशानिग्रहे कामस्य निग्रहे हेतुमाह तस्मादिति हेभरतर्षभ तस्मा
त्कारत्तमादौ श्रेष्ठ्याणि नियम्य यस्मादेनेत्यां विज्ञाननाशने शास्त्रात्।
योपदेशाज्जनितं ज्ञानं न स प्रत्यक्षात् भवः वित्ताने तयोः विवाशकलं
पाप्मानं पापिने प्रजहि परिमज्ज ४१ ॥

रागवीरसमिद्धे धिनी ॥

तस्मादिति यस्मादिन्द्रियादिकमेवाश्रित्यासौ विमोदयति त
स्मादादौ विमोदात् पूर्वमिन्द्रियाणीति मनोबुद्धोरप्युपलक्षणां
इन्द्रियादिकं नियम्य स्ववशो विधाय न पुनस्तदायतो भवेदिति
यावत् यनं पाप्मानं पापकर्मणि प्रवर्तकमुक्तलक्षणां काम
रूपं नित्यवैरिणं प्रजहि प्रकर्षेण धेयं मालं व्यक्ताय परित्यज
प्रपूर्वाज्ज्ञातेर्लेह्यधमेकवचने प्रजहितीति रूपं यतो ये ज्ञा
नस्य निश्चयस्य विज्ञानस्य च प्रतीते प्रयितव्यात् वित्तं विज्ञात
विश्रुता इत्यनुशासनादि पूर्वस्य ज्ञानातेः रक्षात्यर्थं कतया योरु
ष्योर्ग्यादिपुण्यविशिष्टो यं टफ निश्चयोन कदाचिदयमेव क्षणम
पि मनो विदधातीत्यादि रूपायाः संवत् प्रसिद्धे श्रुतायानः ४१ ॥

मधुभाष्य

४१॥

134554

152

230

भाषा अनुवाद

तिस कारण से मोह होने के प्रथम ही ये सब रुद्धी औ मन
तथा बुद्धि को नियम कहे काहू कर या रोक कर इस पापद
प काम को हे भवतर्षभ अर्जन अच्छी तरह नाश करो अ
थवा त्याग करो वों कि यह काम आत्मज्ञान और शास्त्रोक्त
जो विज्ञान तिन दोनों का नाशक है ४१॥

दोहा ॥

जाते इंदिय प्रथमतः बंधन कर भारत प्रेष नारक ज्ञान वि
ज्ञान को हे यह पाप गरिष्ठ ४१॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

एतत् किं हि तस्य नाम तं च तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं
तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं
तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं
तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं
॥ १८ ॥ तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं

231

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं
॥ १८ ॥ तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं तस्यैव तं

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः मन
सस्तु परावुडिर्बुद्धेयः परतस्तसः ४२॥

शांकरभाष्यं

इन्द्रियाणि आदौ नियम्य कामे शब्दे जहि रसुक्ते तत्र किमाश्रयः
कामे जस्यादित्युच्यते इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पंचदेहे
स्थले वासे परिच्छिन्ने वापेक्षसौ ^{यान्तरस्यात्} नवापित्वाद्यपेक्ष परा
णि प्रकृष्टायाहः परिउतास्तयेन्द्रियेभ्यः परं मनः संकल्पात्मकं
तथा मनस्तु परावुडिर्निश्चयात्मिका तथा यः सर्वदृश्येभ्योऽवु
अनेभ्योऽभ्यन्तरोपदेहिने इन्द्रियादिभिश्च यैर्भुक्तः कामो ज्ञानावर ^श
णाद्वारेण मोहयतीत्युक्तं परतस्तसः स बुद्धेर्द्रष्टा परमात्मा ४२॥

बुद्धेः

आनन्दगिरिकृतटीका

पूर्वोक्तमनूयकामसागस्य उक्तरत्ने मन्वानोरस्ये ^{यस्य} सञ्ज्ञोक्तमेव
स्यर्ही कर्ते प्रप्रसर्वकं सोकान्तरमवतारयति इन्द्रियाणीत्यादिना
पंचेति ज्ञानेन्द्रियवत् कर्मेन्द्रियाण्यपि वागादीनि ग्रस्यन्ते किम
पेक्षया तेषां परत्वं तत्राह देहमिति तथापि केन प्रकारेण परत्वं
तदाह सौत्स्येति आदिशब्देन कारणत्वादिरस्यते इन्द्रियापेक्षया
सूक्ष्मत्वादिना मनसः स्वरूपोक्तिर्यसर्वकं परत्वं कथयति तथेति
मनसि दर्शिते मायेंबुद्धावतिदिशति तथामनसस्तिति योऽवुडेरि
मादिवाच्ये तथेसादिना आत्मनोपशोक्तविशेषणस्याप्रकृतत्वमा
शंसाह उपदेहिनमिति ४२॥

स्वामिकृतटीका

यत्र विज्ञप्रणिधानेनैन्द्रियाण्यनियन्ते शब्दे तदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो
विविच्यदर्शयति इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि देहादिभ्योऽप्येभ्यः परा
णि प्रेष्टायाहः सूक्ष्मत्वात् प्रकाशकत्वाच्च अतएव तस्य तिरिकत्व
मप्यर्थात्कृतं भवति इन्द्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः परं तत्प्रवर्त
कत्वात् मनस्तु बुद्धिर्निश्चयात्मिका परा निश्चयपूर्वकत्वात् सं
कल्पस्य यस्तु बुद्धेः परतस्तस्यादितेनावस्थितः सर्वान्तरः स आत्मा

गी.
टी.
र.

परः विमोहयति देहिनमिति देहि शब्दोक्त आत्मा स इति परा मृश्यते
पिशाचभाष्ये

४२

यैस्तान्त्रयमात्मानं कामादौ तितस्य स्वरूपमाह इन्द्रियाणि चो
शरीरानि पराणि प्रकृत्यानि सूक्ष्मत्वात् सकलदेहव्यापित्वाच्च आहः
कथयेति तेभ्योऽपि इन्द्रियेभ्यः परं प्रकृतं मनः आह सत्पूर्वकत्वादिति
याणां प्रवृत्तेर्मनसोऽपि परा बुद्धिः बुद्धिर्देहव्यापिका तदर्थत्वात्
न सः यो बुद्धेः परतो बोद्धा सकामेनाह न शब्दोक्तः प्रायः ४२

232

रामानुजभाष्ये

तानविशेषिषु प्रधानमाह तानविशेषिणो प्रधानादीनां प्राज्ञः य
त इन्द्रियेषु विषयव्याहनेषां तानि तानेन वर्तते इन्द्रियेभ्यः परं मनः इति
येषु परतेषु च मनसि विषयप्रवणं आत्मतानेन भवति मनस्तथा स
रा बुद्धिः मनसि विषयो तत्र विमुखेऽपि विपरीत व्यवसायप्रवृत्ताः
यो बुद्धेर्नात्मतानं प्रवर्तते सर्वेषु बुद्धिर्पर्यन्तेषु परतेषु पीकमयोयं
कामो रजसमुद्भवो वर्तते चेत् स परेतानां इन्द्रियाणां शरीरानि च विषये
वर्तयित्वा तानि निरुणादितदिदमुच्यते यो बुद्धेः परतस्तस्य इति बुद्धे
रपि परमकाम इत्यर्थः ४२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

अत्र प्रकृतिः श्लोकद्वयेनाह एत इन्द्रियाणि प्राबल्यतारणादिव्यादा
नानि तेभ्यश्चात्मनः तस्मादपि बुद्धेर्देहतिरेकः बुद्धेरपि परात्मसं
भावत्वे स आत्मा एव मिन्द्रियोत्पन्नेन कोयेन कथं मनसो बुद्धेरात्मनो
वातो भवति यथा लोचयेदित्यर्थः ४२ ॥

परमार्थप्रवाहीका

अथेन्द्रियाण्यपि एतान् यगतः कामो जेतं न शक्यते अतस्तेभ्यो वि
विक्रमात्मानं दर्शयति इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि देहादिभ्यो शरी
रेभ्यः पराण्युक्त्यानि आहः सूक्ष्मत्वात् प्रकाशकत्वाच्च तेषां
दतिरिक्तत्वमुक्तं भवति इन्द्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः परमुक्तं ह्येत
त्पूर्वकत्वात् मनसस्तु बुद्धिर्निश्चयात्मिका परानिश्चयपूर्वकत्वात्
संकल्पस्य यस्तु बुद्धेः परतस्तत्तादितेनावस्थितः सर्वोत्तरः स आ

स्माच्चार्थे कंदशास्त्रीयावृत्तिः इंदियेभ्यः पराशर्याश्चार्थेभ्यश्च
रेमनः मनसस्तु परावुडिबुडेराल्तामहापरः महतः परमव्यक्तं
अव्यक्तासुरुषः परः पुरुषात्रपरं किंचित्ताकाशासापरागतिः प
वं सर्वेषु भूतेषु गूढात्मानप्रकाशते दृश्यते तत्र यथावुड्यास्तुत्या
स्तुत्तदधिभिः इति ४२ ॥

वनमाहीटीका

श्रीवादीनिस्तानेंदियाणिस्तुलदेहमयेत्यस्तुत्तत्तामराणाहुः पेंदि
ताः कृतयोवा तथेंदियेभ्यः परेमनः संकल्पविकल्पात् सकंतस्य
वर्तकत्वास्तुत्तत्तावुमनसः परावुडिरथवसायात्मिकाथवसायो
दिनिश्चयस्तुत्तर्वकपवसंकल्पादिमनोधर्मः योवुडेः परः स्तुत्तत्ता
त्ववर्तकत्वानुसहेयः परमात्मा इंदियेभ्यः पराशर्याश्चार्थेभ्यश्चपर
मनः मनसस्तु परावुडिबुडेराल्तामहापरः महतः परमव्यक्तं
मव्यक्तासुरुषः परः पुरुषात्रपरं किंचित्ताकाशासापरागतिरिति
कृतेः आत्मा महत्पराभां महत्तत्तुक्तं अव्यक्तं प्रधानं स्तुत्तत्तात्ता
वप्रवर्तकत्वास्तुत्तर्वस्यनियंत्रिष्टानत्तासुरुषोत्तर्यामी हरिरव्यक्ता
परः अत्रपरमेष्ठरस्य परतमात्रेतात्पर्यमनइंदियेभ्यः पराशर्या
इति स्थाने र्थेभ्यः पराणीदियाणीतिविवक्षाभेदेन भगवत्किर्तनेवि
रुध्यते सोप्यस्य परेदृष्टानिवर्तनं इति भगवत्ज्ञानस्येदियजयेहेतता
याउक्तत्वात् ४२ ॥

ऊरुमेवैजयनीटीका

नत्विंदियमनोवुडीनां कामाधिष्ठानभूतानां जयेसति अथिष्टेय
इयस्य कामस्यापि जयो भवेदितियद्वदिरुक्तं तत्राधिष्ठानाधिष्टे
ययोरुभयोरपि स्रष्टुमभिन्नं वाभिन्नं वा अभिन्नं तद्वक्तुमपिनशा
कते यतस्तयोरपिष्ठानतेंदियत्तविषयग्राहकत्वज्ञानत्वकर्मत्व
संकल्पत्वनिश्चयत्वमनत्ववुडितायनेकधर्माविशिष्टत्वेनाधिष्टे
यत्वेविकारत्वादियमविशिष्टत्वेन च स्रष्टुं स्वाभावात् यदभिन्न
त्वेभरणत्वे भवतात्तस्यापीदियमनोवुडिजयेसत्यपि कामजयोनभ
वेतयोर्भिन्नस्रष्टुत्वेन देवदत्तजयेयत्तद्वत्तजयवदेकस्य जयेतदित

गी.
टी.
८.

२३३

रस्य जयाभावादि साशंकायां तस्य ते सोऽवभिज्ञाभिज्ञस्य रूपेण काम
स्य जयोपायमाह हाभ्यो रंदिवाणीति रंदिवाणि श्रोत्रादीनि तानेन्द्रिया
णि स्मृते देहात्पराणीत्याह रंदिस्वरूपाः कुतः स्मृते देहापेतयेदि।
पाणामपि स्मृते रूपानां तस्य काशकत्वाच्च रंदिभ्यः संकल्पविकल्पा
त्मकं मनः परमाहरेतदपि कुतस्तस्य विषयेष्विन्द्रियप्रवर्तकत्वात्त्वमे
पि वर्तमानत्वाच्च मनसस्स काशात्तु रंदिर्निश्चयात्मिका परायतो वि
षयप्रवणं मनो विचारेणात्मप्रवणं करोति अस्यावसायात्मिका
या बुद्धेयः परतो वर्तते स तत्त्वकात्मकः कामो भवति कुतो वस्तुनि
श्चये पूर्वतयदीतास्यान्तर्भाव उरिर्निश्चयं करोति तात्पर्यात्तत्तेभ्यः प
र उक्तं सः कामपव त्वात्तेनात्रेयं विवक्षा कामाधिष्ठानभूतानामिन्द्रि
यमनोबुद्धीनामिन्द्रियतत्त्वानां तत्त्वकमन्तमन्तत्वं संकल्पबुद्धिस्तु निश्चया
त्वादियथावच्छिन्नत्वेन तत्त्वस्वरूपेण च कामस्य च कामत्वादियथावच्छि
न्नत्वेन तत्त्वस्वरूपेण च स रूपेभिर्भिन्नमपि हरिकथाश्रवणेमा
मेव्वास्ति हरिदर्शने ममेव्वास्ति तत्त्वसादृशत्वात् ममेव्वास्ति हरिप्र
सादृशं तत्त्वसादृशं मम श्रोत्रेण च्वास्ति तद्गन्धस्पर्शने ममेव्वास्ति भग
वत्कर्मणे ममेव्वास्ति हरिर्मेदिन्या गमने ममेव्वास्ति हरिगुणाकीर्त
ने ममेव्वास्ति हरिदर्शने संकल्पे ममेव्वास्ति भगवत्स्वरूपगुणादि
विचारनिश्चये ममेव्वा वर्तते तस्मादिष्टकारेण कामस्य तदपेक्षया न
तथाप्यकत्वात् तत्त्ववर्तकत्वात् तदपि हेयत्वाच्च तेन तत्त्वसाधनत्वात्।
स्वरूपत्वात् तदधीनप्रवृत्तिकत्वात् तदपि ध्यानत्वाच्च कामादृष्टकृत्सि
द्धिरूपेण तत्त्वस्य ते सोऽवभिज्ञाभिज्ञस्य रूपेण कामाभिज्ञाभिज्ञरूपेण यः स
बुद्धेः परः काम इति केचित्तयत्तु बुद्धेः परस्तद्वासकत्वेनावस्थितो येदे
दिमिन्द्रियादिभिर्गन्धभूतेषु क्तः कामो ज्ञानावरणादौरेण मोहय
तीत्युक्तं स बुद्धेर्दृष्टा परात्मा स पवद्दप्रविष्ट इति वक्ष्यते तस्यापि
देहिनस्तदा परमर्शः अत्रार्थेषु रंदिभ्यो पराशया अर्थेभ्यो परम
नः मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महत्परः महतः परमव्यक्तमव्यक्ता
त्वरूपः परः पुरुषात्तपरः किं वित्साकाष्टासायरागतिरित्येवं वदन्ति
तदसंगतं प्रकरणाविरोधात् तथा हि अथ केन प्रपन्नो ये पापे चरति

व५

न५

पुरुषश्चेवमः जनेन प्रप्रे कृते सति कामपयः कोपयः ३२५
 कम्पधमेनावियते वक्रि राहते ज्ञानमेतेन कामरूपेण कौतेयं दि।
 याणि मनो बुद्धिस्तस्मात्तमिदियाणादा विदियाणि पराणादः ३२६
 वंदुः परं बुद्धे माये तेन ग्रयेन न महाशानं महापाप्मा वैरिणामेते
 न ज्ञानमाह तेनिस वैरिणा कामरूपेण ३२७ः पूरेणा तलेन पाप्मानेता
 न विज्ञाननाशने शब्दे कामरूपेण रासदमित्यादिविशेषणरूपस्य।
 कामसेव वै दुर्जहीमादि क्रियापदेन जयोपाये कथयता स स्वभा
 ववर्णनद्वारेण प्रप्रस्योत्तरं देते यद्यपि न ज्ञाननिर्णयस्य प्रयोज।
 नमस्तितथापि देहि नमिति पदस्य परामर्शं कृत्वा तेनैराग्रहणा य
 धार्था व्याख्या कृताः मनीषिभिः ननु श्रुतिरपीमां व्याख्या करोति
 तदनुसारेण साभिरपि कृता सा केनैराग्रहणे कथमिति चेन्न श्रु
 तस्य विरोधात् श्रुतिस्तु अच्युता स्थानात् पुरुषः पुरुषोत्तमः पर
 मात्मेयरः परश्चित् कृतेन तदुदेः परश्चित् तस्मात् श्रुतिसम्मतया
 व्याख्याया अभावत्वात्तेषामनामत्वेनैराग्रहणे सिद्धं ननु यथा सा
 केव्याख्यायाः श्रुतिसेमनरादिमेनाप्यर्थार्थत्वे तथाप्युष्माकमपि
 यतः कामस्य बुद्धेः परत्वं कृत्वाप्युत्तत्वादिति चेन्न बुद्धिकारणका
 रणात्परे भगवती चरेपि कामाविर्भावप्रवणत्वात् तथा हि सोः का
 मयतवद्भस्यो प्रजायेयस्य कामो महात्मा सम्यकामः सम्यक
 स्वरत्वादिश्रुतिशतप्रामाण्यात् कामस्य बुद्धिपरत्वं कथं यथार्थमे।
 वातः पूर्वोक्तदोषग्रस्तत्वात्तेषां व्याख्यानमयथार्थमेव सिद्धं यमि
 त्त्यर्थः अथेतत्पस्तदुदेरपि परतोस्ति सदेही जीवात्मा चित्सत्त्वरूपो
 देहादिबुद्ध्यत्र विविकृतया नुभूतः स त्रिणोषकामलनिहेतुर्भव।
 नीतिवदंति तत्संगतमेव जीवस्वभाववर्णनाभावेन पूर्वापर्यु
 ष्यविरोधात् पूर्वोक्तदोषसाक्षात् भगवदाशयानभिज्ञाः अत्यर्थ
 स्यान्तर्थाकारिणस्तथैवायथार्थमेव व्याख्यां च कुरित्यतमसंगत
 वदतांवादेः ४२ ॥

मधुसूदनीटीका

ननु यथा कथं विद्वद्भिरनियमनसंभवेणांतरत्वात्ता गोति

गी.
दी.
र.

234

विवक्षितत्वा

उक्तरतिवेत्तसोप्यपरं दृष्टानि वर्तते तत्र परदर्शनस्य साभि
धानीयकत्वात् सागसाधनस्य प्रागुक्तेः तर्हि को सौ परो यदपीनाह सा
तिहतिरिमाशंकारः सुदमात्मानं परशब्दाद्ये देहादिभ्यो विवक्षा
दर्शयति । श्रोतरीतिज्ञानेन्द्रियाणि पंचस्य तज्जडं परिक्लिप्तं वा संच
वदुत्तान् देहमपेक्ष्य पराणि सूक्ष्मज्ञातृकाणां कलाद्यापकत्वादेतस्य न्यायप्र
कृत्यामाहः पंडिताः कृतयो वा तच्चेंद्रियेभ्यः परं मनः संकल्पविस्मा कः
तमकेतनप्रवर्तकत्वात् नयामनसस्तु परावुडिरप्यवसायात् तमि
काप्रप्यवसायोदिति श्रियः तत्पूर्वकप्रवर्तकस्यादिर्मनोपमः
यस्तु बुद्धेः परतस्तद्वासकत्वेनावस्थितः यदेहिनमिन्द्रियादिभिर्ग्राह्यं सत्त्वत्वा
ये प्रकृतः कामोत्तानावरणद्वारेण मोहंतीत्युक्तेः स बुद्धेः ईशपरश्चा
त्मा स एष इह प्रविष्ट इति वत् व्यवहितस्यापि देहिनस्तदा परमर्षः
अत्रार्थे कृतिः रेंद्रियेभ्यः परासर्था अर्थोभ्यश्च परं मनः मनस्तु य
रावुडिर्बुद्धेरात्मा महात्माः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः
पुरुषात् परं किंचित् साक्षात्सापरागतिरिति अत्रात्मनः परत्वं
संबन्धात्तात्पर्यं विषयत्वादिन्द्रियादिपरत्वं स्यादिति रेंद्रियेभ्यः पराप्र
प्रांतिरिति स्थाने रेंद्रियेभ्यः पराणीन्द्रियाणीति विवक्षाभेदेन भगवत्कृतं न
विरुध्यते बुद्धेरस्मादिव्यष्टिबुद्धेः सकाशात् महानात्मा समष्टिबु
द्धिरपः परः मनो महानमतिर्ब्रह्माष्टुडिः त्वानिरीक्षरतिवाक्य
पराणावचनात् महतोद्देशेण गभीरुद्धेः परमव्यक्तमव्यक्तं सर्वज
गद्दीजं मायाखं मायांत प्रकृतिं विद्यादिति कृतेः तद्बुद्धेर्न स्यात्कृतं
मासीदिति च अव्यक्तात् सकाशात् सकलजडवर्गप्रकाशः पुरुषः ए
वात्मा परः तस्मादपि कश्चिदप्यपरः स्यादित्यत आह पुरुषात् परं
किंचिदिति कृतपूर्वयस्मात् साक्षात्समाप्तिः सर्वाधिष्ठानतात्मा
परागतिः सोधनः पारमा मोति तद्विस्मोः परमेष्ठिन्यादिश्रुतिप्र
सिद्धा परागतिरपि सैवमर्थः न देतत् सर्वयो बुद्धेः परतस्तत्संभवे
नोक्ते

कः

सत्त्वत्वा
पारवर्द्धि
यः

सदानेदीदीका

स्वस्मिभोक्तृत्ववित्तानात्मात्मानेदाविवेकतः भोग्यसौंदर्यसंभ्रमा

कामोये जायते नृणां १ प्रसंगात्मा विविच्यतो दृष्टव्यो तर्थायान
 येः कामशत्रुविनाशाय निजानेदा मये तथा २ देहदियमनोपीभ्यः
 पृथक्कृत्य विवेकतः सर्वसाक्षी परोक्षपादृष्टादृष्टव्यश्चादरात् ३
 असेगात्मानमाश्रित्य भोग्यमिच्छात्तवोचतः हेयः कामः परः शत्रु
 रिताह भगवान्हरिः ४ सूत्रे जडे परिक्लिष्टे वा संदेहमपेक्ष्य हि प्र
 काशकत्वात् सूक्ष्मत्वाद्याप्य कत्वात्पराणि च ५ इंद्रियाणीं दियेभ्यस्त
 प्रेकैरेवात्मनः परे मनसस्तु परावृत्तिर्निश्चयेकस्य रूपिणी ६ यस्तु
 देः परस्तस्याभासकत्वेन विदुः यमविद्यावृत्ते कामः साश्रयेर्मो
 हयत्तसौ ७ बुद्धेर्दृष्टापरः सोयमात्मा साक्षी विविच्यतो अत्रायमस्ति
 निष्कर्षः साक्षितत्वं विवेचने ८ देहः सूत्रे जडोयं जनिमरणाय तोना
 यमात्मा कदाचित्सूक्ष्मो लिंगा परात्मा भ्रमशतवृत्तिनो वै कृतो ना
 यमात्मा सस्यादौ भावहीनस्तु दिदिव गलितो ज्ञानमात्रैकदेहः सा
 क्षी तस्याप्यभावे सत्त्वं न वपुषा वेति तद्विज्ञोयः ९ विशो वै चा
 नरोयं च भिन्नरतियतो जागरे विप्रणाष्टे सजात्मा तेजसोऽपि स य
 मिह गलति प्रसहे संप्रसादे प्राप्ते शो संप्रवाये सत्त्वं न विषये स
 लये प्राप्ते संप्रवृत्त्यादयात्मा स्वयमिह निगमाच्छिष्यते अं
 तिभूयः १० ४२

नीलकंठी टीका

न केवलं वासो दियजयेनैव कृतार्थं तं किंतु मनोबुद्धोरपि जयः
 कर्तव्यः कामस्य समूलोद्धेदाय त्रिंशकार उर्गस्य स्यात्सामंतस्य
 वाभंतराकारद्वयजयेन अतो मनोबुद्धोर्जयार्थं योगे दर्शयति
 इंद्रियाणीति अत्र परत्वं सूक्ष्मत्वेन कारणत्वेन वा बोध्यं इंद्रिया
 णिवत्तरादीनि पराणि स्वविषयेभ्यः पृथिव्यादि स्वाश्रयसहिते
 भोगंधादिभ्यो वित्तपुत्रशरीरेभ्यश्च तेषां तत्कारणत्वात् तस्यावकौ
 पीतकिनः समामनेति ब्राह्मणे प्राणेभ्यो देवादेवेभ्यो लोकाश्च १
 बुद्धरेतीत्यनुषज्यते प्राणेभ्यो इंद्रियेभ्यः देवास्तदधिष्ठात्रो देवता उ
 त्पद्यन्ते देवेभ्यश्च लोकाः भूतभौतिकाऽप्युत्पद्यन्ते इति श्रुत्यर्थः इंद्रिये
 भ्यः परमनः मनसा सेवयप्यतिमनसा शृणोतीति श्रुतेरिंद्रियाणां

गी.
टी.
२८.

२३५

मनोविकारत्वात् तेन वासोर्ध्वेन्द्रियाणां कथमनसि प्रविलाप
नीयानीति दर्शितं केवलं परत्वात् प्रतिपादने प्रयोजनाभावात् न
नस्तत्परावृद्धिः तस्मादापत्तस्मान्नो मयात् अमोतरात्मा विला
नमयति श्रुतेः मनसः प्रविलापने तत्कारणे बुद्धौ कर्तव्यमित्यर्थः
समष्टिबुद्धेरप्यत्रैवोत्तर्भावः यो बुद्धेः परस्तस्य यस्तु तृणाहोभा
स्वर्गात् बुद्ध्यादेर्भासकस्य ज्ञानस्यैव लक्षणं गमयति यो बुद्धेरपि प
रतः सः ज्ञानपदाभिधेयः कामेन उत्वेन गर्भश्च शास्त्रतश्च नित्यवदि
तेन संबन्धः तथाच श्रुतिः यच्छेदात् न सी प्राज्ञस्तयच्छेत्तज्ञाना
त्मनि ज्ञानमात्मनि महति तयच्छेत्तज्ञानात्मा नीति पतत्तं भवे
ति वागादिवा सेंद्रियवापारमुत्तरज्यमनोमात्रेणावतिष्ठेत मा
नोपि विषयविकल्पाभिमुखं ज्ञानात्मा शब्दोदितायां बुद्धौ धारयेत्
तामपि महत्मात्मनि समष्टिबुद्धौ धारयेत् ततस्तं महत्तमात्मानं
ज्ञाते निष्कले परस्मिन् श्रोति विप्रसगात्मनि धारयेदिति ४२॥

ज्ञानदीटीका

अयमति सूक्ष्मत्वेन उत्तरे यो मायावी शब्दोद्भावधानेन ज्ञेयस्याह ।
इन्द्रियाणि च तदादीनि पराणि सूक्ष्मदेहस्य प्रेरकानि विषयोपल
ब्धिदोरेणोपोपलक्ष्यत्वात् सा तादृशानि सूक्ष्माणीत्यर्थः इन्द्रियेभ्यः
परं सूक्ष्मं मनः इन्द्रियाणोप्रेरकमणत्वात् संबलत्वाच्च मनसोपि प
रासूक्ष्मा उल्लेख्यमानः प्रेरयन्तीवृद्धिः यवसायात्मिका एवं बुद्धेर
तिसूक्ष्मायाः यः परः प्रेरकः उत्तरोत्तरापेक्षयानि तरोसूक्ष्मोऽविज्ञेय
श्च यः कश्चित्सोऽहेकारश्च त्वयः ४२॥

अस्य तां सूक्ष्मतां प्रतिपादयि रामकंटीटीका त्वमाह ॥

विषयाशब्दादयस्तावदिन्द्रियदोरेण सर्वस्य कस्यचिदुपलभ्यतामु
पगच्छन्ति अतस्तदपेक्षयेन्द्रियाणि पराणि तेभ्यः सूक्ष्माणां क
थयन्ति तत्र विदः तद्दीन्द्रियाणि शब्दादिवत्सात्ता उपलभ्यानि क
स्यचित् तेभ्यस्तथाविधेभ्यः सूक्ष्मेभ्य इन्द्रियेभ्यो मनस्तत्प्रवृत्तिकार
णं सूक्ष्मतरं यथेन्द्रियाणिकं यंचिद्गम्यते न तज्ज्ञानि चंचलं मनस्त

निमित्तं

याविधाचमनसोवुडिः परासूक्ष्मतमेवार्थः यथाहिमनःक
 येचिद्रूपेते नतयानिर्विकल्पकप्रसक्ततावत्तथावसायान्ति
 कावुडिसम्प्राप्तैवेविधायावुडेर्यः परतः परमसूक्ष्मतेनस्थितः
 सपूर्वोक्तोदंकाराख्यः शत्रुः यथाहिवुडिः कयेचिदभिपुक्तैर्ग
 म्यते नतयामविद्याप्रथमोक्तः केनचिदनुस्मिषितपरमेष
 रावुग्रहप्रभवतानवत्तवालसीकर्तमपिशक्तेते ५१॥

लासिकीटीका

ननुसामानाभ्यामभ्यातेययमशकाः तर्हि केनोपायेनायं
 तिकार्यरमाशक्तेषां परस्परभेदः संवत्तपवदणोनवधारणाह
 इन्द्रियाणीतिहाभ्यां इन्द्रियाणिदेहविषयादिभ्यः पराणिसूक्ष्म
 त्वात्प्रकाशकतात्क्लेशनिवृत्तिरिक्तानिवाङ्गः परिधानरुशलाः
 एवमुत्तरं इन्द्रियेभ्यः संकल्पात्मकं मनः परंतत्त्ववर्तकत्वात् म
 नससूक्ष्मवुडिर्निष्प्रयात्मिका परानिष्प्रयकत्वात् यस्तवुडः परत
 स्तत्त्वालितेनावस्थितः सर्वाकारः सग्रात्माविमोहयनिदेहिन
 मितिदेहिणहोक्त ग्रात्मासंशतिपरामर्श्यते ५२॥

पंचोत्तीटीका

तत्रकिमाश्रयः कामंजयादिसुच्यते इन्द्रियाणीति हाभ्यां इन्द्रियाणि
 श्रोत्रादीनिवासविषयदेहापेक्षया पराणि उक्तानि श्राद्धः इन्द्रियेभ्यः
 श्रोत्रादिभ्यः मनपरं उक्तं हंतुः मनसः श्रुतः करणानवुडितीने उ
 क्तं हंतोवुडः परतः सग्रात्मा उक्तः ५२

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

अथास्यातिसूक्ष्मत्वात्पराजयेप्रमादिनाभूत्वापरमोयोगप्राप्ति
 यितव्यइत्युपदिष्टांस्तमेवातिसूक्ष्मतां प्रतिपादयितुमाह इ
 द्रियाणीति इन्द्रियाणिवत्तरादीनि पराणि अर्थापेक्षया सूक्ष्मा
 णि श्राद्धः कथयंति इन्द्रियद्वारेण दिशश्चादय उपलभ्यंते ननु

२३६
 प्राज्ञादिवर्दिन्द्रियाणि केन वित्सात्ता उपलभ्यन्त इति इन्द्रियेभ्यः
 सकाशात् मनः संकल्पात्मकं परममिच्छुत्सं इन्द्रियाणां कथं
 विदुषं भेदितस्यातिव्यपलत्वात् तथानुपलंभादिति भावः
 मनः सकाशाद्बुद्धिरथ वसायामिका परासूक्ष्मतत्वात् तन्मा
 र्चवर्तिता तस्याः यो बुद्धेः सकाशात् परतः परमसूक्ष्मत्वेन
 स्थितः स उक्तलक्षणः कामरूपः प्राज्ञः समाहितेन भूत्वा पर
 मो योगमाश्रित्य भवता युना पराजय्य इति भावः ॥ ४२ ॥

मधुभाष्य

इन्द्रियाणीति असंगत्तानां सिमादाय तत्रति पारमिति सुक्तं
 प्राणीरादीन्द्रियाणि पराण्युक्तानि न केवलं बुद्धेः परः शु
 त्युक्तप्रकारेण व्यक्तादपि अव्यक्तात्पुरुषः पर इति श्रुतिः
 न च तत्र तत्रैकैकदेशात्तानमात्रेण भवति मुक्तिः सार्वत्रिक
 गुणोपसंहरादिभगवता गुणोपसंहरपादेऽभिहितः
 आनन्ददयः प्रधानस्येत्यादिना तथा चान्यत्र प्रयोरुभे
 यवेदेषु विसृवेदेषु वैवदि सर्वत्रये गुणाः प्रोक्ताः संप्र
 यागताश्च सर्वे स्तः सद्वित्ताय ये पश्यन्ति परं हरिम्
 तेषां मेव भवेन्मुक्तिर्नात्यथा त्वकथंचनेति गारुडे तस्मा
 दव्यक्तादपि परत्वनन्तः न च जीव उच्यते रसोऽप्यस्य
 परं दृष्टानि वर्तन्त इत्युक्तत्वात् अपि तां परं मतो जयः
 कामस्य वैकृत इति च श्रुतः परमात्मज्ञानमेवात्र विवदि
 तं आत्मानं मनः आत्मना बुद्ध्या ४२ ॥

भाषा अनुवाद

अब जिस में मनुष्य चित्त की सावधान करि आत्मा में लगा
 य इन्द्रियों को वश करनेसकै सोई आत्माका सङ्ग देहादि से
 भिन्न देखावने हैं कि देहादि वास कहे बाहर के स्थल पदा
 यों से इन्दी सत्त्व औ पर है अर्थात् अष्ट है और इन्द्रियोंसे।
 भी सङ्ग-आत्मक मन इन्द्रियों को विषयोंमें प्रवृत्ति करा वनेवा
 ला पर है अर्थात् सत्त्व औ अष्ट है अथवा इन्द्रियों से भिन्न जा
 नो और मनकी अपेक्षा निश्चय शक्तिरूप बुद्धि अष्ट है वा भि
 न्न है कों कि मन के संकल्प को यह बुद्धि रोक सकती हैं और
 जो बुद्धि से भी परे अर्थात् अष्ट किम्बा एक और साक्षी रूप
 हो सबके अन्तर में टिका है सो आत्मा है जिस को पर उष्टका
 म मोक्षप्रद करना है ४२॥

दोहा॥

इंद्रिय हूं को पर कहे इंद्रिय पर मन होय मनहिं सें परे
 जबुद्धि दय बुद्धि सें पर सोय ४२॥

[The page contains faint, illegible markings or bleed-through from the reverse side.]

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मनो न हि
 शब्दे महाबाहो कामरूपं उरासदं ४१ ॥
 इति श्रीमहाभारतेशातसाहस्र्यो संहिता यो वै यामि
 क्यो भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म
 विद्यायोगो गशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो
 गो नाम तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

संस्तभ्यात्मानं

ततः किं एवमिति एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्या ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्
 स्तम्भने कृत्वा स्वेनैवात्मना संस्तुतेन मनसा सम्यक् समाधायेत्यर्थः
 ज्ञेयं शब्दे महाबाहो कामरूपं उरासदं उः खेता सदः आसादने प्रा
 मिर्यस्य तं उरासदं उर्वित्तेयानेकविशेषमिति ४१ ॥
 इति भगवद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

ज्ञानरगिरि कृतटीका

इति पादिसमाधानपूर्वकमात्मज्ञानात् कामजयो भवतीत्युपसंहर
 इति एवमित्यादिना संस्तुते मनो मनः समाधाने हेतुरिति सूचयति
 संस्तभ्येति प्रकृतं शब्दमेव विशिष्टादिकामरूपमिति तस्य उरा
 सदत्वे हेतुमाह उर्वित्तेयेति अनेको विशेषस्तादृशो मत्प्रानता
 दित्तरत्नेनोपायभूता कर्मनिष्ठा प्राप्तामेवोक्ता उपेयान्तं ज्ञाननि
 श्चयत्वेनेति विवेकये ४१ ॥

इति ज्ञानरगिरि कृतटीका तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

सामि कृतटीका

उपसंहरति एवमिति बुद्धेरेवियेन्द्रियादिजन्माः कामादिवि
 क्रियाः आत्मानं निविरेः तस्माद्गीते एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्यात्म
 नैवं भवति श्रियात्मिकशब्दात्मानं मनः संस्तभ्य निश्चयं कृत्वा

व
 का

गी.
टी.
२०

कामरूपेण जहिमारयउरोसदंडः खेनासादनीये उर्विजेय
गतिमित्यर्थः ४३ इति श्रीभगवद्गीतासु बोधिमांसीकायां
कर्मयोगो नामैतन्नीयोध्यायः ३ ॥

विष्णोचभाष्ये

एवं बुद्धेः संभवे यतः बुद्धेः परं बोद्धारमात्मानं बुधात्मानोतः करण
मात्मानं वसंस्तभ्यकामरूपेण जहिमारयउरोसदंडः खेनासादनीये विना
तप्यते इति उरासदं ४३ इति पेशाचभाष्ये तृतीयो ध्यायः ३ ॥

समानुजभाष्ये

एवं बुद्धेः परं कामं तानविरोधिने बुद्धात्मानं संस्तभ्य आत्मना बुद्ध्या
कर्मयोगे वस्यायेन कामरूपेण जहिमारयउरोसदंडः खेनासादनीये इति ४३ ॥
इति श्रीमद्भगवानुवाच आचार्यविरचिते गीताभाष्ये तृतीयो ध्यायः ३

अभिनवगुप्तकृतटीका

इदमविरोधमाशयः बुद्धेर्यः परं वर्तते परोहंकारः सर्वमह
मित्यभेदात्मासत्त्वपरमोभेदः अतएव च परिपूर्णसत्त्वाभा
वात्तत्रोपदयउदयते अतः परमहंकारे परमोत्साहसंविदात्मा।
कंठहीनाजोधा मविद्यात्मानं शत्रुं जहीति शिवम् अथात्र संश्र
हः धनादिदारादेहं च योयनेनाधिगच्छति किं नाम तस्य ऊर्ध्वेति
कोधायाश्रितविभ्रमा ४३ ॥

आचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीभगवद्गीतार्थसंग्रहे तृतीयः ३

परमार्थप्रपाटी.

अथोक्तार्थमुपसंहरति एवमिति भोमहावाहो प्रहृष्टार्थिन ए
वममुना प्रकारेण बुद्धेः परं बुद्धं तिरिक्ततात्प्राणपरमात्मानं
बुद्ध्या आत्मनापवंभूतनिष्कृष्टात्मिकया बुद्ध्या आत्मानं मनः संस्त
भ्यनिष्कलं कृत्वा कामरूपेण जहिमारयउरोसदंडः खेनासादनीये जहिमारय अथैतदे
वहृद्दाराण्यके प्रथमतो देवासुरसंग्रामयाजेन हयादप्राजापया
श्मादिदशाभिः कंडिकाभिः प्रतिपादितं तत्रोपसंहरति स्तु अ
थैतममासं प्राणमूत्रसूत्रउद्वायेति तथेति तथैव प्राणउद्वा
येति विउरनेन वेन उद्वायायेत्येतीति तमभिदुःखपाप्मनाविषयात्

यथाश्मानमन्त्रालोष्टोविधेसेतैवेहै वविधेसमानविधुंकोविने
 शुक्लतोदेवाश्रभवनपरसुराभवत्प्रात्मनापरासुदिवन्भ्रातयो
 भवतिययववेदेसादिभाष्यं यथानेतरं दशाहो हतोतयोतनार्थः
 मोक्षप्रयत्नास्तेदेवाश्चमंशासन्समीपेवर्तमाने सर्वेदियवालकं मु
 ख्यप्राणवत्प्राणोदशहव्यपदेशं प्रतिरुद्धः तत्र उद्भायेति तत्रो
 स्मदर्थमुद्भावेकुरु तस्योद्भावनमप्राणवत्प्राणेतनसापि सर्ववत्
 दगायत् तत्रोक्तं कोदोग्ये अथ ध्यात्मे यपवायेमुख्यप्राणस्तमु।
 श्रीयमुपासीतोमितीति अथनेप्राणोद्भावात्तानाकामकोथा।
 असुरास्तमभिदुमप्रविधनवेधितवेतोविधेसमानाविशीर्यमा
 णाविधुंकोपि विधुस्मिन्नेति ते विधुंको नानागतयोविनेः वि
 नाशं प्राप्ताः सुवृद्धांतमाह यथा पुमानेन प्राणाणामुत्पापयलो
 केष्टं पंसापि उः विधेसतेतथैव मुख्यप्राणाभिदुतास्तेदेमानाशं
 प्राप्ताश्चार्थः अत्रैतत्तुक्तं भवति प्राणनेजीवनेकरोतीति प्राणाः
 वागायधिदेवतानां शक्त्यादकोदिरण्यगर्भः तथाकामेदीनां
 प्रसरस्तु बुद्धिपयंतमेव तदयेकामादीनामभावएव संभवतीत्य
 र्थः एवमुक्तप्रकारेदेवासुरसंश्रामेवेदसप्रात्मनाभवतिकामादी
 नपरासपराभूयस्तेनात्मनाकृतासेपयने नकामाद्यैः एवमात्म
 तानसेपनोत्तायातस्यदिवन्देशापि प्रादयोभवतीति अथमे
 वार्थः सामवेदेकल्पसामोपपादितः सांसेतेस्तर १ उत्तरान् १
 दानेनादाने १ सांसेतेस्तर १ उत्तरान् १ अहमस्मिप्रथमजन्तुः सांसेतेस्तर १
 १ १ उत्तरान् १ अहोयेनकोधमितादि भाष्ये यथाजलप्रवाह
 प्रतिबंधकासेतवोभवेति तददखंडैकरसानुभवेचत्वारः सेतवः
 सेते तेत अदाह्नकोधाप्रदाह्नानि तोयतरः सेतेस्तर ३ लेच
 यः तत्रप्रथमसेतो रुहं चनेउपायमाह दानेनेति यदस्यार्पण
 त्वेनदीयतेतदानशाहव्यपदेशं ततोयजापापत्रायर्थेयद्योयी
 क्रियतेतदानं एवेदानेनकृतायदानेदप्रदानमपि वक्ष्यापण

ध्यात्म

मुः

३

३

३

जी.
टी.
२.

२३९

यदु

एतेन गणयेत्यर्थः यतो हेतुस्तस्य सत्यस्य ब्रह्मणः प्रथमजः प्रथम तो पत्न
नतेन तेनोपस्थितो हिरण्यगर्भोऽस्मि यत्किं विदीयते तत्सर्वमदर्पण
मेव भवतीत्यर्थः तथैव क्रोधं तथा हि तीयसे तं शक्रो धेनुं तमपाक
लातरेति श्रुत्वा पूर्व देवेभ्यो अमृतस्य नाभावश्चादिश्रुतयोऽस्माभिः प्रा
तस्मोकभाष्ये सम्यग्व्याख्याताः संति तत्र कं क्रमो न वा वांशिरसो
नमूलं न चित्तता योनतनोर्विमर्दः न चापि हिंसादिरनर्थयोगः।
आद्या परं क्रोधं जयेद्दमेका श्रुत्या ध्यायतां सयं यत्ताद्येवर्णधर्मा
चित्तमपि नियतं कर्म प्रदं स्यात्तस्यासंकार्यमेतं दिगुणम्।
पियतो कर्मणाः कर्मशस्त्रं जीवन्मर्त्यः कदाचित्करचरणपुनो नैव
तिष्ठत्य कर्मात्तस्माद्वेद्यावत्सधर्मो युद्धपतिगदितश्चित्तमुद्येत्।
तीये ४३ इति श्री परमार्थप्रपाटीका तृतीयोऽध्यायः ३॥

वनमालीटीका

फलितमाह एवमिति रसोऽप्यपरं दृष्टान्तिवर्तत इत्युक्तो
य परस्मैपरिपूर्णा मनेन गुणालयमानेन दविशुद्धे सौंदर्यलावण्य
सीमानं बुद्ध्यादेः परं श्रीहरिबुद्धानिः कामकर्मपादितभक्त्या प्र
सक्तं सात्त्विककृत्यात्मना यत्तादृशानि श्रुत्यात्मिकया बुद्ध्यात्माने
मनःसंस्तभ्यसिरीकृत्य शब्दकामरूपं जहिमारय हेमहावाहो श
बुद्धनेने कुशल कीदृशोऽस्य सदे उः तेन जेतुं शक्यम् ४३॥
इति श्रीगी. वनमालीटीका तृतीयोऽध्यायः ३॥

ऊरुमवेजयन्तीटी.

उपसेदरति एवमिति एवमुक्तप्रकारेण बुद्धेर्व्यवसायात्मिका
याः परमुक्तसंकांमं बुद्ध्यात्मानं शान्तनानि श्रुत्यात्मिकया बुद्ध्या
त्माने संकल्यात्मके मनःसंस्तभ्यकर्मयोगो संस्थाप्य उरासदे उः
तेनासादनीयमिति उर्थं कामरूपं कामाकारं प्राप्तेरिपुंजहिमा
रयमहावाहो इति संबोधनेन नतवातिनरवलवत्वादिन्द्रियमनोबु
द्धिभ्यः परोपि उरासदोपि कामरूपः प्राप्तेर्यथा उर्थं धनेन स्यादिति

७५
 वयलोभनमनोविवेकत्वात्सर्वश्रेष्ठो नित्यामदभिमुखं मनस
 हायेनोच्चैरुदेन्द्राद्याधियमयविषयेनापितोभिनमकुर्वन्तं
 स्वयमेववशोभविषयस्यजयेनवकश्चिदपिप्रयासो नभविष्यती
 तिसूचितम्कामरूपंशत्रुंजहीत्यनेनचराज्यकामव्यामत्वात्तुयो
 धनोपिकामरूपः शत्रुः कर्णशकुनिः प्रासनादीनि सर्वाणि सै
 न्यानीन्द्रियस्यानानिद्राणाचार्यो मनोऽरूपो बुद्धिस्थानापन्नोभीष्म
 पनेषां त्रयोधनाधीनप्रवृत्तिकत्वात्तदशक्तिं त्वाद्युयोधनः प
 रः सर्वोत्कृष्टोवलवन्नरस्तस्यजयस्तप्रयमकर्णादीनि सैन्यानि द
 त्वा पुद्गलाभीष्मचजित्वातिः कामकर्मरूपेणभीमेनभ्राजाकाम
 रूपं त्रयोधने शत्रुनाशयति भगवदभिप्रायः सूचितः ४१ तान
 योगसमेकमयोगे योजनसारथिः अर्जुनायावदनेवैवदेज्जना
 गुरुं विभुं ॥ इति श्रीभगवद्गीतापञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥
 तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

ननुसूदनीटीका

फलितमाह

सोऽप्यपरं दृष्ट्वा निवर्तनरत्नत्रयः परशस्त्रेनोक्तस्तमेवभूतं
 र्णमात्मानेवैः पंचवृद्धासात्तात्कृत्यसंस्तभ्यस्थिरीकृत्यात्मा
 नेमनः आत्मनापनादशानिष्ठयात्मिकया उच्चाजहिमारयशत्रुं
 सर्वप्ररुषाणं शातने हेमसावाहोहिंशत्रुमारणे सकरमितियो
 ग्यं संवोधनं कामरूपं रसादुपरासदं ३ः खेनासादनीयं त्रिवि
 दं यानेकविशेषमितियत्नाधिकायविशेषणं उपायः कर्मणि।
 सावप्रथायेनोपसंस्तता उपेयाज्ञाननिष्ठाततद्गुणनेनकीर्तिना
 इति श्रीमत्परमहंस श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभ
 गवद्गीतापञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

महाबाहो

सदानंदोटीका

पंचवृद्धेः परंप्राणं सात्तात्कृत्यस्ययाधिया स्थिरीकृत्यमनःकामं
 शत्रुमारयसर्वथा ॥ समूलोच्छेदनेनस्यमारणंनस्तबोधनः न
 सादुपचउत्तयानेकभेदभ्रमप्रदं २ प्रयत्नाधिकायाश्रित्यनाशो

गी.
टी.
र.

ये सर्वशारिपुः ३४१ ये योगी प्रदधानः कृतभिरपियजेन्मित्रप्रुष्टे
तिमोक्षे सोख्यो यत्रिष्टया मा परिमितपदधीर्मज्जति स्वे सखाव्यो ।
यत्प्रमा कामशब्दे सपनयति सधीः साक्षिणो संवि विद्यस्वाते तं
दीनबंधे गुरुमति सरुदं संस्थिते कलमीडे ३॥ भावप्रकाशे
श्री सरानंदविदा कृते ताननिष्ठा प्रधानोपेक्षतीयो ध्यायः ३॥

नीलकंठी टीका

240
योगफलमाह एवमिति आत्मानं मनः हादां काशेषितस्यात्रि
त्यन्तकामान् कामयान् श्रूयते हि दहरविद्यायो हादां काशेषकम्
यद्यास्ये हास्यि यच्च नास्ति सर्वतदत्र गत्वा विदत इति तत्र तानां का
मानां सत्त्वे तेषां वसत्यन्ते तत्र मे समाः कामा इति श्रुतेः आत्मानं
मनः आत्मना मनसैव बुध्यैव वा संस्तभ्यति हति के कला बुद्धेः परं
परमात्मानं बुद्ध्या समस्तवान् कामशब्दे शब्दे शान्तपितारे न हि ना
शय हे महावाहो इति संबोधयेत्तत्राशे तव सामर्थ्यमस्तीति द
र्शयति अयमर्थः पावताममूलस्य प्रज्ञानस्योक्ते दशात्मनस्त
त्तानेन क्रियते तावत्पर्यंतं कामस्य निर्मूलोक्ते दोषो भवतीति बुद्धेः
परं बुद्ध्या कामो नाशनीयः तस्मिन् अनष्टे ससारानर्थोक्ते दोषो भव
तीति उरासदं परबोधये विना उः खेनापि नाशयितुमशक्यं उपायः
कर्मनिष्ठा प्रधायायेनोपसंस्तुता उपेक्षा ताननिष्ठा तद्वृत्तान्तेन
कीर्तिता ४१ ॥ इति नीलकंठीये भारतभावदीपे रतीयो ध्यायः ३

प्रानदी टीका

उपसंहरति एवं बुद्धेः परं उल्लेख्यमवुद्धिगोचरमहंकारं मत्ताः ताना
स्तुपमेवात्मानं मनः संस्तभ्य विषये भो निवर्त शब्दमहंकारं कामा
शब्दे उल्लेख्येनानाह पमत एव उरासदं यदि महावाहो इत्यामन्वणेनेदं
धनिते यथा कामरूपा माया नाना रूपं कवीणा अत एव उरासदं नि
वातकवत्तादयः शब्दवः उदाद्यैरपि उज्जयास्तया हताः तथैव महं
कारमपि जहि इति तत्रियत्तथैव उत्साहो वर्धितः ४१ ॥
इति प्रानदी टीकायां रतीयो ध्यायः ३ ॥

रासकरीटी.

तस्मात्पुण्यशोक्तप्रकारेण बुद्धेः परमेनेशु बुद्ध्या सुउत्तमात्परमार्जयं
मत्वा तपवात्मनैवात्मानं संस्तभ्येयं तन्मायित्वा उरासदं उः खेनासा
दयितं परिभवितं मशकमेनेजद्विवातयकीदृशकामरूपं कामो वि
षयेषु भिलाषो रूपं यस्य सतथाविधः पूर्वद्विकामोपायात्मनासा
वस्थितिरुक्ता तेन पुण्यपुण्यं सुसुखतादुर्जयः तन्मायस्य पूर्वात्तेन प्र
कारेण कामात्मिका मवस्थितिनिर्गन्तुहि हनने समर्थो भविष्ये
वेत्स्यः एवं भगवता तत्रियोचितेनेव प्रकारेणा जेनः प्रस्ततोपदे
शाफलशान्तिप्रतिद्विद्वेकारस्य निर्वहणे समुत्साहितः तयादि
महेदेणापि उर्जया बहवः शत्रुवः सहाय निरपेक्षेण वदुशो निपाति
ताः तदेनमपि शत्रुमानैक सहायो निपातयितुमर्हसीत्येव विज्ञा
नतत्तपनीयगुणप्रकर्षप्रख्यापनेन कनिको निजकर्मयोगः अ
स्मिन्नणो प्रकटितः परमार्थसिद्धे सोपायपवविहो विधिवदतीयः ४२
इति श्रीमद्भगवत्कण्ठमविरचिता योगीता विहोदतीयोऽध्यायः ३॥

रासकरीटी टीका

पुण्यशोक्तप्रकारेण बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्यात्मनैवात्मनिरपेक्षेण वस
स्वरूपेणात्मानं संस्तभ्येयं संस्तभ्यः हतयावष्टपगमपुत्रासदं उः ४५
खेनासादनीयं उर्वितेयगतिं कामरूपिणं शत्रुस्वात्मपरामर्शरूपेण
द्वारेन जद्विमारय एवं भगवता तत्रियोचितेनेव प्रकारेणा जेनमुदि
शकामनिर्वहणे उत्साह उपदिष्टत्वेन व्यवहार्यनासमात्मा
मर्शापरिच्युतिम् कर्मयोगमवोचयस्तवदेहसमवायम् ४३
इति वसुगुमीटीकादतीयोऽध्यायः ३ ॥

पंचोत्तीटीका

पुण्यशुद्धेः परं उत्कृष्टमात्मानं बुद्ध्यात्मानात्मानमनसात्मानं मनः
संस्तभ्य समापायहेमदावाहो उरासदं उर्वितेयानेकविशेषां काम
रूपं शत्रुवैरिणं जद्विपरिमज ४३ इति पंचोत्तीटीयोऽध्यायः ३ ॥

रत्नवीरसमिद्धोधिनी॥

उपसंदरति एवमिति एवमुक्तप्रकारेण बुद्धेः सकाशात्परं पर
मसूक्ष्मकामं जातं यद्वा बुद्धेर्निश्चयामिकायाः परं प्राप्नुभूतं
प्रव्यावर्ककामं बुद्ध्या आत्मानं निश्चयामिकां बुद्धिमात्मना धै-
र्येण संस्तभ्य दृढीकृत्य कामरूपं इरासदं दुःखेन परिभवितं
प्राकंडं जयमिति यावत् प्राप्नुं जदिवा तयेति भद्रं ४३ ॥ इति
रत्नवीरसमिद्धोधिनी श्रीगीताव्याख्यायां तृतीयोऽध्यायः ३॥

समुभाष्य ॥

४३ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादविरचितगीता
भाष्ये तृतीयोऽध्यायः ३॥

भाषा अनुवाद

अवकहते हैं कि विषय ओ रन्द्रियों से काम आदि विकारयुक्त बुद्धि ही होती है और आत्मा निर्विकार बुद्धि का साक्षीरूप ओ र उससे दृष्टक है रस से आत्मा को श्रेष्ठ जानि ओर ऐसीनि अयत्न बुद्धि से मन को निश्चल करके दे महावाहो उखका दरवाजा निवारण करने के योग्य रस कामरूपी उष्ट उर्तैय शा नुको जीतो ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां पण्डित जगन्नाथ सक्त विरचितायां म नभावनीटीकायां रत्नीयोध्यायः ३ ॥

दोहा ॥

येसें बुद्धिसें परे दृढ कर मनको जान अर्जुन उर्जनको तजो कामरूप हि मान ४३ ॥ इति ॥

